A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében

¶ Finita Bude Anno dñi. M.CCCC.LXXIII.
in uigilia penthecostes: per Andreã Heſs.

„A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében:
kiadás, befogadás, használat” című,
a nyomtatott magyarországi könyv 550. évfordulója tiszteletére tartott
konferencia előadásai
(Sárospatak, 2023. szeptember 6–9.)

Szervezte
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya,

a magyarországi és határon túli egyetemek régi magyar irodalmi tanszékeivel,
doktori programjaival és a korszak kutatásában érdekelt
egyéb szakmai műhelyekkel együttműködve

A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében

Kiadás, befogadás, használat

Szerkesztette
Papp Ingrid

MTA Könyvtár és Információs központ
&
HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet

BUDAPEST
2025

Készült
a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ és
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet
együttműködésével

A kötetet tervezte
Horányi Károly

Lektorálta
Kecskeméti Gábor, Monok István

A személy- és helynévmutatót összeállította
Budai-Király Tímea

A technikai szerkesztésben közreműködött
Molnár Annamária

A kötet
a Magyar Tudományos Akadémia és Könyvtára alapításának
200 éves évfordulója, az MTA200 ünnepi programsorozata keretében,
az Akadémia támogatásával jelent meg

ISBN 978-615-6792-08-2
DOI 0000000000

A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya a magyarországi és határon túli egyetemek régi magyar irodalmi tanszékeivel, doktori programjaival és a korszak kutatásában érdekelt egyéb szakmai műhelyekkel együttműködve 2023. szeptember 6–9. között *A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében: kiadás, befogadás, használat* címmel, Andreas Hess budai műhelye felállításának 550. évfordulója előtt tisztelegve rendezett tudományos konferenciát. A reneszánsz- és barokkkutatók ötvennegyedik alkalommal megtartott éves nagykonferenciájának negyedízben adott otthont Sárospatak. Az esemény házigazdája és társszervezője ebben az évben az újonnan alakult Tokaj-Hegyalja Egyetem lett volna, azonban az egyetem rektori feladatokkal átmenetileg megbízott rektorhelyettese – több mint félszázados történetünkben példátlan módon – hat nappal a konferencia kezdete előtt visszavont a konferenciát érintő minden, előzetesen írásban rögzített felajánlást. Hogy ez az intézkedés hogyan érintette a szervezőket, azt mindenki megítélheti, aki valaha is, akár szervezőként, akár csupán résztvevőként megjelent hasonló rendezvényen. Hogy a visszavonás hozott-e az intézménynek bármiféle megtakarítást vagy más, számszerűsíthető hasznot, nem tudhatjuk. De abban bizonyosak vagyunk, hogy az egyetem tekintélye, presztízse, szakmai súlya és szavahihetősége példátlanul nagy arányban roncsolódott. A legkellemetlenebb helyzetbe a Tokaj-Hegyalja Egyetemhez tartozó Speculum Kutatócsoport tagjai kerültek, akik Monok István professzor úr vezetésével, nagyszerű lélekjelenlétről, szervezőkészségről és kollegialitásról tanúságot téve, gyakorlatilag átvették a társszervező szerepét, a korábbi három sárospataki fogadtatáshoz hasonlóan odaadó, vendégszerető házigazdának bizonyultak, és – együttműködve az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályával – végül biztosították a konferencia sikeres megvalósítását. Munkájukban támaszkodhattak Tamás Edit, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma igazgatójának és Dienes Dénes, a Református Hittudományi egyetem professzora, a Református Kollégium Gyűjteményeinek főigazgatója hatékony támogatására.

A konferencia két nevezetes helyszínen, a sárospataki Rákóczi-várban és a Sárospataki Református Teológiai Akadémián valósult meg. A nyitónapon a Rákóczi-várban Kecskeméti Gábor akadémikus, az Irodalomtudományi Intézet igazgatója és Monok István, az MTA Könyvtár, Levéltár és Információs Központ főigazgatója köszöntötte a résztvevőket. A megnyitó alkalmával indították el és mutatták be az Irodalomtudományi Intézet korábbi igazgatója, Klaniczay Tibor akadémikus teljes munkásságát feldolgozó és szövegében is közzétevő honlapot, amelynek létrehozása a Klaniczay-év keretei között valósult meg az intézetet alapító igazgató születésének századik évfordulója alkalmából.

A konferencia tudományos üléseinek sorát három plenáris előadás nyitotta meg. V. Ecsedy Judit, a *Régi magyarországi nyomtatványok* nyomdászattörténeti szakértője a kora újkori nyomtatványokat létrehozó szellemi és gyakorlati közreműködőkre egyaránt kiterjedő, sokféle statisztikai és analitikai metszetben ismertette az Országos Széchényi Könyvtárban évtizedek óta készülő retrospektív nemzeti bibliográfia öt kötetének nyomtatványanyagát. Monok István olvasmánytörténeti szempontból tekintette át a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben működő intézményi könyvtáraknak az értelmiségi réteg olvasmányműveltségének alakításában játszott szerepét. Tóth Zsombor, az Irodalomtudományi Intézet főmunkatársa szöveghasználat-történeti szempontból jellemezte a kora újkort, és Tatai Csirke Ferenc *A' Holnapnak minden napjaira intéztetett keresztyéni elmélkedések…*

című művén keresztül mutatta be a fordítás és újrafordítás kérdését. A plenáris előadások széles horizontot megnyitó problémafelvetéséhez a konferencia további napjaiban tematikusan és időrendben kapcsolódtak az előadások. A konferencia négy napja alatt harmincnyolc magas színvonalon megtartott tudományos előadás hangzott el, amelyek historiográfiai, könyv-, nyomda-, könyvtár- és szövegtörténeti szempontból tekintették át a kora újkori könyvhasználatot. A Rebakucs-konferenciák történetében először került sor poszterek bemutatására: lehetőséget biztosítottunk PhD fokozatot még nem szerzett kollégáknak, hogy a konferencia idején végig megtekinthető poszterek segítségével és azokhoz kapcsolódó rövid előadásokkal ismertethessék kutatásaikat. A konferencia zárónapján a 18. századi felekezeti könyvhasználat témájában hangzottak el tudományos előadások.

Az elmondottakból jól látható, hogy a Tokaj-Hegyalja Egyetem példátlan hozzáállása ellenére a több mint öt évtizedes hagyományokkal rendelkező tudományos konferencia teljesítette a hozzá fűzött reményeket, magas színvonalon, nagy tudományos hozammal és gazdag tartalommal valósult meg. Ezt követően az előadóknak lehetőséget biztosítottunk előadásaik tanulmánnyá fejlesztett változatának tanulmánykötetben való közzétételére, amellyel huszonhét szerző élt. Ezeket az írásokat tesszük közzé a jelen kötetben.

A tudományokhoz és mesterségekhez való szakmaiatlan és szakszerűtlen hozzáállás természetesen a kora újkorban sem volt ismeretlen; a professzionalizmus és a színvonaltalanság mindig is egymás mellett, egymással kölcsönhatásban éltek. A könyvtörténet jól ismert példát írt le erre a Nádasdy Tamás országbíró sárvár-újszigeti birtokán berendezett nyomda első, bécsi származású nyomdászának, Johannes Strutiusnak a tevékenységében. Strutius 1536-ban vagy 1537-ben látott hozzá a nyomda berendezéséhez, és csak hosszabb idő elteltével derült ki, hogy nem ért a betűmetszéshez. Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* című munkájának három évig tartó nyomtatási munkálatai alatt tűnt ki Strutius alkalmatlansága. A nyelvtankönyvben használt „apró kurziva rosszul olvasható, kimustrált", és teljesen alkalmatlan volt olyan jelentős mű kinyomtatására, mint Sylvester *Új Testamentum*a, amelynek a grammatika egyfajta előkészülete volt. Strutius nem rendelkezett megfelelő betűkészlettel, és maga sem tudta a szükséges betűket előállítani. Amikor nyilvánvalóvá vált a nyomdász kudarca és a munka elvégzésére való képtelensége, még megtartották munkájában, amíg nem találtak egy alkalmasabb mestert. Így hát még a magyar Újtestamentum szedése és nyomtatása is vele kezdődött meg. Végül a nyomda pártfogójának, Nádasdynak fogyott el a türelme, és Dévai Bíró Mátyás közvetítésével Abádi Benedeket hívták meg a nyomda vezetésére, aki 1540 elején érkezhetett és vehette át a munkát, amellyel az év leforgása alatt el is készült. Így már a legkorábbi magyar nyomdászat idejében együtt tanulmányozható a szánni való dilettantizmus és az elhivatott hozzáértés.

Őszintén reméljük, hogy az itt közzétett tanulmányok – a magyar könyvtörténet 550 éves hagyományaira visszatekintve – az utóbbit testesítik meg, s szerkesztői munkánkkal is ugyanezt igyekeztünk érvényre juttatni.

Papp Ingrid

Egy irodalom- és művelődéstörténeti konferencia könyvtörténész olvasata

Bevezetés

A 21. század elején Európa országaiban konferenciák sora emlékezett meg a könyvnyomtatásról és az adott ország első nyomtatott könyvéről. Az első nyomtatott könyvet Magyarországon Andreas Hess 1473-ban készítette el Budán *Chronica Hungarorum* címmel. A reneszánsz- és barokk kutatócsoportok e neves évforduló előtt tisztelegve rendeztek 2023 szeptemberében Sárospatakon tudományos konferenciát, amelynek témája a könyv irodalom-, művelődés- és könyvtörténeti szerepe a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben.

Tanulságos lenne arról elmélkedni, hogy ez a szakmai találkozó a már megszűnőben lévő nyomtatott könyvre való megemlékezés volt-e vagy a neves évforduló megünneplése. A szakmai tanácskozásnak azonban ez a kérdés nem volt témája, ezért a konferencia tanulmányait közreadó kötet bevezetőjében csak jelezni szeretném, hogy valódi ünneplés zajlott. A tanácskozás rámutatott arra, hogy a nyomtatott könyv történetének részletes feltárása, tanulságainak elemzése nélkül egyetlen kulturális közösségnek sincs esélye művelődéstörténete folyamatainak megértésére, és ezáltal a jelen kihívásaira adandó válaszok helyes meghatározására sem. Senki sem tudja saját múltját és örökségét megérteni anélkül, hogy ne ismerkedne meg a 16–20. századi társadalmi párbeszéd alapját jelentő nyomtatott médiummal (közvetítő közeggel). A most kézben tartott kötet tanulmányai e kérdéskör több szempontját felvetik, emellett egy-egy esettanulmány – a „más néven, de rólad szól a mese” tanulságát alapul véve – segíti a napjaink gondjaiban való eligazodást és bizonyítja, hogy a könyvet és a nyomtatott médiumot megkerülni a korszak művelődéstörténetének megírásakor szakmaiatlan és lehetetlen dolog. A könyvtörténész erudíciója interdiszciplináris és szakirodalmi olvasottsága kiterjedt, de magától értetődő módon könyvtörténeti érdeklődéssel rendelkezik az ismeretek megszerzésénél és rendszerezésénél.

A nyomtatott könyv élete is kézirattal kezdődik. Nagyon tanulságos folyamatok zajlottak le abban az időben, amíg a kézirattól eljutott a szöveg a nyomtatott könyvig. Napjaink átmeneti időszakát – a nyomtatott könyvből a digitális tartalom dominanciájáig – is hasonló eljárások jellemzik. Gazdasági és hatalmi érdekek feszülnek egymásnak, a folyamatok szereplői, az alkotó (író) értelmiség és a belső nyomdai világ tagjai pedig alkalmazkodnak ehhez. A közvetítő felületet birtokolni mindig is hatalmi kérdés volt, nem mindegy, ki tartja kezében a másolóműhelyeket, kié a nyomda, a tárhely és az internetcsatorna. Mennyire tarthatók ellenőrzés alatt, mit adnak vagy adhatnak közre, és azt milyen körben teszik vagy tehetik?

Kézirattól a nyomtatott könyvig

A konferencián a kéziratosság világának két aspektusa került főként tárgyalásra. Időben az apácák (magyar és itáliai példák) másoló tevékenységétől, a 15–16. század fordulójától a 18. századi erdélyi másoló értelmiségiek kutatási anyaggyűjteseiig ismerhettünk meg példákat. A kötet olvasása során a kéziratosság magyarországi és erdélyi történetének a nyugat-európaitól eltérő kiterjedését látjuk. A nyomdai tevékenység kapacitáshiányának pótlását a szerencsésebb népek annak bővítésével és nem a kéziratos sokszorosítás fenntartásával oldhatták meg. Rengeteg példát találunk a könyvekben arra, hogy még a 18. század végén is lemásolnak több példányban kéziratokat és megjelent nyomtatványokat, de ugyancsak sok kéziratot ismerünk olyan művekről, fordításokról, amelyek elkészültek, de mecénást nem találva, megmaradtak *manuscriptum*nak – bízva a fennmaradásban. A kéziratban

maradás Közép-Európában vagy olyan területeken, ahol fejletlen a nyomdai technológia, illetve a nyomdai vállalkozás, lényegében napjainkig megmaradt. A 19. század első felében a hozzáférhetetlen budai nyomtatványokat Erdélyben maguknak másolták az értelmiségiek (lásd példaként a torockói bányabérlő Demény család hagyatékát a szegedi Klebelsberg Kuno Egyetemi Könyvtár Kézirattárában), és említsük meg a politikai nyomás alatt élő közösségek kéziratos (szamizdat) könyvkiadását vagy éppen kezdetleges, fából készült betűkkel való nyomtatását (szovjetunióbéli óhitűek vagy kanadai indiánok példáját).

A kéziratos világnak egy másik képével is találkozhatunk az előadások szerkesztett változatát olvasva. A kézirat használata ugyanis sokféle volt. Használtak kéziratot a nyomtatott kiadás alapszövegeként vagy csupán a kommentárok és jegyzetek írásához. Akkor is szolgálhatott kiinduló szövegvariánsként egy kézirat, amikor már több nyomtatott változat is ismert volt. De megismerkedhetünk olyan kézirathasználattal is, amely sok kézirat felhasználásával állt össze egy homogén szöveggé, és ez szerencsétlen módon – a 21. században – csak kéziratban maradt fenn. Ahogyan látható, a kéziratoknak is megvan a maguk sorsa. A szöveg értésétől *(captus lectoris)*, a rögzített szöveg változásain keresztül a kéziratnak mint fizikai entitásnak a sorsán át.

A könyvkiadás, annak változó tartalma és változó technikája

Azt gondolhatnánk, hogy a könyvtörténeti fejezet pusztán technikatörténettel foglalkozik, ilyen azonban a konferencián nem hangzott el, azonban értintőleges megjegyzésekkel és a könyv formai változtatásának szemantikai tanulságait vizsgálva sok ismerettel gyarapodtunk a betűk, az illusztrációk, a kötések, illetve a kiadók működésének históriáját illetően is. A betűtörténetnek kevés a magyar vonatkozása (persze Misztótfalusi Kis Miklós betűművészete nemzetközileg is kiemelkedik). Azonban magyarországi jellege már több akad, nem is tanulságoktól mentesen. Honnan szerezték be a magyarországi nyomdák a betűiket? Melyik nyomda öntötte magának, illetve melyik, honnan vásárolt új, de gyakran használt betűket? A válaszokban már egy olyan történet rejlik, amelynek általánosabb tanulságai vannak. Szenci Kertész Ábrahám nagyváradi műhelye betűinek követése Kolozsvárra és Nagyszebenbe már igazi nemzettörténet, illetve az erdélyi kulturális közösségek öntudatvizsgálatában is szerepet játszik.

Az illusztrációk története már kevéssé csak nyomdatörténeti kérdés. Az olvasástörténethez tartozik azonban annak a vizsgálata is, hogy az analfabéta közönség menynyit értett belőle, az is, hogy a képeket miként helyezték el a szövegben, és a kép maga milyen asszociációkat keltett a kevéssé gyakorlott olvasóban vagy éppen az *eruditus* használóban. Ilyen példa a Luther Márton *Asztali beszélgetések (Tischreden)* kiadásainak címlapján szereplő, utolsó vacsorát imitáló kép (az apostolok helyén a reformátor szerepel tanítványaival), amely illusztráció valóban üzenheti-e, hogy „Luther szava, Jézus szava", vagy sem? A példa nem magyarországi és nem a mostani konferencia előadásaihoz kötődik, de ezzel szerettem volna jelezni, hogy milyen értelemben *is* kérdéses egy-egy kép hatása a kiadáson vagy a szövegben. Különösen komolyan veendő szempont ez, ha olyan kiadvány illusztrációiról van szó – és ez már mostani kötetünk része –, mint a kora újkor legkedveltebb szövege, a *Krisztus követése (Imitatio Christi),* amely a Biblia kiadásainak számát meghaladóan került sajtó alá. A tudományos könyvek képekkel való gazdagítása sok esetben magától értetődő, azonban csak abban az esetben, ha a magyarországi nyomda alkalmas a megalkottatásukra és kiadásukra. Carolus Clusius a *Stirpium nomenclator Pannonicus* kiadásakor (Németújvár, 1583, RMNy 536) tehetős patrónussal a háta mögött sem tudta művét képekkel együtt kiadni, így azt meg kellett ismételnie Antwerpenben a Christoph Plantin alapította műhelyben. De hasonló eset nem csupán természettudományos, hanem történeti munkákban is feltűnik: Nádasdy Ferenc *Mausoleum*a képek nélkül jelent meg (Pottendorf, 1668, RMK III, 2397), jóllehet a nürnbergi 1664-es Endter-féle kiadásában számos képben gyönyörködhetünk.

A kiadott könyvek példányszáma meghatározza egy-egy szöveg hatását és elterjedését. A magyarországi és erdélyi nyomdák nagyon kicsi példányszámmal voltak kénytelenek dolgozni, elsősorban a papír ára miatt. Ezen a területen a német nyomdászok nem is nagyon adtak ki németül könyvet, hiszen olcsóbb volt a német nyelvterületről importálni a kész könyvet, mint a Kárpát-medencében kiadni. A kiadott könyvek száma a fennmaradás lehetőségét is nagyban befolyásolta. Ma már a magyar kutatásokban is felbukkan annak a kérdésnek a vizsgálata és módszertani kidolgozása, hogy vajon hány olyan

kiadvány jelenhetett meg, amelyből egyetlen példány sem maradt fenn napjainkig *(sötét anyag)*.

A kis példányszámú és szerény mennyiségű könyv azonban szerencsévé tesz bennünket abban, hogy a fennmaradt példányokban több könyvhasználó hagyott nyomot, mint Európa nyugati felén. Egy-egy példány használattörténetének minden állomása értelmezhető és értelmezendő. A helyi kulturális élet históriájának megismeréséhez ez hasznos forrásnak bizonyul. Ha a könyvek olvasókhoz való eljuttatása például könyvaukción történt, akkor használható adatok állnak a rendelkezésünkre ennek a könyvterjesztési formának magyarországi és erdélyi elterjedéséről.

Az összes megjelent kiadvány tartalmi összetételének vagy nyelvi rétegződésének elemzése már *par excellence* művelődéstörténet. Ráadásul pontos adat a retrospektív nemzeti bibliográfia tételeinek összeállításához és bemutatásához. Ha valamely kulturális közösség nyelvén nem jelent meg kiadvány vagy csak elenyészően kevés, akkor érdemes mérlegelni az okokat. Amint említettem, például mert olcsóbb azon a nyelven importálni, mint kiadni, vagy mert azon a nyelven kevesen olvasnak és kicsi a közösség. De az is lehet, hogy számosságban jelentősebb, mint a viszonylagos vásárlóerőben, ezért nem adnak ki a nyomdászok könyvet azon a nyelven. Napjainkban, amikor különösen a szélsőséges politikai nézeteket hangoztatók előszeretettel nyúlnak történeti „érvekhez", nem közömbös ezen „érvek" helytállóságának vagy elvetendőségének a bizonyítása. Ha valaki kézbe veszi a magyar és a román retrospektív nemzeti bibliográfiát, akkor dokumentáltan áll előtte számos jelenség. A 16. században a konfesszionalizálódó Erdélyben a kevés számú románt meg akarták téríteni, ezért adtak ki ezen a nyelven jellemzően protestáns szövegeket. I. Rákóczi György fejedelem és felesége, Lorántffy Zsuzsanna már iskoláztatási programot indított számukra, megnőtt a román lakosok száma. A 18. században a birodalomszervezési szempont a könyvkiadásban is érvényesül, amelyet Bécsből diktáltan sugalmaznak és szerveznek, tehát a legnagyobb nyomda, amely román könyveket termelt, az újra fővárossá váló Budán van. Az 1850 előtti román nyelvű nyomtatott könyvek több mint kétharmada a Magyar Királyságban jelent meg. *Sapienti sat…*

A kiadványszerkezet műfaji meghatározása nem elégséges, mivel több esettanulmányban láthatjuk, hogy ismerni kell egy-egy műfaj történetét és a műfajhoz tartozó kiadványok tartalmának időbeni változásait. Sokat tanultunk arról, hogy a szombatos éneklés – mai szóval – népnevelés és világképi oktatás is. Más műfajoknál, mint például a kalendárium, bemutatható hasonló jelenség, hiszen a kis nyomtatványokban megjelentetett rövid történeteket és ismeretközléseket a működni kezdő cenzúra korában sem ellenőrizték. Nem magyar példaként: az erőszakkal katolizált cseh közösségekben a protestáns tanítások a leghosszabb ideig a naptárak kísérőszövegeiben voltak titokban megtalálhatók, elősegítve a protestáns szellemiség megtartását.

A könyvkötések kutatása túlmutat a kézműves technológiák történetén. A szellemi áramlatok befogadástörténetét vizsgálandó a *supralibros* kerül a figyelem középpontjába. Megfelelő mennyiségű név-, illetve titulusrövidítés összegyűjtése lehetővé teszi a könyvtulajdonosok pontos feltérképezését.

Olvasás, a szöveg értelmének vagy részeinek felhasználása, fordítások, új mű alkotása

Az olvasás és az olvasmányok története eltérő megközelítést és különféle olvasatokat kíván meg. Természetesen a forrásbázis is különböző, ha jelentős átfedés is van a kettő között, ugyanannak a dokumentumnak más az olvasás-, mint az olvasmánytörténeti jelentősége. Ha egy-egy kora újkori szerző által birtokolt könyvekről pontos adataink vannak is, akkor sem bizonyos, hogy olvasta is azokat a könyveket. Az idézett szerzőt citálhatja közvetlenül a műből, valamely szöveggyűjteményből (*florilegium, adagia, chrestomatia* stb.), mások által idézett helyről, vagy akár egy előadáson hallottak alapján. Ma is a gondolkodástörténet kézikönyveiben szereplő szerzőknek vagy műveknek egy jelentős részét nem közvetlenül, hanem közvetett módon leggyakrabban a tanítványok vagy lelkes követők előadásaiból vagy kiadott könyveiből ismeri a nagyközönség. Erre példa Descartes, aki a könyvösszefoglalásokban alig fordul elő a kora újkori anyagban, azonban karteziánus szerzők annál gyakrabban. A közvetítő személy vagy közeg szerepe még fontosabb. A legtöbb francia szellemi áramlat befogadástörténete nem közvetlen. Még akkor sem biztos a közvetlenség, ha a művet a francia szerző latinul írta és adta ki. Ha az egyébként egyetemes szellemiséggel bíró jezsuita rendre gondolunk, akkor sem mindegy, hogy egy teológiai alapmű egy francia oktatásban részesült francia jezsuita műve, vagy mondjuk

bajoré, poroszé vagy éppen itáliaié. A francia felvilágosodás legtöbb eszméje német kulturális szűrőn került át a Kárpát-medencébe. A 18. század végétől a közvetlen kapcsolódás – nem számítva a ritka személyes kapcsolatokat – már egy új könyvkereskedelmi fejezet. A kötetben több példát találunk az elmondottak alátámasztására. Vannak érdekesség számba menő hibák, mint amikor a fordító félreérti a fordított mű címlapját, és fordításával létrehoz egy új szerzőt.

A tanulmányok mutatják, hogy komolyabban kell vennünk a *Régi magyar könyvtár* harmadik kötetébe sorolt művek számbavételét, leírását és elemzését. A szakdolgozatokban (promóciós kisnyomtatványokban) található *paratextus*ok szerzőinek személyére nagyobb figyelmet kellene fordítani, hiszen nemcsak az fontos, hogy a magyarországi egyetemistát ki üdvözölte verssel, hanem az is, hogy amikor ő készített üdvözlőverset, akkor ki mindenkivel együtt köszönti a *respondens*t. A szerzők felsorolásából körvonalazódhat baráti körök névsora. Ezt a kérdést és kutatói szempontot a nemzetközi régikönyv-leírási szabványok is elhanyagolták, ezért a nagy katalógusok sem rögzítették ezeket az adatokat. Kutatási *desideratum*, amely pótlandó. Könyvtárosok és kutatók együttes munkájával megoldható feladat.

Művelődés-, irodalom- és könyvtörténetünk periodizációja

A reneszánsz- és barokk kutatócsoportok 2023. évi sárospataki konferenciája könyvtörténeti kiindulópontú volt (2025-ben a veszprémi *„Hagyományőrzés és önbecsülés": Száz éve született Tarnai Andor* című szimpózium nézőpontja irodalomtörténeti lesz). Nem kérdéses, hogy a protestantizmus megjelenése a Magyar Királyságban és Erdélyben is új korszakot nyitott. Ha az Újszövetség sárvár-újszigeti megjelenését vesszük kiindulópontnak – az ősnyomdák, illetve a nagyszebeni imádságnyomtatvány nem vehető komoly nyomdászati tevékenységnek –, a megelőző mintegy hetven év több tekintetben jól elkülöníthető periódus. A könyvkiadás – másolóműhelyek számossága, a magyar támogatással külföldön megjelent munkák, illetve a budai könyvkereskedők által megrendelt könyvek – mennyisége, ahogy a könyv társadalmi presztízse is, egyértelműen megnőtt. Az iskolai infrastruktúra bővülése és a külföldi iskolázottságúak arányának emelkedése az olvasóközönség és a könyvhasználók számának emelkedésével járt. Az európai szellemi áramlatok befogadástörténetében a magyar társadalom szűk körének a naprakészségéről beszélhetünk. A Jagelló-kori főpapi udvar tudós kommunikációja jól példázza ennek az állításnak az igazát.

A nyomdászat történetét követve fordulópontot jelent a vándornyomdászok korának lezárulása, de ezt követően folyamatos mennyiségi gyarapodás következik. A 18. század elején, a szabadságharc lezárultával, majd a török háborúk befejeződésével újra és újra lendületet vett ez a bővülés. Tekintve a nagyüzemi könyvnyomtatás technológiai feltételeinek késedelmes megjelenését, a könyvnyomtatás kézműipari kora a Magyar Királyságban és Erdélyben csak a kiegyezés után ért véget. Még a Helytartótanács megalakulása után újjászerveződő cenzúra is csak kisebb mértékű kiadványszám-csökkenést tudott okozni.

A könyvkereskedelem azonban csak a 18. század első harmada után nyert lendületet. Az első kiadói/könyvkereskedői nyomtatott katalógus azonban már jól jelzi a változások irányát *(Catalogus librorum… qui venales prostant in officina libraria Francisci Dominici Spaiser, bibliopolae et civis Posoniensis, anno 1741, Posonii, Typis Royerianis)*. A kínálat nyelvi összetételében még meghatározó a latin, de már számottevő a német könyvek aránya (60 : 40%). Arányaiban még nem jelentős, de már megjelenik 54 francia, 38 magyar és 3 szlovák (szláv) nyelvű könyvcím is. A század végén – Pozsonynál maradva, Philipp Adolf Mahler könyvkereskedő készletét tekintve (sajnos az 1788-as katalógust nem találtuk meg, de az 1790-es kiegészítést igen) – a latin látványos visszaszorulását figyelhetjük meg, és a francia könyvek aránya ismét nem számottevő. Feltűnnek olasz és ritkán spanyol könyvcímek is. Erre az időszakra a magyar nyelvű könyvekkel való kereskedés különválik, ahogyan Erdélyben Martin Hochmeister könyvkereskedő esete mutatja: Kolozsvárott csaknem kizárólag magyar nyelvű könyveket tartott, Szebenben pedig csaknem egyöntetűen németeket (14 katalógusa ismert az 1778 és 1795 közötti időszakból). Ezek a tendenciák visszaköszönnek a 18. századra vonatkozó tanulmányokban is.

Ugyanezt mondhatjuk el, hogyha tematikus összetétel szerint vizsgáljuk a nyomtatott kereskedői könyvjegyzékeket vagy az olvasókörök *(Lesekabinet)* katalógusait. Ugyan nem látványos a változás a tudományok laicizálódása szempontjából a 17. század utolsó harmadában –

mint Európa nyugatibb felén az egyetemi városokban –, de a 18. század végi tartalmi összetétel egy-egy kereskedő kínálatában már utal arra, hogy periódushatárhoz érkeztünk. A feudális Magyar Királyság könyvkereskedelmi viszonyai alapozták meg a reformkori modernizációs törekvéseket. (A reformkornak a feudális Magyarországból nézve modernizálási törekvései, úgy tűnik, a könyvkereskedelmi készlet oldaláról meg voltak alapozva.) Ezt mutatják egyébként a főúri könyvtárak katalógusai és a nemesi udvarok környezetében élő értelmiségiekéi is. Az a kép, amit Kulcsár Adorján (olvasóközönség), Kornis Gyula (műveltségeszmények) vagy Fülöp Géza (könyvtárak, olvasókörök) könyveiből nyerünk, ma már bőven kiegészíthető és pontosítható.

Az irodalomtörténet jelenségeit vizsgáló esettanulmányok együttes tanulsága is ez, és ismét kifejezhető az a benyomás, hogy a történészi megközelítések (magyar kódex, arisztokráciatörténet stb.) az összkép megrajzolásakor a könyv történetét negligálják, míg a szép- és szakliteratúra tartalmi és formai vallatói komolyan veszik. Az említett veszprémi, irodalomtörténeti periodizációról szóló konferencia is jó alkalom lesz majd a párhuzamok és eltérések megrajzolására.

Mert a könyv története szép, művelése élvezhető, tanulságai pedig fontosak!

Monok István

A konferencia résztvevői

V. Ecsedy Judit

Az első kétszáz év (1473–1673)*

A bemutatásra kerülő folyamatok kezdete 1473, amikor a Magyar Királyságban I. Hunyadi Mátyás uralkodik, aki 1464 óta megkoronázott király. Ebben az időszakban a pozsonyi egyetem már túl van virágkorán, de még működik, Regiomontanus már Nürnbergben van. A visegrádi palota építkezése még nem kezdődött el. Az előző évben meghalt Vitéz János esztergomi érsek, prímás. Az Itáliából érkezett Andreas Hess elkészült a *Chronica Hungarorum* kinyomtatásával. A záró időpontja 1673, amikor a Magyar Királyság uralkodója I. Lipót. Még ugyanebben az évben összeült a pozsonyi vésztörvényszék, amely majd egy év múlva gályarabságra küldi a magyar protestáns prédikátorokat. Erdélyben már 12 éve I. Apafi Mihály a fejedelem. Tótfalusi Kis Miklós még Nagyenyeden praeceptor.

És mi történt e két évszám között? Volt Mohács és a török megszállás, amely még korszakunk végén is fennállt, majd csak tizenhárom év múlva szabadul fel Buda. Létrejött és európai politikai jelentőségre tett szert az Erdélyi Fejedelemség (1570). A reformáció teljesen megváltoztatta a felekezeti viszonyokat: jól látható ez éppen a hazai nyomdászatban, ahol egész korszakunkban a nyomdák többsége protestáns kézben maradt. Volt Balassi Bálint és Bethlen Gábor, Pázmány Péter és Zrínyi Miklós.

Tények bizonyítják a hazai könyvnyomtatás európai beágyazottságát, ugyanakkor olyan egyedi vonásai is vannak, amelyek különlegessé teszik a magyarországi helyzetet. Néhány jellemző és talán kevéssé ismert adattal próbálom érzékeltetni a hazai könyvnyomtatás első két századát. A választott, 1473 és 1673 közötti időkört a *Régi magyarországi nyomtatványok* négy kötete és részben az ötödik kötete írja le (amelynek időhatára egyébként 1685).[1]

Jelenlegi ismereteink alapján a Hess-féle ősnyomda, majd a második, csak *Confessionale* nyomdájának nevezett ősnyomda (1477–1480) után negyvenkilenc évig nem működött nyomda Magyarországon, vagyis úgy tudtuk, hogy itthon a könyvnyomtatás Mohács után indult újra.

Egy, a hazai könyvnyomtatás kronológiáját alapvetően módosító felfedezés szerint azonban Szebenben már Mohács előtt egy évvel, 1525-ben latin és német nyelvű nyomtatványokat előállító tipográfia működött.[2] Az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb, a hazai nyomdászatot érintő felfedezése ez. A szebeni városi nyomda 1525-ös nyomtatványai megnevezik a két könyvnyomtatót is, és a nyomtatott szövegek azt bizonyítják, hogy azok még az erdélyi szászság reformációja előtti, katolikus imádságok. Ezzel a 49 nyomda nélküli év most 45-re csökkent.

Az 1673-as év választóvonal: ettől kezdve protestáns nyomda nem létesülhetett. Nem mintha nyomdászaink eddig is beszerezték volna működésükhöz a királyi engedélyt! Még 1673-ban is csak ugyanannak a két tipográfiának volt engedélye, mint 1590-ben: azaz a nagyszombati Telegdi-féle katolikus és a bártfai protestáns városi nyomdának. A magyarországi viszonyok lehetővé tették, hogy királyi engedély nélkül működjenek. A század utolsó harmadára az addig protestáns főurak többségének katolikus hitre való áttérésével, a Wesselényi-féle Habsburg-ellenes összeesküvés megtorlásaként további protestáns nyomdák nem létesülhettek. A protestáns nyomdákkal szembeni retorzió azonban már ennél korábban megkezdődött. Báthori Zsófia elűzte a sárospataki nyomdát. Azok a protestáns könyvek, amelyek addig Kassán vagy Patakon jelentek meg, Debrecenben vagy

* A szerző könyvtörténeti kutatásait a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatta (K 138856).

¶ 1. Heltai János, Kovács Eszter, P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Szvorényi Róbert, Tóth Anna Judit és V. Ecsedy Judit, szerk., *Régi magyarországi nyomtatványok 5. kötet. 1671–1685* (Budapest: OSZK, 2023).

¶ 2. Simon Zsolt, „Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből", *Magyar Könyvszemle* 125 (2009): 1–29.

Kolozsvárott kerültek kiadásra. Két új (igaz, rövidéletű) nyomda feltűnt fel: Nádasdy Ferenc katolikus nyomdája Lorettóban és a kassai jezsuita műhely.

Ismert, hogy a kiadványok valós megjelenési helyének elleplezésére a fiktív vagy koholt nyomdahelyek szolgáltak. 1671 előtt egyetlen ilyen kiadványról tudunk,[3] 1671 és 1685 között egyszerre nyolcról, közülük öt 1671 és 1673 között jelent meg, nagyrészük politikai röpiratok, többségükben a debreceni és kolozsvári nyomdából – megjelenésük a magyarországi nyomdászattörténetben nem véletlen.

Két évszázad magyarországi könyvnyomtatásáról próbálunk számot adni úgy, hogy különféle szempontokból vizsgáljuk témánkat, mindig hangsúlyozva a jellegzetesen hazai vonásokat.[4]

Itthon vagy külföldön?

Az a nagy jelentőségű felfedezés azonban, hogy már Mohács előtt az országban nyomda működött, nem változtat azon a tényen, hogy a 16. század első évtizedeiben a magyar nyelvű könyvek zöme nem itthon jelent meg.

Korszakunk teljes könyvtermése 1473 és 1673 között 3937 nyomtatvány. Ebből 3640 készült itthon, 297 pedig külföldön, részben vagy egészében magyar nyelven. Az alábbi megoszlásban: a 15–16. századból ma ismert 896 tételből 6 nyomtatvány a 15. században jelent meg, tehát a 16. században 890 tétel, amelyből 814 készült itthon és 76 külföldön, részben vagy teljes egészében magyar nyelven. Vagyis a 890 mű 8,5 százaléka készült külföldön. A 17. század most tárgyalt korszakában, 1601 és 1673 között a 3047 nyomtatványból 2826 készült itthon és 221 külföldön, részben vagy teljesen magyar nyelven, vagyis már csak a könyvek 7 százaléka.

Az 1473–1673 közötti kétszáz év részben vagy egészében magyar nyelven, külföldön nyomtatott könyveinek nyomtatási helye és a kiadványok száma: Bécs 143, Krakkó 34, Frankfurt/M 16, Utrecht 15, Prága 10, Wittenberg 8, Nürnberg 8, Amsterdam 6, Lyon 6, Bázel 5, Róma 5, Graz 5, Hanau 5, Leiden 5, Oppenheim 5, Franeker 4, Jena 4, Pottendorf 3, Velence 3, Tübingen 2, Zürich 2, Heidelberg 2, Yverdon 2, London 2, Genf 1, Párizs 1, Olmütz 1, Augsburg 1, Brüsszel 1, Herborn 1, Strassburg 1, Kassel 1, Königsberg 1, Rostock 1, Ulm 1, Campagna 1. Ez összesen 297.

Ugyanakkor a hazai szerzők műveinek tekintélyes része külföldön jelent meg idegen nyelven. A most tárgyalt kétszáz év alatt számuk 4284,[5] vagyis mintegy hatszázzal több, mint ugyanebben az időben itthon. Sőt a 4284-hez hozzáadhatjuk azt a 297 művet, amely külföldön, de magyarul vagy részben magyarul jelent meg, akkor ez azt jelenti, hogy mintegy 900-zal több magyar vagy idegen nyelvű könyv jelent meg külföldön, mint idehaza 1473–1673 között.

Bármennyire a külföld irányába mutat ez az arány, mégis nem lehet eléggé értékelni azt a szívós, kitartó munkát, amellyel nyomdáink a kedvezőtlen körülmények között is fenntartották a nyomdákat, kiadványaikkal pedig az ország egységét és a magyar nyelvet. A továbbiakban ennek a sokszor heroikusnak látszó küzdelemnek szereplőit és produktumait vizsgáljuk.

¶ 3. [Komáromi Csipkés György], *Való dolgok közzül kivettetett altal-allatozas* […] *Agricola Arbuteus altal, Mesopotamiában*. [Patak, 1667], RMNy 3385.

¶ 4. A *Régi magyarországi nyomtatványok* korábbi köteteinek megjelenése alkalmából is készültek összegzések. A magyarországi könyvnyomtatás legkorábbi szakaszainak számszerű értékelésével többen, több alkalommal foglalkoztak. Elkészült a 16. század részmérlege: erről Borsa Gedeon számolt be az ötszáz éves magyarországi könyvnyomtatás alkalmából rendezett sárvári konferencián, lásd Borsa Gedeon, „A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege”, *Magyar Könyvszemle* 89 (1973): 249–269. A példányszámokkal kapcsolatos értékelést ugyanerről a korszakról Hervay Ferenc végezte el, lásd Hervay Ferenc, „A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban”, *Magyar Könyvszemle* 82 (1966): 63–66. A 17. századra vonatkozóan Holl Béla végzett előzetes számításokat, lásd Holl Béla, „Szerző, nyomdász, olvasó a 17. század első felében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 639–649; Tarnóc Márton, „A magyar könyv a 17. század elején”, *Magyar Könyvszemle* 89 (1973): 315–331. A harmadik kötet megjelenése után készült V. Ecsedy Judit, „A 17. század első felének nyomdai körképe és részmérlege”, in *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, szerk. P. Vásárhelyi Judit (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Osiris Kiadó, 2001), 37–55. Ugyanennek a korszaknak műfajokat elemző feldolgozását Heltai János készítette. Lásd Heltai János, „A 17. század első felének kiadványszerkezete. Műfajteremtő elvek és célok”, in Uo., 9–28.

¶ 5. Szabó Károly és Hellebrant Árpád, *Régi magyar könyvtár III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, 1. rész (1480–1670), 2. rész (1671–1711) (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896–1898). A köteteiből 2640 tétel jön számításba 1673-ig. Ehhez járul 1644 további tétel a Pótkötetekből, lásd Dörnyei Sándor és Szálka Irma, összeáll., *Régi magyar könyvtár III. Pótlások, kiegészítések, javítások, 1–5. füzet* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1990–1996). Tehát összesen 4284 külföldön, magyar szerzőktől, nem magyar nyelven megjelent nyomtatvánnyal számolunk.

Nyomdák az országban

A 15. században (az ősnyomtatvány-korszakban) Magyarországon két nyomda működött, és ez a kettő együtt – mai ismereteink szerint – hat művet adott ki. Összehasonlításul: ma körülbelül harmincezer ősnyomtatvány kiadványt ismer a nemzetközi szakirodalom.[6] Ebben a században öt olyan év volt, amikor volt nyomda Magyarországon.

Az 1473 és 1673 közötti kétszáz évben itthon összesen 44 helyen működött hosszabb-rövidebb ideig nyomda. Ezek jegyzékét és kiadványaikat az alábbi számok mutatják: Lőcse 703, Kolozsvár 376, Debrecen 314, Kassa 305, Bártfa 263, Nagyszombat 242, Trencsén 207, Szeben 205, Brassó 189, Gyulafehérvár 182, Pozsony 174, Várad 142, Patak 113, Zsolna 49, Keresztúr 44, Csepreg 37, Németújvár 26, Pápa 18; Monyorókerék 13, Sicz 13, Vizsoly 13, Detrekő 12, Sárvár 9, Tejfalu 9, Sempte 8, Galgóc 5, Kőszeg 5, Vimpác 4, Alsólindva 4, Nedelic 3, Óvár 3, Lorettom 3, Komjáti 2, Buda 2, Besztercebánya 2, Eperjes 2, Abrudbánya 1, Szászsebes 1, Szászváros 1, Rárbók 1, Sopron? 1, Szenice 1, Somorja 1, Kőszeg 1. Ez összesen 3640.

Buda török kézre kerülése előtt már három helyen folyt könyvnyomtatás Magyarországon: Szebenben, Brassóban és Sárvár-Újszigeten. Ez utóbbi helyen készült a leggazdagabban illusztrált 16. századi könyvünk.

A továbbiakban a 16. század folyamán általában egyszerre 5–6 helyen működött nyomda, a legtöbb – 9 műhely – 1584-ben. 1550-től kezdve a könyvnyomtatás nálunk folyamatos – nem utolsósorban a kolozsvári Heltai nyomdának köszönhetően, és nem volt olyan év, hogy legalább néhány nyomda ne dolgozott volna. Ebben a tekintetben a mélypont az 1602-es és az 1615-ös év, amikor csak három-három nyomda működött (1602-ben Debrecenben, Bártfán és Sárváron, 1615-ben Debrecenben, Keresztúron és Kassán). Egyébként korszakunk vége felé általában tíz nyomda dolgozott az országban egyidejűleg. A 17. század derekáig az egész magyar területen mindössze hat olyan nyomda volt, amelynek eredete a 16. századra vezethető vissza: Szeben, Brassó, Kolozsvár, Debrecen, Bártfa és Vimpác. A többi nyomdahelyen újonnan alapított tipográfiák kezdték meg működésüket.

Általában elmondható, hogy a mecénástól és patrónustól függő nyomdaalapításoknál jóval hosszabb életűek voltak a magánszemélyek által városokban létesített nyomdák. Különösen igaz ez a reformátor Huszár Gálnak köszönhető, máig folyamatosan működő debreceni városi nyomdára, amelynek folytonosságához a két Hoffhalter is hozzájárult.

Állandó jellemzője a magyarországi helyzetnek, hogy nyomdáink különféle okokból többször változtatták helyüket, míg arra kevés példa van, hogy egy városban egyszerre több is dolgozott volna. A nyomdák helyváltoztatásának okai között a patrónus költözése, a patrónus személyének változása és a kedvezőbbnek látszó körülmények, de néha a hadi események játszottak szerepet. Különleges ebből a szempontból Szeben helyzete az 1660-as években, amikor az ott folyamatosan dolgozó városi nyomda mellett odakerült a török támadás miatt ide menekült gyulafehérvári fejedelmi tipográfia és az ugyancsak Várad török megszállása miatt menekülő Szenci Kertész Ábrahám-féle nyomda is, vagyis az a különleges helyzet alakult ki, hogy egy városban három egymástól független tipográfia működött 6–7 éven át.

Korszakunk legnagyobb részére jellemző, hogy politikai és földrajzi szempontból Magyarország képét az országnak három részre szakadása határozza meg. Könyvnyomtatás csak Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben folyt, a nyomdahelyek mintegy karéjban vették körül a török hódoltság területét. A hódoltsági területen nem folyt könyvnyomtatás, nem azért, mert a törökök tiltották volna, hanem a létbizonytalanság és elnéptelenedés miatt. Mindaddig, amíg Karádi Pál simándi vagy temesvári nyomdai tevékenységének nincs nyoma, addig nincs bizonyítékunk arra, hogy könyvnyomtatás folyt volna a hódoltság területén. A legkeletibb nyomdahely Brassó, a legészakibb a lengyel határhoz közeli Bártfa, míg a legnyugatibb és egyben legdélibb Németújvár, Sárvár és Pápa, amelyek már végvárak voltak. Az Erdélyi Fejedelemség és a hódoltsági kerület határán pedig Debrecen.

Egyre inkább úgy látszik, hogy e műhelyek nem elszigetelten működtek, hanem sokkal több szállal kapcsolódtak egymáshoz, mint az korábban ismert vagy feltételezhető volt. Szinte nincs köztük olyan, amelyik valamilyen módon ne lett volna összefüggésben valamelyik másik műhellyel. A legszerteágazóbb hatása a hazai könyvnyomtatásra kétségkívül a bécsi eredetű

¶ 6. Az 1474 előtti időből 1724 kiadást, 1474–1500 közötti időből 28602 kiadást regisztrál az Incunabula Short Title Catalogue (ISTC), lásd Farkas Gábor Farkas, „András a könyvmester”, *Magyar Könyvszemle* 139 (2024): 12–27.

Hoffhalter-műhelynek volt, amelynek tevékenysége Huszár Gál, a szebeni városi nyomda, a debreceni nyomda, sőt valószínűleg Joannes Manlius munkásságát is érintette.

Európában egyedülálló helyzet alakult ki Magyarországon a 16. században, ami megőrződött most tárgyalt korszakunk folyamán is: nevezetesen, hogy az országban működő nyomdák túlnyomó többségükben protestáns kézben voltak. Ez különösen azért érdekes, mert bár az ellenreformáció már a 17. század elejétől kezdve éreztette hatását, a katolikus vallás túlsúlya a hazai nyomdák felekezeti hovatartozásában korszakunkban egyáltalán nem mutatkozott. Általában mindössze egy, néha rövid időre egyszerre két helyen működött katolikus nyomda – az átlagosan 16 protestáns műhely mellett –, volt azonban több olyan év is a 17. század első harmadában, amikor az országban egyetlen katolikus nyomda sem volt. Ez azonban nem jelentette azt, hogy akár a patrónus által támogatott nyomdászaink is zavartalanul működhettek volna. Raphael Hoffhaltert Alsólindvárról a Batthyányak védelméből űzték el, Huszár Gálnak Kassáról kellett menekülnie, hogy csak egy-egy példát említsünk.

Bár nem volt sem átfogó revízió, sem cenzúra, tiltott könyvek azért voltak. 1588-tól elvileg tilos volt ónaptárat nyomtatni, a magyarországi rendek azonban kiharcolták az ó- és újnaptár párhuzamos használatát. Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem betiltotta Enyedi György *Explicationes* (1598) című munkáját, bár az a fejedelemnek ajánlva jelent meg Kolozsvárott ifj. Heltainál.

Áttekintettük korszakunk nyomdáit, elhelyezkedésüket, működésük körülményeit, de nem szóltunk a nyomdaalapítás lehetőségeiről. Magyarországon a könyvnyomtatók nem alkottak céheket, a nyomtatás szabad művészet volt. A magyarországi könyvnyomtatás egyik jellemző vonása, ahogy arról már volt szó, hogy nyomdáink ebben az egész most tárgyalt kétszáz évben két kivétellel engedély nélkül működtek. Mindössze két nyomdának volt királyi engedélye: a bártfai városi és a nagyszombati Telegdi-féle tipográfiának. Ebben semmi változás nem történt korszakunk végéig. Nyomdáink, nyomdászaink nem folyamodtak királyi (vagy fejedelmi) engedélyért, elégnek tartották, ha a város engedélyezte letelepedésüket. Talán nem véletlen, hogy ezek a lehetőségek sok külföldi (főleg protestáns) nyomdászt vonzottak az országba.

Főszereplőink, a nyomdászok: honnan jöttek?

A továbbiakban róluk, a nyomtatott könyvek gyakorlati létrehozóiról szólunk. Minden más kézműves mesterségtől és művészettől abban is különbözik a könyvnyomtatás, hogy szereplőit ismerjük, nevük a könyv írójával mintegy társulva, ott szerepel a könyv címlapján vagy kolofonjában. Ebből a kétszáz évből (1473–1673) a magyarországi nyomdászattal kapcsolatos 131 személy nevét ismerjük, beleértve a nyomdatulajdonosokat és betűöntőket.

Hogy a hazai nyomdászat mennyire bele volt ágyazva az európai környezetbe, azt nyomdászaink életpályája nagyon jól mutatja (most a külföldről érkezett nyomdászokról szólunk).

Andreas Hess, a budai ősnyomdász Itáliából érkezett, valószínűleg Rómából. Feltételezhetően a második, név szerint nem ismert, és valószínűleg Pozsonyban dolgozó másik ősnyomdászunk is Itáliából jött. A későbbi időkből Itália mint a nyomdászaink származási helye nem jöhetett számításba – a török hódítás miatt.

16. századi nyomdászaink és nyomdatulajdonosaink Lengyelországból, Krajnából (Laibachból), Olmützből, Bécsből, Prágából, Boroszlóból, Linzből, Lipcséből, Sziléziából, Jénából, Hamburgból, Hanauból, Krakkóból, Augsburgból, Danckából, Lesznóból, Antwerpenből érkeztek. A legmesszebbről Ericus Erich érkezett: az egyetlen svéd származású nyomdász, aki éppen korszakunk végén állt a kassai városi nyomda élén.

Az Erdélyben megjelent cirill nyelvű kiadványok nyomdászai a Havasalföldről jöttek, általában nagy műveltségű szerzetes-nyomdászok voltak. Korábban a govorai, snagovi és bukaresti nyomdákban dolgoztak.

A nyomtatványok felekezeti megoszlása

Láttuk, hogy korszakunkban végig a protestáns nyomdák voltak túlsúlyban az országban. Ezek után érdemes megvizsgálni, hogyan alakult a kiadványok felekezeti képe. A 16. században regisztrált 890 műből most nem számítjuk a külföldön megjelenteket (76 kiadás), azaz 814 itthon készült kiadvánnyal számolunk. Milyen a kiadványok felekezet szerinti megoszlása?[7]

¶ 7. Az összes itthon nyomtatott 16. századi könyvből (814) a vallásos művek száma 388, a világi műveké 426. A vallásos könyveken belül katolikus 40, református 102, evangélikus 154, protestáns 25, unitárius 35, ortodox 32.

A 16. században a 40 katolikus kiadvánnyal szemben 348 nem katolikus kiadvány jelent meg (ez tartalmazza a 32 cirill betűs, ortodox nyomtatványt is), ami majdnem tízszerese a katolikus kiadványoknak. De ha csak a református kiadványokat nézzük, az is két és félszer több, az evangélikus pedig csaknem négyszer annyi, mint a katolikus. Érthető, hiszen a 16. század utolsó harmadáig katolikus nyomda nem is volt az országban.

Az arány a további évtizedekben kedvezőbb a katolikus kiadványok szempontjából: 1601 és 1673 között 251 a katolikus kiadvány és 863 a nem katolikus (benne 4 ortodox), vagyis már nem tízszerese, de még mindig több, mint háromszorosa a katolikus kiadványoknak. Ha pedig csak a katolikus (251), evangélikus (387), református (412) arányt nézzük, akkor megállapítható, hogy a református kiadványok javára fordult meg az arány.[8]

Kiadványszerkezet

A régi magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlását vizsgálva a nyomtatványok is jól tükrözik a magyarországi műveltség sajátos vonását, vagyis azt, hogy a latin nyelvűséget sokáig megőrizte. Ennek a jellegzetességnek velejárója viszont az is, hogy a latin mint az egyetemes európai szellemi javak közvetítője és feldolgozója, hazai hagyományok őrzője volt. Másrészt a latinul olvasó hazai közönségnek elvileg rendelkezésére állt az Európa-szerte latin nyelven megjelent irodalom is.

Szóltunk a kiadványok felekezet szerinti megoszlásáról, de érdemes a teljes könyvanyagot aszerint is áttekinteni, hogy milyen volt az arány a vallási és világi jellegű kiadványok között: korszakunkat nézve 1473–1763 között a vallásos könyvek aránya az egészhez képest 42%.[9]

Külföldön a nyomdákat többnyire egyetemek mellett alapították, tudományos színvonalú munkák megjelentetése céljából. (Talán ez is lehet magyarázat a külföldön, magyar szerzőktől megjelent könyvek magas arányára). Nálunk a reformáció erősen rányomta bélyegét a könyvek műfajára, és általában a kiadványok jellegére. A magasabb humanista tudományosság számára a hazai nyomdák színvonala alacsony, az igénylő réteg pedig csekély volt, ezért a szélesebb nemzetközi érdeklődésre számot tartó humanistáink külföldön jelentették meg műveiket.

A legnépszerűbb, legtöbb kiadást megért művek is vallásos jellegűek: az *Evangéliumok és epistolák* című perikópáskönyv, amelynek korszakunkból összesen 22 kiadását ismerjük, ebből a tizenegy 16. századi kiadásnak szinte mindegyike vagy unikum, vagy töredék. Közülük kettő görög–latin nyelvű, és van köztük négy katolikus kiadás is, ebből 3 Bécsben jelent meg, egy Nagyszombatban. A 16. századiak mind protestáns kiadások.

Újabb és újabb kiadásai jelentek meg Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekei*nek: az első Ferenczffy Lőrinc bécsi nyomdájában 1633-ban,[10] majd ezt követte 1673-ig további hat kiadás, vagyis korszakunk végéig hétszer jelent meg tudomásunk szerint.

Ugyanilyen sok kiadást ért meg Lewis Bayly *Praxis pietatis* című kegyességi műve, amelyet 1673-ig ötször adtak ki magyarul és kétszer biblikus cseh nyelven, de a század folyamán még legalább öt további alkalommal nyomtatták ki. Első kiadása valószínűleg az 1636-os debreceni volt,[11] majd azt két lőcsei kiadás követte.

A világi kiadványok legnagyobb számát a tankönyvek és kalendáriumok tették ki, továbbá az alkalmi kiadványok, gyászbeszédek, tudósítások és históriák.

Termelékenység, példányszám, fennmaradási esélyek

A 16. században készült kiadványok közül ma nem egészen kilencszázról lehet tudni, de példány nem egészen hétszázból maradt fenn. Ennek a hétszáznak is mintegy a fele ma csupán töredékből vagy egyetlen példányból ismeretes. Ez azt jelenti, hogy fennmaradásuk szinte csupán a véletlennek köszönhető. A kiadványoknak alig egytizedéből maradt csak fenn tíznél több példány.

A 16. századi magyarországi nyomtatványoknak ma összesen nem egészen háromezer példányát tartjuk nyilván az egész világból. Annak a mintegy ötezer műnek, amelynek megjelenéséről a 17. századból tudomásunk van, összesen nagyjából negyvenezer fennmaradt példányával számolhatunk jelenleg.

Ha azt nézzük, hogy a könyvek átlagosan milyen példányszámban maradtak fenn, rendkívül nagy szóródást tapasztalunk. Korszakunkban, ebben a vizsgált 70 évben, átlagosan 4,3 példányban maradtak fenn a

¶ 8. Az 1601–1673 közötti időszakban a kiadványok felekezeti megoszlása részletesebben: 251 katolikus, 412 református, 387 evangélikus, 37 protestáns, 23 unitárius és 4 ortodox. ¶ 9. Ez az arány a 16. században 48% volt, a 17. században csökkent az arányuk, már csak 38%. ¶ 10. RMNy 1599. ¶ 11. RMNy 1639.

könyvek.[12] Nincs nagy változás a korábbi századhoz képest, ahol az átlag 3 példány volt. Ha feltételezzük, hogy átlagban háromszáz példányban készült egy-egy nyomtatvány, akkor a mára fennmaradt példányok ennek a könyvmennyiségnek csupán alig egyetlen százalékát teszik ki. Ehhez képest az 1473-as *Chronica Hungarorum* fennmaradási aránya kifejezetten jó! A valószínűsített 200 példányból 10 maradt fenn mai ismereteink szerint, azaz az eredeti példányszám 5%-a.[13] Amit pedig nem ismerünk, az a magyarországi irodalom- és művelődéstörténet számára végérvényesen elveszett, vagy jó esetben még ma is lappang.

A 16. században az éves átlag 12 könyv volt – ennyi volt a működő hazai nyomdák termése. Évente átlagosan legkevesebb 1606-ban jelent meg (mindössze hat), a legtöbb 1669-ben: 119. A hazai nyomdák termelékenységét korábban kizárólag a kiadott művek (könyvészeti egységek) száma alapján értékelték. Könnyen belátható azonban, hogy egy plakát kisebb nyomdai teljesítmény, mint egy biblia. Ezért a nyomdák teljesítményét jobban kifejezi a kinyomtatott ívek száma. Mégis, ha a kiadványok számát nézzük a 16. században, az mindjárt megállapítható, hogy az Erdélyi Fejedelemségben került kiadásra az összes kiadvány kétharmada, és csak egyharmada a királyi Magyarországon. A kiadványok száma alapján élen járt Kolozsvár, Debrecen, Brassó és Bártfa. Bártfa hosszú ideig az egész Felső-Magyarországot ellátta könyvvel. Ha a kinyomtatott ívek szerinti termelékenységet vesszük alapul, akkor a következő a sorrend: kolozsvári tipográfia, Coresi diakónus cirill betűs nyomdája és Bornemisza–Mantskovit-nyomda, ami a *Vizsolyi Bibliá*nak köszönhető.

A 17. század három nagy nyomdászati teljesítményének mindegyike az Erdélyi Fejedelemségben készült: az Öreg Graduál (Gyulafehérvár, 1636),[14] a román nyelvű *Noul Testament* (Gyulafehérvár, 1648)[15] és a *Váradi Biblia* (Várad–Kolozsvár, 1660–1661).[16] A korszakra azonban nem a folio formátumú könyvek kiadása a jellemző, hanem tanúi vagyunk a könyvek átlagos mérete fokozatos csökkenésének. Viszont csak az 1671–1673. évben 28 plakát alakú nyomtatvány készült.

Az Öreg Graduál I. Rákóczi György fejedelem költségén 200 példányban került kiadásra. Geleji Katona István latin nyelvű református postillái 1640-ben a szerző előszava szerint 800 példányban készültek.[17] A sárospataki Rhenius nyomdász kiadványai közül ma csak egynek ismerjük a példányszámát: Medgyesi Pál *Rövid tanítása az presbyteriumról*, amely „az méltóságos Öregbik Fejedelem Aszszon'nak parancsolatjára" ezer példányban jelent meg,[18] ám mára ennek a Lorántffy Zsuzsanna támogatásával megjelent könyvnek három példánya maradt fenn. A hatalmas, folio alakú *Váradi Biblia* Bod Péter szerint 1500 példányban készült, ebből Szenci Kertész Ábrahám nyomdász 1667-es hagyatéki leltárában akkor még 566 bekötetlen példány volt.[19] Mára 88 példányt ismerünk.

Nadányi János *Kerti dolgoknak leírása* című munkája Anton Mizaud kertészeti szakkönyvének a fordítása,[20] amelynek kiadása Bornemisza Anna fejedelemasszony parancsára történt, aki a nyomdászt úgy utasította, hogy a 75 példányban készült műből 50 példány görgényi, 25 példány a jobb és drágább szepesi papirosra nyomódjon. Ma 12 példányáról tudunk, ami igen magas túlélési szám.

Hogy a nagy mennyiségű alkalmi nyomtatványt (lakodalmi, gyász- és egyéb köszöntőverseket) hány példányban nyomtatták, arra vonatkozóan csak becsléseink lehetnek. Két adatunk van ezzel kapcsolatban. Az egyik a Batthyány Ádám feleségének, Formontin Aurora Katalin temetésére írt gyászbeszédekre vonatkozik, amelyek a bécsi Cosmerovius-nyomdában jelentek meg, és amelyekből 200 példányt rendeltek. Ma egyetlen csonka példányát ismerjük.[21] A másik adat a Rákóczi Zsigmondnak Henriette von Pfalz-Simmernnel kötött házasságával kapcsolatos kárta, amelyből egyetlenegy példány sem maradt fenn és csak korabeli említésből ismerjük, pedig hatszáz példányban készült.[22]

Václáv Vokál trencséni nyomdász végrendeletében hat, általa nyomtatott könyvnek a példányszámát is közli, ezek 300 és 800 között váltakoznak. Mára azonban

¶ 12. Ha azonban a példányban fenn nem maradt műveket eleve nem számítjuk, akkor jobb fennmaradási átlagot kapunk: pontosan 5 példányt. ¶ 13. A becsült 200 elkészült példányból 10 maradt fenn mára, lásd Farkas, „András, a könyvmester" és Farkas Gábor Farkas, „Andreas Hess, the bookmaster. *Chronica Hungarorum*: Rome & Buda (1470–1473)", *La Bibliofilia* 125 (2023, sajtó alatt). ¶ 14. RMNy 1643. ¶ 15. RMNy 2210. ¶ 16. RMNy 2982. ¶ 17. RMNy 1825. ¶ 18. RMNy 2487. ¶ 19. RMNy 2982. – Lásd erről V. Ecsedy Judit és Monok István, „Szenci Kertész Ábrahám hagyatéki leltára, 1667", in *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén–Spielmann Mihály és Vakarcs Szilárd (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2002), 378. ¶ 20. RMNy 3542. ¶ 21. A gyászbeszéd kinyomtatását, a példányszám megjelölésével maga a szerző intézte, lásd RMNy 2511 (Bécs 1654). ¶ 22. A példányszámra vonatkozó adat a kolozsvári sáfárpolgárok 1651. évi számadáskönyvében maradt fenn, lásd RMNy 2369.

mindössze a 800 példányban kinyomtatott *Praxis pietatis*ból[23] ismert néhány példány, a másik öt példányszáma nyomtalanul elveszett volna, ha ezt a végrendeletet nem ismernénk. Vagyis még a 300–400 példányban kinyomtatott, de bizonyára kis formátumú könyvek túlélési esélyei sem nagyok.[24] A fentiekből is látszik, hogy az elveszett könyvek száma még korszakunkban is rendkívül magas. Különösen veszendőek a kisalakú, gyakran használt könyvek és a szokásostól eltérően nagy formátumú, ívrét, plakát alakú nyomtatott lapok.

A most tárgyalt kétszáz évben az elveszett, kikövetkeztetett vagy csak egyetlen, esetleg töredékben fennmaradt könyvek aránya 57%. Ez az arány a 16. században 61% volt, a 17. században 54%, vagyis még mindig a kiadványok nagyobb része a véletlennek köszönheti fennmaradását.

A nagy példányszámban kinyomtatott könyvek azonban gyakran éppen a mára legritkább régi kiadványok közé tartoznak. Ennek több oka van: egyrészt a naptárakat az év folyamán szinte szétolvasták, és használóik nem tartották megőrzésre érdemesnek, akárcsak a tankönyveket (ma is). Másrészt az átlagosnál kisebb és az átlagosnál nagyobb formátumú nyomtatványok különösen ki voltak téve az elveszésnek és elkallódásnak: ezért olyan ritkák ma az apró, zsebben hordható imakönyvek vagy Balassi és Rimay kis formátumban, bár elég sűrűn és nagy példányszámban megjelentetett versei.

Ugyanilyen könnyen kallódtak el a plakát méretű, egyleveles nyomtatványok, pedig az ilyen formában előállított naptárak és temetések, esküvők, beiktatások alkalmára készült, ünnepélyes külsejű nyomtatványok – tekintve, hogy a tipográfiák fontos bevételi forrását képezték – nagy számban készülhettek régi nyomdáinkban.

Ezzel szemben Káldi György Bécsben kiadott katolikus bibliájából[25] 195 példány maradt fenn. De hasonlóan sok, 134 példány ismeretes Pázmány Péter *Kalauz*ának 3. kiadásából,[26] és Káldi György többi munkája is 100 példány fölött őrződött meg.[27] Ezt követi 88 példánnyal a *Váradi Biblia*,[28] majd a nagyszombati jezsuita akadémiai nyomda latin gyóntatási útmutatója 75 példánnyal.[29] Ez nyilvánvalóan a maga korában nagy példányszámban készült. A *Vizsolyi Bibliá*ból ma 52 példányt ismerünk közgyűjteményekben. Érdekes, hogy Komáromi Csipkés György művei gyakran 30 példány fölötti számban maradtak fenn, akár Szebenben Szenci Kertész Ábrahámnál, akár Debrecenben nyomtatták ki őket.[30] *Pápistaság újsága* című református vitairata, amely Kolozsvárott jelent meg 1671-ben, ma 34 könyvtárban 59 példányban található.

A könyvek külseje

A formátum változásával kapcsolatban ugyan már érintettük, de vizsgáljuk meg hazai nyomtatványainkat ebből a szempontból is. Sajátságosan, a cirill betűs kelet és a fraktur betűs nyugat szomszédságában magyar szöveg nyomtatásához, ugyanúgy, mint a latin szöveghez, az antikva használata állandósult, részben a krakkói magyar nyomtatványoknak, részben a kolozsvári Heltai-nyomda gyakorlatának köszönhetően. A sárvár-újszigeti nyomdának háromféle betűtípusa volt, de Mantskovit Bálintnak már tízféle. Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfiája 23 típussal dolgozott.

Ma ismert hazai illusztrációink nyilvánvalóan csak vázlatosan tükrözik a magyarországi fametszés vagy rézmetszés kezdeteit. Mégis a grafikai művészetek fejlődéséről Magyarországon ebből a korai időszakból mindössze az áll rendelkezésünkre, ami könyvdíszítés formájában a nyomtatványokban ránk maradt. A magyarországi grafika kezdetei tehát csak a nyomtatott könyvekben érhetők tetten. Nem kevésbé jelentősek a könyvdíszítés alakulásából, fejlettségéből, sajátosságaiból levonható nyomdászattörténeti tanulságok, amelyek az egykorú műhelyek közötti kapcsolatokat is felfedhetik.

Az egyes nyomdák felszerelésének rekonstrukciója nemcsak egy-egy nyomdatermék meghatározását segíti, hanem gyakran választ kaptunk a felszerelések eredetére és a nyomdák közötti kapcsolatokra is. De maradtak megoldatlan kérdések is. Nem tudjuk, hogy hogyan és mikor került Huszár Gálhoz, és az ő révén később Bornemiszához, majd Mantskovithoz a sárvár-újszigeti nyomda néhány egyedi, fametszetű iniciáléja. Vagy hogyan került a még működő nagyszombati Telegdi-nyomda

¶ 23. RMNy 1906. ¶ 24. Vokál végrendeletét közölte Josef Macůrek, České zeme a Slovensko 1620–*1750* (Brno: J. E. Purkyně, 1969), 163. ¶ 25. RMNy 1352. ¶ 26. RMNy 1697. – Itt csak az egyes RMNy-tételeknél közölt példányszámokat vesszük figyelembe, megjegyezve, hogy azóta kerülhettek elő újabb példányok. ¶ 27. RMNy 1352, RMNy 1421, RMNy 1509 és RMNy 1510. ¶ 28. RMNy 2982 (Várad–Kolozsvár: Szenci Kertész Ábrahám, 1660–1661). ¶ 29. Joannes Polancus, *Breve directorium* (Nagyszombat: Matthaeus Byller, 1667), RMNy 3378. ¶ 30. RMNy 2888, RMNy 3194, RMNy 3418, RMNy 3322.

néhány jellegzetes, kissé sérült iniciáléja több száz kilométer távolságba Joannes Manlius evangélikus nyomdájába? Ezek egyelőre megválaszolatlan kérdések.

Régi nyomdászaink az illusztrációkkal szemben inkább a könyv tartalmához nem kötődő, több helyen alkalmazható könyvdíszeket részesítették előnyben. Mégis voltak olyan nyomtatványtípusok és olyan műfajok, amelyekben hagyományosan nagy szerepet játszottak az illusztrációk és képsorozatok. A régi magyar nyomtatványok közül ilyenek mindenekelőtt az evangéliumokat népszerű módon ábrázoló képecskék, a kalendáriumok hónapkép-ábrázolásai, az öröknaptárak és sorsvetőkönyvek szemléltető képei, vagy a szentek életét megörökítő képsorozatok és néhány barokk emblémás könyv.

A szakemberek és könyvtörténészek szerint a 16. századi nyomdászaink a késő reneszánsz hagyományait folytatták. Ezzel szemben a 17. századi hazai nyomtatványokról az az általánosan elfogadott nézet, hogy – néhány, rézmetszettel gazdagon díszített könyvtől eltekintve – minőségük technikai szempontból silány. Pedig, ha a 17. századi magyar könyvnyomtatás egészét nézzük, takarékos díszítésű, de kiváló tipográfiájú könyvek jelentek meg éppen a folyamatosan, nagy példányszámmal dolgozó nyomdáinkban. Barokk kori nyomdászatunk árnyaltabb értékelést érdemelne.

Monok István

A könyvtár tartalmi összetétele – az iskola szellemi arculata

16. századi protestáns iskolai könyvtárak Trencsénben és Németújváron*

A 21. század első harmadának végéhez közeledve felvetődik a kérdés, hogy vajon egy intézmény vagy egy magánszemély könyvtárának tartalmi összetétele határozza-e meg az iskola, az akadémia vagy akár csak egy ember szellemi arculatát. Erre sokkal óvatosabban és körültekintőbben kell válaszolnunk, mint a megelőző korszakokban. Nem is kell messzire visszamennünk az időben, hogy a könyvtárak fontosságát érzékeljük. A trianoni békediktátum utáni magyarországi egyetemeken alakult kutatóműhelyek, illetve oktatási témák kimutatható módon függtek attól, hogy az illető intézménynek milyen könyvtára volt. Példaként utalok a szegedi Ferenc József vagy a pécsi Erzsébet Tudományegyetemre. Előbbi könyvtára Kolozsvárott maradt, az utóbbi pedig csak egyes tematikus könyvtári egységeit tudta magával hozni. Fontos megemlíteni Sopron és Miskolc esetét is. Ugyan nem állítható teljes bizonyossággal, hogy előbb szétválasztották volna a selmecbányai (1904-től Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Főiskolának nevezett) egykori akadémia könyvtári anyagát, és csak azt követően döntöttek volna a két egyetem oktatási profiljáról, de az sem, hogy ez nem játszott volna szerepet. Valószínűleg a két szempont együttesen érvényesült a döntések meghozatalánál. Egy évszázaddal korábban a magyar nyelv védelmére és ápolására alapított Magyar Tudós Társaság Könyvtárának felajánlott Batthyány-gyűjtemény elfogadása komoly vitákra adott okot annak műszaki és természettudományi tartalma – Kornis Gyula terminusával élve: újhumanista szellemisége – miatt. A tudós testület idegenkedett egy ilyen tematikus összetételű könyvtár befogadásától.

A magyar olvasmánytörténeti kutatások három legfontosabb tézise, hogy: 1. a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben az intézményi – főként az iskolai – könyvtárak szerepe jelentősebb egy-egy értelmiségi olvasmányműveltségének alakításában, mint a kortárs nyugati *institutió*k könyvtáraié; 2. egy-egy iskolai könyvtár tematikus összetétele jelentősen meghatározza az intézmény szellemi arculatát; 3. amennyiben volt az iskola környezetében közös használatú könyvtár, érzékelhető az itt felhalmozott könyvanyag hatása az illető hely értelmiségi rétegének olvasottságára. Állításaink bizonyítására a korabeli könyvjegyzékek szolgálnak – az iskoláknak adományozott művek listái, ritkábban intézményi könyvtári katalógusok –, és több esetben fennmaradtak maguk a könyvek is. Néha csupán az egykori könyvtárak töredéke maradt meg szétszórva, de Németújvár és Brassó kivételes helyzetben van (még akkor is, ha tudunk a számos brassói tűzesetről). A 18. századról tett megállapításaink mögött a könyvtári katalógusok és a fennmaradt könyvtárak állnak. A továbbiakban ezeknek a téziseknek forrásokkal történő alátámasztására teszek kísérletet két 16. századi iskolai könyvtár (Trencsén és Németújvár) kapcsán.

Nagyon csábító lenne követni Frédéric Barbier logikáját, és élete utolsó előtti tanulmányában[1] megfogalmazott megállapításainak igazságát. Nevezetesen azt, hogy a protestáns etika a Magyar Királyságban is hatott a könyvtárak kialakításának formáira, amit magyar példák alátámasztanak. A könyvszűkében lévő kulturális közösségek – Közép-Európa népei ilyenek voltak – örültek, ha rendelkeztek valamilyen könyvvel, tehát ez az a kényszer, amely alapvetően meghatározott mindent. Jelen tanulmányban saját gondolatmenetünk alapján mutatjuk be, hogy a kora újkori könyvtárak tematikus arculata hogyan gyakorolt hatást a helyi iskolák szellemiségére.

A 16. századi iskolaalapítások történetében alapvető kérdés az, hogy a protestáns vagy protestánssá alakított

* A kutatást az OTKA-NKFIH 132770 számú pályázat támogatta.

¶ 1. Frédéric Barbier, „L'étique Luthérienne et les bibliothèques (1517–1572)", *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 84, 2. sz. (2022): 225–247.

Martin Meyern, *Ortelius redivivus et continuatus* (Frankfurt am Main, 1665), AppH 2653, B, XV. tábla.

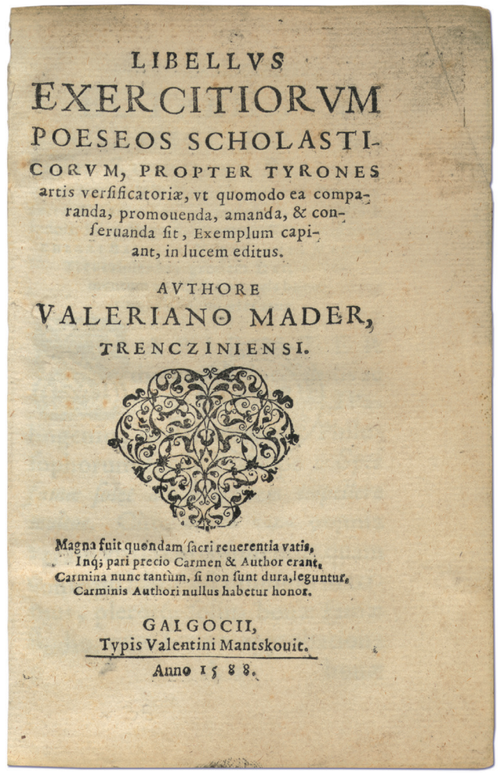
iskola őrizte-e meg inkább, illetve mennyiben és milyen szellemi tartalommal a középkori, valamint a kora humanizmus hagyományait. Felvetődik a kérdés, hogy a beiskolázási kör, a diákok családi környezete és az esetleges előzetes ismeretei befolyásolták-e az iskola képzési programját és ennek megfelelően a könyvtár anyagának bővítését – vagy éppen a meglévő könyvanyag határozta-e meg azt, hogy milyen oktatási módszertant és példaanyagot választottak a tanárok az iskolai foglalkozásokon. A 16. századból jól dokumentáltak a következő iskolák könyvtárai: Brassó, Németújvár, Trencsén és Késmárk. Ez nem azt jelenti, hogy ne tudnánk magas színvonalú oktatásról sok más település iskolájában is. Elszórtan maradtak fenn könyvek a reformáció korából, részben olyanok, amelyeket a könyvtáraikban használtak, és persze sok olyan, amelyeket az iskolák tanárai vagy növendékei írtak vagy kialakításukban részt vettek. Az ilyen köteteket csak párhuzamos jelenségek igazolásaként idézzük.[2] Brassó különleges forrásadottságának része az is, hogy a helyi nyomda iskolai használatú könyvkiadási programjáról is képet alkothatunk.[3] Németújvár is részben ilyen, Trencsénben és Késmárkon működő *officina*ról nem tudunk. Párhuzamok természetesen lehetnek, ilyen például Bártfa,[4] Kolozsvár[5] vagy Debrecen[6] a 16. század végén. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a késmárki iskola körül alkotó humanisták művei mellett fennmaradt (közel 3000) jelentős 16. századi könyvanyag,

¶ 2. Kiinduló olvasmányként kötelező irodalom az irodalomelmélet-, ékesszólás-, grammatika- és retorikatörténeti szakirodalmi összefoglalókból: Schwartz Erzsébet, *Magyarországi latin grammatikák és szótárak a XVI. században*, Értekezések a magyarországi latinság köréből 5 (Budapest: Dunántúl Nyomda, 1942); Bán Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971); Bartók István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas, 1998); Bartók István, *„Nem egyéb, hanem magyar poézis": Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, Irodalomtudomány és kritika: Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007); Kecskeméti Gábor, *„A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás": A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007); Bartók István, *„Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2023). Fontos figyelnünk a debreceni retorikatörténeti műhely szövegkiadásaira és a 17–18. századot illető retorikatörténeti monográfiákra is: Imre Mihály, vál., tan., jegyz., *Retorikák a reformáció korából*, Csokonai Universitas könyvtár: Források – régi kortársaink 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 2000²); Bitskey István, „Retorikák a barokk kori Magyarországon", in *Retorikák a barokk korból*, szerk., tan. Bitskey István, ford. János István és mások, Csokonai Universitas könyvtár: Források – régi kortársaink 10, 243–272 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003). ¶ 3. Lásd például Pesti Gáspár levelét ezzel kapcsolatban: Gustav Gündisch, „Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest", *Magyar Könyvszemle* 91 (1965): 1–13, 11–13. ¶ 4. Az olyan humanista reformátorok, mint Leonard Stöckel vagy Valentin Eck fémjelzik Bártfa művelődési és iskolai életének színvonalát, vagy éppen az iskoláit ott kezdő Georg Henisch. Csak néhány iránymutató irodalmi tétel: Karl. W. Schwarz, „»Lumen et Reformator Ecclesiarum Superioris Hungariae«: Der Melanchthonschüler Leonhard Stöckel (1510–1560) – Ein Schul- und Kirchereformer im Karpatenraum," in *Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe*, zost. Péter Kónya, Acta Collegii Evangelici Prešoviensis 11 (Prešov, 2011), 20–30; Guitman Barnabás, *Hit, hatalom, humanizmus: Bártfa reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában* (Budapest: Szent István Társulat, 2017); Klenner Aladár, *Eck Bálint, Thurzó Elek humanista pártfogoltja* (Pestszenterzsébet: Rajkai Nyomda, 1939); Jacqueline Glomski, „Valentin Eck", in *Deutscher Humanismus 1480–1520: Verfasserlexikon,* szerk. Franz Josef Worstbrock, 3 vols. (Berlin: De Gruyter, 2006), 1:590–600; Péter Ekler, Farkas Gábor Kiss és István Monok, szerk., *Humanistes du Bassin des Carpates III: Humanistes du Royaume de Hongrie*, Europa Humanistica 19 (Turnhout: Brepols, 2017), 37–42 (Kiss Farkas Gábor Valentin Eckről), 305–406 (Ekler Péter Georg Henischről). A bártfai könyvkiadási programról: Judit Ecsedy V., „Jakob Klöss: The Printer and Publisher of Decsi's Adagia – a Printer and Publisher in Bártfa", *Acta Ethnographica Hungarica* 45, 3–4. sz. (2000): 295–310; ugyanez: Gábor Barna, Ágnes Stemler és Vilmos Voigt, szerk., *„Igniculi sapientiae": János-Baranyai-Decsi-Festschrift – Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag Erscheines der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek, 1998*, Libri de libris (Budapest: OSZK–Osiris, 2004), 66–83. ¶ 5. Vö. Varjas Béla, „Heltai Gáspár, a könyvkiadó", *Magyar Könyvszemle* 89 (1973): 290–314; Varga András, *Molnár Gergely: Melanchthon magyar tanítványa,* Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae 7 (Szeged: JATE, 1983); Kecskeméti, *„A böcsületre kihaladott...",* 2007, 114–116. ¶ 6. Bitskey István, „A debreceni nyomda latin–magyar tankönyvkiadási programja 1591-ben", in *Formulae puerilium colloquiorum – Dicta Graeciae sapientum – Libellus elegantissimus – Civilitas morum, Debrecen, 1591*, a hasonmás kiadás szerk. Kőszeghy Péter, tan. Bitskey István, Bibliotheca Hungarica antiqua 40 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet–OSZK, 2007), 5–56; Ekler, Kiss és Monok, *Humanistes du Bassin des Carpates...*, 460–468 (Monok István Csáktornyai Jánosról).

azonban a könyvbejegyzések tanulsága szerint ennek egy része későbbi beszerzés, illetve maguk a könyvek nem mutatnak olyan aktív iskolai használatot,[7] mint a Vas megyei falu, Németújvár iskolájában.

A négy település közül legkevesebbet a trencséni lutheránus iskola könyvtáráról tudunk. A könyveiről annyi adatunk van, hogy Forgách Imre (†1599) 1583-ban megszerezte Trencsén vármegye főispáni tisztét és az ottani várat, 1588-ban 171 könyvet ajándékozott az egyháznak és az iskolának.[8] Az adományozást feljegyző irat fejléce szerint a könyveket „ex libris suis" válogatta, vagyis úgy tűnik, nem az iskolának közvetlenül vásárolta azokat. A kérdés, hogy miért éppen ezeket a könyveket gondolta jónak az iskolai használatra („scholae Trinchiniensi... perpetuum usum"). Az adományozás feltételeként szabta, hogy azokat az iskolában tartsák, kövessék figyelemmel meglétüket és a rektor a város szenátusa előtt évente tegyen jelentést állapotukról.[9] Ebből az is következik, hogy a városi vezető testület dönthette el, mi az, amit az iskolának juttat.[10] Nagyon fontos, hogy ez az eset abba az intézkedési sorozatba tartozik, amelyet a Magyar Királyság városaiban több helyen is dokumentáltak: a város a saját maga által kialakított és ajándékba kapott könyvtárából válogat könyveket az iskola számára. Erre a legjobb példa Besztercebánya, ahol a 16. század végén a város „Bibliotheca publicá"-jának állományából kapott az iskola („Libri in publica libraria exules scholastici"). Mindez azt mutatja, hogy Besztercebányán lényegesen nagyobb arányban került középkori és 16. századi teológia az iskolába, mint éppen Trencsénben.[11]

A környék humanista és protestáns iskoláinak hétköznapjairól számos monográfia született,[12] de – források híján – nem történt kísérlet az iskolák könyvtárai tematikus

LIBELLVS
EXERCITIORVM
POESEOS SCHOLASTI-
CORVM, PROPTER TYRONES
artis versificatoriæ, vt quomodo ea comparanda, promouenda, amanda, & conseruanda sit, Exemplum capiant, in lucem editus.
AVTHORE
VALERIANO MADER,
TRENCZINIENSI.
Magna fuit quondam sacri reuerentia vatis,
Inq; pari precio Carmen & Author erant,
Carmina nunc tantùm, si non sunt dura, leguntur,
Carminis Authori nullus habetur honor.
GALGOCII,
Typis Valentini Mantskouit.
Anno 1588.

Valentinus Mader, *Libellus exercitionum poeseos scholasticorum...* (Galgóc, 1588), RMNy 611.

összetételének jellemzésére. Mi most az említett könyvjegyzéket (a Forgách-féle adományt) és Valentinus Mader[13]

¶ 7. A késmárki líceum könyvtáráról a legteljesebb leírás hiánytalan bibliográfiával: Elena Midriaková, Simoné Okaj-Braun és Bernhard Fabian, szerk., *Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa: Slowakische Republik*, 4. Vol. (Hildesheim: Olms–Weidmann, 2000). Online is elérhető, hozzáférés: 2024. 06. 19, https://fabian.sub.uni-goettingen.de/fabian?Kezmarok. ¶ 8. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós és Varga András, szerk., *Magyarországi magánkönyvtárak*, 2, *1588–1721*, Adattár 13/2 (Szeged: Scriptum Kft., 1992), 3–9. Bessenyei József felfedezése a jegyzék. Fejléce szerint Forgách „pro sua optima erga religione et humaniora disciplinas affectione Ecclesiae et Scholae Trinchiniensi..." ajándékozta. ¶ 9. „Ea lege et acutione ut hi omnes libris arti tectique in schola asserventur, et Scholarcha teneatur ratione omnium quit annis Senatui reddere, imprimis autem abdicans se rector a Provincia Scholastica successori suo coram senatu omnes ac integros assignare debebit." Farkas, Katona, Latzkovits és Varga, *Magyarországi magánkönyvtárak...*, 3. ¶ 10. Lásd Monok István, „»Libri in publica libraria exules scholastici«: Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon", in *Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. Kecskeméti Gábor, munkatársak Hargittay Emil és Thimár Attila, Historia litteraria 2 (Budapest: Universitas Kiadó, 1996), 181–187; Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István és Viskolcz Noémi, szerk., *Magyarországi magánkönyvtárak*, 3, *A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya) 1533–1750*, Adattár 13/3 (Budapest–Szeged: OSZK–Scriptum Rt., 2003), 13–16. ¶ 11. Ezek nyilván szükségtelennek ítéltettek úgy a városi közkönyvtárban, mint például a városi tanács jogi hangsúlyú gyűjteményében. ¶ 12. Valódi mikrotörténet Sebők Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*, Mikrotörténelem 1 (Budapest: L'Harmattan, 2007). ¶ 13. Molnár Dávid, „Eius est paucis cognita fama viris: Janus Pannonius és Valerian Mader verse Marsilio Ficinóról", *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 26–36; Dávid Molnár, „In Hungaria vero dementis est quaerere Ficinum? Valerian Mader's Poem about Marsilio Ficino", *Studi Finno-Ugrici (Napoli),* Nuova serie 1 (2021): 1–24.

Libellus exercitionum poeseos scholasticorum… című szöveggyűjteményét[14] véve kézbe próbálunk állításokat megfogalmazni.[15] Utóbbi kötet alapján nem csupán annak a jelentősége domborodik ki, hogy milyen jelentős és széleskörű kapcsolatokkal bírt a trencséni iskola tanára, de a versek minősége meggyőz a *poetica*, a *rhetorica* és az *eloquentia* oktatásának magas színvonaláról is. A kötet trencséni résztvevői – ahogy a többi versíró is – csak olyan nevekre hivatkoznak verseikben, amelyek az iskolákban megtalálható *phraseologia*, *lexicon* vagy *chrestomathia* alapján is említhetők lehetnének.[16] Feltűnő viszont, hogy ennek az iskolai versgyűjteménynek a kvalitása összhangban áll a trencséni könyvtár 1588. évi könyvjegyzékéből sejthető minőséggel. A könyvadomány látható módon egy válogatás. Ha az Arisztotelész életművel kapcsolatban közel száz könyvet választottak, feltehető, hogy hasonló igényességű lehetett a többi auktor jelenléte is.

Tanulságosnak tartom kitérni az Arisztotelész korpusz teljességére. Az ősnyomtatvány kiadásoktól 1562-ig az *Opera omnia* kötetek számos kiadásban és kommentárokkal együtt vannak jelen a könyvanyagban. Párhuzamosan a korai szövegmagyarázatokkal Avicenna és Averroes munkáinak latin kiadásai is megtalálhatóak. A kommentárok írói is csaknem teljes számban képviseltetik magukat. A sort az arisztoteliánus és platonikus hagyományt ötvöző Themistius (317 k.–388 után) kezdi, aki iskolai használatra Arisztotelész-parafrázis gyűjteményt adott ki. A didaxisa időtállónak bizonyult, a 16. században is többször kiadták. Simplicius de Cilicia (480 k.–560 k.) újplatonikus filozófus volt, de Justinianus császár üldözései miatt (jóllehet nem volt keresztény) a perzsa sah udvarába menekült, ahol elmélyült Arisztotelész-tanulmányokat folytatott. Johannes Philoponus Alexandrinus (490 k.–570 k.) krisztianizációja előtt és után is írt Arisztotelész műveiről. A keresztény interpretációkat Thomas Aquinas (1225–1274) és az ágostonos Aegidius Romanus (kb. 1243–1316) képviseli, jóllehet utóbbi főleg a logikával foglalkozott. Az arab tudomány történetét is jól ismerő és eredményeit hasznosító Agostino Nifo (kb. 1473–1538) Stagirita kommentárja volt talán a legnagyobb hatású. Ezzel a felsorolással csupán az volt a célom, hogy jelezzem: egy 16. századi kis (trencséni) protestáns iskolában lehetősége volt a tanároknak, a diákoknak és a környéken élő értelmiségieknek Arisztotelész műveit részletesen megismerni, sőt magyarázatok is megtalálhatóak voltak a késő ókori auktoroktól a 16. századi humanista szerzőig.

Forgách Imre könyvadományában egyébként az ókori görög és latin szerzők közt egyensúly mutatkozik – mondjuk Cicero feltűnően sok kiadásban és magyarázattal szerepel –, és a 16. század első felének elsővonalbeli humanista munkái (Erasmus Roterodamus, Conrad Celtis stb.) is nagy hangsúllyal vannak jelen. Vagyis a könyvtár ókor-, ékesszólás-, poézis- és retorikaorientáltnak mondható, és emellett egy, az iskolában szerkesztett könyv (Valentin Mader szöveggyűjteménye) is e tudományterületeken mutatkozik jelentősnek és kiváló minőségűnek, így nyilván hasonló pozitív jelzőkkel tudjuk az iskolát is jellemezni. Talán nem túlzó azt feltételezni, hogy a könyvtár tematikus arculata az iskola szellemiségéhez is hozzájárult, és teljes bizonysággal hatékonyan segítette az ott folyó munkát.

Mivel már általánosan írtam a németújvári és a brassói iskoláról,[17] most kifejezetten a könyvtár ókori auktorainak, a poétika, a retorika és az ékesszólás alapvető műveinek jelenlétét hasonlítom össze. Az elmúlt pár évtizedben a történeti értelemben vett nyelvhasználatról, napjainkban pedig az amerikai–angol nyelvi imperializmusról zajlik nemzetközi párbeszéd. A kérdés lényegét tömören Ann Moss *Language can Change Minds* tanulmányának a címe foglalja össze.[18] Ahogy Moss, úgy mi is csak a történeti, alapvetően a 16. századi kérdésekről beszélünk. Moss tétele így hangzik: „Transalpine humanism is generally distinguished by the assimilation of the humanist language model into scholastic logic and Christian moral philosophy", utalva Lorenzo Valla *Elegantiae*jának alapvető értékeire, amely ötvözi a skolasztikus logikát,

¶ 14. Valentinus Mader, *Libellus exercitionum poeseos scholasticorum…* (Galgóc, 1588), RMNy 611. ¶ 15. A versek műfaja nem követelte meg az ókori vagy középkori tartalmi utalásokhoz a pontos szerzőkre és szöveghelyekre tett hivatkozásokat, ezért nem állítható össze egy „idézett művek jegyzéke". ¶ 16. Elméleti interpretációval ezek használatáról és kiadásairól lásd Ann Moss, *Renaissance Truth and the Latin Language Turn* (Oxford: Oxford University Press, 2003). ¶ 17. Monok István, „Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában", in *A reformáció öröksége: Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. Kolumbán Vilmos József, Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 24 (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2018), 411–426; Monok István, *A humanizmus és a protestantizmus áttűnései a Magyar Királyság és Erdély olvasmányműveltségében*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth–Eszterházy Károly Egyetem, 2020), 131–180. ¶ 18. Ann Moss, „Language can Change Minds", in *Language and Cultural Changes: Aspects of the Study and Use of Language in the Later Middle Ages and the Renaissance*, szerk. Lodi Nauta (Leuven–Paris–Dudley: Peeters, 2006), 187–203.

a reneszánsz nyelvi modellt és a keresztény erkölcsi tanítást *(pietas litterata)*.[19] A tétel általánosan is igaznak bizonyul a közép-európai humanista gyakorlatban, hiszen ez az egység az egyik legfontosabb szellemi áramlat, a keresztény újsztoicizmus esetében is – más hangsúlyokkal – igaznak mondható. *Ráadásul* – ez a cseh és morva iskolai humanizmus részletes vizsgálatának eredménye Lucie Storchovánál – a közép-európai humanizmus egyik kimutatható célja, hogy az értelmiségi karrier építésének reményével vagy anyagi haszonszerzés indokával (például nyomdász, kiadó) valóra váljanak Philipp Melanchthonnak a görög és latin klasszikusokkal kapcsolatos ideái. Akár odáig elmenően – Storchová ezt a perspektívát is kiválóan érzékelteti –, hogy a filippista képzésideál és szövegtanulás alapján erkölcsi, végső soron hitbéli tökéletességig eljussanak[20] és ennek alapján cselekedjenek. Komoly tanulsága Storchová idézett könyvének, hogy a prágai gyakorlatban nem kötődik szorosan egymáshoz a filippista és a sturmi hagyomány. A Prágában kiadott könyvek között gyakran fordul elő Johann Sturm, de ahogy Storchová fogalmaz: „diverged from the mainstream in the Bohemian environment and approached the imperial standard". Ioannes Cocinus kiadói tevékenysége kapcsán mondja ezt, de a kötetben többször leszögezi, a fő trend a Melanchthon értelmezte ciceronianizmus, és csupán emellett („in part") a sturmi.[21]

Imre Mihály retorikai szöveggyűjteményének függelékében[22] táblázatos formában foglalta össze az egyes retorikai művek magyarországi előfordulását a korból ismert könyvjegyzékeken.[23] Ha csak a 25 feletti előfordulást tekintjük, akkor ezeket a neveket említhetjük: Lucas Lossius (25), Matthaeus Dresser (26), Erasmus Roterodamus (33), Melchior Junius (28), Johann Sturm (41), Bartholomaeus Keckermann (54), Philipp Melanchthon (131) és Petrus Ramus (100). Ha megvizsgáljuk a németújvári iskola fennmaradt könyvanyagát, akkor a wittenbergi és a strasbourgi hatás arányairól hasonlókat tudunk állítani, mint amilyen képet a könyvjegyzékek statisztikája mutat, és mint amilyenről Lucie Storchová számol be a prágai kiadványokkal kapcsolatban. Ugyanakkor feltűnő az is, hogy az Arisztotelész-művek kiadásai kapcsán csaknem hasonló gazdagság mutatkozik, mint amit Trencsénben láttunk (Németújváron 130 szövegkiadás vagy magyarázat), ám emellett 134 könyvben szerepel Cicero valamelyik műve vagy a vele kapcsolatos kommentár. Még feltűnőbb a németalföldi humanista szerzők jelenléte, akiknek szövegfilológiai munkássága jelentős pedagógiai tevékenységgel párosult. Fontosnak látom figyelmet fordítani a leuveni Collegium Trilingue módszertanára, illetve az azt kidolgozó humanista egyéniségekre. Conradus Gocleniusra (1490–1539), aki Adrianus Barlandust (1486–1538) váltotta a Collegium Trilingue élén, és aki Cicero kiadásával, illetve filológiai módszertanával a *pauperes* diákkörök számára vált ismertté. Johannes Murmellius (1480–1517) ugyancsak a kezdő filológiai tanulmányokat folytatók számára írt tankönyveket, illetve készített *loci communes*t Ovidius, Tibullus és Propertius munkáiból. Petrus Nannius (1496–1557) Démosztenész kiadással volt jelen a németújvári könyvanyagban. Georgius Macropedius (1487–1558) pedig a *methodus conscribendi epistolis* didaktikus könyvecskéje mellett több a tanulásban sokat segítő színművel. Az őket követő generációból kiemelkedik Hadrianus Junius (1511–1575), aki a dráma- és a humanista moralitásirodalomban alkotott nagyot. A Németújváron tanító Beythe István és fiai (Imre, András) nagyon figyelemreméltó kolligátumokat állítottak össze, kisebb tematikus szöveggyűjteményeket, illetve szakirodalmi gyűjteményeket. Kettő példát emelek ki, amelyekben Macropedius művei is szerepelnek:

„CROCUS, Cornelius: Comoedia sacra cui titulus Ioseph. Argentinae, 1542, Jacobus Jucundus. (Colligat 1.) – (Colligat 2.) BERTULIUS AUGUSTINUS, Xystus: Susanna comoedia tragica. Coloniae, 1539, Johannes Gymnicus. – (Colligat 3.) BARTOLOMAEUS, Nicolaus: Tragoedia Nicolai Bartolomaei Lochiensis Christus Xilonicus… Coloniae, 1514, Johannes Gymnicus. – (Colligat 4.) SEPIDUS, Johannes: Anabion siue Lazarus Rediuiuus, Comoedia noue et sacra. Item historia de diuite et de egeno Lazaro Lucae 16. reddita uersibus a quodam studioso. Strassburg, 1540, Crato Mylius. – (Colligat 5.)

¶ 19. Moss, *Renaissance Truth…*, 63; Lodi Nauta, „The Critique of Scholastic Language in Renaissance Humanism and Early Modern Philosophy", in *Early Modern Philosophers and the Renaissance Legacy*, szerk. Cecilia Muratori és Gianni Paganini (Cham: Springer, 2016), 59–79. ¶ 20. Lucie Storchová, *Bohemian School Humanism and Its Editorial Practices (cca. 1550–1610)*, Europa Humanistica 16, Bohemia and Moravia, II (Turnhout: Brepols, 2014). ¶ 21. Storchová, *Bohemian School Humanism…*, 55–66, 80–81. ¶ 22. Imre, *Retorikák a reformáció korából…*, 486–488. ¶ 23. A fennmaradt példányok kéziratos bejegyzéseit nem vizsgálta ebben a munkájában. Az 1998 óta előkerült újabb könyvjegyzékek, illetve a meglévő könyvek megjelent katalógusai sem változtatnak az arányokon.

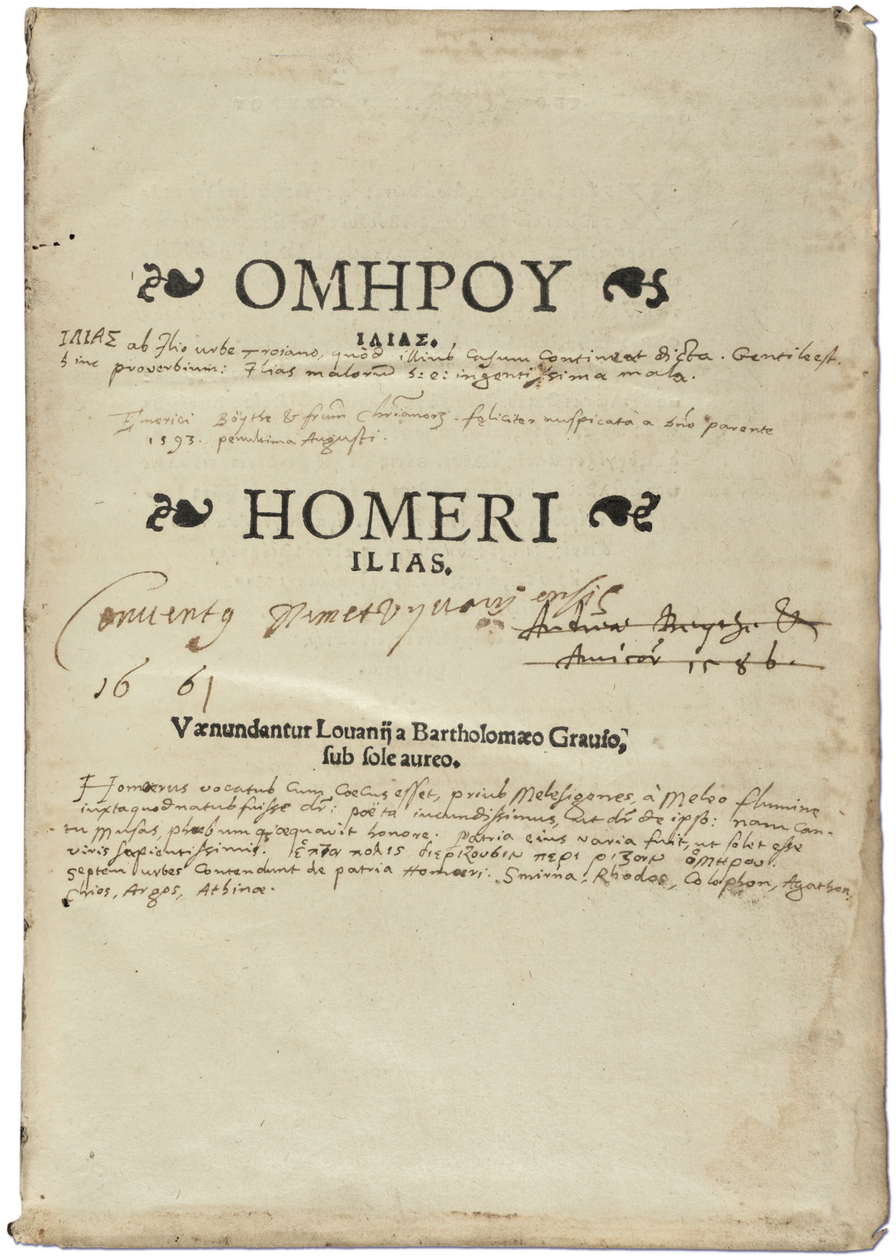
ZOVITIUS, Jacobus: Didascalus comoedia. Köln, 1541, Johannes Gymnicus. – (Colligat 6.) MACROPEDIUS, Georgius: Hecastus, fabula non minus pia, quam iucunda. Köln, 1540, Johannes Gymnicus. – (Colligat 7.) MACROPEDIUS, Georgius: Andrisca, fabula lepidissima. Köln, 1540, Johannes Gymnicus. – (Colligat 8.) PLAUTUS, Titus Maccius; CAMERARIUS, Joachimus: Comoediae duae menaechmei et Mostellaria. Nürnberg, 1530, Friedrich Peypesius. – (Colligat 9.) GNAPHEUS, Gulielmus: Hypocrisis. De hypocrisis falsa religione, ficta disciplina, et supplicio, Deoque Psyches calamitate, et restituta illi per ueram poenitentiam saluta Tragicomedia. Basileae, 1544, Bartholomäus Westhemer. – (Colligat 10.) LUCIANUS; HELDELINUS, Casparus, comm.: Iuppiter tragoedus, dialogus, quo deorum concilium de contempta religione describitur. Gaspare Heldelino interprete ... Basileae, 1532, Henricus Petrus, in 8." [24]

„BRANDOLINUS, Lippus; VIVES, Johannes Ludovicus; ERASMUS ROTERODAMUS, Desiderius; CELTIS, Conradus; HAGENDORPHIUS, Christophorus; MACROPEDIUS, Georgius; CONRADUS, Sebastian, ed.: Lippi Brandolini De ratione scribendi, libri tres ... Adiecti sunt Io. Ludouici Vivis, D. Erasmi Roterodami, Conradi Celtis, Christophori Hegendorphini, Georgij Macropedij de conscribendis epistolis libelli ... Francofurti ad Moenum, 1568, Petrus Fabricius, imp. Hieronymi Feierabend, in 8." [25]

Nem követem végig az összes tantárgy alapműveinek változását, csak példaként említem, hogy Johann Sturm (1507–1589) Cicero szövegekre alapozott módszertana úgy a retorika, mint az etika tanításában visszhangot nyert a Batthyány udvarban. Melchior Junius (1545–1604) művei pedig a történeti irodalom és a szónoklattan közös tanításához vezetnek, hiszen a levélírás módszerénél vagy éppen a különféle beszédműfajok bemutatásakor valós vagy fiktív történelmi dokumentumok képezték az oktatás alapját. Nem kevés magyar vonatkozású szöveg is szerepelt Junius munkáiban. [26]

Vessünk azonban egy pillantást a németújvári iskola környezetében működő nyomda termékeire, illetve az iskola oktatási gyakorlatát mutató forrásokra és a meglévő könyvek kézírásos bejegyzéseire is. Az ismert huszonkét 16. századi németújvári nyomtatvány közül mindössze egy olyan van, amely a nyelvtani, retorikai, illetve ékesszólástani ismeretek átadását segítette közvetlenül. Nikodemus Frischlin (1547–1590) tübingeni professzornak 1584-ben nyomtatták ki Németújvárott *De ratione instituendi puerorum...* című oktatási módszertanát. [27] A szerző magyarországi hatását elemző Kecskeméti Gábor felveti lehetséges kapcsolatát Batthyány Boldizsárral [28] is. Frischlinnek Németújváron megjelent még egy esküvői üdvözlő verse is, [29] az iskola könyvtárában pedig megvan egy Arisztophanész kiadása, amelyben a görög drámaírónak Plautusra és Terentiusra gyakorolt hatásáról elmélkedik. [30] A meglévő könyvanyag jegyzetei bizonyítják, hogy az iskola két tanára – Beythe István és fia, Beythe Imre – tanította a görög nyelvről latinra való fordítást Démoszthenész [31] és Homérosz szövegeit felhasználva. Homérosz fordításán nem csupán az említettek, hanem Beythe István másik fia, András is dolgozhatott. Mindenesetre hármójuk bejegyzésével és jegyzeteivel maradt fenn öt különböző Homérosz-kiadás. [32] Kettő esetében a bejegyzés típusa is árulkodó: „Andreae Beythe et amicorum 1586", illetve „Emerici Böythe et fratrum Christianorum ... 1593". Ismereteink szerint ez a bejegyzéstípus a közös használatú könyvekre utal. [33]

¶ 24. Güssing, Bibliothek des Franziskanerklosters, Stellage 2, 38. sz. ¶ 25. Güssing, Bibliothek des Franziskanerklosters, Stellage 4, 68. sz. ¶ 26. Vö. István Monok, „L'Europe de Melchior Junius", *La revue de la BNU* 16 (2017): 56–59; Monok István, „Iskolai használatú könyvek a németújvári protestáns iskola könyvtárában 1569–1634", in *Tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapjára*, szerk. Horváth Zita, Publicationes Universitatis Miskolcinensis, Sectio Philosophica, Tom. XXI, Fasc. 2 (Miskolc: Miskolci Egyetem, 2017), 236–246. ¶ 27. RMNy 555. ¶ 28. Kecskeméti, *„A böcsületre kihaladott..."*, 252–278. ¶ 29. 1583-ban: RMNy 533. ¶ 30. Güssing, Franziskanerbibliothek, 4/122; Zvara Edina, *A nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai 9 (Szeged–Budapest: SZTE–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013), 276, 214. sz. ¶ 31. Güssing, Franziskanerbibliothek, 8/88 (Demosthenes) – vö. Zvara, *A nyugat-dunántúli...*, 226, 99. sz.; 227, 100. sz.; 263, 183. sz. ¶ 32. Güssing, Franziskanerbibliothek, 4/290, 7/190, 7/191, 7/234 (Homeros) – vö. Zvara, *A nyugat-dunántúli...*, 257–258, 168–171. sz.; Rétfalvi Gábor, szerk., *A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár ősnyomtatványainak és antikváinak katalógusa – Catalogus incunabulorum et librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Dioecesanae Sabariensis asservantur* (Szombathely: Egyházmegyei Könyvtár, 2006), 193, 208. sz. (Beythe Imre bejegyzését nem tudta elolvasni, csak „Emerici"-ként szerepel a kiadásban), továbbá Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár, X/h 21963; vö. Ritoók Zsigmond, *Homéros Magyarországon: Adalékok* (Budapest: Kalligram, 2019), 27. ¶ 33. Monok István, „»Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum«: Az »et amicorum« bejegyzésről és a közös könyvhasználatról", in *Humanizmus és gratuláció: Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek,* szerk. Császztvay Tünde és Nyerges Judit (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 266–276.

OMHPOY

ΙΛΙΑΣ.

HOMERI

ILIAS.

Vænundantur Louanij a Bartholomæo Grauio,
sub sole aureo.

A Beythék Homérosz példányának címlapja (Güssing, Franziskanerbibliothek, 7/190)

Visszatérve a tanulmány elején feltett kérdésre, miszerint a könyvtári anyag orientálta-e a tanítás tartalmi elemeinek kialakítását vagy az általános kerettanterv szerint folyó oktatás segítéséhez szerezték be a könyveket, azt tudjuk válaszolni, hogy iskolája válogatta. A tanmenet természetesen létezett, attól nem nagyon tértek el. Azt viszont, hogy milyen példaanyagon tanítottak vagy taníthattak nyelvtant, ékesszólást, beszédgyakorlatokat, nagyon is meghatározta a rendelkezésre álló könyvanyag. Befolyásolta az oktatást a tanárok felkészültsége és az, hogy melyik felsőfokú iskolában, egyetemen tanultak és ott milyen meghatározó tanáregyéniségek tanították őket. Németújvár példája bizonyítja azt is, hogy ebből az alapvető élményből adódó tankönyvválasztást felülírhatta az iskola diákságának a felkészültsége, így az alapvetően wittenbergi olvasottságú Beythék a leuveni módszereket is alkalmazhatták. Ehhez szükséges volt saját tanáregyéniségük és könyveik használata, ugyanígy a mecénás Batthyány Boldizsár állandó támogatása és a könyvek adományozása is.

Excursus

A magyar történelem egyik legrombolóbb háborúja az úgynevezett tizenötéves háború (1591–1606). Ennek hatására a 16. századi protestáns intézményi építkezés jelentős rombolás áldozata lesz. Az újjáépítés már poszttridentinus időszakban, a katolikus egyház újjáépítésének környezetében zajlik. Kulcsfontosságú kérdés lesz, hogy a protestáns iskola alapvetően egy-egy patrónus család támogatásától függ-e, vagy közvetlenül valamelyik egyházi szervezettől (egyházkerülettől). Kérdésessé válik az iskolai könyvtár gyarapítása, tudatos tervezés vagy csak az adományokra utaltsága határozza meg a könyvtár anyagának tartalmi bővülését, összetettségét vagy egysíkúságát. A 17. századi példáink: Sárospatak, Debrecen, Kolozsvár és Nagyenyed.

A 18. század már egy katolikus birodalom kereteibe való illeszkedés időszaka, amikor a protestáns intézményrendszer háttérbe szorul. A kérdés tehát, hogy ebben a környezetben miként alakul a könyvtárak anyagának összetétele, mennyire frissül, mennyire válik elavulttá és hatásában a tudást archaizáló jellegűvé. Példáink: Nagybánya, Zilah, Marosvásárhely és Sopron.

Minden korszakban külön felvetendő az egyes kiemelkedő személyiségek szerepe a könyvtárak arculatának alakításában, ilyen személyek például: Johann Honter, Beythe István, Johannes Amos Comenius, Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc.

N. Kis Tímea

O tempora, o libri!

A könyvek recepciójának 16–17. századi változásai az orvostudomány vonatkozásában

Amikor Comenius (Jan Amos Komenský, 1592–1670) 1623-ban megírta *A világ útvesztője* című disztópiáját (a mű második egységét képező *A szív paradicsomá*ban már utópiáját),[1] a kötet tizedik fejezetében meglehetősen negatív kontextusban láttatta a főhős szemüvegén keresztül a könyvtárakat és a könyveket használó tudósokat. A főszereplő Vándor, aki a szellem kíváncsiságát, másfelől a szokást megtestesítő vezetővel bejárta a világ labirintusát, ahol a *Disciplina* nevű kapun áthaladva a filozófia, az orvostudomány, a jogtudomány és a teológia tudós képviselőit és az ő könyvtárukat figyelhette meg.

Comenius e szövegrészletben négyféle kritikát is megfogalmazott a könyvek helytelen használatával kapcsolatban.[2] Az első észrevétele a könyvek ész nélküli habzsolása és a bennük rögzítettek megemésztésének, azaz a tudatos könyvhasználatnak a hiánya, amely a megalapozott tanulási folyamatoknak a gátját képezi. Azt is hangsúlyozza, hogy a megfelelőségre való tekintet nélküli, nem értő olvasás miatt fogalmazták meg a kortársak, milyen veszedelmes a könyvekkel való foglalatosság. A következő kritika az érdemi befogadás hiányára és a használat problematikájára irányította a figyelmet, amennyiben a tudósok a tarisznyájukban gyűjtik ugyan a könyveket, de a szövegek értelmét nem ismerik, fejből idézni belőlük nem tudnak, ez okozza a tudásuk felszínességét. Comenius harmadik érvként azt rótta fel, hogy a könyvet sokan mint műtárgyat és nem mint a bölcsesség forrását értékelik, a könyvtár ezáltal a reprezentáció és nem a tudásátadás eszközévé válik, mindezt azzal a téves megállapítással igazolva, hogy az is tudósnak számít, aki a könyveket szereti. A szerző végül a könyvek írásának problematikájára is kitér, amennyiben a könyvtárat egy patikához hasonlítja, melyben hatalmas az összevisszaság. Jellemzője a valódi tudományos munka hiánya és az azt palástolni hivatott kompilációk tömege, a produktumok pedig gyógyszernek tartott haszontalanságok, sőt esetenként mérgek, melyek java részének semmi haszna nincs, csak a molyok és férgek eledele lesz, por és penész lepi be őket, végül a lomtárba vagy a szemetesládába kerülnek.

Comenius könyvekkel és tudománnyal kapcsolatos álláspontja az életművét alapul véve egyértelmű, ezért az itt leírtakat nem lehet a harmincéves háború eseményeivel, üldöztetésével, első családjának elvesztésével, vagy valamiféle a műben egyértelműen tetten érhető általános érvényű antihumanista attitűddel[3] magyarázni. Valójában itt sem a könyvet, a könyvtárat vagy a tudományokat kárhoztatta, csupán azt karikírozta ki, mi nem azok feladata és mi a használóik felelőssége. A bibliotéka – patika hasonlatot kivéve e vádak nem újkeletűek, mindegyik egyfajta toposzként bukkant fel újra és újra a könyvről és könyvtárakról szóló diskurzusokban. Ezek közül a legsúlyosabb vád kétségkívül a könyvtárát mások elől elzáró, és a köteteikben található információkat közkinccsé nem tevő személyeket érte. Seneca, illetve Guillelmus Peraldus egyaránt bírálta a túlzottan nagy és másoktól elzárt magánkönyvtárakat, amelyeket sokszor a tulajdonosaik el sem tudnak olvasni. Ugyanez a gondolat a humanista szerzők, mint Francesco Petrarca vagy Enea Silvio Piccolomini körében is népszerű volt.[4] E szerzők nem csupán az ideális bibliofil magatartást jellemezték követendő példaként, hanem a magánkézben

¶ 1. Johannes Amos Comenius, *A világ útvesztője és a szív paradicsoma*, ford. Dobossy László és Mayer Judit (Bratislava: Madách Könyvkiadó, 1977). ¶ 2. Comenius, *A világ útvesztője…*, 57–62. ¶ 3. N. Kis Tímea, „Comenius' Path in the Labyrinth of Words", *Studia Comeniana et historica* (2024): 107–108. ¶ 4. Monok István, *A humanizmus és a protestantizmus áttűnései a Magyar Királyság és Erdély olvasmányműveltségében*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem, 2020), 111–114.

lévő számos *bibliotheca* és *libraria* legalább részleges megnyitását szorgalmazták.

Erre a jelenségre, tehát a könyvtárát – a közhasznúság (az *utilitas*) kívánalmát figyelmen kívül hagyva – meg nem nyitó, tudását meg nem osztó, titkon, csak magának olvasó emberekre alkalmazott *bibliotaphus* (βιβλιοταφος) kifejezés nagy karriert futott be, már az egyiptomi szerzetes, Peluszioni Szent Izidor (Isidorus Pelusiota, 370 k.–440 k.) számos kiadást megélt episztolájában is szerepel;[5] ahogy a humanista szerzők körében is közismert fogalom volt a nem megfelelő könyvgyűjtői attitűd jellemzésére.[6] Szenczi Molnár Albert szótárának 1604. évi kiadásában[7] is szerepel „Könyvkoporsó" fordításban,[8] Bod Péter is magyarázta a *Szent Hilarius*-ban,[9] ezt követően Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárának 1767-es kiadásában is helyet kapott,[10] részben módosuló hangsúlyú jelentéssel. A *bibliotaphus*ok tevékenysége pontosan azért számított súlyos hibának, mert a közös könyv(tár)használat információ- és tudományközvetítő lehetőségeit, egyben a *Respublica Litteraria* tagjai számára a kapcsolódási alkalmakat csökkentette. A közös olvasás, illetve a *symposia* fontosságának megkérdőjelezése a tudáshoz való hozzáférhetőség csorbításával járt, ami – tekintve, hogy tudatos tulajdonosi döntés eredménye volt – bizonyára nagyobb bűn lehetett a kortársak szemében, mint a könyvek hiú díszítése és eredeti funkciójuktól megfosztva vagy legalábbis redukálva azt, értéktárgyként való megőrzése, ha azok tulajdonosa nem értette, így azzal sem volt tisztában, miről szól a szöveg.[11]

A könyv és a könyvtár szerepének kora újkori definíciói elválaszthatatlanok a tudományról alkotott fogalmak változásaitól is, hiszen a tudomány funkciója és szerepe radikálisan megváltozott a reneszánsz idején, a figyelem a spiritualitás felől egyre inkább a reáliák felé irányult. E jelenség azonban rendkívül összetett és számos nézőpontból vizsgálható; csupán két közismert jelenséget említve a reformáció, azon belül például Philipp Melanchthon és a wittenbergi hagyományok közvetítette interpretációk, vagy a rekatolizáció, azon belül például a teológia és a természettudományok egymáshoz való disszonáns viszonya mind meghatározta a könyvekről és könyvtárakról folyó diskurzust. Egyszerűbb tehát úgy fogalmazni, hogy a világról, vallásról, tudományról alkotott kép folyamatos módosulásai, ezzel pedig a tudásátadás megváltozott módjai összességében megnehezítik a jelenség főbb irányvonalainak meghatározását. A tudományhoz, és benne kimondottan a könyvekhez (a tanulmány preferenciáit tekintve kifejezetten természettudományi és nem teológiai szövegeket értve ezalatt) való viszonyt az egyes tudományterületek képviselői közötti véleménykülönbségek önmagában is determinálták, az orvostudomány vonatkozásában elegendő csupán a paracelsisták és svájci orvos ellenfeleinek ádáz vitáira és kifejezetten az egyes orvosi könyvekkel kapcsolatos érvrendszerére utalni. Ugyanez figyelhető meg azon természettudományi tárgykörű kérdésekre adott válaszok esetében is, melyekre a korban nem létezett még egzakt magyarázat. Két boroszlói kötődésű példával élve: Dudith András (1533–1589) 1579-ben arról értekezett a híres, két évvel korábban felbukkant üstökössel kapcsolatos büntetés-elméletekkel szemben, hogy egyszerű természeti jelenségről van szó és nem valamiféle természetfeletti, jóslásra alkalmas és a babonaságnak

¶ 5. Isidorus Pelusiota, *Epistolarum amplius mille ducentarum libri tres* (Paris: Guillaume Chaudière, 1585), 51. Köszönöm Molnár Dávidnak, hogy felhívta rá a figyelmem. ¶ 6. Tanulságos Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa (1405–1464) levele, melyet 1444. április 9-én írt a híres bibliofil Johann von Lupfen († 1488) grófnak, kifejtve benne a megfelelő, illetve elítélendő könyvgyűjtési szokásokat: „Mindazok, kik könyveket gyűjtenek, vagy gyönyörködni akarnak azokban és olvasgatásukkal tudósokká válni, vagy a bölcsesség kedvelőinek akarnak látszani, hogy az úton ujjal mutassanak rájuk. Ez utóbbiaknak nagy, értékes könyvtáruk van, a polczokon Aristoteles, Platon, Cicero, Seneca, Vergilius, Livius és Plinius sorakoznak s mindannyiukat az enyészet pora takarja. Az előbbieknek csak akkor teljes örömük, ha könyveket adnak kölcsön, használatukat megkönnyítik, maguk is kölcsön vesznek, a másolást megengedik s annál jobban örülnek, mennél elterjedtebbeknek látják a bölcs férfiak köteteit. Mások a könyveket, akár a kincset, elrejtik s inkább rágatják a férgekkel és egerekkel, mint hogy a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tegyék. Nem őrzi olyan szorgosan a sárkány az arany gyapjút és Cerberus az Orcus bejáratát, mint azok a könyveket, melyeknek csak gyöngyei és arany díszei gyönyörködtetik őket, de soha beléjük nem néztek, hogy olvassanak." Fordította és idézte: Huszti József, „Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 43 (1919): 234–235. ¶ 7. Szenczi Molnár Albert, *Dictionarium Latinoungaricum* (Nürnberg: Elias Hutter, 1604), E5. ¶ 8. Valójában a görög τάφος kifejezésből „Könyvtemető" jelentéssel. ¶ 9. Bod Péter, *Szent Hilarius vagy Szivet vidámító, elmét élesitő, kegyességre serkentö, rövid kérdésekbe, és feleletekbe foglalt dolgok* (1760), 103. ¶ 10. Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium latino–hungaricum nunc... locupletatum intentione ac labore Petri Bod* (Nagyszeben: Sárdi Sámuel, 1767), 74. ¶ 11. Guillelmus Peraldus (1190–1271) a *Summa virtutum ac vitiorum* című művének hatodik fejezetében (*De superbia librorum*) Szent Jeromosnak a Jób könyve-fordításhoz írott előszavára való hivatkozással szólalt fel e jelenség ellen: „Habeant qui volunt veteres libros, vel in membranis purpureis auro argentoque descriptos, vel uncialibus ut vulgo aiunt litteris, onera magis exarata quam codices, dummodo mihi meisque permittant pauperes habere schedulas, et non tam pulchros codices, quam emendatos". Guillelmus Peraldus, *Summa virtutum ac vitiorum* (Antwerpen: Martinus Nutius, 1567), 420; hivatkozta Monok, *A humanizmus...*, 114.

teret engedő jelről.[12] Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) hasonlóan érvelt a *Pax corporis*ban: „abból, hogy egyes betegségeket nem tudnak az orvosok gyógyítani, sem az okait megmagyarázni, nem következik, hogy ne volna gyógyítható a természetből vett eszközökkel, tehát a korlátozott ismeretektől függetlenül még racionális magyarázata van a jelenségeknek".[13] Dudithcsal ellentétben, közel 150 évvel később, a pontos és rendszeresen publikált meteorológiai megfigyelések korában, 1716-ban wittenbergi diákként Daniel Fischer (1695–1746) arról értekezett, hogy igaznak kell tartani a hegyaljaiak megfigyelését, hogy az egy évvel korábbi rossz termést a boszorkányok ármánya okozta.[14] Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy Fischer volt az is, aki már végzett orvosként, 1732-ben rendkívül alapos geológiai, orvostudományi megfigyeléseket és következtetéseket tartalmazó, kivételesen széles látókörre valló könyvet adott ki a tokaji bólusz gyógyhatásairól;[15] a tudományos megfigyelések és következtetések módszertanához, illetve babonához, irracionálishoz való hozzáállás tehát akár egy szerzői életművön belül is markánsan változhatott.

Az is meghatározó jelentőségű lehetett, hogy milyen a természettudományok felett értékítéletet mondó szövegek állhattak rendelkezésre, és épülhettek be a köztudatba az egyes mikroközösségek szintjén. Ennek részletezése messze meghaladja e tanulmány kereteit, így csupán egy jellemző példát említek. Az eperjesi lelkipásztor, Madarász Márton (1590 k.–1654) prédikációskötetében[16] a fiatalon elhunyt firenzei humanista költő, Michele Verino (1469–1487) szatirikus költeményét idézi a betegek halálát okozó orvosokról és a káros orvosságokról[17] (a kötet valójában Balthasar Meisner [1587–1626] lutheránus teológus művének fordítása, tehát Verino Meisner közvetítésével került a hazai köztudatba).

A rendelkezésre álló könyvek mennyiségének robbanásszerű növekedése, az elérhető információk hatványozódása, ellentmondásai és az azokkal kapcsolatos polémiák azonban bizonytalanságot, esetenként félelmet generálhattak azokban az olvasókban, akiknek a tudása és ismeretei nem voltak elegendők a kritikai értékítélet megfogalmazására, akik nem tudtak eligazodni az egyes természettudományos megfigyelések és magyarázatok sokféleségében, akiket intellektuálisan túlterhelt az egymással szemben álló orvosi irányzatok és módszerek közötti eligazodás. Ezekkel kapcsolatban érdemi kritikát már nem csupán az egyházi és világi tudományos élet valóban kivételes műveltségű (vagy annak hitt, de legalábbis kijelölt) képviselői fogalmazhattak meg. Az egyre kevésbé ellenőrizhető, ellentmondásos információk pedig az adott tudományterülethez kevésbé értő olvasókhoz is könnyebben és gyorsabban eljuthattak.

A könyvnyomtatás elterjedésével egyértelművé vált, hogy a könyv nem csupán lehetőség, hanem veszélyforrás is lehet, ahogyan ezt például az egyes egyházi reformmozgalmak hatalmas tömegeket elérő kiadványairól vélték. A természettudományos ismeretek minden addiginál gyorsabb ütemű bővülésével, a világ és az emberi szervezet működését magyarázó irányzatok képviselői közötti polémiák keltette bizonytalanságokkal a „haszontalan" tudományok iránti ellenérzés is nőtt. Ez, mint a medicina vonatkozásában látni fogjuk, a könyvek elleni kritikaként is manifesztálódhatott: a könyv immár a hiábavaló,

¶ 12. Dudith András, *De cometarum significatione commentariolus* (Basel: Pietro Perna, 1579). Idézi Kemenes Pál, „Dudith András (1533–1589) gondolatai a medicináról", *Orvostörténeti Közlemények* 37–38, 133–140. sz. (1991–1992): 99–103; Sebők Marcell, „Félúton az átmenetek közt: Dudith András értelmezése az 1577-es üstökösről, és a korabeli tudományosság kontextusai", in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor és Molnár Dávid, Convivia Neolatina Hungarica 2, 95–115 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017), 99–103. Sebők Marcell írása azért is fontos e tanulmány tárgya szempontjából, mert Dudith példáján keresztül rendkívül szemléletesen mutatta be, mennyire ellentmondásos volt a tudományhoz való viszony ebben az időszakban, „elméletinek" és „átmenetinek" jellemezve azt. Lásd Sebők, „Félúton az átmenetek közt...", 112–113. ¶ 13. *Az kegyes Olvasohoz*, lásd Pápai Páriz Ferenc, *Pax corporis, az az: Az emberi testnek nyavalyáinak okairól* (Lőcse: Brewer Sámuel, 1692), 5. ¶ 14. Daniel Fischer, *Tentamen pneumatologico physicum de mancipiis diaboli sive sagis* (Wittenberg: Samuel Kreusig, 1716), 4–5. Idézte: N. Kis Tímea, „Domby Sámuel orvosi disszertációjának újdonsága", in Domby Sámuel, *De vino Tokaiensi – A tokaji borról 1758*, szerk. N. Kis Tímea, Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini, Patrimonium culturale: Fontes (Budapest–Sárospatak: L'Harmattan–Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2002), 127. ¶ 15. Daniel Fischer, *De terra medicinali Tokayensi* (Boroszló: Michael Hubert, 1732). ¶ 16. Madarász Márton, *Boldisar Meisner sz. elmelkedesinek a Vasarnapi Evangeliomokha Magyar nyelvvel valo meg-ajándékozása* (Lőcse: Brewer Lőrinc, 1635). ¶ 17. A négystrófás költemény valójában két önálló disztichon – („Impediunt certam medicamina crebra salutem: Non plures medici, sed satis unus erit." illetve „Nunquam (crede mihi) a morbo curabitur aeger, Si multis medicis creditur una febris.") – összevonásából lett képezve, melyek a szerző halála évében megjelent *De puerorum moribus disticha* című szentenciagyűjteményben olvashatók. A kötet rendkívüli népszerűségét jelzi, hogy számos kiadása ismert; az epigrammák közül számos az orvos–beteg kapcsolatokkal, az orvosok szakmai hiányosságaival és pénzéhségével foglalkozik. A hivatkozott két költeményt lásd Michele Verino, *De puerorum moribus disticha* (Mainz, 1536), 36, 38. Idézte: Madarász, *Boldisar Meisner...*, 825. A második disztichon John Owen epigrammagyűjteményének 1633. évi kiadásától kezdve szerepel az ő életművében is, így e szentenciát a 17–18. században már hozzá is kötötték. Lásd John Owen, *Epigrammatum* (Amsterdam: Wilhelm Blaeu, 1633), 111.

haszontalan vagy veszedelmes tudást is kifejezhette. Ami viszont biztos: egy könyv nem sokat ér az olvasója nélkül, tehát ha az eredeti funkcióját nem képes betölteni. A medicina szemszögéből nézve pedig ugyanez áll fenn, ha egyes könyvek, pontosabban a szerzőik tekintélye annyira uralkodó, hogy még a tapasztalati úton megismerhető valóságot is vitatják a rájuk való hivatkozással (elég csak arra utalni, hogy a szervezet működését a humorális patológiával magyarázó, érvényesnek és megingathatatlannak hitt orvosi kommentárok hegemóniájára ekkor érkeztek az első alternatívák a jatromechanika, illetve a jatrokémia képviselőinek tollából). Nevezhetjük tehát Janus-arcúnak a 16–18. századot a könyvek, könyvtárak vagy az egyes tudományterületekhez való túlzó (maróan kritikus vagy éppen dicsőítő) hozzáállása miatt,[18] ám ez valójában nem *bifrons*, hanem *multifrons* monstrumnak tekinthető. Éppen ezért a könyvkultúra változásainak a tárgyalásakor szükségszerűen szűkebb vizsgálatot kell folytatni, ha azt szeretnénk érzékeltetni, hogy ebben az átmeneti időszakban hogyan viszonyultak egyes, veszedelmesnek ítélt könyvekhez (pontosabban veszedelmes mentalitásokhoz, melyeket a könyvekhez való viszony jellemzett a legtalálóbban) a teológiai meghatározottságon túl. A medicina azért kifejezetten érdekes e szempontból, mert a könyv, és az azt illusztráló tudás és tudomány, illetve az egyes könyvhasználati attitűdök kritikájának lenyomatai markánsan megjelentek az e tudományterülethez tartozó kora újkori szövegekben és képzőművészeti alkotásokon.

Magyar László András összegzése szerint a medicina ókori tudományos örökségét a reneszánsz három szakaszban dolgozta fel, kialakítva ezzel a modern orvostudomány elméleti és gyakorlati alapjait.[19] Az újrafelfedezés időszakában a filológia szerepe elsődleges fontosságúvá vált: a tudományos diskurzus alapját képezte az antik szerzők kommentárokkal kísért kritikai kiadásainak elkészítése, a szövegek megtisztítása az időközben rájuk rakódott félremagyarázásoktól. Ezt követte a szakmai kritika időszaka, az egyes hippokratészi és galénoszi tanok körüli anomáliák, az egyes, természetből megfigyelhető tények és adatok szembeállításával; ezek az autoritás elvének lebontási kísérleteit elméleti síkon alapozták meg. Végül az örökség meghaladásának időszaka teljesítette ki az orvostudomány tényleges megújulását, amely már nem pusztán logikai úton, hanem megfigyelésekkel, mérésekkel alátámasztott kritikát és korszerű terápiás javaslatokat jelentett, nem tüneti, hanem kóroktani kezeléssel, a természettudományos eredmények priorizált figyelembevételével. E folyamatok természetes gerjesztői voltak az egymással szemben álló két legfőbb kutatásmódszertani irányzat metodikai különbözőségei elmélyítésének: az antik szerzők autoritására épülő „maradi, idejétmúlt" és a megfigyeléseken, tapasztalatokon, természettudományi vizsgálódásokon alapuló „sarlatánság, rossz értelemben vett kísérletezgetés, találgatás" képviselői közötti feszültségeknek.

Ezek a feszültségek bombaként robbantak a véleményét elég sajátos szubjektivitással megfogalmazó Paracelsus munkáiban. A jatrokémia atyjának is nevezett Paracelsus (Philippus Theophrastus Bombastus von Hohenheim [1493–1541]) műveinek gyűjteményes kiadása számos kiadást megélt;[20] a kora újkori medicina reformtörekvéseire gyakorolt hatását nem lehet eléggé hangsúlyozni. Műveiben a gyakorlati orvoslás mellett szóló érveinek felsorolásakor számos alkalommal rangsorolta nem túl előkelő helyre a könyveket. Közhelyszerűen ismételte újra és újra, hogy a gyakorlat és a tapasztalat minden olvasmány fölött áll.[21] A *Paragranum*ban az orvosi könyveket halottnak minősítette, melyek soraiból sosem támadt igazi orvos.[22] Véleménye szerint a természet a tapasztalat igazi könyve,[23] amely ellentétben áll ellenségeinek koholt, fabrikált orvosi könyveivel, amelyek halott betűkből állnak,[24] amelyek (ez már a *Labyrinthus medicorum errantium* második fejezetéből való példa) a betegeket inkább a halálba viszik, mint az életbe.[25] A szerző hangsúlyozta, az olvasás még senkit nem tett orvossá, ő elsősorban a természetet tanulmányozta, mégis alaposabb és hitelesebb a tudása, mint az antik szerzők elsőbbségét hirdető orvosoknak.[26] Valóban *locus communis*, ráadásul nem csak az orvosokra vonatkoztatva, hogy a régi iskolát képviselő orvosok, bár rengeteget olvasnak és tanulnak, valójában semmit nem tudnak.[27]

A könyvek valóságtartalmát is rendre megkérdőjelezte: „orvosok nem vagytok, de vagytok szofisták: magatok tanúsítjátok ezt, mert rengeteg könyvetekben annyi igazság sincs, hogy a legkevesebb húgy felől is igazsággal tudjatok ítélni, mit is jelent, mit tartalmaz, mit jövendöl."[28] Bírálatát nem csupán a könyvek tartalmával, hanem azok fizikai tulajdonságaival is indokolta. A *Paragranum*ban a saját és a követőinek gyakorlati orvoslástanát példaként említve ostorozza az ellentábort, hogy az utóbbiak semmi mást nem akarnak tudni, „csak mutogatni a papírra, mely elázik a legelső vízben, s csak öreg rongyokból csinálták". Nem csupán a *Paragranum* bővelkedik egyes orvosi könyvek és elvakult olvasóik kritikájában: a tartarikus betegségekről írott könyve harmadik fejezetében például a *theoria medica* által biztosított szabadságot állította szembe a porban heverő, molyok által megrágott, illetve a könyvtárakban láncokkal megkötözött könyvekkel.[30]

Paracelsus, bár sokszor meglehetősen vitriolosan fogalmazott, a véleményével messze nem volt egyedül sem a maga korában, sem előtte vagy utána. Paracelsus kortársa, Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486–1535) a *De incertitudine et vanitate scientiarum* című, számtalan kiadást megélt, a különböző mesterségeket és tudományokat pellengérre állító szatírafüzéréből az orvosokról szóló fejezetben talán a legvisszafogottabb állítás az, hogy az orvosok veszélyesebbek, mint maga a betegség.[31] Agrippa szerint az is orvos, „akiről csökönyös fontoskodása, a szájából ömlő álgörög vagy barbár szavak tömege, továbbá annak alapján alkotnak véleményt, hogy folyvást szakmájának nagy neveivel dobálózik".[32] Általánosságban jellemzi őket, hogy „ami keveset tudnak, azt is eltitkolják egymás elől",[33] végül „az orvosok csaló könyveikből és képekkel ékes kódexekből kiokoskodva, meggondolatlan vakmerőséggel és ostoba fecsegés közepette vágnak bele a rendkívül nehéz gyógyító mesterségbe".[34]

Agrippa szatírája éppúgy középkori, sőt részleteiben antik eredetű toposzok gyűjteménye, ahogy Paracelsus kritikáinak meghatározó része is. Magyar László András állapította meg, hogy Agrippa a humanista Filippo Beroaldo (1453–1505) bolognai professzor *Declamatio an orator sit philosopho et medico anteponendus* című, először 1497-ben kiadott, de a 17. század folyamán is számos kiadást megélt művét vette alapul, esetenként szó szerinti átvételekkel.[35] Az általuk megfogalmazott orvosellenes toposzok (büntetlenül gyilkolnak, hiányos a tudásuk, nem egyeznek egymással, alantas testnedvekben turkálnak, pénzéhesek és korruptak) már Quintilianusnál is tetten érhetők.[36] Azonban Francesco Petrarca (1304–1374) volt az, aki először írt kifejezetten orvosellenes invektívát *Invective contra medicum* címmel, idézve benne egy itáliai szólást, mely szerint „úgy hazudsz, mint az orvos", és felvonultatta a korábban említett toposzok szinte teljes kelléktárát.[37] A négy könyvből álló polémia válasz lehetett egy ismeretlen orvos támadására Petrarcának VI. Kelemen pápához 1352. március 13-án írott levele miatt, melyben óvta őt a szakmaiatlan és sarlatán orvosok hadától, kérve, hogy egy megbízhatót válasszon, akit nem a szép beszéde, hanem a szakmai tudása tesz méltóvá a feladatra.[38] Az orvosok ugyanis, „miközben a betegek haldokolnak, a hippokratészi csomót cicerói fonállal szövik egybe",[39] azaz terméketlen vitákba bonyolódnak a betegágy mellett, de nem a gyógyítás, hanem egymás meggyőzésének a szándékával. Másfelől viszont, id.

¶ 18. Magyar László András, ford., *Kétarcú orvostudomány: Agrippa: Szatíra az orvosokról, Erasmus: Az orvostudomány dicsérete* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2002). ¶ 19. Magyar László András, „A 17. század medicinája", in *Medicina illuminata: Felvilágosodás kori orvostörténeti szöveggyűjtemény*, I. rész, *17. század*, szerk. Magyar László András (Budapest: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2015), 7–23, 9. Lásd még Kapronczay Károly, „Az egyetemek szerepe az orvosképzésben a reneszánsz és a reformáció korában", *Orvostörténeti Közlemények* 3, 109–112. sz. (1985): 25. ¶ 20. A tanulmány szerzője az alábbi kiadást vette alapul: Paracelsus, *Opera*: *Bücher und Schrifften, so viel deren zur Hand gebracht und vor wenig Jahren mit und auß ihren glaubwürdigen eygener Handgeschriebenen Originalien collacioniert, vergleichen, verbessert* (Strasbourg: Lazar Zetzners Seligen Erben, 1616). ¶ 21. „...darumb gehört in die arznei ein guter verstand und ein augenscheinliche erfahrenheit, so weisz der arzt was er redt, das also ist, nicht nach gedünken, noch wenen, noch hören sagen, noch bücher lesen." Lásd Paracelsus, *Opera*..., 288. ¶ 22. Paracelsus, *Paragranum: Az igazi gyógyítás oszlopai*, ford., utószó, jegyz. Adamik Lajos (Budapest: Helikon, 1989), 102. ¶ 23. A természet mint könyv-hasonlat szerepel a *Labyrinthus medicorum errantium*ban is, lásd Paracelsus, *Opera*..., 268. ¶ 24. „...den erdichten büchern, dero buchstaben tot ist." A halott betű-hasonlathoz lásd 2Kor 3, 6: „ő tett alkalmassá minket arra, hogy az új szövetség szolgái legyünk, nem a betűé, hanem a Léleké, mert a betű megöl, a Lélek pedig megelevenít." E hasonlat a *Labyrinthus medicorum errantium*ban és a *Das Buch von den Tartarischen Kranckheiten* 12. fejezetében is olvasható, lásd Paracelsus, *Opera*..., 268, 303.

¶ 25. „...sie bringen die Krancken mehr zum todt, dann zum leben." Paracelsus, *Opera*..., 267. ¶ 26. „...a pehely a tarkómon többet tud, mint a ti meg az összes auctorotok, és a cipőm csatjai tanultabbak, mint a ti Galenusotok meg Avicennátok." Paracelsus, *Paragranum*..., 18. ¶ 27. „...ti pedig csak olvastok meg olvastok, tanultok egyre, és nem tudtok semmit." Paracelsus, *Paragranum*..., 107; „ihr lesen und lesen, lehrnen und lehrnen und können nichts." Lásd Paracelsus, *Opera*..., 231. Vö. 1Kor 3, 19: „Mert e világ bölcsessége oktalanság Isten előtt. Írva van ugyanis: Megfogja a bölcseket ravaszságukban". ¶ 28. Paracelsus, *Paragranum*..., 14. ¶ 29. Paracelsus, *Paragranum*..., 104. ¶ 30. „Das ist die Theorica Medica, das ist die liberey Madicinae: Nicht die Bücher auff den der Staub liget unnd die die (sic!) Schaben fressen mögen auch nie die Bibliothecken die mit Ketten gebunden ist, sondern die Element in ihrem wesen seynd die Bücher." Paracelsus, *Opera*..., 288. ¶ 31. Magyar, *Kétarcú orvostudomány*..., 36. ¶ 32. Magyar, *Kétarcú orvostudomány*..., 37. ¶ 33. Magyar, *Kétarcú orvostudomány*..., 42. ¶ 34. Magyar, *Kétarcú orvostudomány*..., 51. ¶ 35. Uo., „Agrippa szatírája elé", 14–17. ¶ 36. Uo., 17. ¶ 37. Lázár István Dávid, „A vitatkozó Petrarca", in *„Nem súlyed az emberiség..": Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István és Szabó G. Zoltán (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007), 199–203; Francesco Petrarca, *Invective contra medicum: Invektívák egy orvos ellen*, ford. Lázár István (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021). ¶ 38. Lázár, „A vitatkozó Petrarca...", 200; Petrarca, *Invective*..., 203–205. ¶ 39. Petrarca, *Invective*..., 204–205.

Plinius *Naturalis historiá*jára való hivatkozással Petrarca azt sem rejtette véka alá, hogy az újító szándékú orvosokról sincs jó véleménye, amennyiben azok csupán a hírnevet keresték e tevékenységük során, miközben valójában az emberek életével üzérkedtek.[40] Ahogyan támadták az orvosokat elavult szemléletük és az antik szerzőkhöz és köteteikhez való mindenek felett álló viszonyuk miatt, úgy érte őket a túlzott neologizmus vádja is. Szintén topikus megállapítás, hogy megvetésre méltó és rossz orvos az, aki nem a már kipróbált orvosságokkal akarja gyógyítani a betegeket, hanem olyan újakkal, melyeket a kísérletekkel nem erősítettek meg; e kritikát többek között a már idézett Petrarca,[41] a filológus Lorenzo Valla (1405 k.–1457), valamint Dudith András is megfogalmazta.[42] A másik sokat vitatott jelenség a sokkomponensű orvosságok alkalmazása volt, mely ellen Arnoldus Villanova (1235–1311) katalán orvos, illetve az Agrippa által név szerint említett humanista orvos-filológus Nicolaus Leonicenus (Niccolò Leoniceno, 1428–1524) is felszólalt, utóbbi a rosszul használt orvosságnevek problematikájára is felhívva a figyelmet.[43]

Hogy miért említem e jellemzően középkori, humanista, esetenként antik szerzőket? Mert az említett kötetek számos kiadást értek meg, így a 17. században is meglehetősen közismertek voltak; beépültek az orvosok elleni vádak szokásos argumentumai közé; de Agrippa szatírafüzérét konkrétan oktatási céllal is használták.[44] Lényegében ugyanezek az érvek olvashatók egyes 17. századi szerzőknél is, mint Molière (1622–1673) *A képzelt beteg* című színdarabjában, vagy a jezsuita Jacob Balde (1604–1668) nagy népszerűségnek örvendő szatírafüzérében is. Utóbbi Szent Kozma és Damján dicsőítésére írott himnuszát követő 22 szatírafüzérét 1651-ben adták ki Münchenben *Medicinae gloria per satyras XXII. asserta* címmel,[45] melyekben a korábban említettek közül egy-egy jelenséget karikírozott ki az előzmények ismeretében kevésbé fantáziadús éllel.

Amikor tehát Comenius Vándora *A világ útvesztőjé*ben a tudósok elvetendő könyvhasználati szokásain, illetve azon szörnyülködött, hogy az orvosok egymásnak esnek a véleménykülönbségek miatt, a betegek piszkaiban turkálnak, haszonlesők, vagy a betegek minden igyekezetük ellenére meghalnak,[46] nem feltétlenül a saját véleményét fogalmazta meg velük szemben, hanem abból a toposzgyűjteményből merített, amely számos forrásból közismert volt. E toposzkészlet inspirálta egyébként az általános értelmű *vanitatum vanitas*-gondolat jelenvalóságát kifejezetten a medicinára kontextualizálva. A világi gyógyítás hiábavalóságának gondolatkörével számos kiadvány foglalkozott a 17. század folyamán is.[47] Bármit is állítottak az egyre inkább megerősödő orvostudomány képviselői, újfent egyre hangsúlyosabbá vált annak dilemmája, vajon a betegségek isteni vagy természeti eredetűek-e (a hippokratészi medicina lényege, hogy elvetették a betegségek isteni eredetét), tehát a bűnök miatti isteni büntetésként kell tekinteni rájuk,[48] ez ugyanis meghatározta az azokhoz való viszonyulást, egyben a gyógymódot is. Nem véletlenül sokasodtak meg a testi gyógyulásról a figyelmet a lelki felé irányító argumentumok között a Krisztust a világi gyógyítók tulajdonságaival és attribútumaival felruházó, a korlátolt világi orvosok pandantjaként értelmezhető *Christus medicus* (mint tényleges orvos, például Erasmusnál,[49] vagy Szent Ambrusra való utalással Madarász Mártonnál,[50] esetleg mint lelki orvos, például Némethi Mihálynál[51]), illetve a képzőművészeti alkotásokon megjelenő, mérőkanalat, mozsarat vagy patikamérleget a kezében tartó, a mennyei orvosságokat (hit, remény és szeretet) tartalmazó patikaedényekre és a legtökéletesebb gyógyszerkönyvre, a Szentírásra mutató *Christus paticus* ábrázolások.[52]

A 17. század azonban nem csupán e korábban említett szöveges értékítéleteket termelte ki magából, hanem egy speciális képi műfajon keresztül, a gúnymetszetek sémáiból is merítő, önálló képtípusként a 17–18. században nagy karriert befutó fiktív és groteszk jelmezeket

¶ 40. Petrarca, *Invective...*, 203–204. ¶ 41. Uo., 203–204. ¶ 42. Kemenes, *Dudith András...*, 107. ¶ 43. Magyar, *Agrippa szatírája...*, 11–21. Ahogy az orvosok szidalmazása, úgy a dicsőítése is népszerű volt a reneszánsz tollforgatók körében, elég csak Erasmus először 1518-ban megjelent *Encomium*ára, Marsilio Ficino *Oratio de laudibus medicinae* (Basel, 1561) vagy a horvát–magyar származású Paulus Schalichius *Encomium medicinae* (Basel, 1524) című kötetére utalni. ¶ 44. Magyar, *Agrippa szatírája...*, 14–17. ¶ 45. Jacob Balde, *Medicinae gloria per satyras XXII. asserta* (München: Wagner, 1651). ¶ 46. Comenius, *A világ útvesztője...*, 85–87. ¶ 47. Noah Biggs, *The Vanity of the Craft of Physick* (London: Edward Blackmore, 1651); Gideon Harvey, *The Conclave of Physicians* (London: James Partridge, 1683). Idézi: Magyar, *Agrippa szatírája...*, passim. ¶ 48. Vö. Madarász, *Boldisar Meisner...*, 822–823. ¶ 49. Magyar, *Kétarcú orvostudomány...*, 82. ¶ 50. Madarász, *Boldisar Meisner...*, 657, 664, 830. ¶ 51. Némethi Mihály, *Sz. Dávid Psalteriuma* (Kolozsvár: Veresegyházi Mihály, 1679), 34, 634. ¶ 52. A *Christus medicus* mint metafora hiánypótló feldolgozását lásd Bene Sándor, „Christus medicus: Rimay János versgyűjteményének szubtextusai", in *Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760)*, szerk. Draskóczy Eszter és Etlinger Mihály, Reciti konferenciakötetek 16 (Budapest: reciti, 2022), 31–60.

bemutató rézmetszeteken keresztül is óriási hatással volt az orvosokról, azok könyvekhez való ellentmondásos kapcsolatáról alkotott képre. Ezek eredendően olyan karikatúra-sorozatok lapjai, melyeken az egyes foglalkozások képviselői az eszközeikbe öltözve láthatók, azok esetenként a testük részét is képezik, ezáltal az ábrázoltak teljes mértékben azonosulnak a hivatásukkal, egyben a társadalomban betöltött helyzetükkel; a jelmez ezáltal, ahogy Pascale Cugy találóan megjegyezte, egyfajta „társadalmi allegóriaként" értelmezhető.[53] Ilyen a legismertebb, Nicolas de L'Armessin II (1640–1725) neve alatt megjelent, de az orvost bemutató lap esetén bizonyítottan a testvére, Nicolas de L'Armessin I (1632–1694) által tervezett *Costumes grotesques et les métiers* metszetsorozat *Habit de médecin* címet viselő darabja.[54] E rézkarc, különösen pedig annak tollrajzként fennmaradt első variánsa közvetlen kapcsolatban áll a Nicolas de L'Armessin I által 1690 körül készített rézkarccal, amely az orvost, sebészt és patikust egyszerre ábrázolja, az orvos esetén szintén könyvekből kialakított ruházatban.[55] Való igaz, az orvost egyedüliként megjelenítő rézkarcon a korábbi tollrajz bozontos szakállat és fésületlen hajat mutató doktorához képest már egy divatos parókát viselő, elegáns megjelenésű alakot láthatunk – ennek oka elsősorban a nyomtatott sorozathoz való igazodás igénye lehetett,[56] ám ez önmagában nem magyarázza a képi megjelenítés egyedi, a *Costumes grotesques*-sorozat többi tagjához képest észrevehetően szatirikusabb részleteit. E képtípusoknál a művészek nem kizárólag a korábbi orvos-karikatúrák általános ismertetőjegyeiből (a vizeletet vizsgáló, hatalmas klistélyt szorongató majomarcú vagy majom társaságában, esetleg a halált jelképező csontvázzal látható „tudós") merítettek: az orvos a könyveibe öltözve látható, kalapján bagoly ül, tekintete esetenként haragos, szája villámokat szór, ahogy az egyes kedvelt gyógymódokat, mint a nyakrafőre alkalmazott purgálást emlegeti, ezen a tényen pedig az egyalakos rézkarc-verzió valóban észrevehető eleganciája sem változtatott.

E képek nem véletlenül juttathatják eszünkbe a *bibliotheca spirans* kifejezést, mellyel a rendkívül művelt embereket jellemezték;[57] e képtípus talán tudatosan épít erre a szókapcsolatra, amennyiben ellentétes jelentéssel ruházza fel az orvosokra vonatkoztatva. A képi jellemzés ebben az esetben több is mint találó, hiszen a legfőbb vád ezek ellen az orvosok ellen ténylegesen az volt, hogy bár rendkívül műveltnek hiszik magukat, valójában az ellenkezője igaz rájuk – úgy is fogalmazhatunk, ezek a *bibliotheca spirans*ok csupán impozánsnak tűnő, lélegző könyvtárak tetszetős kötéstáblákkal, de nélkülözik egy bibliotéka valódi értékeit, a szövegeket. Számos ilyen típusú karikatúrán az orvos „tudományának" alapját képező szerzők, jellemzően klasszikus auktorok (Hippokratész, Galénosz), illetve az ő autoritásukat kétségbe nem vonó középkori szerzők nevei (Avicenna, Rhazes, Averroës) láthatók a kötéstáblán vagy a gerincen; az viszont további kutatásokat igényel, hogy a francia orvos-reformer Laurent Joubert (1529–1582), aki vitába szállt az előző szerzők tévedéseivel és az orvosi tudatlanság jelenségeivel, miért szerepel ebben a körben. A már rég megcáfolt szerzők köteteiből korszerűtlen tudást szerző és közvetítő orvosoknak nem csak a *Costumes grotesques* lapjai állítanak kétes hírű képzőművészeti emléket: egy viszonylag kései példán, Giuseppe Maria Mitelli (1634–1718), a halállal diskuráló *Medico*[58] című rézkarcának hátterében hasonló célzattal sorakoznak az előbbi szerzők kötetei a könyvespolcon.

A könyv, mely alapesetben a bölcsesség, a hasznos tudás attribútuma volt, és a könyvtár, melynek tudásközvetítő szerepét evidenciaként tartották számon, esetenként tehát az elmaradottság és a korlátoltság szimbólumává is válhatott. Ez burkoltabb módon, a szakmai kritika eszközeivel (orvosi témájú publikációkba ágyazottan) vagy egyértelművé téve, nyílt kritika formájában, képi és szöveges formában (röplapok, szatírák, komédiák), negatív kontextusban is megjelenhetett. Ezért kell elkülöníteni a standard orvos-karikatúrákat azoktól a képektől,

¶ 53. Pascale Cugy, „L'homme-livre et le médecin: Évolution du dessin d'une gravure demi-fine publiée par Nicolas Ier de Larmessin", *Nouvelles de l'estampe* 244 (2013), 5. ¶ 54. L. Nicolas Ier de Larmessin, *Habit de médecin* (rézkarc), BnF, Est., Oa 60, fol. 34. Reprodukcióját lásd Cugy, *L'homme-livre...*, 5. Az orvost ábrázoló rézkarc közvetlen előzménye: Nicolas Ier de Larmessin, *Habit de médecin* (színezett tollrajz), BnF, Est., Rés. B6. Reprodukcióját lásd Cugy, *L'homme-livre...*, 6. A kettő kapcsolatáról lásd Cugy, *L'homme-livre...* ¶ 55. Reprodukcióját lásd Pascale Cugy, „Un nouveau chaînon dans la genèse des Costumes grotesques de la famille Larmessin", *Nouvelles de l'estampe* 263 (2020), 5. E típus *Les trois secours de la vie* címmel újrametszve, az orvos vonásait a végletekig torzítva önálló nyomtatványként is megjelent. ¶ 56. Cugy, *L'homme-livre...*, 17. ¶ 57. Először Eunapiosz görög történetíró használta a filozófus Longinus jellemzésére, hogy *bibliotheca spirans* és *musaeum ambulans*, később önállósult és a *musaeum* szó elhagyásával kizárólag a könyvtár vált az összehasonlítás alapjává. Pápai Páriz szótárának 1767. évi kiadásában is szerepel *ambulans, spirans bibliotheca* kifejezésként, lásd Pápai Páriz, *Dictionarium...*, 74. ¶ 58. Megjelent a *Le ventiquattr' hore dell' humana felicità* rézkarc lapjaként 1675-ben Bolognában. Példányát lásd Urbania, Palazzo Ducale, Cat. 00152433.

amelyek feltétlenül többet jeleznek, mint az általános műveltség hiánya, a pénzéhség, az igénytelenség vagy az orvosi hivatás természetes velejáróiként megjelenő alantas tevékenységek. Az orvos melletti könyvek ugyanis ebben a kontextusban sokkal súlyosabb kritikát fogalmaznak meg: az elmaradottságot és a hangzatos kifejezések, érvek, illetve könyvcímek mellett a tudás szinte teljeskörű hiányát, legalábbis haszontalan egyoldalúságát.

Kasza Péter

Írni, szerkeszteni, kiadni

Velius *De bello Pannonico* című műve a megírástól a 18. századi első kiadásig*

Caspar Ursinus Velius, a kitűnő sziléziai humanista nemcsak azért foglal el különleges helyet a magyarországi historiográfiában, mert ő volt a később Wolfgang Laziuson, Zsámboky Jánoson, Gian Michele Brutón át egészen Pray Györgyig ívelő Habsburg udvari történetírók *(Hofhistoriker)* első képviselője. Habsburg I. Ferdinánd uralkodásának (1526–1564) első éveiről írott műve már csak azért is érdemes a figyelmünkre, mert a maga korában ugyan, mint a kora újkori történetírás legtöbb darabja, kéziratban maradt, ám 1762-ben Kollár Ádám Ferenc,[1] a bécsi Udvari Könyvtár *(Hofbibliothek)* első *custos*a sajtó alá rendezte és igényes, tudományos kiadásban megjelentette Velius történetírói hagyatékát. Kollár kiadása több szempontból is úttörő jelentőségű volt. Igaz ugyan, hogy a 18. században megindult a korábban kiadatlan kútfők közlése, de ezek a kiadások, például Johann Georg Schwandtner nagy forráskiadása, elsősorban a középkori anyagra koncentráltak, a kora újkori szövegek esetében megelégedtek a másod- vagy harmadközléssel.[2] Kollár vállalkozásának egyedisége egyrészt abból adódott, hogy egy olyan kora újkori történeti szöveget adott ki, amely addig teljes egészében kéziratban maradt. Jelentőségét már az kiemeli, ha meggondoljuk, hogy a kora újkori magyar vonatkozású történeti források kiadása csak a 19. század közepétől, a *Monumenta Hungariae historica*-sorozat megindulásával vett nagyobb lendületet, vagyis majd száz évvel Kollár szövegközlése után.[3] De még inkább egyedinek láthatjuk Kollár kezdeményezését, ha tekintetbe vesszük, hogy egy olyan szerző, a magyar történelem szempontjából fontos művét jelentette meg, akit – miként hivatali utódait is: Laziust, Zsámbokyt vagy a 17. század elején alkotó Berger Illést – utóbb teljes egészében mellőzött a magyar historiográfia.[4]

Velius ismert kéziratait (egy pár éve felfedezett jelentős kivételtől eltekintve, amely az OSZK-ban található) az Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) őrzi. Kollár ezekre alapozva készítette el az általa *De bello Pannonico* címmel ellátott kiadást. A mű (melynek újabb, főleg kritikai igényű kiadása egyébként azóta sincs)[5] szerzője tehát Caspar Ursinus Velius, kiadója pedig Kollár Ádám Ferenc. De valóban ilyen egyszerű a helyzet? A tanulmányban, Velius művének vázlatos ismertetése után, előbb azt járom körül, mit tudunk meg Kollártól a kiadás alapját képező filológiai munkáról, majd azt szándékozom bemutatni, hogy Kollár korántsem mozgott teljesen szűz, járatlan terepen, amikor hozzáfogott a Velius-hagyaték sajtó alá rendezéséhez. Ennek kapcsán rá kívánok mutatni arra, hogy milyen jelentős szerkesztői munkát végzett a Velius-szövegek struktúrájának kialakításában a sziléziai humanista hivatali utóda, Wolfgang Lazius, akinek szerepét egy, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött kézirat segített újabban kellőképp tisztázni.

* A tanulmány megírását az FWF Lise Meitner ösztöndíja támogatta.

¶ 1. Kollár életéről bővebben lásd Ján Tibenský, *A királynő könyvtárosa: Adam František Kollár élete és művei* (Bratislava: Madách Kiadó, 1985). A magyarországi megítéléséről: Dümmerth Dezső, „Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében: Kollár Ádám működése", in Dümmerth Dezső, *Írástudók küzdelmei: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok*, Utazások a múltban és a jelenben (Budapest: Panoráma Kiadó, 1987), 215–273. ¶ 2. Schwandtner híres műve (Johann Georg Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres et genuini* I–III [Bécs: Johannes Paulus Kraus, 1746–1748]) ugyanis, a kora újkori anyag esetében Schardius, Bongars és Reusner magyar tárgyú szövegein alapul. ¶ 3. Forgách Ferenc *Commentarius*a jelent meg nem túl megbízható kiadásban 1788-ban, de a többi jelentős történetíró (Brutus, Szamosközy, Szerémi, Somogyi Ambrus, Baranyai Decsi János stb.) kiadásai csak a 19. század folyamán láttak napvilágot. ¶ 4. A kánonképződés sajátosságairól bővebb hivatkozásokkal lásd Kasza Péter, „Magyar történelem Bécsből nézve: a Habsburg udvari történetírás jelentősége a magyar historiográfiában", in *A latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter és Kiss Farkas Gábor, Convivia Neolatina Hungarica 4, 131–144 (Szeged: Lazi Kiadó, 2021). ¶ 5. Magyar fordítása viszont 2013 óta Szebelédi Zsolt jóvoltából van: Caspar Ursinus Velius, *Tíz könyv a magyar háborúról*, ford. Szebelédi Zsolt, Scriptores rerum Hungaricarum 7 (Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2013).

A tanulmány azt a folyamatot mutatja be, ahogy egy rendezetlen kéziratból (Velius-fázis) strukturált, koncepciózus mű lesz (Lazius-fázis), majd a 18. század közepén egy máig használható, tudományos apparátussal ellátott, mellékletekkel kiegészített, igényes nyomtatott kötet készül belőle (Kollár-fázis). A tanulmány végén arra is megkísérlek választ adni, hogy milyen célok vezethették Kollárt, hogy a *Hofbibliothek* számos értékes történeti kézirata közül éppen Velius szövegét rendezze sajtó alá. Mert aligha véletlen, hogy a bécsi császári könyvtár kiváló udvari kapcsolatokkal rendelkező tudós *custos*a éppen az első hivatalos Habsburg udvari történetíró művét választotta egy szövegkiadás tárgyául.

A Velius-hagyaték

Caspar Ursinus Velius 1493-ban született a sziléziai Schweidnitzben és 46 éves korában, 1539-ben hunyt el Bécs városában. Részletes életrajzot[6] egy ilyen terjedelmű tanulmány nem bír el, nem is a feladata, de mégis érdemes vázlatosan áttekinteni Velius életét, működését és főképpen történetírói tevékenységét, hogy kontextusba helyezhessük a továbbiakat. Ha Velius életének első 25–30 évét tekintjük át, egy mozgékony vándorhumanista áll előttünk.[7] Fiatalon, 1505-ben kezdte meg tanulmányait a humanizmus egyik jeles közép-európai központjának számító krakkói egyetemen. Ekkor írt verseire felfigyelt a művelt boroszlói püspök, Johannes Thurzo, és szolgálatába fogadta a fiatal költőt. Velius azonban hamarosan továbbállt innen, és 1508-ban már Lipcsében találjuk, ahol görögtudását tökéletesíti. 1510-től Matthäus Lang gurki püspök kíséretéhez tartozik és vele jut el első ízben a humanisták számára az ígéret földjét jelentő Itáliába. Bolognában és Rómában is képzi magát, a városban jó kapcsolatot alakít ki a *sodalitas Coryciana* költői körével, és szoros barátságot köt a korszak meghatározó történetírójával, Paolo Giovióval. 1515-ben Lang szolgálatában vesz részt a Közép-Európa sorsát hosszú időre átformáló bécsi királytalálkozón, és csatlakozik a bécsi humanistákat tömörítő *sodalitas Collimitiana*hoz. Két évvel később I. Miksa császár költővé koszorúzza. A Bécsben tomboló pestis elől 1521-ben Baselbe menekül, ahol megismerkedik és barátságot köt a korszak humanistáinak fejedelmével, Rotterdami Erasmusszal. Ferdinánd osztrák főherceg invitálja újra Bécsbe, ahol az egyetemen retorikát, vagyis lényegében irodalmat tanít humanista szellemben. 1525–1526 fordulóján pár hónapot a budai udvarban tölt, megismerkedik több vezető politikussal és jeles humanistával is,[8] de a mohácsi tragédia az ő sorsának is más irányt szab. Biztos jövedelmet és presztízst jelentő állást végül nem Budán kap, hanem a magyar trónra is aspiráló Habsburg Ferdinánd nevezi ki udvari historikussá. Ebben a minőségében ő írja a beszédet Ferdinánd 1527. szeptemberi székesfehérvári koronázására,[9] ahogyan majd 1531. évi római királlyá választását[10] is ő fogja méltatni. 1531-től fokozottan bizalmi állásba kerül: ő lesz Ferdinánd király gyermekeinek egyik nevelője. Megnősül, de házassága több gyötrelmet, mint örömet tartogat neki: felesége csapodár természetét nehezen viseli. Holtteste 1539 januárjában a bécsi Dunából kerül elő. Máig tisztázatlan, hogy baleset, merénylet vagy öngyilkosság történt-e, de akármi is volt a halálának az oka, a 46 éves Velius felívelő pályáját törte derékba a kíméletlen sors. Ha Velius meghalt volna valamilyen betegségben 1526 nyarán, neve legfeljebb a neolatin irodalom elkötelezett búvárai körében mint jó tollú és termékeny költőé lenne ismeretes. Próza alig van a művei között 1526-ig. Bár a lant nem esik ki a kezéből ezután sem,[11] 1527-től nemcsak életében következik fordulat, de műfajt is vált. Udvari történetíróként klasszikus prózát kezd írni, hogy megörökítse kenyéradó gazdája, I. Ferdinánd uralkodásának eseményeit. Halála azonban megakadályozza, hogy befejezze és kiadja a művet, így az töredékben és hosszú századokig kéziratban maradt.

Bár az utókor elég mostohán bánt Velius történeti művével, leszögezhetjük, hogy történeti forrásértéke minden

¶ 6. Velius életének nincs modern, újabb kutatásokra épülő feldolgozása, ez még a jövő feladata. Máig az egyetlen részletesebb életrajza Gustav Bauch 19. század végén írt német nyelvű kötete. Gustav Bauch, *Caspar Ursinus Velius, der Hofhistoriograph Ferdinands I. und Erzieher Maximilians II* (Budapest: Friedrich Kilian Universitätsbuchhandlung, 1886). ¶ 7. Az életrajzi adatokban Bauchot követem. ¶ 8. Velius magyar kapcsolatairól bővebben lásd Tóth Gergely, „Velius mutilatus: Caspar Ursinus Velius csonkán fennmaradt Mohács-története", in Caspar Ursinus Velius, *Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról: Egy elveszettnek hitt beszámoló a mohácsi csatáról*, szerk. Kasza Péter, 29–61 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Országos Széchényi Könyvtár, 2021), 30–35. ¶ 9. *Oratio habita in Alba regali die felicissimae coronationis inclyti ac potentissimi Ferdinandi Ungariae Bohemiaeque regis etc. Anno M.D.XXVII. III. Non. Novembris* (Bécs: per Ioannem Singrenium, 1527). ¶ 10. *Oratio de felicissima electione […] Ferdinandi Archiducis Austriae in regem Romanorum […] coronati XI. Die Januarij 1531* (Köln: Peter Quentell, 1531). ¶ 11. *Disticha caesarum Romanorum a Julio dictatore usque ad nostram memoriam Caspare Ursino Velio* (Bécs: Hieronymus Vietor, 1528); *Querela Austriae, sive epistola ad reliquam Germaniam* (Augsburg: Alexander Weissenhorn, 1532).

töredékessége és befejezetlensége ellenére is rendkívüli. Velius valószínűleg több részletben írta a szöveget, amelynek címet nem adott (vagy legalábbis erre utaló dokumentum, kézirati változat nem maradt fent) és ő maga nem is tagolta könyvekre a művet. A munka ránk maradt részei az 1527 és 1531 közti időszak eseményeit örökítik meg, eltérő részletességgel tárgyalva Ferdinánd uralkodásának ezen évekre eső legfontosabb eseményeit. A mű szinte *in medias res*, a Szapolyai János ellen vezetett, 1527 júliusában kezdődő hadjárattal indít, és a Kollár-kiadás felosztása szerinti első négy könyv legfőképpen a Szapolyai elleni 1527–1528 folyamán lezajló sikeres hadjáratra koncentrál, de itt beszéli el részletesen Ferdinánd székesfehérvári koronázását is. Az ötödik könyv elég röviden az 1529-es speyeri birodalmi gyűlés eseményeit örökíti meg, majd az ennél jóval hosszabb és részletesebb hatodikat szenteli Velius Bécs 1529. évi oszmán ostromának, a város hősies és végül sikeres védelmének. A hetedik, nyolcadik és kilencedik könyvek az 1530-as év eseményeit taglalják: az augsburgi birodalmi gyűlést, Roggendorf magyarországi, Buda ellen vezetett hadjáratát és a Felső-Magyarországot prédáló törökök visszaverését. A szintén rövid és már csonkán is maradt tizedik könyvben számol be Velius Ferdinánd római királlyá választásáról és a Szapolyaival 1531 januárjában kötött egyéves fegyverszünetről.

Mint látható, a mű időhatára nem kimondottan tág: Velius szövege csupán szűk öt év krónikája. Jelentőségét azonban több okból sem lehet eléggé túlbecsülni. Egyrészt a Ferdinánd és Szapolyai közti 1527–1528-as polgárháború leírása a mű felét teszi ki (a Kollár-kiadásban a 181 oldalból 92-t!): ilyen részletesen egyetlen más szerző sem tárgyalta soha ezt a sorsdöntő konfliktust. Nem beszélve arról a tényről, hogy Velius 1527-ben Ferdinánd oldalán maga is elutazott Magyarországra, így ha a csatákban nem is, a hadjáratban személyesen is részt vett, beszámolója ezért részben a szemtanúé, de mindenképpen egy olyan humanista tollforgatóé, aki közvetlen közelből volt tanúja az eseményeknek és kiváló hírforrásokkal rendelkezett a hadjárat lefolyásáról. Szintén neki köszönhetjük az egyik legrészletesebb kortárs beszámolót az 1529. évi bécsi ostromról, de kiváló kontrollforrás, például Szerémivel összevetve, a Roggendorf-féle, keveset emlegetett és forráshiányos 1530. évi budai ostrom kapcsán is. Történeti kútfőértéke tehát, ahogy 19. századi történészeink mondták volna, elsőrangú. Csak fokozza az adatok értékét az a tény, hogy Velius Habsburg Ferdinánd hivatalos történetírójaként készítette a művet. Így az általa megörökített eseményeket abból a – számunkra Magyarországon nem feltétlenül szokványos – szemszögből nézzük, ahogyan egy Magyarországot is jól ismerő bécsi történetíró látta és láttatta az 1520-as évek második felének történetét. Az adatokon túl tehát Velius historiográfiai fontosságát sem lehet eléggé hangsúlyozni.

Velius esetében nemcsak a ránk maradt szöveg nem volt túl terjedelmes, de a kéziratos hagyaték sem volt különösebben vaskos. A *De bello Pannonico* néven ismertté vált mű kéziratait az ÖNB őrzi. A mű túlnyomó része ma két kéziratos kötetbe gyűjtve olvasható. A cod 8055 jelzetű kötet tartalmazza a IV, VIII. és IX. könyvek szövegét, a cod 8657 az I–III. és az V–VII. könyveket, míg a csonkán maradt X. könyv ma az egyik legfontosabb Lazius-kézirat, a cod 7688-as jelzetű *Sammelhandschrift* végére kötve található. Minden könyv írnoki írással készült, margómegjegyzések és alapvetően mindenféle javítás nélküli másolat, csupán a X. könyv szövege autográf. Az utóbbi években az OSZK-ban került elő egy rendkívül izgalmas, eddig zömmel kiadatlan Velius-töredékeket tartalmazó szöveg (Fol. Lat. 4596), amely bár úgy tűnik, valamikor a Kollár-hagyatékból került Sopronba és onnan az OSZK-ba, de Kollár ezekből, ha 1762 előtt ismerte is, semmit nem közölt.[12] Kutatásaim során az ÖNB-ben rábukkantam még egy kéziratos kötetre (cod 7961), amely szintén tartalmaz az OSZK-ban levő kötettel összefüggésbe hozható Velius-autográf szövegeket,[13] de ezek sem kerültek bele a Kollár-kiadásba. Az utóbb bebizonyosodott hiányok ellenére Kollár a Velius-hagyaték zömét 1762-ben valóban közreadta, de kiadása jóval több is volt puszta forráskiadásnál. A továbbiakban nézzük meg kicsit közelebbről az *editio princeps*et.

A Kollár-kiadás jellege

Kollár Ádám Ferenc tekintélyes levelezést hagyott hátra, amelyet nagyszerű és alaposan jegyzetelt kiadásban Soós István tett közzé 2000-ben. Ennek alapján azonban igen keveset tudunk meg a kiadást megelőző munkálatokról,

¶ 12. Az OSZK-ban található Velius-kéziratról bővebben lásd Kasza Péter, „Kézirat sosem ég el: Caspar Ursinus Velius mohácsi csatáról írott beszámolójának és egyéb töredékeinek kézirata az OSZK-ban", *Magyar Könyvszemle* 135, 1. sz. (2019): 36–49. ¶ 13. Ezekről részletesebben lásd Kasza Péter, „Caspar Ursinus Velius magyar királyi történetíró", in Kasza, *Caspar Ursinus Velius…*, 7–28, 21–23.

mivel az első, Veliust említő levél már a kötet megjelenése után, 1762. szeptember 30-án kelt Kollár jóbarátjához, Dobai Székely Sámuelhez. Ennek első sora mindössze annyit közöl a címzettel lakonikus egyszerűséggel, hogy a közelmúltban napvilágot látott a Velius-kötet.[14] Sem Dobaival folytatott levelezésében, sem másoknak írott leveleiben nincs nyoma Veliusnak.

Ha a kiadott kötetet fogjuk vallatóra, kicsit közelebb jutunk Kollár munkamódszeréhez. A címlap szerint a könyv Johann Thomas Trattner bécsi udvari tipográfus nyomdájában jelent meg 1762-ben, és ahogy azt a Dobainak írt levélből láthatjuk, valamikor szeptember 30-a előtt, de ezt az időhatárt segít szűkíteni az a tény, hogy a *Praefatio* 1762. augusztus 12-én kelt. Címe szerint *(Casparis Ursini Velii de bello Pannonico libri decem)* Veliusnak a magyarországi háborúról írt tíz könyvét tartalmazta, amelyet Kollár mint a császári könyvtár első *custos*a adott ki az ott őrzött kéziratokból és látott el jegyzetekkel. A címlap arra is utal, hogy a kiadást Kollár dokumentumtárral bővítette. A kötet 326 számozott oldalt tartalmaz, de ebben nincs benne a végén található 21 oldal terjedelmű személy- és névmutató, miként Kollár 10 oldalas bevezető tanulmánya, illetve Kemény Farkas szintén 10 oldal terjedelmű, Mária Teréziának dedikált ajánlása sem.

A szöveg az első könyvvel az első számozott oldalon indul, és a tíz könyv összesen – ahogy fentebb már utaltam rá – 181 oldalt tesz ki. Kollár nem egyenletesen, de rendszeresen fűzött hosszabb-rövidebb kommentárokat, jegyzeteket a szöveghez, ahogy ezt már a címlap is jelezte, vagyis tudományos apparátussal látta el, más források bevonásával értékelte a szöveget, annak forrásértékét és kontextusba helyezte Velius bizonyos állításait. Messze nincs a szöveg olyan részletességgel jegyzetelve, amit ma elvárnánk egy igényes tudományos kiadástól, de ha meggondoljuk, hogy a 19. századi *Monumenta*-sorozat köteteiben a legtöbb esetben lámpással kell keresni a szerkesztők bármilyen, tárgyi vagy filológiai kommentárját, leszögezhetjük, hogy Kollár kiadása bőven meghaladta még a következő század szövegközléseinek színvonalát is. De a kötet tartalmi része jóval több egy kéziratból kiadott, jegyzetekkel ellátott szövegnél. A Velius-szöveg ugyanis a 181. oldalon a csonka tizedik könyvvel véget ér, de a 182. oldaltól kezdően a 326. oldalig, kvázi függelékként további 144 oldalt tartalmaz a kötet, vagyis a kiegészítések majdnem ugyanannyi helyet foglalnak el, mint a szövegközlés maga. A kötetnek erre a tulajdonságára eddig még a főszövegnél is kevesebb figyelem irányult, pedig a tanulmány zárófejezetében látni fogjuk, hogy szerves része a kiadás egész koncepciójának.

Mit tartalmaz ez a függelék? Először is egy anonim latin nyelvű beszámolót Ferdinánd koronázásáról (182–188), majd következik Velius 1527 novemberében, Ferdinánd koronázásán elmondott, eredetileg Báthori István nádornak ajánlott beszéde (189–202), egy Georgius Logus-verssel a végén.[15] Ezt követi a függelék legterjedelmesebb része a 203–326. oldalakon: ahogy Kollár nevezi, egy *Diplomatarium*, vagyis lényegében egy oklevéltár, amely azoknak az 1463 és 1522 közt kelt békeszerződéseknek, megállapodásoknak, országgyűlési végzéseknek és leveleknek a szövegét tartalmazza, amelyek a Habsburgok magyarországi trónigényének alapját képezték. Ennek jelentőségére még visszatérek, itt elég most annyit leszögeznünk, hogy a kiadást egy olyan forrásközlés egészíti ki, amelynek szigorúan véve, már csak az időhatár miatt is, nincs köze a Velius-féle szövegben tárgyalt eseményekhez. Kollár mégis olyan fontosnak tartotta ezen dokumentumok közlését, hogy a kiadás elé illesztett *Praefatio*ban is utalt rájuk. Külön hangsúlyozta, hogy míg a függelék első két szövege 1527-ben már megjelent nyomtatásban, az oklevéltárat maga gyűjtötte egybe, és eredeti iratokról készült saját kezű gondos másolatai alapján adta ki.[16]

Ha az előszót még vallatóra fogjuk, Kollár ott arról is informálja az olvasóit, milyen kéziratok alapján adta ki a szöveget. Három kéziratot említ, ami tudomása szerint Velius-szöveget tartalmaz: a *Historia Profana* CLV, CCXXIV. és CCXXV. jelzetet viselő kódexeket. Mint írja, a CLV-ös számú kódex tartalmazza a saját kiadásának beosztása szerinti I–III. és az V–VII. könyveket. A CCXXIV-es a X., a CCXXV-ös pedig a IV., VIII. és IX. könyveket. Ezek az adatok pontosan megfelelnek

¶ 14. „Ursinum Velium nuper admodum in lucem protuli." Soós István, szerk., *Kollár Ádám Ferenc levelezése*, Magyarországi tudósok levelezése 4 (Budapest: Universitas Kiadó, 2000), 102. ¶ 15. Ez esetben viszont nem kellett kéziratból dolgoznia, mert a beszéd és a Logus-vers már 1527 végén megjelent nyomtatásban. Ma is található belőle példány az ÖNB-ben. Caspar Ursinus Velius, *Oratio habita in Alba regali die felicissimae coronationis inclyti ac potentiß. Ferdinandi Ungarie Bohemieque regis etc. Anno M.D.XXVII. III. Non. Novembris* (Bécs: Singrenius, 1527). ¶ 16. „At haec etiam longe post se relinquit et pretio multum superat Auctarium Diplomaticum, quinque et viginti tabulas, ex membranis authenticis religiose descriptas complectens." Caspar Ursinus Velius, *De bello Pannonico* (Bécs: Johann Thomas Trattner, 1762), VIII.

annak, ahogyan ma ismerjük a bécsi Velius-hagyatékot azzal a különbséggel, hogy Kollár még a régi jelzetrendszer szerint adta meg a kötetek szignatúráját, de ezek könnyen összevethetők a mai jelzetekkel. Ennek fényében a CLV-ös régi jelzet a mai cod 8657-nek, a CCXXV-ös a mai cod 8055-nek felel meg és a CCXXIV-es pedig a cod 7688-as kötetnek. Vagyis Kollár pontosan ugyanazokat a kéziratokat ismerte, melyek ma is rendelkezésünkre állnak. De vajon ezekből is dolgozott?

Az előszót tovább olvasva azt látjuk, hogy Kollár a három kéziratos kódex mellett megemlít egy negyediket is, CCXXIII-as jelzet alatt. Mint mondja, ez Velius hivatali utódának, Wolfgang Laziusnak szövegeit tartalmazza, melybe Lazius a tervezett IV. decas anyagaként összemásolta, igaz, Kollár szerint rossz időrendi sorrendben, Velius első kilenc könyvét. Ez a Velius-anyag pedig Kollár szerint a CCXXIII-as számú kézirat 1. fóliójától kezdődött és a 78. fólióig tartott, vagyis egy 156 oldalas anyagról van szó. Ennek folytatása további 155 fólión már valóban Lazius-szöveg. A CCXXIII. számú kódex mai jelzete cod 7688, vagyis ez a *Sammelhandschrift* egyesíti a Kollár idején még két kötetben, CCXXIII. és CCXXIV. jelzet alatt számon tartott szövegeket. A cod 7688 pedig valóban 155 fólió, tehát 310 oldal Lazius-szöveget tartalmaz, a végén pedig ott találjuk a Velius saját kézírásában fennmaradt, csak félig elkészült X. könyvet. Csakhogy ma már a cod 7688-as kötet csonkán, a 79r oldalon kezdődik, vagyis nagyon úgy tűnik, hogy az a 78 fólió már hiányzik az elejéről, amelyet Kollár még ott látott, és amely szerinte Velius első kilenc könyvének Lazius által összerakott szövegét tartalmazta. Ha rekonstruálni akarjuk tehát Kollár filológiai munkáját, azt látjuk, hogy minden Velius-kézirat, amelyet említ, a rendelkezésünkre áll, kivéve azt a 78 fóliót, amit Lazius rakott össze. Annak 1762 után valamikor lába kelt.

Kulcsár Péternek volt egy maximája, miszerint a nyomda megeszi a kéziratot. Ez alatt azt értette, hogy az a kézirat, amely a nyomdába kerülve a konkrét kiadás alapjául szolgált, többnyire megsemmisült, mert a szedés után a feleslegessé vált értékes papírt valamiképpen újrahasznosították. Laziusnak Kollár adata szerint volt egy szerkesztett, összerakott Velius változata. Ez Kollár idején még megvolt, a helye ma is látszik a cod 7688 79r-n kezdődő levélszámozásán. Vajon a kézirat azért tűnt el, mert azt Kollár kiemelte és az alapján rendezte sajtó alá a szöveget? Ha így van, még ha módosított is a könyvek kronológiáján és kiegészítette az anyagot a X., Lazius által ezek szerint nem ismert könyvvel, valamelyest mégis kitaposott úton haladt, hiszen Lazius 200 évvel korábban már megszerkesztett egy változatot. Hogy pontosan mi is volt Lazius szerepe, az az eltűnt 78 fólióra való tekintettel aligha tűnik tisztázhatónak. Ám ezen a ponton lép be a történetbe a Mannagetta-kézirat.

A Mannagetta-kézirat tanulságai

Filológiai közhely az a Carel Gabriel Cobet holland klasszika-filológusnak tulajdonított kijelentés, miszerint: *codices descripti conburendi sunt, non conferendi*. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy egy kéziratban maradt szövegnek számos későbbi másolata, leirata *(codex descriptus)* lehet, de mivel ezek a szerző halála után jöttek létre, filológiai szempontból érdektelenek. Egy stemmának, szövegkiadásnak nem kell velük foglalkoznia, hiszen bármilyen eltérés van ezekben a szerző életében keletkezett és ismert kéziratokhoz képest, azok nem származhatnak a szerzőtől, a másolás folytán keletkezett véletlen szövegromlás vagy tudatos szövegrontás következményei, így nem kell velük számolni egy kiadás során. A Cobet véleményét osztó álláspont szerint egy *codex descriptus*, tehát egy kései másolat csak akkor lehet érdekes és értékes, ha nem áll rendelkezésre hitelesebb autográf vagy originális szöveg. Ha igen, akkor maximum egy lábjegyzetet érdemelnek a szövegkiadásban, mint ismert, de nem komolyan vehető szövegtanúk.

Személyes tapasztalatom azonban, hogy adott esetben, ha nem is a főszöveg szempontjából, de a mű keletkezése, kézirati hagyományozódása és recepciója kapcsán nagyon is fontos információkat rejthetnek ezek a kései másolatok is, így mindenképpen érdemes, ha módunkban áll, ezeket is tanulmányozni egy kiadás előkészítése során.

Az, hogy valamilyen, témánkba vágó kézirat található az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban, régóta ismert, hiszen a könyvtár nyomtatott katalógusa Beke Margit jóvoltából már 1991-ben megjelent.[17] Ennek 118. oldalán olvasható utalás arra, hogy a *Tit. II.* jelzet alatt őrzött kiadatlan kéziratok közt van egy Velius és Lazius szöveget is tartalmazó darab, de sokkal többet a katalógus alapján nem lehetett tudni róla. Elutaztam Esztergomba

¶ 17. Beke Margit, *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1991), 118.

és rászántam egy napot, hogy megnézzem magamnak a szöveget, és mint kiderült, nagyon is megérte. A kézirat provenienciája nem volt ismert, viszont a kötésén egy jól kivehető családi címer volt látható (1. kép), amit utóbb a könyvtár munkatársainak egy másik kötetben levő *ex libris* alapján (2. kép) sikerült azonosítani.[18]

1. kép: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom, Jelzet: Cat. X. Tit. II. c

2. kép: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom, Jelzet: 28418

A címerkép alapján a kötet egykor Johann Wilhelm von Mannagetta tulajdonát képezte, és így már nem is olyan nehéz kikövetkeztetni, miért szerzett be Velius- és Lazius-szövegeket. Mannagetta (1588–1666) ugyanis Laziushoz hasonlóan udvari orvos *(Leibarzt)*, illetve mindkettejükhöz hasonlóan egyben udvari történetíró *(Hofhistoriker)* is volt. Amikor felkerestem a könyvtárat, elsősorban azt reméltem, hogy ha Mannagetta kézirata csak kései másolat is, talán megőrzött olyan elemeket Lazius *Decades*ából, melyekről Lazius-korabeli, eredeti kéziratunk már nincs.

Nos, a Mannagetta-kézirat áttekintése során hamar világossá vált, hogy új, addig ismeretlen szöveget nem tartalmaz a kötet, és bár szoros filológiai összevetésekre nem volt módom, a kéziratban található szövegek sorrendje, a kézirat struktúrája alapján már akkor egyértelmű volt, hogy a kézirat az ÖNB-ben található cod 7688-as (W3) kódex másolata.[19] A másoló olyan szorosan követte a mintául szolgáló W3 kéziratot, hogy még azokat a Lazius-szövegeket (VII–X. könyvek) is változtatás nélkül lemásolta, amelyek valamilyen oknál fogva kétszer szerepelnek a másolás alapjául szolgáló kötetben. Ha a Lazius-szöveghagyomány szempontjából nem is hozott új elemet a Mannagetta-kézirat, Velius-szempontból nagyon is fontos adatokkal szolgált.

A ma Bécsben levő cod 7688-as jelzetű, és a másolat alapját képező kötethez képest ugyanis van a Mannagetta-

¶ 18. Itt köszönöm meg a segítséget az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár minden munkatársának, akinek része volt a címerkép azonosításában, kiváltképp Dobó Juditnak és Szalai Katalinnak, akik megosztották velem az értékes információt. ¶ 19. A Lazius-kéziratokról bővebben lásd Kasza Péter, „Lazius-kéziratok: Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás elé”, *Magyar Könyvszemle* 134, 2. sz. (2018): 148–169.

kéziratnak egy jelentős többlete: mégpedig az, hogy az első 118 oldala nem Lazius-, hanem Velius-szövegeket tartalmaz, mégpedig a később Kollár által kiadott *De bello Pannonico* teljes szövegét az egyetlen utolsó, X. könyv kivételével. Egész pontosan nem is 118 oldalon, hanem csak 98-on, mert Velius művének IX. könyve a kézirat 99. oldalának hatodik sorában ér véget, majd ezt követően átmenet és jelölés nélkül Lazius-szöveg következik: „suorum nutu imperioque aversi a proelio…” kezdettel.

Csakhogy ez a kezdet megvan a W3-ban is, hiszen az ÖNB-kódex egy csonkult Lazius-féle IV. könyvvel kezdődik, mégpedig éppen a „suorum nutu imperioque aversi a proelio” kezdéssel. A cod 7688-as bécsi kódex lapszámozása jelenleg a 79r oldallal indul. Mivel aligha kezdene valaki egy kéziratcsomót a 79. levéllel számozni, okkal feltételezhető, hogy a bécsi kötet 1–78. levele, vagyis összesen 156 oldalnyi szöveg: hiányzik. Ez valamikor bizonyosan a cod 7688 elejéhez tartozott, de utóbb egy újrarendezés, újrakötés során leválaszthatták innen.

A Mannagetta-kéziratban meglevő Velius-szövegmennyiség alapján erős a gyanúm, hogy a 17. század közepén, amikor Mannagetta lemásoltatta magának elődei, Velius és Lazius kéziratos művét, a két szöveget még egybekötve találta. Az a szolgai pontosság, amivel a másoló a W3 kódex ma ismert összes (!), tehát semmi többletinformációt nem tartalmazó duplumkönyveit is átmásolta, arra enged következtetni, hogy pontosan lemásolt egy egész kötetet: mivel a Mannagetta-kézirat elején most annyi Velius-szöveg van,[20] ami minden további nélkül elférhetett a cod 7688 kötet első 78 levelén, okkal feltételezhető, hogy a bécsi kódex eredetileg szintén egyben hozta Velius és Lazius szövegeit.

További fontos hozadéka a Mannagetta-kéziratnak, hogy támpontot ad nemcsak a Velius-szöveg beosztásának kérdéséhez, de Lazius szerkesztői módszeréhez is. A jelenleg ismert és Bécsben őrzött Velius-kéziratokban semmi nyoma sincs a szöveg tagolásának. Ha Velius könyvekre osztotta is a művét, ezt a kéziratok alapján nem lehet bizonyítani. Mivel azonban a Kollár-kiadás tíz könyvre osztva adta ki a szöveget 1762-ben, eddig azt lehetett feltételezni, hogy Kollár maga tagolta könyvekre az addig ömlesztve olvasható szöveget. A Mannagetta-kézirat azonban alapvetően már könyvekre bontva hozza a Velius-szöveget. Csak az első kilenc könyv van meg benne, és a számozást tekintve vannak kisebb eltérések a Kollár-kiadáshoz képest,[21] de a beosztás és a könyvhatárok lényegében ugyanazok. Ez arra enged következtetni, hogy Kollár nem magától találta ki a fejezetbeosztást, ismerhette akár a Mannagetta-féle másolatot, de még inkább az annak eredetijéül szolgáló, és ez esetben már könyvekre is osztott Velius-szöveget tartalmazó, ma cod 7688-as jelzeten ismert kéziratot, amelynek elején a föntebbi bizonyítás fényében ott kellett állniuk a Velius-szövegeknek is.

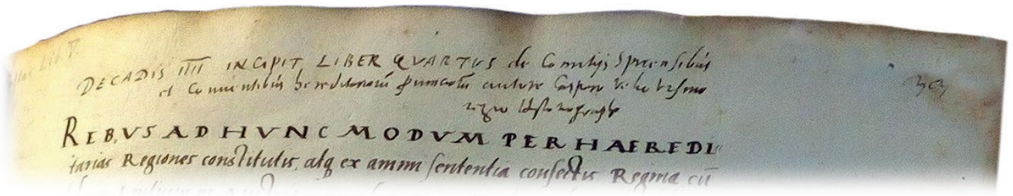
Talán épp azért hiányzik most a cod 7688 első 78 levele, mert ahogy Kulcsár Péter fentebb már idézett bon motja mondta: „a nyomda megeszi a kéziratot”. Vagyis, ha Kollár a cod 7688 alapján adta ki a szöveget, elképzelhető, hogy kiemelte onnan az őt érdeklő Velius-kéziratos részt, ami már soha többé nem került oda vissza. Ez kissé spekulatív megállapítás, de messze nem kizárható. Ennél is fontosabb azonban, hogy ha nem Kollár osztotta tíz könyvre a Velius-szöveget, ami épp a pontos, 17. században készült Mannagetta-másolat fényében okkal feltételezhető, hanem már egy készre tagolt szöveget adott közre a 18. század közepén, akkor kitől származik a beosztás. Nos, ebben Wolfgang Lazius szerepe teljes joggal felvethető, sőt kéziratos adatokkal filológiailag igazolható.

Tudjuk, hogy Lazius nagy összefoglaló Ausztria-története (helyesebben talán: Habsburg Birodalom története), a *Rerum Austriacarum decades* összeállításakor egy darabig *commentarius* címben gondolkodott, de aztán a decasokra osztás mellett döntött és ez maradt a végső forma is. Már Lazius első monográfusa, Michael Mayr is azon a véleményen volt, hogy az osztrák humanista igen egyenetlenül dolgozott a nagy művön: az I. és II. decas javarészt chorográfiai természetű volt, az egyes területek őstörténeti és népvándorláskori történetével vegyítve. Szerinte a III. és IV. decas csak töredékesen készült el, és csak az V. teljes, illetve a VI-ból van meg részlegesen négy könyv.[22]

¶ 20. A Mannagetta-kódexben Velius szövege 118 oldalt tesz ki, a cod 7688-ban 156 oldalnyi szöveg hiányzik. De mivel a Mannagetta-kódex írásképe sokkal sűrűbb, ez bőven indokolja a 38 oldalnyi többletet egy ritkább, szellősebben másolt változatban. ¶ 21. A Mannagetta-kézirat *Liber secundus*ként egyben kezeli a Kollár-kiadás II–III. könyvét; a III. könyv szövege nincs meg (az Kollár IV-nek felelne meg), de *Liber septimus*ként közli azt, ami Kollárnál a IV. könyv. Tehát a könyvek számozása kicsit kaotikusabb, mi több az eredeti beosztás kronológiailag is hibás, de az incipitek-excipitek szintjén a tagolás már pontosan megfelel a későbbi Kollár-kiadásnak. ¶ 22. Erről bővebben lásd Michael Mayr, *Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs: Ein Beitrag zur Historiographie des 16. Jahrhunderts* (Innsbruck: Wagner'sche Universitätsbuchhandlung, 1894).

Lazius azonban korántsem riadt vissza attól, hogy a koncepciójába illő szövegeket kölcsönözzön másoktól. A *Rerum Pannonicarum libri* írásakor még alighanem csak olyan elődnek kezelte Veliust, akinek művét folytatni kell. Amikor azonban a *Decades* gigantikus koncepciója megfogalmazódott benne, úgy tűnik, meglátta a lehetőséget, hogy Velius szövegét is beépítse, és a *Decades* könyveit is (viszonylag kis erőfeszítéssel) gyarapítsa. Ahogy fentebb utaltam rá, a Velius-szövegek az ÖNB három kódexébe vannak szétszórva: a cod 8657 tartalmazza a *De bello Pannonico* I–III, illetve V–VII. könyveit; a cod 8055 a IV, VIII–IX. könyveket és a cod 7688 végére van kötve a X. könyv. Ezek a kéziratok nagyon szép tisztázatok, javítások szinte egyáltalán nem, de még margináliák is csak elvétve fordulnak bennük elő. Az a néhány megjegyzés azonban, amit találunk, Lazius saját kezétől származik, és ezeknek szempontunkból most kiemelt jelentősége van.

A cod 8657 33r oldalán kezdődik a *Rebus in hunc modum per haereditarias regiones constitutis* kezdetű szöveg, ami később a Kollár-kiadás V. könyve lesz. Ez megvan a Mannagetta-kéziratban is a 29r oldalon. Ott a kezdősor előtt azonban címet is olvashatunk, amely így szól: *Decadis IV Liber quartus De comitiis Spirensibus et conventibus haereditariarum provinciarum authore Casparo Velio Ursino regio historiographo*. Vagyis a IV. decas 4. könyvéről van szó. Kollár tehát ezt később másképp osztotta be, de a Mannagetta-kézirat másolója előtt olyan példány feküdt, ami ezt IV. könyvként határozta meg és megadta a tartalmát is, amennyiben ez a speyeri gyűlésről, illetve az örökös tartományokban tartott gyűlésekről szól. A cod 8657 33r oldalán is találunk egy bejegyzést, mégpedig Lazius saját kezével (3. kép), amely így szól: „Decadis IIII incipit Liber quartus de comitiis Spirensibus et conventibus haereditariarum provinciarum authore Casparo Velio Ursino regio historiographo".

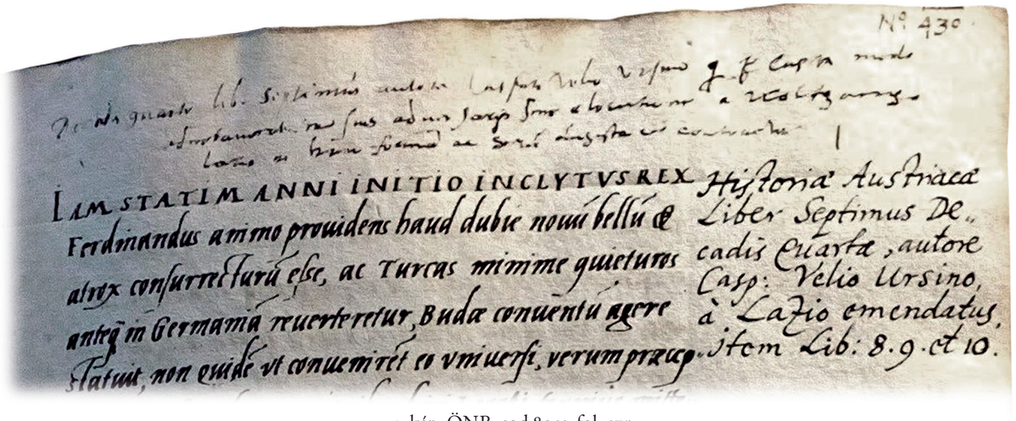

DECADIS IIII INCIPIT LIBER QVARTVS de Comitijs Spirensibus
et Conuentibus hereditariarum prouinciarum auctore Casparo Velio Vrsino
REBVS AD HVNC MODVM PER HAEREDI
tarias Regiones constitutis, adq ex animi sententia conseruis Regnia cu

3. kép: ÖNB, cod 8657, fol. 33r

A kézírás vitathatatlanul Laziusé, a szöveg pedig gyakorlatilag azonos. Még biztosabb nyom, ha a cod 8055 első lapján kezdődő szöveget vesszük szemügyre, amely később a Kollár kiadásban a IV. könyv anyaga lett. Ez a *Iam statim anni initio inclytus rex Ferdinandus* kezdetű szöveg szintén megvan a Mannagetta-másolatban, ott *Decadis IIII liber septimus authore Casparo Velio Ursino* címmel az 57r oldal tetején. Vagyis ezt a szöveget Kollárhoz képest radikálisan máshogy, a IV. decas 7. könyvének nevezte a másolat alapjául szolgáló szöveg. Ha megnézzük a cod 8055 vonatkozó oldalát, azt látjuk, hogy ott is van a felső margón egy Lazius-autográf megjegyzés (4. kép), miszerint ez az itt következő szöveg a „Decadis quartae liber septimus authore Casparo Velio Ursino […] a Wolfgango Lazio in hanc formam ac seriem digesta et contracta".
Lazius itt praktikusan megnevezi önmagát mint Velius hagyatékának gondozóját, aki kellő formába öntötte és sorba rendezte Velius szövegeit. A Mannagetta-kézirat tehát, kiegészítve a bécsi Velius-kéziratokban található Lazius-bejegyzésekkel azt mutatja, hogy a tízkönyves elrendezés nem Kollár ötlete, hanem maga Lazius rendezte el így az anyagot, és azért tíz könyvben, mert (ahogy a címzések mutatják) Velius szövegét szánta az általa meg nem írt IV. decas testének.

Őfelsége, a királynő szolgálatában

Hátra van még, hogy röviden érintsük a Kollár-kiadás koncepcióját, és megkíséreljünk választ adni arra a kérdésre, miért éppen Velius művét választotta sajtó alá rendezésre Kollár Ádám Ferenc. Kollár harmincévesen, 1748-ban lépett ki a jezsuita rendből. Valószínűleg már ekkor bírta Gerhard van Swieten bárónak, Mária Terézia orvosának, a császári könyvtár, a Bibliotheca Palatina

Nº 430
IAM STATIM ANNI INITIO INCLYTVS REX
Ferdinandus animo prouidens haud dubie nouũ bellũ &
alterũ conflari posse, ac Turcas minime quieturos
antequ in Germaniã reuerteretur, Buda conuentũ agere
statuit, non quidẽ vt conuenirẽt eo vniuersi, verum procu-
Historia Austriaca
Liber Septimus De
cadis Quarta, autore
Casp: Velio Ursino,
à Lazio emendatus.
Item Lib: 8.9.et 10.

4. kép: ÖNB, cod 8055, fol. 57r

prefektusának, a kor legnagyobb befolyású kultúrpolitikusának rokonszenvét és pártfogását. Van Swieten báró közbenjárására a tehetséges, sok nyelven beszélő exjezsuita előbb scriptori posztot kapott a könyvtárban, majd az egyik custos váratlan halála után néhány hónapon belül őt is a tekintélyesebb rangot és egyben fizetést jelentő könyvtárőri pozícióba nevezték ki.[23] Kollár innentől kezdve élete végéig a könyvtárban dolgozott és Mária Terézia, illetve a felvilágosult abszolutizmus lelkes híve lett. Két évvel a Velius-kiadás megjelenése után közzétett egy iratot, amelynek megjelenését az akkor összehívott pozsonyi országgyűlés időpontja elé időzítette, és amelyben a nemesség adómentességének eltörlése ellen érvelt. Az irat hatalmas vihart kavart a magyar egyházi és világi elit, nemkülönben a köznemesség körében, így Kollár a magyar rendi alkotmány védelmezői szemében az egész magyar haza árulójának számított.[24] Történetünk szempontjából ez a két évvel későbbi esemény csak annyiban érdekes, hogy mutatja: Kollár igen komoly konfliktust is hajlandó volt vállalni, ha meggyőződését kellett képviselnie. A felvilágosult abszolutizmus híveként pedig a közjó, a *bonum publicum* előmozdítását a Habsburg-udvartól, elsősorban az uralkodótól várta.

Velius kiadása pedig kiválóan illeszkedik egy, a Habsburgok szerepét kedvező színben látó és láttató szerző életművébe. Kollár mint történész alapvetően középkori történelmi tárgyú műveket írt, illetve ilyen forrásokkal dolgozott. Velius egyfajta különös kivétel, a kora újkorba tett kirándulás a részéről. De ha már kilépett a kora középkori történelem terepéről, Velius nagyon is tudatos választás lehetett. Az ő esetében ugyanis arról a szerzőről van szó, aki megírta a Habsburg-ház magyarországi uralma első éveinek történetét, és először írt arról, hogy a Habsburgok a Magyar Királyság legitim, a korábbi uralkodókkal jogfolytonosságot jelentő örökösei. Kollár 1762-ben a Velius-kiadás mellett kiadott egy könyvet a magyar királyok főkegyúri jogának történetéről.[25] Ebben azt kívánta bizonyítani, hogy a király, úgyszólván az állam, felette áll az egyháznak, és joga van az egyházi javadalmakkal rendelkezni. Velius kiadása, aki a Habsburgok magyarországi hatalomátvételének kezdetét örökíti meg, kiválóan illeszkedik ebbe a sorba. Ha a középkori magyar királyoknak megvolt a főkegyúri joga, a Habsburgok pedig, ahogy ez Velius szövegéből is kiderül, legitim örökösök, akkor a főkegyúri jog nekik is kijár.

Itt kell visszautalnunk arra, hogy Kollár a 181 oldalas szövegközlés mögé egy 25 darabból álló, több mint 140 oldal terjedelmű okmánytárat illesztett, amely a magyarországi Habsburg-igények alapvető dokumentációját és (Kollár szándéka szerint) bizonyítékát jelentette.

¶ 23. Tibenský, *A királynő könyvtárosa…*, 19–24. ¶ 24. Erről bővebben lásd Uo., 35–67, illetve Dümmerth Dezső, „Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében: Kollár Ádám működése", in Dümmerth Dezső, *Írástudók küzdelmei…*, passim. ¶ 25. Kollár Ádám Ferenc, *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae libellus singularis* (Bécs: Johann Thomas Trattner, 1764).

Amit Velius történetileg megörökített, vagyis a Habsburg-uralom első, küzdelmes éveit, annak legitimitását a szöveg után található forráskiadás okleveles adatokkal igazolta. Kollár gyakorlatában nem volt ez szokatlan eljárás: 1772-ben, Lengyelország első felosztásának évében Anton Theodor Taulow von Rosenthal udvari tanácsossal, az udvari levéltár igazgatójával jelentettek meg egy kis könyvecskét, amely igazolta a Habsburgok igényét mint magyar és cseh királyok a lengyel korona bizonyos területeire. Ennek a kötetnek a felét szintén az Anjouk és a Jagellók korából származó, a területi igényt alátámasztó okleveles anyag tette ki.[26]

A mából visszanézve Kollár szándékai szinte már indifferensek. Bármi volt is a célja a Velius-kiadással, 1762-ben könyvformátumban széles körben hozzáférhetővé tett egy 16. században keletkezett kortörténeti szöveget, amelynek kiadását már Lazius is tervezte, de megvalósítania nem sikerült. Kollár a Velius-kiadással a kora újkori magyar történelem sorfordító esztendeinek egyik alapszövegét adta közre. Mind Velius, mind Kollár megérdemli, hogy a jövőben többet foglalkozzon velük a hazai tudományosság.

¶ 26. Kollár Ádám Ferenc és Anton Theodor Taulow von Rosenthal, *Iurium Hungariae in Russiam minorem et Podoliam Bohemiaeque in Osvicensem et Zatoriensem ducatus explicatio* (Bécs: Johann Thomas Trattner, 1772).

Gyulai Éva

„Habet suum fatum libellus”

Daróczy Ferenc prágai nyomtatványa (*Vera descriptio rerum in Transsylvania post Moldavicam expeditionem gestarum*, Prága, 1600)*

A könyvészetben (és nemcsak ott) a ritkaság értékes(ebb)é teszi a művet, még inkább így van ez egyetlen ismert példány esetében. Igaz, az egyediség felveti a könyv ismertségének, olvasottságának, elterjedésének, saját korára és az elkövetkező korszakokra való hatásának kérdését. A kevés példányt kevesen olvasták, bár a régiségben a nehezen hozzáférhető nyomtatott művek kéziratban is terjedhettek. Daróczy Ferenc műve jelenleg egyetlen példányban ismeretes, ennek ellenére kéziratának, majd prágai kiadásának különös sorsa, illetve későbbi, kortársait „megtermékenyítő” hatása miatt feltétlenül ott a helye a 16. század végén megjelent fontos magyar vonatkozású könyvek között. 1600-ban, a pusztító tizenötéves háború idején a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben egyébként alig 5 ismert nyomtatványt adtak ki, a magyarországi szerzők külföldön kinyomtatott művei sem igen érik el a 20-at. Bár Prága a Habsburg Birodalom székvárosa, egyben a magyar király székhelye volt ebben az évben, a prágai könyvnyomtató műhelyekben sem jelentek meg magyarországi vonatkozású kiadványok, kivételt csak Daróczy Ferenc nyomtatványa képez.

Libellus (RMK III, 5642)

A prágai nyomtatvány a korban és általában a kora újkori Erdélyben kivételes, de a történetírás által máig alig idézett,[1] magyar szerzőtől származó alkotás. A latin nyelvű mű egy eredetileg 28 fóliós nyomtatvány,[2] amely egyetlen példányban ismeretes a bécsi Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményéből,[3] ráadásul a G⁴v fóliót követő utolsó lapjai elvesztek, és ezek szövegét 17. század eleji írással pótolták a példány utolsó 13 oldalán.

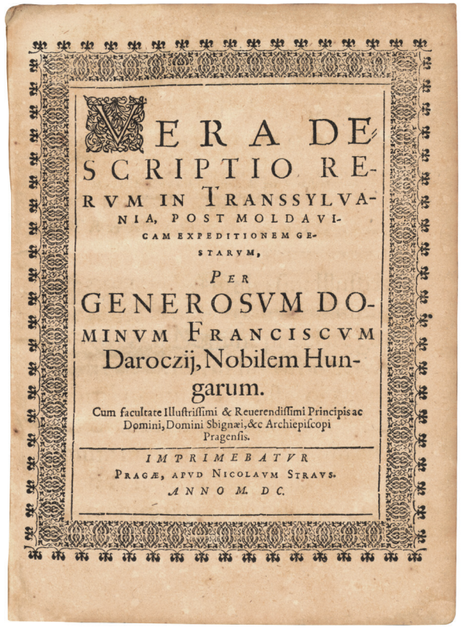
Szinte bizonyos, hogy a nyomtatványt már eredetileg is igen alacsony példányszámban, esetleg csak a Magyar Királyság döntéshozóinak mintegy *pro memoria*, azaz emlékirat céljával nyomtatták ki. A példány a Habsburg uralkodók könyvgyűjteményeit őrző – a 16. század elején *Bibliotheca Regia* néven a bécsi Hofburgban megalapított, és a 18. században udvari könyvtárrá fejlesztett – *Hofbibliothek* állományából származik (szennylapján még őrzi a *Kaiserliche und Königliche Hofbibliothek* egykori leltári azonosítóját: LXIII.H.31.), ezért könnyen lehet, hogy azonos azzal a példánnyal, amely még megjelenése idején és helyén: Prágában az 1600. (vagy a következő) évben eljutott I. (II.) Rudolfhoz vagy környezetéhez.

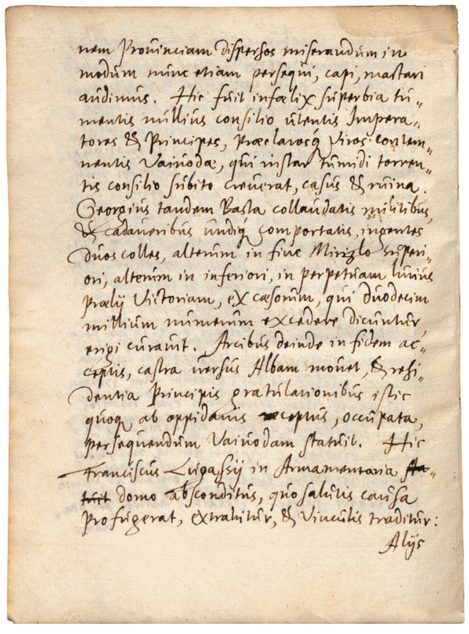
Imprimatur

A nyomtatvány – címlapja szerint – Prágában jelent meg a német származású, katolikus kötődésű Nicolaus Strauss nyomdájában, a prágai érsek engedélyével. Nicolaus Straus/Strauss, cseh nyelven: Mikuláš Štraus ze Štrausenfeldu vagy Mikuláš Pštros (vagy Štross) Szászországból, a Zwickau melletti Elsterbergből települt be Prágába 1588 körül, Prága-óvárosi nyomdája 1590 és 1620 között működött, ez idő alatt hozzávetőleg 55 cseh,

*A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében, a TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú Creative Region III. projekt részeként, az NKFIH támogatásával valósult meg.

¶ 1. Daróczy Ferenc művéről eddig megjelent közlemény: Gyulai Éva, „Egy (majdnem) ismeretlen történetíró: Daróczy Ferenc és műve: *Vera descriptio rerum in Transsylvania post Moldavicam expeditionem gestarum* (Prága, 1600)”, in *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*, Convivia Neolatina Hungarica 6, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter és Molnár Dávid (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2023), 243–264. ¶ 2. *Vera descriptio rervm in Transsylvania post Moldavicam expeditionem gestarum per generosvm dominum Franciscvm Daroczij, Nobilem Hungarum. Cum facultate Illustrissimi & Reuerendissimi Principis ac Domini, Domini Sbignaei, &c Archiepiscopi Pragensis. Imprimebatur Pragae apvd Nicolavm Straus. Anno M.D.C.*, A⁴–G⁴ + [*H¹r–I¹r* kézírással] [= 28] 4°, RMK III, 5642. (A továbbiakban: Daróczy, *Vera descriptio*...) ¶ 3. Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken (ÖNB ALT), 63.H.31.

VERA DE
SCRIPTIO RE-
RVM IN TRANSSYLVA-
NIA, POST MOLDAVI-
CAM EXPEDITIONEM GE-
STARVM,
PER
GENEROSVM DO-
MINVM FRANCISCVM
Daroczij, Nobilem Hun-
garum.
Cum facultate Illustrissimi & Reuerendissimi Principis ac
Domini, Domini Sbignæi, &c. Archiepiscopi
Pragensis.
IMPRIMEBATVR
PRAGÆ, APVD NICOLAVM STRAVS.
ANNO M. DC.

non Prouinciam dispersos miserandum in
modum nunc etiam persequi, capi, mactari
audimus. Hic fuit infelix superbia tri-
mestris nullius consilio vsitatis Impera-
tores & Principes, præclarosq; viros contem-
nentis Vaiuoda, qui instar fulmi. torren-
tis consilio subito circumvat, casus & ruina.
Georgius tandem Basta collaudandis meritis
& calamitosis multis comportatis, nomen
duos colles, alterum in fine Mirziglo sisteri,
ori, alterum in inferiori, in perpetuam hujus
prælij Victoriam, ex casorum, qui duodecim
millium numerum excedere dicuntur
empi curarunt. Arcibus deinde in situ ac
copiis, castra versus Albam movit, & rebel-
dantia principis gratulationibus ibi-
quoq; ab oppidanis recepti, occupata,
per sagundum Vaiuodam stabilit. Hic
Franciscus Lisgassij in Armamentaria
domo absconditus, quo salutis causa
profugerat, extractus, & Vincutis traditus:
Alijs

1/a-b-c. kép: Daróczy nyomtatványának címlapja, a mű első oldala és a kézírásos kiegészítés egyik lapja (Prága, 1600)

VERA DESCRIPTIO RERVM
IN TRANSSYLVANIA POST MOL-
dauicam expeditionem gestarum.

Victo igitur Hieremia, Principe Moldauiæ, exercitum Michaël in Transyluaniam incolumem reduxit, certis præsidiarijs in Prouincia relictis. Constabat autem exercitus Michaëlis ex varijs gentibus: Hungaris, qui iam antea ex Hungaria, stipendij gratia ad ipsum in Valachiam confluxerant, & quorum opera & virtute, Transsyuanos cum Cardinali paulò ante fugauerat. Transsyuanis, quos iure armorum sibi subiectos vendicabat. Siculis, qui partem Transsyluaniæ septemtrionalem, in aliquot sedes diuisam, homines natura & moribus agrestes, alpium quoq; portionem incolunt. Reliquiæ sunt isti antiquorum Hunnorum, qui ex Schythia primi in Daciam irruperant, virtute bellica olim Regibus Hungariæ, in omnibus expeditionibus admodum vtiles, nulli, præterquam Regi ipsi, certis tantum quibusdam conditionibus interiectis subiecti: ita perpetua libertate gaudentes, ab omnibus regni eius oneribus exempti, soli bellico vsui fuerunt, sed gens barbara & seditiosa, auræ istius libertatis & fœlicitatis propriè ignara, ferrum sæpius in pro-

22 latin és 20 német nyelvű nyomdaterméket készített.[4] A kiadást Zbigneus, azaz Zbyněk Berka z Dubé (1551–1606) prágai érsek engedélyezte *(cum facultate... Sbignei Archiepiscopi Pragensis)*, aki 1593-tól viselte az érseki méltóságot, és nemcsak katolikus főpapként, hanem hivatalos cenzorként is működött II. Rudolf székvárosában, a császár és király ugyanis a prágai érseki irodát bízta meg a helyi nyomtatványok cenzúrájával.[5]

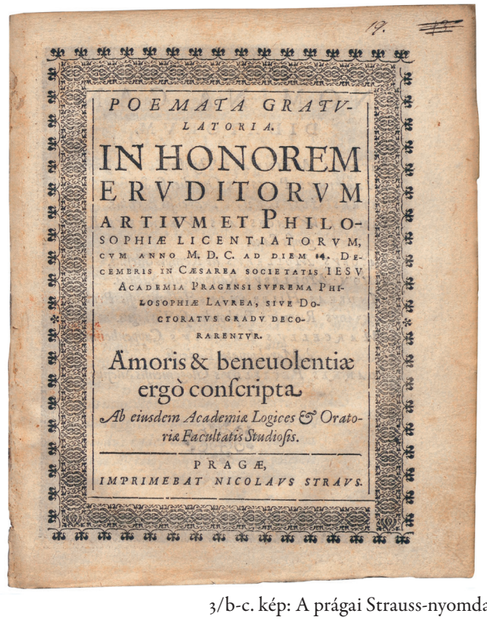

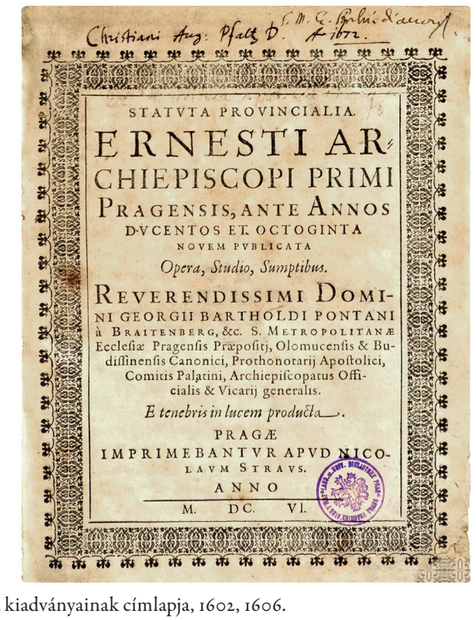
2/a-b-c. kép: Daróczy: *Vera descriptio...* iniciáléi

THESES PHILO-
SOPHICÆ.
QVAS IN
CÆSAREA RE-

3/a. kép: *A Theses philosophicae...,* 1600 iniciáléja

A *Vera descriptio* címlapját, meglehetősen igényesen, nyomdai cifrákból szerkesztett címlapkerettel, díszes, sűrű leveles ágak közé illesztett iniciáléval díszítették. A szövegben két további iniciálé (C és D) látható és olvasható (ff. A²r és A⁴r), ezek egyike, a C, a Strauss-nyomda másik, 1600. évi másik kiadványában is feltűnik, a prágai jezsuita akadémia bölcsészeti és filozófiai vizsgájának téziseit tartalmazó nyomtatványban.[6] Nicolaus Strauss prágai nyomdájából az 1600-as évek legelején több hasonlóan tipografált nyomtatvány is kikerült.

POEMATA GRATV-
LATORIA.
IN HONOREM
ERVDITORVM
ARTIVM ET PHILO-
SOPHIÆ LICENTIATORVM,
CVM ANNO M. D. C. AD DIEM 14. DE-
CEMBRIS IN CÆSAREA SOCIETATIS IESV
ACADEMIA PRAGENSI SVPREMA PHI-
LOSOPHIÆ LAVREA, SIVE DO-
CTORATVS GRADV DECO-
RARENTVR.
Amoris & beneuolentiæ
ergò conscripta.
Ab eiusdem Academiæ Logices & Orato-
riæ Facultatis Studiosis.
PRAGÆ,
IMPRIMEBAT NICOLAVS STRAVS.

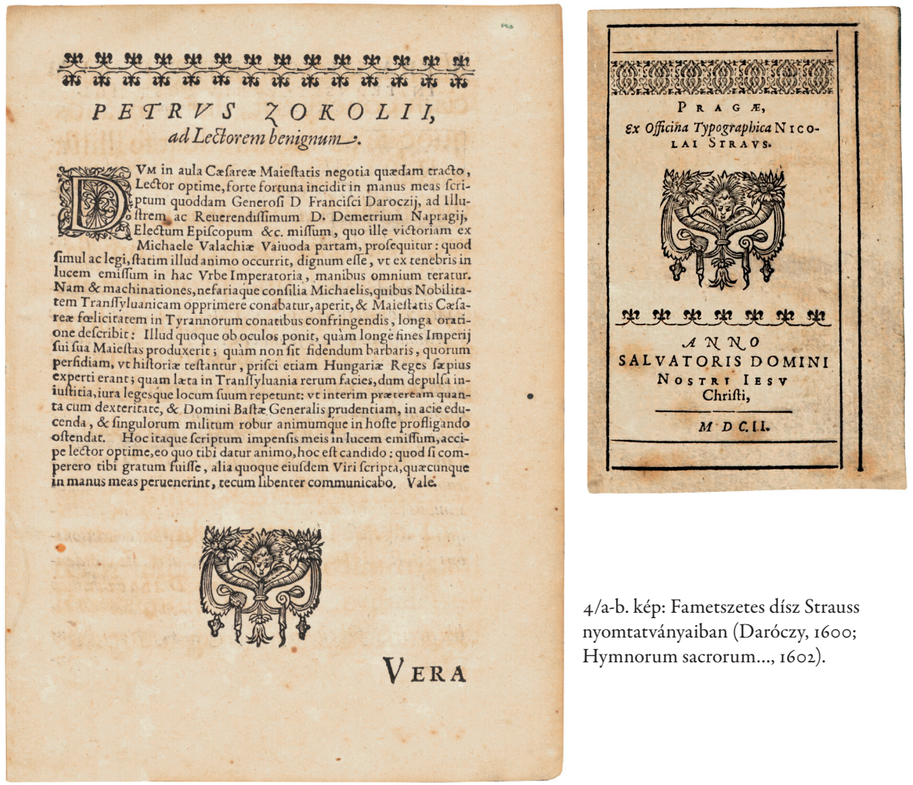

Christiani Aug: Pfalz D. A. 1602.
STATVTA PROVINCIALIA.
ERNESTI AR-
CHIEPISCOPI PRIMI
PRAGENSIS, ANTE ANNOS
DVCENTOS ET OCTOGINTA
NOVEM PVBLICATA
Opera, Studio, Sumptibus.
REVERENDISSIMI DOMI-
NI GEORGII BARTHOLDI PONTANI
à BRAITENBERG, &c. S. METROPOLITANÆ
Ecclesiæ Pragensis Præpositi, Olomucensis & Bu-
dissinensis Canonici, Prothonotarij Apostolici,
Comitis Palatini, Archiepiscopatus Offi-
cialis & Vicarij generalis.
E tenebris in lucem productа.
PRAGÆ
IMPRIMEBANTVR APVD NICO-
LAVM STRAVS.
ANNO
M. DC. VI.

3/b-c. kép: A prágai Strauss-nyomda kiadványainak címlapja, 1602, 1606.

¶ 4. *Mikuláš Štraus ze Štrausenfeldu* címszó: Peter Voit, *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století* (Prága: Libri, 2006), 868. ¶ 5. Antonín Podlaha, „Z prvých let činnosti arcibiskupa pražského Zbyňka Berky z Dubé", *Sborník historického kroužku* 6, 1. sz. (1905): 108–113, 111–112. ¶ 6. *Theses philosophicae. Quas in Caesarea Reqiaque Societatis Iesv Academia Pragensi pro licentiae et magisteriti gradv in artibus liberalibvs et philosophia... publice propugnabunt... praeside r. p. Christophoro Sephetio... Pragae, ex officina Nicolai Sruthii, Anno 1600.*

A címlapokon megjelenő keretezés két azonos, virágbimbót vagy tulipánt imitáló, kacsos-indás hátterű mustrából álló körzet egyesítéséből jött létre, a kerethez kívülről egyszerű heraldikai liliomokból álló körbefutó cifra társul. Az említett 1600. évi jezsuita tézisfüzet nemcsak iniciáléjával, hanem a címlap keretezésével is rokona a Daróczy-féle műnek. Ugyanez a keret jelenik meg a prágai jezsuita akadémián laureatusi és doktori fokozattal végzetteket köszöntő Strauss-kiadvány címlapján is 1602-ben.[7] Ugyancsak ezekkel a cifrákkal készült Jiří Barthold Pontanus z Breitenberka (Barthold Pontanus-Breitenberg, 1550–1614), a prágai főegyházmegye prépostja, cseh író és költő, prágai érseki helynök által szerkesztett 1606. évi kiadványa, amely Arnošt z Pardubic (1294–1364) első prágai érsek egyházi törvénykönyvét (*Statuta Provincialia*) tartalmazza.[8]

Daróczy Ferenc „könyvecskéjébe" a prágai nyomdász egy különleges cifrát, azaz fametszetes díszt is beépített a Lectori salutem lapjára (f. A⁴r). A két cornucopia közé illesztett emberi fejezetet formázó ornamens a nyomda egy katolikus kegyességi nyomtatványának impresszumában is megjelenik (1602), a körzetdísz mustrája is ugyanaz, mint Daróczynál.[9]

PETRVS ZOKOLII,
ad Lectorem benignum.

DVm in aula Cæsareæ Maiestatis negotia quædam tracto, Lector optime, forte fortuna incidit in manus meas scriptum quoddam Generosi D Francisci Daroczij, ad Illustrem, ac Reuerendissimum D. Demetrium Napragij, Electum Episcopum &c. missum, quo ille victoriam ex Michaele Valachiæ Vaiuoda partam, prosequitur: quod simul ac legi, statim illud animo occurrit, dignum esse, vt ex tenebris in lucem emissum in hac Vrbe Imperatoria, manibus omnium teratur. Nam & machinationes, nefariaque consilia Michaelis, quibus Nobilitatem Transsyluanicam opprimere conabatur, aperit, & Maiestatis Cæsareæ fœlicitatem in Tyrannorum conatibus confringendis, longa oratione describit: Illud quoque ob oculos ponit, quàm longè fines Imperij sui sua Maiestas produxerit; quàm non sit fidendum barbaris, quorum perfidiam, vt historiæ testantur, prisci etiam Hungariæ Reges sæpius experti erant; quam læta in Transsyluania rerum facies, dum depulsa iniustitia, iura legesque locum suum repetunt: vt interim præteream quanta cum dexteritate, & Domini Bastæ Generalis prudentiam, in acie educenda, & singulorum militum robur animumque in hoste profligando ostendat. Hoc itaque scriptum impensis meis in lucem emissum, accipe lector optime, eo quo tibi datur animo, hoc est candido: quod si comperero tibi gratum fuisse, alia quoque eiusdem Viri scripta, quæcunque in manus meas peruenerint, tecum libenter communicabo. Valè.

VERA

PRAGÆ,
ex Officina Typographica NICOLAI STRAVS.

ANNO
SALVATORIS DOMINI
NOSTRI IESV
Christi,

M D C II.

4/a-b. kép: Fametszetes dísz Strauss nyomtatványaiban (Daróczy, 1600; Hymnorum sacrorum..., 1602).

¶ 7. *Poemata Gratvlatoria. In honorem ervditorvm artivm et philosophiae licentiatorvm cvm anno M.D.C. ad diem 14. Decembris in Caesarea Societatis Iesv Academia Pragensi svprema philosophiae lavrea, sive doctoratvs gradv decorarentvr. Amoris & beneuolentiae ergo conscripta. Ab eiusdem Academiae Logices et Oratoriae Facultatis studiosis tres* (Prága: Nicolaum Straus, 1602). ¶ 8. *Statuta provincialia Ernesti archiepiscopi primi Pragensis, ante annos ducentos et octoginta novem publicata opera, studio, sumptibus Georgii Bartholdi Pontani à Braitenberg &c. S. Metropolitanæ Ecclesiæ Pragensis Præpositij, Olomucensis, & Budissinensis Canonici, Prothonotarij Apostolici, Comitis Palatini, Archiepiscopatus Officialis & Vicarij generalis: E tenebris in lucem producta* (Prága: Nicolaum Straus, 1606). ¶ 9. *Hymnorum sacrorvm, de Beatissima Virgine Maria, et s. patronis s. r. Bohoemiae libri tres* (Prága: Nicolaum Straus, [1602]).

Auctor

A prágai nyomtatvány címlapján a szerző, Daróczy Ferenc magyar nemes neve is szerepel *(per generosum dominum Franciscum Daroczy, nobilem Hungarum)*. A szűkszavú titulus is elárulja, hogy Daróczy Ferenc, a későbbi erdélyi kancellár (1604), királyi tanácsos (1609), báró (1612), a szepesi kamara elnöke (1613), beregi főispán (1614) még politikai-társadalmi karrierje elején tart, bármiféle tisztség nélkül. Valóban, a beregdaróci birtokán élő ifjú, nőtlen nemesnek még nincs különösebb rangja, de már ismert kormányzati körökben, hiszen 1598-tól jezsuita missziót szervez Bereg vármegye és a birtoka, Beregdaróc környékének református miliőjében, Znióváraljáról (ma: Kláštor pod Znievom, Szlovákia) hív pátereket daróci udvarházába *(Missio Darocziensis)*. Emiatt komoly konfliktusokat gerjeszt, családja beregdaróci kegyúri templomából elzavarja a református lelkészt, mert katolikus plébániát kíván felállítani.[10] 1608-ban tett első végrendeletében a tridenti zsinatban megerősített római katolikus vallás elkötelezett hívének mondja magát.[11]

17. század eleji gyors társadalmi és hivatali emelkedéséhez minden bizonnyal hozzájárult katolikus vallása, sőt a katolikus térítésben játszott nem csekély szerepe. Daróczy Szerafin református vallású nemes, beregi alispán és első felesége, gulácsi Oroszy Krisztina[12] fia, Ferenc ugyanis református nemesi családban születik, de 1587 körül a bécsi jezsuita gimnázium diákjaként katolizál tanára, az antwerpeni származású jezsuita teológus, későbbi bécsi egyetemi dékán és rektor, Johannes Mollensis (1553–1613)[13] hatására, erről maga számol be egy 1598-ban kelt levelében.[14] Bár 1600 végén Daróczy nem tud magáról többet elmondani, mint hogy ő egy magyar nemes, katolizációs törekvései minden bizonnyal felhívták rá az udvar figyelmét, hiszen 1600 februárjában hatalmas, Ung és Zemplén vármegyében fekvő birtokvagyonra kap királyi donációt, amelyért egyébként 4500 magyar forintot fizet. A magvaszakadt Deregnyei család egykori birtokai között a deregnyői (ma: Drahňov, Szlovákia) udvarház mellett gálszécsi (ma: Sečovce, Szlovákia) részbirtok is szerepel.[15] A 17. században Daróczy Ferenc már a deregnyői prédikátumot használja, és végképp ide teszi át székhelyét a Bereg megyei Darócról, négy saroktornyos kastélyt is épített itt.[16] Érdekes, hogy a bécsi udvar 1600 februárjában és március elején Christoph Löffler fegyverkészítőnek a deregnyői birtokért Daróczytól befolyt összegből fizette a havasalföldi vajda *(Weyda der Wallachei)* által megrendelt szablyákért járó 3000 forintot.[17]

Daróczy Ferenc karrierje már műve megírásának idején meredeken megindult felfelé,[18] hiszen deregnyői és egyéb birtokadományával kora tekintélyes birtokosai közé emelkedett, de pályáján igazán 1600 után vett lendületet. Ráadásul éppen azzal, hogy 1603-ban Giorgio Basta erdélyi kormányzó mellé a király kancellárnak nevezi ki. 1603-ban címerbővítést és nemességének megerősítését is elnyeri, a király adományában hangsúlyozza műveltségét, illetve politikai, valamint hadi érdemeit, e szerint talán

¶ 10. Missio Darocziensis (1598–1600). Andreas Veress, *Annuae litterae Societatis Jesu: De rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory 1579–1613*, Fontes rerum Transylvanicarum–Erdélyi történelmi források 5 (Budapest: Institutum Fontium Historicorum Hungariae, 1921), 69–70, 72–74, 82; Balázs Mihály, „Ecsedi Báthory István és a jezsuiták", in *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. Balázs Mihály et al., Adattár 35 (Szeged: JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 1997), 5–10. ¶ 11. „Ez közönséges keresztény Romai Anyaszentegyháznak vallásában, mellyet utolszor az Ecclesia a Tridentomi Conciliumban elvégezett és megerőssített, kinek minden részeinek minden kécség és vélekedés nélkül subscribálok..." Daróczy Ferenc Nyevicke várában, 1608. febr. 16-án tett első végrendeletének 19. századi másolata. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL), Családok, testületek és intézmények levéltárai, P 471 Daróczy cs. lt. f. 8. ¶ 12. Oroszy Krisztina Oroszy (Orozy) Lázár lánya volt. Telegdy Miklós pécsi püspök, király tanácsos oklevele Oroszy Lázár örököseinek, Pozsony, 1582. febr. 22., MNL OL, P 471 Daróczy cs. lt. f. 4. ¶ 13. Mollensisről bővebben: Philippe Alegambe, *Heroes et victimae charitatis Societatis Jesu seu Catalogus eorum qui e Societate Iesu charitati animam devoverunt: ad id exposити, & immortui peste infectorum obsequio ex charitate, obedientiaque suscepto* (Roma: Varesius, 1658), 179–180. ¶ 14. „Ego... ante annos circiter undecim, Viennae in collegio Societatis literis operam dedi, et Dei miseratione ex obstinato haeretico, qui natus, educatus et instructus fui, adiuvante praesertim R(everen)do P(atre) Ioanne Mollense; praeceptore meo charissimo, catholicus sum factus, nec secus quam latro paradyso, gremio Ecclesiae catholicae consceratus. In cuius fide hactenus, haeresibus perpetuo septus, eadem Dei gratia, firmiter persevero." Daróczy Ferenc levele Ferdinand Albert atyához, az osztrák jezsuita rendtartomány főnökéhez, Daróc (Beregdaróc), 1598. máj. 11. Ladislaus Lukács, szerk., *Monumenta antiquae Hungariae* (Roma: Institutum Historicum S. I., 1969), 4:342. sz. (326). ¶ 15. I. Rudolf birtokadománya, Plzeň, 1600. febr. 20., MNL OL, A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii/Királyi Könyvek, 5: 332–333. Online forrás: https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/hu. ¶ 16. A deregnyői Daróczy-kastélyhoz vö. Koppány Tibor, „Egy ismeretlen kastélytervrajz a 17. század elejéről", *Ars Hungarica* 18, 2. sz. (1990): 229–234. ¶ 17. *Ingangsprotokoll der Hofkammer*, 1600. febr. 6., 20., márc. 4., Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv – Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer – Hoffinanz (1500–1762), Band 535-R [1600], fol. 41v, 44v, 60r. Forrás: Documenta Rudolphina (Studia Rudolphina Center Institute of Art History, Czech Academy of Sciences), online is elérhető, hozzáférés: 2024.03.04., https://rudolphina.com/Index.html; Andreas Veress, „Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării-Româneşti VI.: Acte şi scrisori 1600–1601", *Cartea Românească 42* (1933): 39. ¶ 18. Karrierjéhez vö. Borbély Zoltán, „Nemesi stratégiák és társadalmi mobilitás Felső-Magyarországon a 17. század első felében", *Századok* 154, 1. sz. (2020): 25–52, 46–47.

maga is részt vett az erdélyi harcokban. Az adománynál a katolikus hit védelme is fontos argumentum volt. Az adomány és a kancellári kinevezés is erősíti azt a gyanúnkat, hogy Daróczy talán Basta oldalán részt vett az erdélyi harcokban[19] és politikai eseményekben, bár erről nem szólnak az eddig feltárt történeti források.

Daróczy Ferenctől – a prágai nyomtatványon kívül – nem ismerünk más történeti szöveget, ő maga viszont az 1600 utáni felső-magyarországi és erdélyi politika meghatározó aktora lett, akiről Istvánffy Miklós is megemlékezik, miszerint 1603-ban Giorgio Basta erdélyi uralma alatt az uralkodó rábízta a kancellárságot.[20] Istvánffy azonban Daróczyt történetíróként nem ismerte, vagy talán – műve ismeretében – nem ismerte el, az 1622-ben nyomtatásban is megjelent *Historiá*jában ugyanis nem támaszkodik a *Vera descriptio* szövegére.

Habet suum fatum… I. (Lelesztől Prágáig)

Daróczy Ferenc prágai nyomtatványát a bibliográfiák ismerik, már a Horányi-féle lexikonban szerepel Daróczy és műve,[21] a jelenkori történészek nem hivatkoznak szövegére, pedig már kiadásának különös körülményeit is a korabeli história formálta. A kéziratot szerzője 1600. október 3-án fejezte be a leleszi prépostságban, és Naprágyi vagy Náprágyi (Napraghy, Naprági stb.) Demeter (1556–1619) erdélyi püspöknek és erdélyi kancellárnak[22] ajánlotta.[23] Naprágyi ekkorra már otthagyta Mihály havasalföldi (II. Mihály, 1593–1601) – és rövid ideig moldvai – vajda, erdélyi császári helytartó (1599–1601) erdélyi udvarát és szolgálatát, akinek egyébként rövid ideig – kényszerűségből – kancellárja is volt az Erdélyi Fejedelemségben. Náprágyi ezzel együtt a gyalui várkastélyban (ma: Gilău, Románia) berendezett püspöki székhelyétől is kénytelen volt megválni, és 1600 késő tavaszán a Magyar Királyságba távozott. 1600. július 21-én Nagykárolyban (ma: Carei, Románia) volt, ahol felkereste Ungnád Dávid és Székely Mihály császári követeket, akiknek elmondta, hogy a Gyulafehérvárra bevonuló és Erdélyt elfoglaló Mihály vajdától engedélyt kapott, hogy Rómába menjen, de ő Kassára tart, majd Rudolf királynál kíván jelentkezni, aki majd eldönti, hogy ő maga bűnös-e vagy nem az erdélyi történésekben. 1600 decemberében már Prágában tűnik fel, hogy tájékoztassa a bonyolult erdélyi helyzetről az uralkodót, 1600. december 20-án már innen keltezi Szent-Iványi János liptói alispánnak címzett levelét, ládájában volt az Erdélyből elhozott Szent László-herma is.[24]

Náprágyi egyébként egri kanonok, majd 1589-től egri nagyprépost is volt, és mivel 1596 végén az egri káptalan is végleg Leleszen (ma: Leles, Szlovákia) telepedett le, ennélfogva nem lehet kizárni, hogy Náprágyi Erdélyből való távozását követően „megpihent” Leleszen, a Szentkeresztről elnevezett premontrei prépostságban, a korabeli felső-magyarországi katolikusok és katolicizmus központi helyszínén, sokszor menedékén. Ennek tekinthette a közeli Bereg – és 1600 elejétől Zemplén és Ung – vármegyében birtokos katolikus nemes, Daróczy Ferenc (1575 k.–1616) is, akinek beregdaróci udvarháza nem esett messze a Bodrogközben fekvő Lelesztől. Igaz, a leleszi prépostság (a préposti javadalmat 1599-től Verancsics Faustus csanádi püspök élvezte, messziről) 1600-ban igencsak néptelen volt, az országgyűlésnek törvényt kellett hoznia a leleszi konvent papokkal való újbóli

¶ 19. „[T]ibi fideli nostro Francisco Daroczy de Dereghnyeő […] acceptam a maioribus nobilitatem ita omnis generis *ornamentis*, quae vel a natura, vel *ab arte, atque usu acquisisti*„, decorare atque illustrare conatus es, ut in primo statim aetatis tuae sive *adolescentie flore vitam non inerti otio aut ignavia traduceres*, sed virtutis studiis potius studium amplexus, honestis et liberalibus studiis et actionibus occupari volueris, atque maturiore ad res gerendas et ideonea aetate succedente tum *in rebus politicis, tum vero in militia quoque pro defensione contra infensissimos Christini nominis hostes Turcas et Tartaros dulcissimae Patriae tuae, ac denique in tuenda ac dilatanda sacra Catholica Religione nostra* inter tot infaelicis aevi nostri opinionum et haeresum nostra et procellas…” II. (I.) Rudolf, Prága vára, 1603. máj. 15. Deregnyői Daróczy Ferencnek címer megerősítése, címerbővítés, magyar nemesség megerősítése, MNL OL, P 450 Lónyai cs. lt., Család által rendezett iratok I. XVII. 2. ¶ 20. „Liber XXXIII. […] provinciam Basta consilio et adminiculo decemvirum ex Germanis et Ungaris delectorum gubernaret […] Rebus vero et negotiis expediundis Franciscus Darocius e Bereghiana provincia, vir summae virtutis delectus est, qui vices atque officium Cancellarii praestaret.” Nicolai Isthvanfi *Historiae de rebus ungaricis: libri XXXIV. Nunc primum in lucem editi* (Coloniae Agrippinae [Köln]: Antonius Hieratus, 1622), 797. Nagy Gábornak tartozom köszönettel, hogy erre a szöveghelyre felhívta a figyelmemet. ¶ 21. Alexius Horanyi, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum* (Pozsony: Impensis Antonii Loewii, 1777), 468. ¶ 22. Náprágyi (Napraghy) Demeter erdélyi tevékenységéről bővebben lásd: Kruppa Tamás, „A püspök, a fejedelem és a vajda: Napraghy Demeter kancellár erdélyi tevékenysége és ami utána következett (1598–1602)”, *Arrabona – Regionális Tudományos Évkönyv* 57 (2019): 11–28. ¶ 23. „Illustri ac reverendissimo domino d(omin)o Demetrio Napragii, electo episcopo Transylvaniae, sac: caes: regiaeque maiest: consiliario, & per Transsylvaniam cancellario; domino & patrono observandissimo Franciscus Darocii, salutem et sua obsequia. […] datum ex praepositura Sanctae Crucis de Lelez, 3. die octobris, anno 1600. eiusdem illustris ac reuerendiss(imi) d(ominationis) v(estrae) seruitor Franciscus Daroczii.” Daróczy, *Vera descriptio…*, A³r. ¶ 24. Szádeczky Lajos, *Erdély és Mihály vajda története 1595–1601 okleveltárral* (Temesvár: Csanádegyházmegyei Könyvsajtó, 1893), 548–549, 204. sz.; Jenei Ferenc, „Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 69, 2. sz. (1965): 137–151, 143–*144*.

benépesítésére.[25] Daróczy egyébként birtokos is volt Leleszen, 1608-ban írt végrendeletében ugyanis utal rá, hogy az egykor Leleszen bérelt jószágért még nem fizette meg a díjat Verancsics Faustus csanádi püspöknek.[26] Verancsics Antal esztergomi érsek unokaöccse 1598-ban, csanádi püspökké való kinevezése alkalmával kapta meg az ekkor már kommendátori kezelésben lévő leleszi premontrei prépostság javadalmát, mivel egyházmegyéje a hódoltságban feküdt, és egészen 1605-ig élvezte a préposti jövedelmeket, azaz Daróczy leleszi árendája is 1599 és 1605 közé tehető.

Daróczy a Leleszen kelt dedicatióban hangsúlyozza, hogy kézirata az Erdélyt nem sokkal korábban elhagyó és biztonságosabb vidékekre cserélő püspököt is igazolja, hiszen ha Náprágyi Erdélyben maradt volna (főpapként és, tegyük hozzá, Vitéz Mihály császári helytartó kancellárjaként), bizonyára ő is a rettegett vajda türanniszának áldozatává vált volna.[27] Így nem lehetetlen, hogy maga Náprágyi Demeter erdélyi püspök viszi magával az 1600. október elejére elkészült kéziratot, amely a néhány héttel korábbi, 1600. szeptember 18-án lezajlott miriszlói (ma: Mirăslău, Románia) csata leírásával végződik. Bár a prágai impresszum nem tartalmazza a pontos dátumot, a nyomtatvány megjelenését is 1600 decemberére kell tennünk, ami azt jelenti, hogy a szeptemberi miriszlói csatáról október elején, alig két héttel Mihály vajda veresége után már elkészül egy történeti jellegű beszámoló, amelynek kéziratát decemberben már nyomdába adják II. Rudolf császár és király székvárosában.

Daróczy kéziratát azonban nem az 1600 decemberében már Prágában feltűnő Náprágyi adja nyomdába, hanem a saját üzleti ügyeiben éppen a prágai udvarnál tartózkodó Szokoly Péter (†Pozsony, 1612. április 27.), egyébként Szokoly István és Várday Anna fiának, ifj. Szokoly Miklósnak (†1599), Telegdy (Telegdi) Kata férjének unokaöccse.[28] Ifj. Szokoly Miklós 1587-ben együtt tanult a bécsi jezsuita gimnáziumban Náprágyi Demeterrel[29] 1595-ben pedig tagja volt a III. (Vasa) Zsigmond lengyel királyhoz (1566–1632) küldött, Náprágyi Demeter egri és aradi nagyprépost által vezetett követségnek. A krakkói Lazarus-nyomda még ugyanabban az évben megjelentette Náprágyi követi orációját, illetve Szokoly Miklós III. Zsigmondhoz szóló latin versét,[30] majd a nyomtatvány több helyen – Danzig, Kolozsvár (RMNy 762), Nürnberg – is megjelent. Így okkal feltételezzük, hogy Szokoly Miklós unokaöccse, Szokoly Péter is ismerhette Náprágyit. Szokoly Péter egyébként, aki éppen a nagyhatalmú családdal, a Homonnai Drugethekkel pereskedik, és már kinézte magának a terebesi uradalmat, saját birtokügyeit intézendő jár a császári udvarban.[31]

Szokoly neve alatt jelenik meg a *Lectori salutem*, amely a kéziratnak nemcsak a „császárvárosban *(Urbe Imperatoria)*” való véletlenszerű felbukkanásáról beszél, hanem röviden össze is foglalja a Náprágyi Demeter választott erdélyi püspöknek elküldött *(scriptum… ad Demetrium Napragij… missum)* és Szokoly által értékesnek és kiadásra méltónak tartott írás tartalmát.

„PETRVS ZOKOLII ad Lectorem benignum. DVM in aula Caesareae Maiestatis negotia quaedam tracto, Lector optime, forte fortuna incidit in manus meas scriptum quoddam Generosi D. Francisci Daroczij, ad Illustrem ac reuerendissimum D. Demetrium Napragij, Electum Episcopum &c. missum, quo ille victoriam ex Michaele

¶ 25. „1600. évi XXVI. törvénycikk a leleszi conventben szükséges papok tartásáról. Továbbá megállapították, hogy a szent keresztről címzett leleszi conventben, a szükséges végrehajtások végett, a papokat kielégítő számban tartsák; mert az országlakosok amiatt panaszkodnak, hogy ott most alig van egy pap.” Online forrás: https://net.jogtar.hu. ¶ 26. „Faustus Verantius uramnak Csanády Püspöknek is vagyok adóss még a Leleszi Jószág árendaja fejében, mennyivel, jó szerrel nem tudom, de háromszáz foréntal reménylem conteltathatik Ő Nagysága.” Daróczy Ferenc végrendelete, Nyevicke vára, 1608. febr. 16. (Másolat). MNL OL, P 471 Daróczy cs. lt. f. 14. ¶ 27. „Cuius rei gestae seriem a me descriptam, merito Illustris ac Reverendissima Do(minatio) Vestra, primo habere debet, tum quia id flagitat ius amoris et obseruantiae, quo semper colui Illustrem ac reverendiss(imam) Dom(inationem) vestram, tum ut cognoscat, quam prudenter iaculum praeviderit Illust(ris) ac reverendiss(ima) D(ominatio) V(estra) ex Transsylvania paululum se in tutiores partes recipiendo, quod nisi fecisset, nescio an Tyrannydem nefarii hominis potuisset effugere.” Daróczy, *Vera descriptio…*, A³v. ¶ 28. Ifj. Szokoly Miklósról vö. Jankovics József és Kőszeghy Péter, *„Kisvárdai viszonyok – Telegdi Kata verses levele”, in MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila és Zvara Edina (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016), 305–336, 308–309; Borbély Zoltán, „A kisvárdai Várday család”, *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae: Sectio Historiae* 46 (2019): 65–75, 72–73. ¶ 29. Szelestei N. László, *„Magyarországi diákok a bécsi jezsuita* gimnáziumban 1578-ban: Rekreációs diárium töredéke”, *Irodalomtörténeti K*özlemények 101, 1–2. sz. (1997): 148–149. ¶ 30. *Hungariae periclitantis legatorum r(evere)ndi domini Demetrii Napragi, ecclesiarum Agriensis & Orodiensis maioris praepositi &* generosorum dominorum *Nicolai Zokolii de Kis Varda, & Michaelis Kellemesi vicecomitis comitatus Sáros ad Serenissimum Potentissimumque Sigismundum tertium Poloniae et Sveciae regem ORATIO: in comitiis generalibus Cracoviae habita, die 2. mensis Martii, anno Domini M.D.XCV.* (Krakkó: in officina Lazari [Jan *Januszowski], 1595*), A⁴–D⁴ = 23 pag., RMK III, 857. Szokoly Miklós *Ad Sereniss(imum) Sigismvndvm tertivm, poloniae et svaeciae regem &c. &c. Nicolai Zokoli, de Kisvarda* című verse, D¹v–D⁴r. ¶ 31. A perről és Szokoly Péterről bővebben lásd: Borbély Zoltán, „Homonnai Drugeth (III.) György hűtlenségi pere (1600–1603)”, *Századok* 151, 2. sz. (2017): 279–310.

Valachiae Vaiuoda parta, prosequitur: quod simul ac legi, statim illud animo occurrit, dignum esse, vt ex tenebris in lucem emissum in hac Vrbe Imperatoria, manibus omnium teratur. Nam & machinationes, nefariaque consilia Michaelis, quibus Nobilitatem Transsyluanicam opprimere conabatur, aperit, & Maiestatis Caesareae foelicitatem in Tyrannorum conatibus confringendis, longa oratione describit: Illud quoque ob oculos ponit, quam longe fines Imperii sui sua Maiestas produxerit; quam non sit fidendum barbaris, quorum perfidiam, vt historiae testantur, prisci etiam Hungariae Reges saepius experti erant; quam laeta in Transsyluania rerum facies, dum depulsa iniustitia, iura legesque locum suum repetunt: vt interim praeteream quanta cum dexteritate, & Domini Bastae Generalis prudentiam, in acie educenda, & singulorum militum robur animumque in hoste profligando ostendat. Hoc itaque scriptum impensis meis in lucem emissum, accipe lector optime, eo quo tibi datur animo, hoc est candido: quod si comperero tibi gratum fuisse, alia quoque eiusdem Viri scripta, quaecumque in manus peruenerint, tecum libenter communicabo. Vale."[32]

A *Lectori salutem* a Mihály vajda feletti (miriszlói) győzelem részletei mellett részletesen feltárja a vajda erdélyi nemesség elleni kegyetlen mesterkedéseit, majd a császár sikereit a próbálkozásai letörésében. Szokoly Péter írásából is világosan kitűnik, hogy Mihály vajda „viselt dolgainak" leírása mellett a *Vera descriptio* a császár korabeli erdélyi politikájának propagandája is, hiszen a vajda leverésével a császári felségnek sikerült birodalma határait messzebbre tolnia, s ezzel ismét bevezetnie a jogot és igazságot a fejedelemségben. Az uralkodó ugyanis tudatában volt, hogy nem szabad a barbárokban megbízni, akiknek hitszegését az ország kénytelen volt többször is megtapasztalni történelmében. Szokoly Péter felhívja a figyelmet Basta császári generális kitüntetett szerepére is, aki az ellenség leverésében hadvezetői bölcsességet tanúsított, a császári katonák pedig személyenként is erővel és lelkesedéssel semmisítették meg az ellenséget.

Szokoly Péter ajánlásának azonban talán a legfontosabb üzenete, hogy a véletlenül hozzá került írást saját költségén adatta ki Prágában, vagyis magánemberként támogatta, hogy a bonyolult erdélyi ügyekről friss és autentikus információk jussanak el mindenkihez, Prágában elsősorban I. (II.) Rudolf udvarának döntéshozóihoz.

Descriptio rerum gestarum

Daróczy műve címe szerint Mihály vajda moldvai hadjáratától kezdve beszéli el Erdély történetét, igaz, a címben nem említi a hadjárat, majd az utána következő erdélyi história főszereplőjét, akit kortársai, így a román történetírás is Vitéz Mihálynak (Mihai Viteazul) neveznek, magyarországi és erdélyi kortársai pedig Mihály vajdának, vagy egyszerűen „az Oláhnak" (latinul: *Valachus*) aposztrofálnak. A 16. század legvége az Erdélyi Fejedelemségre soha nem látott zűrzavart, óriási és tragikus felfordulást hozott, ennek a rövid, de annál súlyosabb következményekkel járó időszaknak két idegen származású politikus-hadvezér: Mihai Viteazul (1558–1601) moldvai vajda és Giorgio Basta (1550–1607) császári hadfi volt a fő aktora.

Bár Daróczy műve, célja szerint, egyértelműen emlékiratot feltételez, a stiláris és szerkesztési, valamint tartalmi jellemzők történetírói alkotást mutatnak, de nem nélkülözi a krónika jellegzetességeit sem, hiszen a szerző szinte napról napra, naplószerűen mondja el, mi történt 1600. június végétől, amikor Moldva gyors elfoglalása után Mihály vajda visszatért seregével Erdélybe, ugyanezen év szeptember 18-ig, a miriszlói csatáig. A krónika azt az időszakot öleli fel, amelyet az erdélyi püspök, Náprágyi már Erdélyen kívül töltött, Daróczy egyértelműen utal is rá, hogy Náprágyinak készült a szöveg, hogy az utolsó hónapok erdélyi történéseit is megismerje. A szerzői dedikációból nem derül ki, hogy Daróczy milyen viszonyban volt a püspökkel, árulkodó azonban, hogy *servitor*nak nevezi magát, ami nemcsak szolgai státust, hanem egyfajta társadalmi viszonyt, kötelezettséget is jelenthet a kora újkori nagyúr vagy főpap és (kis)nemesi szolgálattevője között. Ez a kapcsolat sejlik fel akkor is, amikor Daróczy a püspök klienseként *(me autem clientem suum)* utal magára. Náprágyit egyébként majd 1608-ban, már győri püspökként, Daróczy első végrendeletében árvái egyik gyámjának is megjelöli, több más méltóság, így Mikáczi Miklós váradi püspök és Istvánffy Miklós nádorhelyettes mellett.[33]

¶ 32. Daróczy, *Vera descriptio…*, A⁴r.

¶ 33. Daróczy Ferenc Nyevicke várában, 1608. febr. 16-án tett első végrendeletének 19. századi másolata, MNL OL, P 471 Daróczy cs. lt. f. 9.

A Giorgio Basta vezette királyi sereg miriszlói győzelméhez vezető alig öt hónap krónikája hihetetlenül részletes, szinte percről percre követi az eseményeket, rengeteg fontos adattal, megfigyeléssel, kivételes kútfőt nyújtva a történészeknek, s főként a hadtörténészeknek. Ugyanakkor elfogult az értékelés egyrészt Basta, másrészt „a Vajda" esetében, tekintve, hogy az előbbit kivételes hadvezérként, az utóbbit pedig mint *pestis acerb*át, tetteit mint gyilkos *virus*t jellemzi.

A szerző még bekezdésekkel sem tagolja művét, ami nem tűnik ki különösebben a korabeli nyomtatványok szerkesztési megoldásai közül, igaz, így egyetlen nagy lélegzetvételnek, egyfolytában elmondott „históriás éneknek" tűnik az egybefüggő betűfolyam. Évszám sem fordul elő a szövegben, a szerző úgy vélte, a moldvai hadjárat és a miriszlói csata mint kezdő és végpont elegendő a kortársaknak, hogy ezt a nagy jelentőségű pár hónapot elhelyezzék az Erdélyi Fejedelemség történetében.

A *Vera descriptio* tartalma

[1. Mihály vajda hadseregének jellemzése, ff. A²v–B²r]
[2. Mihály vajda elküldi embereit Szatmárra, Bartholomäus Petz császári követhez,[34] f. B²r]
[3. A császári követ fogadása Gyulafehérváron, a török követé Brassóban, ff. B²v–B³r]
[4. Mihály vajda tervei: Erdély császári kormányzója, szövetsége a törökkel, királyi cím, a magyar nemesek kiirtása, ff. B³r–B⁴r]
[5. Mihály vajda Hadnagy István előtt hálószobájában mondott szónoklata, ff. B⁴r–C¹v]
[6. Levél Tamásfalvi Jánoshoz, ff. C¹v–C²r]
[7. A magyar nemesek félelme; Vitéz Miklós küldetése, ff. C²r–C³v]
[8. Székely Mózes szökése, ff. C³v–C⁴v]
[9. Sibrik Gáspár szökése és visszatérése, ff. C⁴v–D¹r]
[10. Makó György lovas kapitány levelének elfogása, magyar katonák a vajda ellen, ff. D¹r–D³r]
[11. Nemesek tábora Torda mellett, Mihály vajda és Makó György követei a táborban; Makó és katonái elpártolása, f. D³r]
[12. Petky István és Nemes János küldetése a tordai táborban, Csáky István beszéde, ff. D³r–E²r]
[13. A nemesek Basta generálishoz küldött követsége, Basta tábora Majténynál, f. E²r]
[14. Magyar nemesek szervezkedése Mihály vajda ellen, gyülekezés a tordai táborban, ff. E²r–G⁴v]
[15. Kolozsváriak Mihály vajda oldalán, Barabás János a tordai táborban, ff. G⁴v–F¹v]
[16. Magyar nemesek felkelése Mihály vajda ellen; Makó György és Kamuthy Farkas beszéde a Marosnál, ff. F¹v–F²v]
[17. A magyar nemesek és a katonák egyesülése, 400 székely lovas, 500 szász puskás a tordai táborban; Giorgio Basta megérkezése Kolozsvárra, ff. F²v–F³v]
[18. Mihály tábora Gyulafehérvárnál, egy jezsuitát és egy prédikátort küld a tordai táborba, ff. F³v–F⁴r]
[19. Giorgio Basta megérkezése Tordára, az egyesült sereg élén a Maros mentén vonul, tábort üt Miriszlónál, Mihály vajda levele, ff. F⁴r–G²r]
[20. Basta tábora, majd hadrendje a miriszlói csatamezőn, ff. G²r–G³r]
[21. Mihály vajda megérkezése a Holt-Maroshoz, hadrendje Miriszlónál; buzdító beszéde katonáihoz, ff. G³r–G⁴v]
[22. A miriszlói csata lefolyása, Basta és Csáky István beszéde katonáikhoz, ff. G4v–H4r]
[23. A csata után: Mihály seregének üldözése; Basta győzelmi beszéde, f. H4r–v]
[24. Mihály vajda menekülése Fehérvár felé, majd Fogarasföldön keresztül Oláhországba, ff. H4r–I1r]
[25. Miriszlói császári tábor: hadifoglyok leölése; Basta két halmot emeltet a tetemekből; győztes bevonulás Gyulafehérvárra, ff. I1r–v]

Ha a nyomtatvány műfaját kívánjuk meghatározni, a szerző ajánlásában mind a történetírásra *(vera descriptio rerum… gestarum*; *cuius rei gestae seriem; scripta… ad posteros merito transmitti possunt)*, mind a memorialéra, azaz emlékiratra való utalás *(illud omni memoria dignissimum est, quo in Transsylvania nuper peractum)* szerepel. Daróczy művének kalandos sorsa, megírásának, ajánlásának és nyomtatásának politikai célzatot sem nélkülöző jellege a *memoriale*, azaz emlékirat műfajához közelíti, de még a memorandum politikai jellegű műfaja sem teljesen idegen a szövegtől, hiszen Náprágyi, mint egykori erdélyi kancellár és erdélyi püspök, minden bizonnyal mintegy diplomáciai küldetésében is használta. Igaz, Náprágyi Demeter, akit az erdélyi püspökség 1597. május 1-jei

¶ 34. Bartholomäus Pezzen (Petz) von Ulrichskirchen († 1605).

visszaállításával nevezett ki Báthory Zsigmond fejedelem, és akit 1600. január 7-én a Szentszék is megerősített hivatalában és méltóságában, csak rövid ideig viselhette a püspöki infulát, hiszen alig egy fél évvel Erdélyből való távozása és alig pár héttel Prágába való megérkezése után az 1601. január végére összehívott kolozsvári országgyűlés határozata megfosztotta méltóságától, sőt magát az erdélyi püspökséget is megszüntette.[35]

A *Vera descriptio* tartalma és stílusa viszont, annak ellenére, hogy alig három hónap krónikaszerű leírása, inkább a történetírói művek közé sorolható. Ezt a megállapítást sokban erősíti, hogy Daróczy gyakran nyúl az *oratió*hoz mint a humanista *ars historica* antikvitásból örökölt stíluseszközéhez.[36] A tagolatlan szöveg ugyanis nem nélkülözi a klasszikus történetírók fontos stiláris elemét, a szereplők jellemének kibontására talán leginkább alkalmas fiktív szónoki beszéd alkalmazását. Hősei általában *oratio recta* formában kinyilvánított gondolatai egyszersmind jellemük tükrei is. A historikusok az *oratió*t általában hadseregük, híveik nagyobb csoportja, esetleg követek előtt adják hősük szájába, Daróczynál ez másként van a mű legfontosabb fiktív beszédénél. A szónoklatot ugyanis maga Mihály intézi egyik kapitányához, a magyar csapat élén álló, ráadásul az *antesignani* nevű alakulat vezetésére kijelölt Hadnagy István nevű vezéréhez, egyébként magyar nemeshez. Rémületesen hosszú orációja egyúttal politikai programbeszéd is. A szónoklat mind a helyszín – a vajda gyulafehérvári palotájának „Veresbársony" nevű hálószobája, ahol a török módra deszkákból szerkesztett magas kerevet fölött a Szűzanya ikonja függött, erre kellett egyébként a tisztnek esküt tennie –, mind a napszak (éjszaka), mind pedig a beszéd személyes jellege (egyfajta vallomás) miatt kivételes jelentőséget kap a műben. Mihály vajda kíméletlen őszinteséggel vall arról, hogy három országot, azaz Havasalföldet, Moldvát és Erdélyt megszerezvén, a német–római császár feltétlen híveként a magyar koronára vágyakozik, s mivel nagyra törő terveiben csak az ősellenségként számon tartott, elpuhult, törökpárti erdélyi nemesség akadályozza, ezért ezeket a nemeseket gyökerestől ki kell irtani a keresztény közösségből.[37] Érdekes, hogy amikor a vajda a lázongó magyar nemesek meggyőzésére kiküldi Vitéz Miklós nevű, előkelő és románul is beszélő erdélyi nemes hívét, és a nagy elokvenciával rendelkező szónok udvarházról udvarházra haladva dicséri urát, Daróczy *oratio obliqua*t használ, hiszen a vajda szavait[38] mintegy tolmácsolásban olvassuk; hasonlóan ahhoz, amikor az erdélyi nemesek tordai táborában Mihály vajda követe, Sztojka közvetíti megbízója hízelgéstől sem mentes szavait. A leírások szövegébe illesztett beszédek ugyanakkor olvasmányossá, izgalmassá teszik Vitéz Mihály havasalföldi vajdának, erdélyi kormányzónak és Giorgio Basta császári generálisnak, illetve a vajda rémuralmát megelégelő erdélyi nemességnek a miriszlói csatában kulminált politikai és fegyveres küzdelmét.

Sajnos, Daróczy forrásai teljesen homályban maradnak, minden bizonnyal az eseményekben résztvevőktől maguktól hallotta a történteket, illetve talán maga is szemtanú, sőt az események résztvevője lehetett. A lejegyzés stílusa, latinsága mindenképpen verzátus alkotóra enged következtetni, a bécsi jezsuiták tanítványa az élet iskolájában is jól vizsgázott.

Az egyetlen ismert bécsi példányból az utolsó nyomtatott oldalak hiányoznak, de korabeli kézírással pótolták őket. Utaltunk rá, hogy a nyomtatvány „páratlansága" lehet jele annak is, hogy Prágában csak néhány darabot nyomtattak ki, valószínűleg drága volt a császárvárosban a kiadás, és ezek közül a példányok közül nyújtotta be az egyiket, feltehetően Náprágyi a császári udvar magyar ügyekben referáló hivatalnokainak. Náprágyi az 1601. év jó részét Prágában töltötte, szoros kapcsolatban állt az udvarral, ekkor dőlt el további sorsa a Magyar Királyságban; ismeretes egy ekkor készült és a császárhoz eljuttatott emlékirata, amelyben az őt 1601 elején Prágában bepanaszló erdélyi rendi küldöttség vádjai alól igyekezett tisztára mosni magát.[39]

¶ 35. Szilágyi Sándor, szerk., *Erdélyi országgyűlési emlékek: 1597–1601,* 4. köt. (Budapest: MTA, 1878) 587. ¶ 36. A történetírói *oratio* kérdéséhez vö. Borzsák István, *„A rétorika szerepe az antik történetírásban", Antik Tanulmányok* 48, 1–2. sz. (2004): 59–64; Sz. Galántai Erzsébet, „Ludovicus Tubero és kommentárjainak magyar vonatkozású könyvei", in *Studia in honorem Samuelis Szádeczky-Kardoss septuagenarii*, szerk. Fodor István, Maróti Egon és Olajos Terézia, Acta Universitatis de Attila József Nominatae – Acta Antiqua et Archaeologica: Supplementum 7 (Szeged: JATE, 1988), 29–34; Tóth Zsombor, „Fons vs. memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához", *Református Szemle* 6 (2003): 698–710. ¶ 37. Daróczy, *Vera descriptio*..., ff. B⁴r–C¹v. ¶ 38. Daróczy, *Vera descriptio*..., ff. D⁴v–E¹r. ¶ 39. Kruppa Tamás, *„Náprági Demeter erdélyi püspök és kancellár apológiája* 1601-ből", in *Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok): Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*, szerk. Tusor Péter, Bibliotheca historiae ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae, 1. – Collectanea Vaticana Hungariae 8 (Budapest–Róma: MTA–PPKE Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2012), 105–118.

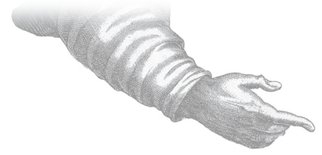
Habet suum fatum... II.
(Simigianus & Wolfgangus Bethlen)

Daróczy művének recepciójáról nem tud a megelőző kutatás, ahogyan magát a történeti munkát sem övezte figyelem. Pedig már megjelenésének körülményei, s főként a megjelenése idején Prágában feltűnő személyiségek miatt is hasznos lenne, ha tudnánk, kikhez jutott el, kik olvasták (és használták?). Kérdés, hogy a birtokai visszaszerzése érdekében 1601 elején Prágába érkezett Bocskai István, aki a következő hónapokat „tisztes fogságban" töltötte a császárvárosban, forgatta-e lapjait, ha kezébe is került az írásmű, biztosan nem gondolta, hogy alig öt év múlva szerzőjét börtönbe záratja. Még izgalmasabb kérdés, hogy a miriszlói vereséget követően, a császár iránti hűségét bizonyítandó, 1601. január 12-én Prágába „betoppant" Mihai Viteazul[40] tudott-e az őt gyalázó kiadványról. Mihály vajda prágai feltűnése, majd újabb szövetkezése a Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem elleni császári erőkkel, talán Daróczy erdélyi krónikája terjedésének, terjesztésének sem használhatott, így még érthetőbbé válik, jelenleg miért csak egyetlen példányt ismerünk a műből.

Daróczy műve azonban egyvalakire bizonyosan hatással volt, és ez nem más, mint a Simigianus humanista nevet viselő Belső-Szolnok vármegyei jegyző, Somogyi Ambrus (1564–1637),[41] aki nemcsak kortársa, hanem historikusként kollégája is Daróczynak. Daróczyval ellentétben azonban a magyar és erdélyi történelmet 1490-től 1606-ig összefoglaló műve csak jó két évszázaddal halála után, 1800-ban,[42] majd 1840-ben jelent meg.[43] Kéziratos másolatai azonban széles körben terjedtek, olyannyira, hogy művéből, akárhányszor szó szerint is átvett (és nem idézett!) Bethlen Farkas,[44] így Simigianus, igaz, csak halála után, kompiláció „áldozata" lett. Ő maga egyébként nem akarta, hogy azt higgyék róla: idegen tollakkal akar ékeskedni, így már kortársai is megtudhatták a művéhez írt előszavából, hogy a Mátyás halálától saját koráig tartó históriát milyen forrásokból szerkesztette. A régebbi időkhöz Sambucus és Giovio műveit használta, a Báthoryakkal kezdődő saját korára vonatkozóan azonban már saját kútfőket használt, egyrészt kortársai elbeszéléseit, másrészt önnön tapasztalatait, hiszen 1590-től már maga is részese Erdély történetének.[45]

Somogyit azonban nemcsak másolták (Bethlen Farkas), hanem ő is másolt, nem is keveset, erre már Bartoniek Emma is utal historiográfiai monográfiájában („Somogyi nem nagyon önálló író"); Bartoniek főként Istvánffyt találja meg Somogyi „ihletői" között, de Jacobinus[46] szövegrészei is megjelennek Somogyi, „a kiíró" *Históriá*jában.[47]

Simigianus majdnem a teljes *Vera descriptió*t „átültette" *Históriá*jába szó szerint. Az alábbiakban azt a részletet közöljük az eredeti és a kompilált szövegből, amelyben Bartholomäus Pezzen (Petz) császári követ 1600. július 12-i gyulafehérvári, illetve nem sokkal később Ibrahim oszmán nagyvezír követeinek brassói fogadását írják le. Az idézett rész Simigianus-féle változatának magyar fordítása is megjelent Somogyi Ambrus *História* című munkájának 2013. évi kiadásában.[48]

¶ 40. *Makkai László és Mócsy András, szerk., Erdély története*: *A kezdetektől 1606-ig, 3 köt.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 1:531. ¶ 41. Somogyiról bővebben: Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből (Budapest:* MTA Könyvtára, 1975), 307–326. ¶ 42. Ambrosii Simigiani, notarii comitat. Szolnok interior., *Historia rerum Ungaricar. et Transsilvanic. ab anno M.CD.XC usque M.DC.VI.: quator libris, Liber I,* accurante Iosepho Carolo Eder (Cibinii: Typis sumtibusque Martini Hochmeister, 1800), Scriptores rerum Transilvanicarum Tomi II., Volumen I. ¶ 43. Ambrosii Simigiani, notarii comitat. Szolnok interior., *Historia rerum Ungaricar. et Transsilvanic. ab anno M.CCCCXC. usque MDCVI.: quatuor libris comprehensa nunc primum typis edita, Liber II–III–IV* accuravit J. Benigni de Mildenberg (Cibinii: Typis sumtibusque Mart. Hochmeister, 1840), Scriptores rerum Transilvanicarum Tomi II., Volumen II. (A továbbiakban: Simigianus, *Historia*...) ¶ 44. *Historiarum Pannonico-Dacicarum libri decem a clade Mohazensi 1526. usque ad finem seculi* (Keresd: Székesi P. Mihály, é. n. [1690]). Bethlen Farkas Somogyitól átvett szövegeiről vö. Petneházi Gábor *Erdély összeollózott történetei – Somogyi Ambrus és Bethlen Farkas* című előadása, elhangzott Pécsett a 2019. május 23–25-én rendezett *Imitáció és parafrázis – Szövegváltozatok a magyar régiségben* című tudományos konferencián. ¶ 45. Simigianus, *Historia*..., [6] *(Prooemium).* ¶ 46. Jacobinus János (1574–1603) kolozsvári jegyző, utóbb Báthori Zsigmond titkára, a *Brevis enarratio rervm a serenissimo Transyluaniae principe Sigismundo anno MDXCV gestarum*. Avthore Ioanne Iacobino, notario vrbis Claudiopolitanae (Kolozsvár, 1596) című történeti mű (RMNy 780) szerzője. Daróczy egyébként említi művében Jacobinust, aki 1600-ban Mihály vajda gyulafehérvári kancelláriájának titkára volt, derűre hajló, s főként tehetséges ifjúként írja le, aki a vajda jó néhány, bestiánok nevezett testőrével együtt szökött át a gyulafehérvári palotából, a titkár egyenesen a vajda hálószobájából a magyar nemesek tordai táborába. Daróczy, *Vera descriptio*..., ff. F¹v–F²r. ¶ 47. Bartoniek, *Fejezetek*..., 321, 24. jegyzet. ¶ 48. Somogyi Ambrus, *História Magyar- és Erdélyország dolgairól az 1490-es évektől 1606-ig*, 3–4. könyv, ford. Szabó György, Scriptores rerum Hungaricarum 8 (Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2013).

1600 – Daróczy, *Vera descriptio…*, B²v–B³r

Exceptus fuit Dominus Pecz, insigni omnium ordinum, quos in adventum ejus Michael Albam conuocauerat pompa, et in ipso Albensi campo oratione gratulatoria exceptus, equitum et peditum cohortibus stipatus, in curiam introductus fuit: Nihil huic solennitati, praeter illud singulare defuit, quod Coronae Turcici Vezirii Ibraimi Bassae legatis, qui vexilla duo, ensem, equum, tyaram, nomine Caesaris Turcarum aduexerant, cum omnibus suis praetorianis et aliis ordinibus, solus in persona extra urbem in campum obuiam venit, praelatis per stabularios seruitores, qui Turcico habitu et pileis induti erant, aliquot generosis et lasciuientibus equis, ex equo desiliens, pronus in terram, vexillum Caesaris osculis excepit, et legato primo etiam reuerenter admodum salutato, gladium et galerum accinctum et impositum a legato accepit. Quibus peractis, Turcicum Legatum a dextris obequitantem, in civitatem omnium tormentorum et bombardarum, quas Coronenses habere potuerunt, fragoribus et aliis laetitiae signis, gratique hospitis significationibus exceptum, longa processione deduxit. D. autem Bartholomaeo Pecz Imperatoris Christiani, cui toties fidei sacramento se jam obstrinxerat, et a quo tot beneficiis auctus fuerat, et cujus etiam sumptibus fortuna et virtute tantam sui nominis in virtute militari comparauerat famam, legato, vix Albae ad gradus coram occurrit.

1606/1840 – Simigianus, *Historia…*, 208–209.

Exceptus fuit D. Pezzen insigni omnium ordinum, quos in adventum ejus Michael Albam convocaverat pompa, et in ipso Albensi campo oratione gratulatoria exceptus equitum et peditum cohortibus stipatus in curiam introductus fuit. Nihil huic singulari solennitate praeter illud defuit, quod Coronae Turcici Vezirii Ibraimi Bassae legatis, qui vexilla duo, ensem, equum, tiaram nomine Caesaris Turcarum advexerant, cum omnibus suis praetorianis et aliis ordinibus solus in persona extra urbem in campum obviam venit, praelatis per stabularios servitores, qui turcico habitu et pileis induti erant, aliquot generosis et lascivientibus equis, ex equo desiliens pronus in terram, vexillum Caesaris osculis excepit, et legato primo etiam reverenter admodum salutato, gladium et galerum accinctum et impositum a legato accepit. Quibus peractis, turcicum legatum a dextris obequitantem in civitatem omnium tormentorum et Bombardarum, quas Coronenses habere potuerunt, fragoribus et aliis laetitiae signis, gratique hospitis significationibus exceptum, longa processione deduxit. D. autem Bartholomaeo Pecz Imperatoris Christiani, cui toties fidei sacramento se jam obstrinxerat, et a quo tot beneficiis auctus fuerat, et cujus etiam sumptibus fortuna et virtute tantam sui nominis in virtute militari comparaverat famam, legato, vix Albae ad gradus coram occurrit.

2013, fordítás – Somogyi, *História Magyar- és Erdélyország dolgairól…*, 82–83.

Bartholomeo Pezzent a Mihálytól Fehérvárra való érkezésére összehívott valamennyi rend nagyszerű pompájával fogadták, s a fehérvári síkon köszöntő beszéddel üdvözölték, majd lovasok és gyalogosok csapataitól körülvéve bevezették az udvarba. Semmi híja nem volt ennek az egyedülálló ünnepségnek azon kívül, hogy Brassóban Mihály valamennyi testőrével és más rendekkel együtt személyesen ment a városon kívülre a török vezír, Ibrahim pasa követei elé, akik két zászlót, kardot, lovat, süveget hoztak a török szultán nevében. Előreküldött a lovászszolgákkal - akik török ruházattal és föveggel voltak felöltöztetve – néhány nemes és fürge lovat, s a lóról könnyedén a

[1690]: Bethlen, *Historiarum Pannonico-Dacicarum…*, 782–783.

[A]lbam Juliam, quò jam Status regni ad Comitia convenerant, advenit, ac insigni omnium Ordinum pompâ, in ipso Albensi campo, adjunctis multis splendidioribus tum equitibus, tum peditibus, & magnificâ oratione gratulatoriâ per Pancratium Sénnyeium habitâ, in Curiam adduci excipitur curavit, ipsequé Michaël Vajvoda, in persona ex palatio ad medios usque gradus, obviam ei processit. […] Peractis Comitijs adfertur Michaëli Vajvoda, Legatum Principis Purpuratorum Ibraimi, cum insigniis Imperatoris Turcarum sibi missis, Coronam versus adventare, itaqué cum egregia comitiva suorum, eò profectus, adventanti Legato cum omnibus suis prætorianis & alijs

földre ugorva a szultán lobogóját csókokkal illette, s az első követet igen nagy tisztelettel is üdvözölve, a követtől kapott kardot oldalára kötötte, és a sisakot a fejére tette. Ezek végeztével a jobbján lovagló török követet a Brassóban fellelhető összes hadigép és ágyú dörgésével, s az öröm más jeleivel is, amelyeket a kedves vendég tetszésnyilvánításai fogadtak, hosszú felvonulásban a városba kísérte. Ellenben Bartholomeo Pezzennek, a keresztény császár követének, akinek már annyiszor elkötelezte magát hűségesküvel, aki annyi jótéteménnyel gyarapította, és akinek a költségével, vagyonával és vitézségével a katonai dicsőségben nevének akkora hírt szerzett, Fehérvártól alig egy lépésnyire ment elejébe. (Szabó György ford.)

Bethlen Farkas a gyulafehérvári és brassói követfogadást is átvette Somogyitól, igaz, a császári követ gyulafehérvári bevonulását csak rövidített formában említi, a török követek brassói ünnepélyes fogadásánál azonban hűen követi Somogyi – igazából Daróczy – szövegét. Feltűnő azonban, hogy Daróczy (és Simigianus) nem említi, hogy a gyulafehérvári fogadás előtt vagy után érkeztek-e Ibrahim nagyvezír követei Brassóba (*Nihil huic solennitati, praeter illud singulare defuit, Nihil huic singulari solennitate praeter illud defuit)*, Bethlen Farkas azonban már tudni véli, hogy a Mihály vajda által 1600. július 20-ára összehívott és meg is tartott gyulafehérvári országgyűlést követően *(Peractis Comitijs adfertur Michaëli Vajvoda, Legatum Principis Purpuratorum Ibraimi… Coronam versus adventare)* fogadta a török küldöttséget Mihály vajda.

Érdekes, hogy Simigianus, aki szinte szolgaian követi, sőt másolja Daróczyt, a Székely Mózes szökését tárgyaló részt nem veszi át a prágai nyomtatvány szövegéből, pedig Daróczy hosszan taglalja Székely Mózes (†1603), a később erdélyi fejedelem karrierjét, még saját véleményét is hangsúlyozza – egyes szám első személlyel, mint korábban nem használt stilisztikai eszközzel (*ego affirmare non audeo)* – a székely származású, alacsony sorból kikerülő Székely Mózes[49] jellemzésénél. Simigianus egyébként csak röviden, és a Daróczytól kölcsönzött szöveg előtt ír Székely Mózes szökéséről.[50]

Simigianus a miriszlói csatánál, illetve az ahhoz vezető előkészületeknél hagyja el Daróczy Ferenc történeti munkáját, így az Erdélyi Fejedelemség további sorsa miatt is fontos ütközet leírásának Daróczy-féle változata

¶ 49. „Quia verò fecinus mentionem de fuga Moysis Zekel dignum est, ut etiam de ipso et aliis nonnullis aliquid dicamus. Erat Moyses Zekel, genere Siculus plebeius, sed ob vitae modestiam, egregiamque virtutis militaris fortitudinem à Sigismundo Principe bonis haud mediocriter auctus, inter Transsylvaniae Nobilitatis ordinem, non postremam earum virtutem, quae homines praeclaros commendare soleant, famam comparauerat. Vnde Michael quoque reportata contra Cardinalem victoria, omnium suarum capiarum, quae quidem ex variis nationibus, ut diximus, constabant, supremum et generalem Capitaneum fecerat, amplissimisque possessionibus ornauerat. Quod tamen nonulli non ita virtute sua id apud Vajvodam, quam fauore, quo leuiter putando in proelio Cardinalis, parti Valachorum fauere videbatur, promeruisse asserebat. Jam tamen ego affirmare non audeo, cum non sit veri patriae Ciuis iactura fraterni et gentis suae sanguinis suspicione, etiam alicujus proditionis, ei Principi, cui neque fidem dabuerit, neque eius stipendium acceperit, contra omnia diuina et humana iura in causa praecipuè iniusta suffragari. Moyses igitur cum Hungaris militibus stipendariis et aulicis, cum esset in Moldauia, capta ex vicinitate Sigismundi Principis, qui tunc cum Hieremia in alter Nestri fluuii ripa, in castris erat, occasione, de ipso in Transsyluaniam reducendo agere cepit, et clandestinis cum eodem Sigismundo colloquiis bis aut ter habitis, quin iam multi in suam sententiam ordinibus attractis, frequenter adscribebat litteras. […] Sic istius factionis apud Vaivodam suspecti, ut primum rem detectam esse intellexerunt, quo quemque loci propinquioris securitas rapuit, fuga elapsi sunt. Moyses cum nonnullis in Moldauiam se recepit: Ferunt illum in itinere alto clamore, ubique ubi transibat, proclamasse. Fugite, inquit, aut vim aliquam in nefandum hoc decretum cogitate. Nam Vaiuoda ad unum omnes vos, ut primum in castra conuenieretis, trucidandis decreuit." Daróczy, *Vera descriptio…*, ff. C¹v–C⁴v.

¶ 50. „Post expeditionem itaque Moldaviensem in quo Moises Zékely, audax et temerarius miles pro generali capitaneo suis militibus ab eo constitutus fuerat, quaedam sinistra ad Michaelem referebantur. Quod cum et Moises sensisset, veritus ipse, ne indicta causa more aliorum opprimeretur, ascitis et vocatis quibusdam primariis nobilium ad se qui cum eo apud Michaelem male audiebant, recta in Ungariam, non Albam ad Michaelem (quamvis cursores et tabellarii saepius adfuerunt, per quos accersebatur) modica cum manu omnibusque bonis suis hic in Transsilvania relictis abiit, illinc paulo post in Poloniam." Simigianus, *Historia…*, 207.

(ff. G⁴r–I²r) utoljára 1600-ban Prágában jelent meg nyomtatásban. Daróczy leírásának kivételes részlete Mihály vajda fiktív beszéde, amelyet a miriszlói csatamező felé vezető úton intézett katonáihoz, emlékeztetvén őket a nem sokkal korábbi moldvai győzelmükre, a miriszlói győzelemmel ugyanakkor Erdélyt mint hadizsákmányt ígéri meg nekik, és ha ez nem lenne elég, tovább hódítanak majd a német–római császár országaiban: Magyarországon és Csehországban, sőt megnyílik nekik a birodalom többi területe is.

[Mihály vajda beszéde katonáihoz a miriszlói csata előtt]

His itaque Uaiuoda ordinatis, à castris ultra versus Mirislo progreditur, et concione ad suos habita, omnes ad virtutem seuera oratione cohortatur. Meminisse eos debere quantas eorum virtute, fortunaque sua difficultates superauerit: quae in Valachia annis superioribus contra Turcam gesserit. Transsyluaniam à potentissimis Imperatoribus toties tentatam, fortitudine audaciaque militum celebrem, aditu et angustiis difficilem unico praelio suae seruituti facilè subiecerit: eos esse, quorum armis, in Moldauia Hieremia sedibus eiecto, Polonos et Sigismundum Bathori, ad extremos Podoliae fines ultra Nestrum abegisset: Quos viderent hostes, Germanos esse, homines in praelio ingentibus armis pondorosos, ad fugam promptos: Hungaros illos esse, quorum acies molli et delicata, ad resque difficiles tentandas inepta nobilitate constaret. Illos esse, quos nuper haec arma, hae virtutes, hae dexterae turpiter caesos ex praelio Cardinalis fugassent. Fugã hos omnes (inquit) paulo post visa exercitus nostri magnitudine, mei milites, capturos videbitis. Quibus fugatis et ad unum caesis, quanta vos maneat fortuna, conspicite. Prouinciae huius dulcissimae, quam tot castellis, curiis, oppidis, locorumque amoenitatibus, vallium et montium constrepentibus aquis, auro et argento, formis item praestantibus ornatam videtis, maiorem isti possident partem: uobis omnia paulò post in praedam venient: Si autem vos vestramque virtutem istius Prouinciae angustiae haud capient, lata adhuc est Hungaria, latior Bohemia, sedes nunc Imperatoria, latissimum Romanum Imperium: Nunquam mihi credite milites, his in fugam coniectis, aut Imperator ipse in suis sedibus tutus erit, aut ista regna manus nostras effugient. His et aliis ad militem Barbarum propositis, omnes acies in planitiem quae est inter Mirislo et Holt Maroß educit…[51]

[Mihály vajda] ezeket ily módon elintézvén, táborától Miriszló felé nyomul tovább, és katonáihoz beszédet intézve, kemény hangú szónoklatával mindannyiukat bátorságra buzdítja. Emlékezzenek csak, hogy mekkora nehézségek árán győzött Oláhországban az elmúlt évek során az ő bátorságukkal és saját hadiszerencséjével a török ellen. Erdélyt, amely arról volt ismeretes, hogy teljes egészében hatalmas imperátorok uralják erős és elszánt katonasággal, továbbá, ahová nehéz betörni szűk szorosai miatt, ő egyetlen csatával könnyen leigázta. Ők azok [szólt a vajda katonáihoz], akiknek fegyverével, miután Moldvában Jeremiás vajdát kivetette trónjából, a lengyeleket és Báthory Zsigmondot egészen Podólia határáig, a Nyeszteren túlra szorította vissza. Az ellenség, amellyel itt találkoznak, [egyrészt] németekből áll, ezek az emberek hatalmas és súlyos fegyverzettel állnak ugyan ki a csatában, de készek bármikor a megfutamodásra; másrészt magyarokból, akiknek hadrendjét a gyenge és válogatott nemesség alkotván, nehéz helyzetekben képtelen a cselekvésre. Ők azok, akiket nem is olyan régen ezek a fegyverek, ez a bátorság, ezek a fegyverforgató karok csúfosan leöltek, így futamították meg a Kardinálist a csatatérről. Majd így folytatja beszédét: „Katonáim, nem sokkal a bíboros megfutamítása után magatok is látni fogjátok, ahogyan az összes ellenséges katonát foglyul ejtjük, miután szembesülnek hatalmas seregünkkel. Tekintsetek rá, hogy mekkora hadiszerencse áll még mindig mellettetek, hiszen akik elmenekülnek, az utolsó szálig levágjuk őket. Magatok is látjátok, mennyi minden ékesíti ezt az igen kellemes tartományt: oly sok kastély, kúria, mezőváros, kies helységek, vízfolyásoktól hangos hegyek és völgyek, arany és ezüst, nem kevésbé táji szépségek; melyeknek nagy részét ezek [a magyarok] birtokolják, de mindez nemsokára a ti hadizsákmányotok lesz. Ha pedig nem lenne elegendő ez a szűk tartomány nektek és vitézségeteknek, elég széles Magyarország, még szélesebb a jelenlegi császári székhely: Csehország, a legszélesebb azonban maga a Római Császárság (Birodalom). Nehogy azt higgyétek, katonák, hogy a császár maga biztonságban lesz székhelyén, vagy ezek az országok elkerülik seregeinket, ha majd az itteni ellenséget menekülésre kényszerítitek.” Ezeket és hasonló szavakat intézett Mihály vajda barbár hadához, majd csapatait a Miriszló és a Holt-Maros közötti síkra vezényelte…

¶ 51. Daróczy, *Vera descriptio…*, [f. *H²r–v*].

De Michaele Vaivoda, Valacho

Daróczy Ferenc prágai nyomtatványának utolsó oldalára, ugyancsak az eredetit pótló kézírással, nyolc disztichonból álló, figyelemre méltó versecskét illesztettek, mintegy a történeti munkát és tanulságait lezárandó.[52] Az enigmatikus I. T. H. C. monogrammal jelölt latin költemény címe: „Mihály vajda, az Oláh”, ebben az ismeretlen poéta végigköveti a moldvai uralkodó dicső, majd egyre dicstelenebb életpályáját.

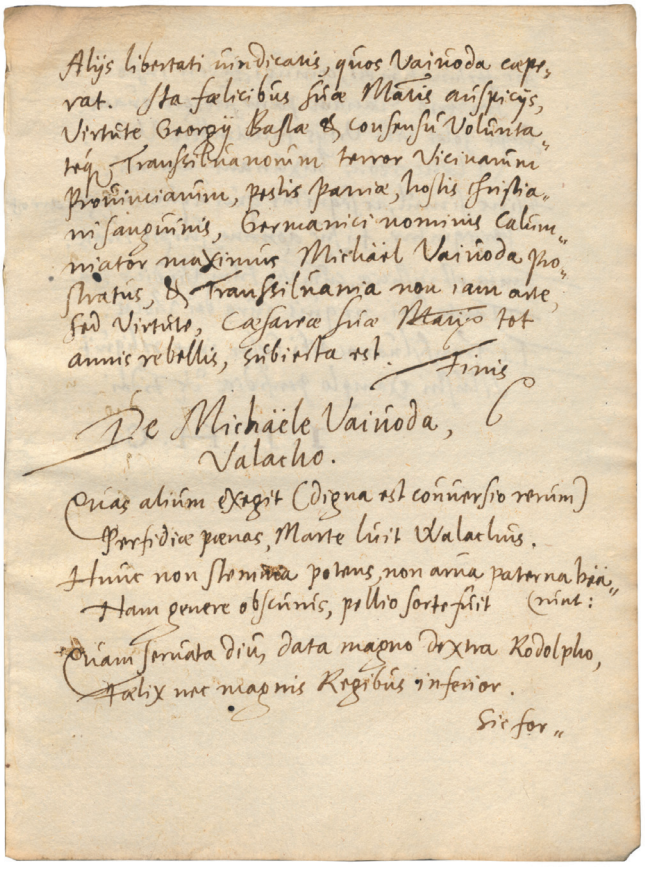
De Michaele Vaiuoda, Valacho

Quas alium exegit (digna est conuersio rerum[53])
Perfidiae poenas, Marte luit Walachus.
Hunc non stemma potens, non arma paterna hiarint:
Nam genere obscurus, polleo sorte fecit.
Quam seruata diu, data magno dextra Rodolpho,
Faelix nec magnis Regibus inferior.
Sic fortunatum est, coniungi saedere iusto
Imperio. Daciam paene subegit ouans.
Saepe solet victi vitiis succumbere Victor,
Ut laevis rebus luxuriant animi.[54]
Hinc simul, ac sequitur quos aequis impiger armis
Persequitur, fusus agmine, surgit iners.
Tanta est iusticiae, cum vis, tum Vindicis ira
Tanta dei, ne quis iura dei Violet.
Et Transyluanos sibi Caesar iure reliquit,
Illustri exemplo perfidiae et Fidei.

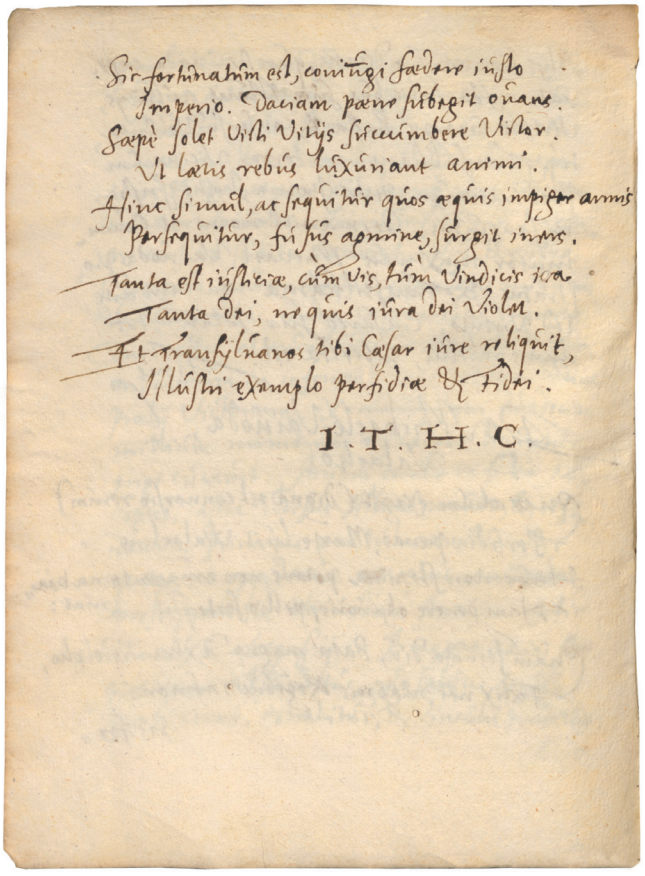
I. T. H. C.

¶ 52. *De Michaele Vaiuoda, Valacho,* in Daróczy, *Vera descriptio…*, [f. I¹r–v].
¶ 53. Videtis quo in motu temporum, *quanta in conversione rerum ac perturbatione versemur.* Cicero, *Flac.* XXXVII, 94. ¶ 54. *Luxuriant animi* rebus plerumque secundis. Ovidius, *Ars amatoria* 2, 437.

A prágai (?) költő szerint „az Oláh”, vagyis Mihály moldvai vajda, a zavaros időket kihasználva, a bűnei miatt neki kijáró büntetést fegyverei segítségével kívánta elkerülni, s ezzel lemosni magáról bűneit. Az egyébként alacsony, obskúrus származású hadúr csak jósorsának köszönheti hatalmát, Rudolf császár szolgálatában vált kardjával olyan sikeressé, hogy nem lett alábbvaló a királyoknál sem. Szerencséje segítette hozzá, hogy (kezdetben) az igazságos – azaz a császári – hatalom oldalára állt, így győztes hadvezérként majdnem teljesen leigázhatta Dáciát, de a győztes sokszor maga is a legyőzöttek bűnébe esik, mert a boldog körülmények közepette elpuhul az emberi lélek. Ezért éppen azoknak a serege árasztja el, akiket buzgón üldözne, és végül erőtlenül képes csak támadni. Az isteni igazságosság, nemkülönben a bosszúállás haragja pedig lecsap, ha valaki megsérti az isteni jogot. Így a császár jogosan tartotta meg az erdélyieket a saját oldalán, nagyszerű példáját adva mind a hűtlenségnek, mind a hűségnek.

De Michaele Vaiuoda, Valacho.

5/a–b. kép: A Mihály vajdáról szóló vers Daróczy művének végén

Tóth Gergely

Filológia, őstörténet és a „visszaperelt” Attila

Bél Mátyás *Adparatus*ának Calanus-edíciója és a honi tudományos igényű forráskiadás kezdetei*

Az alábbiakban egyetlen mű kiadásának történetéről fogok szólni. Tanulmányom tárgya ugyanakkor nem csupán egy eseménysor lineáris elbeszélése, hanem sok történet egyszerre: egy kiadás története, egy tévedés története, itáliai és magyar tudósok együttműködésének története, s mindezek mellett az őskeresés, illetve a nyugat-európai tudományosságba vezető utak keresésének a története is. A felsorolt történetek pedig újabb fontos témákhoz visznek el minket. A kiadástörténet a honi filológia és forráskritika 18. századi állapotát világítja meg; a magyar–itáliai együttműködés pedig azt, hogy hogyan tekintettek ránk ekkoriban a Lajtától nyugatra. A tévedés vizsgálata pedig hasonló irányba kalauzol minket, mint a kiadáshoz kapcsolódó őstörténeti kutakodások áttekintése. Ez pedig Attila és a hunhagyomány problémája, amely a 18. század első felében láthatóan ismét igen nagy fontosságra tett szert. Mi ennek az oka? Erre a kérdésre egy némileg új, vagy talán új nézőpontú választ próbálok majd adni.

A kiadás keletkezése: a történet dióhéjban

A jeles magyarországi történész-geográfus, Bél Mátyás (1684–1749)[1] 1735-ben indította útjára forráskiadványsorozatát, az *Adparatus*t. Vállalkozásának célja az volt, hogy megjelentesse azokat a magyar vonatkozású, kiadatlan vagy kevéssé ismert forrásokat, amelyeket nagy országleírása, a *Notitia* munkálatai során talált, vagy egyéb módon felkutatott.[2] A széria harmadik darabja volt Juvencus Coelius Calanus *Attila* című életrajza.[3] Bél egy másolaton keresztül jutott hozzá a szöveghez; a kópiát a pozsonyi születésű Martin Schödel készítette még a 17.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¶ 1. Személyére a nagy terjedelmű irodalomból érdemes citálni a kiváló szlovák Bél-bibliográfiát, amely születésének 300. évfordulójára készült: Blažej Belák és mások, *Matej Bel 1684–1749:* Výberová personálna bibliografia k 300. *výročiu narodenia Mateja Bela* ([Martin]: Matica Slovenská, 1984). Frissebb szakmunkák, az újabb irodalom felsorolásával: Ivona Kollárová és Imrich Nagy, *Matej Bel: Osobnosť, médium a transfer ideí na prahu osvietenstva* (Bratislava: Literárne informačné centrum, 2021); Tóth Gergely, „Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus és egyedi vonásai: Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza”, *Történelmi Szemle* 64, 3. sz. (2022): 417–445; Dávid Jablonský és Taťána Součková, „Hungarian Polymath Matthias Bel (1684–1749): Crossing the Boundaries of Interpretation of His Work in the Modern Slovak Historiography”, *Études sur la Région Méditerranéenne* (2023): 25–32. ¶ 2. Matthias Bel, *Adparatus ad historiam Hungariae sive Collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*, 2 köt. (Pozsony: J. P. Royer, 1735–[1746]). A művel kapcsolatos korábbi jelentősebb irodalom: V. Kovács Sándor, „Elveszettnek hitt decasok Bél Mátyás kéziratos *Adparatus*ából”, *Magyar Könyvszemle* 89, 2. sz. (1973): 150–157; Richard Marsina, „Matej Bel ako historik a editor”, in *Matej Bel: Doba – život – dielo*, szerk. Ján Tibenský (Bratislava: Slovenská Akadémia Vied, 1987), 238–246; a mű kiadására lásd Ivona Kollárová, „Mecenát, prenumerácia, privilégium a pozadie vydavateľských projektov Mateja Bela”, *Studia Bibliographica Posoniensia* (2020): 125–127; a mű kéziratira lásd Szelestei N. László, *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa* (Budapest: Akadémiai Könyvtár, 1984); Tóth Gergely, *Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus) – Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*, Nemzeti téka (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2006). Korábbi tanulmányaimban már magam is többször foglalkoztam Bél *Adparatus*ával. Lásd Tóth Gergely, „Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a *Collectio scriptorum Hungaricorum*”, *Magyar Könyvszemle* 127, 2. sz. (2011): 173–192; Tóth Gergely, „»Civilizált« őstörténet: A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében”, *Történelmi Szemle* 54, 2. sz. (2012): 219–246; Gergely Tóth, „The First Edition of Nicolaus Olahus' Hungaria in Matthias Bel's *Adparatus* (1735)”, in *Nicolaus Olahus 450: Proceedings of the International Conference on the 450th Anniversary of Nicolaus Olahus' Death – Nicolaus Olahus 450: Tagungsband der internationalen Konferenz zum 450. Todestag von Nicolaus Olahus*, szerk. Emőke Rita Szilágyi, Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien 17 (Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung, Balassi Institut–Collegium Hungaricum, Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 2019), 123–142. ¶ 3. A Bél-féle kiadás címe: Juvencus Coelius Calanus Dalmata, „Attila, post Venetam et Ingolstadiensem editionem tertium recusus, recognitus et notis uberrimis illustratus; Decadis I. Monumentum III.”, in Bel, *Adparatus*..., 1:89–158. A mű későbbi irodalmáról az alábbiakban ejtünk szót.

században a ma is meglévő rebdorfi kéziratról.[4] Időközben Pius Nikolaus Garelli, a császári bibliotéka vezetője Bécsben találkozót szervezett Bélnek a tudós Domenico Silvio Passionei pápai nunciussal, aki Calanus műve kapcsán figyelmeztette a pozsonyi historikust, hogy az életrajz már megjelent 1502-ben, majd ugyancsak ő az 1608. évi kiadásról is szólt neki.[5] Maga Garelli pedig 1735 augusztusában egy terjedelmes episztolában tájékoztatta a pozsonyi tudóst mindarról, amit Calanusszal kapcsolatban talált.[6]

Bél emellett egykori diákja, Tomka Szászky János pozsonyi konrektor segítségét is igénybe vette a kiadáshoz.[7] Vele íratta meg a jegyzetek nagy részét,[8] továbbá Tomka Szászky gyűjtötte ki a kézirat, illetve a két nyomtatvány közötti eltérő olvasatokat is. Nagyon fontos a kutatás későbbi alakulása szempontjából, hogy a pozsonyi tudós azonosította – vagy legalábbis azonosítani vélte – a szerzőt, mégpedig a 12–13. század fordulóján élt Kalán pécsi püspökkel.[9]

Bél Mátyás és a magyarországi forráskiadás

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a kiadás keletkezéstörténetének fent ismertetett részleteiről maga a szerkesztő tudósít minket. Az *Adparatus*ban ugyanis Bél minden forrásszöveg elé tudós bevezetőt írt, amelyben részletesen beszámolt a szerzőről és a műről, annak kéziratairól, a kiadás elveiről és a jegyzetekről.[10] Mindez persze ma már kézenfekvőnek tűnik, de ilyen mélységű kísérőtanulmányok akkoriban még egyáltalán nem számítottak szokványosnak, különösen Magyarországon. Nyugat-európai mintája ugyanakkor bőven akadt szerzőnknek: a legegyértelműbb talán a bollandista és maurista elődöket követő eruditus itáliai tudós, Lodovico Antonio Muratori, s annak nagy munkája, a *Rerum Italicarum scriptores*, amelyet maga Bél is többször követendő példaként emlegetett. Formailag is e kiadványból leshette el a kiadói előszavak gyakorlatát.[11]

Bél eme kis értekezései fontos mérföldkövek a honi filológia történetében. Igaz ugyan, hogy a 16. századi magyarországi humanista szövegkiadásokban is vannak tudós előszavak, de Bél alaposság, jegyzethivatkozásai, a kutatás állásának ismeretét tükröző megjegyzései már más minőséget jelentenek. Ezekkel Bél már a korabeli eruditus történetírás és forráskiadás nívóját célozta meg.

Hogy ebbéli törekvései sikerrel járjanak, folyamatosan és tudatosan kereste az együttműködést külföldi tudósokkal, és fáradozása ebben az esetben meghozta gyümölcsét. Amint azt fentebb említettem, Passionei tájékoztatta őt a meglévő kiadásokról, majd Garelli egy egészen lehengerlő tanulmányban foglalta össze részére, amit Calanus művéről tudni lehetett: kimerítően értekezett kiadásairól, illetve a Calanusszal kapcsolatos korábbi vélekedésekről, 11 fólió-oldalon. Bél ezt a kissé túlírt, de mindenképpen értékes szöveget közölte saját bevezetője után.[12]

„Magyarország sötétsége” – európaiak és Hungarusok egyenlőtlen párbeszéde

Bél tehát ezúttal jelentős támogatást kapott külhoni tudóstársaktól. A kollegiális segítségnyújtás harmonikus összképét azonban néhol elrontja egy-két disszonáns

¶ 4. Bél a bevezetőben említi a Schödel-másolatot: Matthias Bel, „Praefatio”, in Bel, *Adparatus*..., 1. köt.,)([1]r [ante p. 89]. (A szövegkiadások előtti paratextusok – ajánlás, bevezető, egyéb szövegek – számozatlanok az *Adparatus*ban, ezért az ívjelölést adjuk meg, illetve azt, hogy mely számozott oldal előtt található a bevezető.) A rebdorfi kódexben lévő másolat: Iuvencus Coelius Calanus, „Iuvenci Celii Calani Dalmate historia de Athila Hunnorum rege incipit feliciter”, Universitätsbibliothek Eichstätt-Ingolstadt (UEI), Cod. st 746, ff. 60r–68r. Online is elérhető, hozzáférés: 2023. 10. 30, https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bvb:824-cod-st-746-4. ¶ 5. A velencei kiadás: Iuvencus Celius Calanus, „Attilae vita per Iuvencum Celium Calanum Dalmatam edita”, in *Plutarchi vitae*... (Velence: per Doninum [! Dominum] Pincium, 1502), CXLIIIv–V[! CXLVI]r. A Canisius-féle 1608. évi ingolstadti kiadás (amely ugyancsak a rebdorfi kéziraton alapul, amint a címben is olvasható): Iuvencus Celius Calanus, „Iuvenci Coelii Calani Dalmatae historia de Attila Hunnorum rege incipit feliciter. Ex Cod. manuscripto Monasterii Rebdörffensis”, in Henricus Canisius, *Promptuarium ecclesiasticum*..., 1. köt. (Ingolstadt: ex Typographia Ederiana, 1608), (:)[1]r–(:)(:)[2]v [11 p.]. ¶ 6. A Passioneivel való beszélgetést és Garelli levelét alább bővebben is tárgyaljuk. ¶ 7. Tomka Szászky János életére és munkásságára további irodalommal lásd Tóth Gergely, „Tomka Szászky János”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor,* szerk. Kőszeghy Péter és Tamás Zsuzsanna, 14 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2003–2014), 12:79–82. ¶ 8. Lásd erre Bel, „Praefatio”,)([1]v b.) jegyzet. ¶ 9. Az azonosítás problémájára tanulmányunk utolsó részében térünk ki. ¶ 10. A Calanus-kiadás elé írt bevezető: Bel, „Praefatio”,)([1]r–[)(2]v [ante p. 89]. ¶ 11. Muratori nagy jelentőségű műve: Ludovicus Antonius Muratorius, *Rerum Italicarum scriptores, ab anno aerae Christianae quingentesimo ad millesimumquingentesimum* [!]*, quorum potissima pars nunc primum in lucem prodit ex Ambrosianae, Estensis, aliarumque insignium bibliothecarum codicibus*..., 25 köt. (Milánó: Societas Palatina, 1723–1751). Az itáliai tudósnak és művének Bélre gyakorolt hatásáról korábban már írtam. Lásd Tóth, „Bél Mátyás ismeretlen...”, 177–180; Tóth, „The First Edition...”, 125–126. ¶ 12. Pius Nicolaus Garelli, „Pius Nicolaus Garellius Clarissimo Viro Matthiae Belio suo s. p. d.”, in Bel, *Adparatus*..., 1. köt.,)([1]r–[)()()(2]r [ante p. 89].

hang. Itt van például Passionei és Bél találkozása. Amint azt a pozsonyi tudós elbeszéli, a nuncius érdeklődésére beszélt az *Adparatus* munkálatairól, s köztük Calanus mindeddig „kiadatlan” *Attilá*járól. Ennek hallatán a nuncius „barátságosan és nyájasan rám mosolygott” – írja Bél –, majd komoly hangon kijelentette, hogy a műnek létezik egy 1502. évi velencei kiadása.[13] Maga a gesztus, a nyájas, talán kissé lesajnáló mosoly még nem annyira feltűnő mozzanat, akár el is lehetne siklani felette. Garelli levelének egy részlete azonban megerősítheti gyanúnkat, hogy itt nem egy egyszeri esetről van szó. A tudós könyvtáros ugyanis, miután beszámolt a különféle, Bél által nem ismert Calanus-kiadásokról és a róla szóló irodalomról, azzal vigasztalja tudóstársát, hogy rámutat: több nagynevű tudósnak is elkerülte a figyelmét a Calanus-mű két nyomtatott kiadása, ezért aztán Bél, aki kimarad a tudományos információcseréből, és „Magyarország sötétségében bujkál” (!), csodálkozhat, hogy így járt.[14] Úgy vélem, ez a metsző, gunyoros megjegyzés is igazolja Tarnai Andor diagnózisát, miszerint a 17. század végére a nyugati közvélemény szemében Magyarország egy barbár pusztasággá vált, amely a művelt és civilizált világ határán kívülre került.[15]

Az egyetemjáró Hungarus-értelmiség, amely könyveket, tudást, módszereket hozott haza nyugatról, éppen ezt a növekvő szakadékot fájlalta a legjobban, s igyekezett a hidakat újraépíteni, a lemaradást behozni, s bizonyítani: léteznek olyanok, akik szeretnének világosságot gyújtani a pannon sötétségben. A nyugati szerzők körében ugyanis az a vád is elhangzott, hogy a magyaroknak tudósaik sincsenek, akik az országról tájékoztatnának.[16] Amint az látható: Bél és társai munkája fáradalmas és nehéz volt, és az ilyen Garelli-féle megjegyzések is tudatosíthatták bennük, hogy a cél még messze van.

Miért pont Attila? Az őstörténeti kutatások jelentősége a korszakban

Bél és Tomka Szászky János 265 darab jegyzetet írtak a szöveghez. Ezek között igen hosszú, 1–2 oldalnyi méretűek is akadnak, és a jegyzetanyag összességében a többszörösét teszi ki a rövidke életrajznak. A kommentárok jelentős része eruditus-antikvárius jellegű, amelyekben az 5. századi római–hun történelemmel kapcsolatos elbeszélő forrásokat, illetve kortárs históriai, geográfiai szakmunkákat citálnak a közreadók, s ezek segítségével magyarázzák, illetve teszik mérlegre Calanus állításait.[17] A jegyzetek másik fő csapásiránya a honi történeti irodalom, elsősorban Thuróczy és Bonfini kritikája; ez Bél más műveiben is tipikus és tudatos törekvés.[18] Igaz, ez nemcsak rá jellemző a korszakban, mivel más historikusok is tematizálják a régi középkori történeti narráció revíziójának szükségességét – de a pozsonyi tudós volt az, aki a legnagyobb hangsúlyt helyezte erre.[19]

Végül igen gyakori téma a közreadók jegyzeteiben, hogy a hunok anyagi és szellemi kultúrájának, szokásainak

¶ 13. „Adrisit mihi, vir summus, comiter ac blande, cum audiret, in ineditis me habere Iuvencum, simulque adfirmavit serio, visum sibi aliquando fuisse auctorem, ad calcem Vitarum Plutarchi, Latine, Venetiis, ante duo secula, excusum...” Bel, „Praefatio”,)([1]v [ante p. 89]. („E kiváló férfi nyájasan és kedvesen rám mosolygott, amikor meghallotta, hogy Iuvencust kiadatlannak tartom, s egyúttal komolyan kijelentette: egyszer látta ezt a szerzőt Plutarkhosz életrajzainak végén; kétszáz évvel korábban adták ki Velencében latinul...” Fordítás tőlem [T. G.], ahogy minden más fordítás esetében is.) ¶ 14. „Vides igitur, Doctissime Beli! ex hucusque allatis, Iuvenci Coelii Calani Dalmatae Attilam, etsi typis iterato vulgatum, plures tamen magni nominis eruditos viros, et in scrutis litterariis excutiendis, ad stuporem assiduos, latuisse. Quod Tibi, extra commercium literarium degenti, et in tenebris Hungariae latitanti, si uti viris doctis, in magna luce accidit, solatio esse poterit.” Garelli, „Pius Nicolaus Garellius...”,)()()([1]v [ante p. 89]. („Láthatod tehát az eddig közöltekből, igen tudós Belius, hogy bár a dalmát Iuvencus Coelius Calanus Attiláját kétszer is kinyomtatták, mégis elkerülte több nagynevű, művelt férfiú figyelmét, noha azok bámulatos szorgalommal kutattak mindenféle ócska iromány után. Vigaszul szolgálhat neked, aki a tudományos érintkezésen kívül élsz, és Magyarország sötétségében bujdokolsz, hogy mindez még tudós emberekkel, teljes napvilágnál is megesett.”) ¶ 15. Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 63–79. ¶ 16. Uo., 79–84. et passim; Dávidházi Péter, „»Védeni a nemzeti betűletet«: Az irodalomtörténészi szerephagyomány Wallaszkytól Toldyig”, in *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla és Tüskés Gábor, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 198–208; Tóth, „Egy hungarus értelmiségi...”, 437–442. ¶ 17. Szép példa erre a catalaunumi csatáról szóló, értekezés-méretű jegyzet: Bel, *Adparatus*..., 1. köt., 106–108, b.) jegyz. ¶ 18. Így Bél cáfolja Thuróczyt, Bonfinit és Oláhot, miszerint a hunok megválasztották volna Attilát: valójában – írja – versségi, örökletes jogon lett fejedelem. Lásd Bel, *Adparatus*..., 1. köt., 98, c.) jegyz. További példák: 97, a.), b.); 100, f.); 105, g.); 114, m.); 115, b.); stb. ¶ 19. Lásd erre Szabados György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században* (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 149, 157, 160; Tóth Gergely, „A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből: Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*”, *Történelmi Szemle* 55, 4. sz. (2013): 593–617, 603–606; Benei Bernadett, „»Non tam stylo, quam veritati studuit«: Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome chronologica rerum Hungaricarum* c. munkájában”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor és Molnár Dávid, Convivia Neolatina Hungarica 2 (Szeged: Lazi Kiadó, 2017), 53–59.

nyomait újra meg újra megtalálják a korabeli magyarság életmódjában (így például, amikor a hunok és magyarok lakodalmi szokásainak azonos vonásait vélelmezik),[20] illetve az, hogy megpróbálják a hun történetben előforduló tulajdonneveket és egyéb szavakat a magyar nyelvből levezetni.[21] Ez szintén nagyon jellemző Bélre. Az ilyen típusú jegyzetek kétirányúak: céljuk részben a magyarok hun eredetének bizonyítása, de Bél ezen túl láthatólag úgy vélte, hogy ő valóban érvényes magyarázatokat tud adni a hun történet bizonyos kérdéseire a magyar nyelv, illetve a magyar história, illetve népszokások segítségével.[22] Így például teljesen komolyan gondolja, hogy Udine város – latinul Utinum – és az azonos nevű hegy a magyar *út* szóból, illetve annak ragozott alakjából *(úton)* származik, minthogy a hegyet vagy a dombot – illetve Calanus életrajzában a várost is – a közkeletű monda szerint a hunok emelték Aquileia ostroma során.[23]

Ahogy jeleztük, a magyar őstörténet tematikája Bél Mátyás számára elsőrendű jelentőségű; ez a téma végigvonul egész életművén, és az *Adparatus*ban is igen hangsúlyos. Calanus művén kívül megjelentette még az *Adparatus*ban Frölich *Prodromus*át, annak függelékében saját levélváltását és egyben vitáját a szentpétervári akadémikussal, Gottlieb Siegfried Bayerrel a magyarok eredetéről, és természetesen a legfontosabb szöveget, a Priszkosz-töredékeket, hasonlóan komoly jegyzetapparátussal.[24] Bél itt is és egyéb írásaiban is határozottan kiállt a hagyományos hun–avar–magyar rokonság mellett.[25]

Miért volt neki a téma ennyire fontos? Úgy gondolom, hogy a hun történetre és Attila-kultuszra minden korszakban más-más okból volt szükség: más miatt kellett Kézainak, Thuróczynak, Oláhnak és Bél Mátyás nemzedékének.[26] Az utóbbiaknak véleményem szerint azért kellett a hun rokonság, mert ez kötötte be a magyarságot Európába, nem a homályos szkíta eredet; ezzel a magyarság a részévé vált az európai antikvitásnak, még ha negatív szerepben is. Ehhez az örökséghez még így is megérte csatlakozni, hiszen így a magyarok egy nagy hódító népnek, a rómaiak méltó ellenfeleiként fellépő hunoknak az örökösei lettek. A németek a hasonlóan ambivalens germán örökséget fogadták el, s Tacitus *Germaniá*ját tekintették őstörténetük kiindulópontjának.[27] Bél Mátyásnak és nemzedékének Ammianus, Jordanes, de sokkal inkább Priszkosz – és kisebb mértékben Calanus – műve jelentette azt, amit a németeknek a *Germania*, vagyis egy olyan antik forrásművet, amely saját vélelmezett őseik dicső tetteinek állít emléket. Tudatos törekvés van tehát amögött, hogy Bél Mátyás Calanust és Priszkoszt is kiadta: meggyőződése lehetett ugyanis, hogy ez a magyar tudományosság feladata. Ehhez járult, hogy a jegyzetapparátusban is a hun–magyar rokonságot tematizálta.

¶ 20. A jegyzetben a közreadók azt feltételezik, hogy Attila házassága előtt bizonyosan volt béljóslás, mert Jordanes arról közvetít, hogy a hunok minden fontosabb ügy előtt ehhez folyamodtak; majd e feltételezett házasság előtti jóslást egy magyar párhuzammal erősítik meg, jelezve, hogy a hun szokás nyomai ma is megvannak a magyarságnál („…superstitionis huius haud exilia hodienum supersunt apud gentem Hungaricam vestigia.") Bel, *Adparatus*…, 1. köt., 136, g.) jegyz. Egy másik helyen, ahol Calanus arról ír, hogy Attila temetésén gyászéneket énekeltek a katonák, a közreadók a legnagyobb természetességgel kötik össze a hun szokásokat a magyarokkal: „Voce tibiisque cantare, apud Hunnos Hungarosque, in laude fuit positum" („Énekelni és furulyán játszani a hunoknál és a magyaroknál dicséretes dolognak számított"). Uo., 143, g.) jegyz. ¶ 21. Lásd Bel, *Adparatus*…, 1. köt., 116(2), p.), r.) (nyomdahiba miatt két 116-os számmal ellátott oldal van); 118, dd.); 120, d.); 124, q.); 136, g.); 143, g.); stb. ¶ 22. Főleg a Priszkosz-töredékek jegyzetanyagára jellemző mindez, de máshol is. Lásd erre Tóth, „»Civilizált« őstörténet…", 230–234, 240–242. ¶ 23. „Quod forsitan, recedente Attila, ex ruinis Aquileiae postea enatum, congesti ab Hunnis, proximi montis Utinae, nomen retinuit. Hungarica profecto origine prognatum esse videtur. *Ut* enim, Hungaris, viam, *Uton* cum suffixa particula, in via, significat. Verisimile est, eo fini collem Utinum excitatum fuisse, partim, ut memoriam Attilae, si Aquileia potiri non potuisset, apud posteros iuxta vitam (viam?) sustineat, partim, ut demigrantibus in Italiam, remigrantibusque Hunnis, collis in itinere, hermae loco fiat." Bel, *Adparatus*…, 1. köt., 124, q.). („Ez [tudniillik Utinum, azaz Udine városa – T. G.] talán Attila visszavonulásakor, Aquileia romjaiból keletkezett később, s megtartotta a közeli Utina [!] hegy nevét, amelyet a hunok hordtak össze. Az bizonyosnak tűnik, hogy magyar eredetű a keletkezése. Az »ut« ugyanis magyarul azt jelenti: »út«, az »uton« a hozzáillesztett toldalékkal pedig azt, hogy »úton«. Valószínű, hogy részben azért emelték az Utinum nevű dombot, hogy fenntartsa Attila emlékét az utókor számára az út mentén (?), ha nem tudta volna birtokba venni Aquileiát, részben pedig azért, hogy az Itáliába elvonuló s onnan visszajövő hunoknak az útba eső domb herma [„útmutató", „útjelző"] gyanánt szolgáljon.") ¶ 24. Frölich *Prodromus*a és a Bayerrel való levélváltás: Bel, *Adparatus*…, 1. köt., 381–418; a Priszkosz-töredékek kiadása: Bel, *Adparatus*…, 2. köt., 1–83. ¶ 25. Szabados, *A magyar történelem*…, 172–174; Tóth, „»Civilizált« őstörténet…", 226–230, 232–234, 236–240. ¶ 26. A témára átfogó tanulmányok, monográfiák: Szabados, *A magyar történelem*…; Vásáry István, *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*, Magyar Őstörténeti könyvtár 24 (Budapest: Balassi Kiadó, 2008); Sándor Klára, *Nyelvrokonság és hunhagyomány* (Budapest: Typotex Kiadó, 2011); Ács Pál, „»Istennek haragja – magyarnak példája«: A hun történet két értelmezése", in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. Tóth Gergely, Magyar történelmi emlékek: Értekezések (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014), 13–38; Szörényi László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi honfoglalási epika történetéből*, 2. jav. és bőv. kiadás (Budapest: Nap Kiadó, 2018). ¶ 27. Lásd erre újabban Hans Kloft, „Die *Germania* des Tacitus und das Problem eines deutschen Nationalbewußtseins", *Archiv für Kulturgeschichte* 72, 1. sz. (1990): 93–114, továbbá Thomas Renna, „The Reception of Tacitus' *Germania* by the German Humanists: From Provence to Empire", *Quidditas* 37, 1. sz. (2016): 111–150.

Calanus, aki nem Kalán: a szövegkiadás fogyatékosságai és a téves attribúció

Bél kiadásának ugyanakkor vannak gyerekbetegségei. A szöveggondozás első pillantásra megvalósult: külön jegyzékben szerepelnek a Calanus-mű két nyomtatott kiadásának a Bél által követett Schödel-féle másolattól eltérő olvasatai, Tomka Szászky János jóvoltából.[28] Ez önmagában jelentős eredmény volt a magyar tudományosságban, hiszen végre újra módszeres filológiai apparátus készült egy szöveghez. Erre gyakorlatilag Zsámboky János óta nem volt példa.[29] Csakhogy a szöveggondozás meg is rekedt a *lectiones variae* kigyűjtésénél. Bél ugyanis a főszövegben a kézirata – vagyis a rebdorfi kódexben lévő szöveg Schödel Márton által készített másolata – olvasatait tartotta meg a nyomtatványokkal szemben, még akkor is, amikor egyértelműen a nyomtatványok hozzák a helyes variánst, tehát amikor Schödel hibát ejtett a másoláskor.[30] Bár egy esetben a szövegkiadásban is felhívta a figyelmet – lapalji jegyzetben – a Schödel-másolat hibás voltára a nyomtatott edíciók tanúságát követve,[31] ez a szomorú összképen nem változtat.

Valószínű ugyanakkor, hogy Bélnek nem is állt szándékában javítani a nyomtatványok alapján a szöveget. Bevezetőjéből ugyanis kiderül: a saját kiadása már a nyomdában volt, amikor Passioneitől értesült a nyomtatott edíciók meglétéről.[32] Megtehette volna persze, hogy a nyomtatványokkal összevetve átnézi és korrigálja a textust, s újrakezdi a nyomdával a szöveg betördelését, ám erre nem került sor.[33] Vélhetőleg anyagi okok álltak döntése mögött, de bizonyosan szerepet játszott az elmélyültebb szöveggondozás elmaradásában Bél folyamatos túlterheltsége is. Valószínűleg ezért bízta Tomka Szászkyra az eltérő olvasatok kigyűjtését. A nagy pozsonyi tudósnak ugyanis a *Notitia* készítése közben láthatóan nem maradt ideje arra, hogy az *Adparatus* aprómunkáját is elvégezze.

Súlyosabb következményekkel járt Bél Mátyás téves attribúciója. A szerző, vagyis Iuvencus Caelius Calanus azonosítása Kalán püspökkel igen gyenge lábakon állt: csupán a név részleges egyezését, illetve Kalán püspök rövid ideig tartó horvát és dalmát kormányzóságát tudta érvként felhozni (ez lenne a magyarázata a neve végén szereplő „Dalmata" megjelölésnek).[34]

¶ 28. Címe: *Syllabus variarum lectionum ex Cod. Ms. Rebdörffensi, ed. Veneta et Canisii, in vitam Attilae Iuvenci Coelii Calani Dalmatae.* Lásd Bel, *Adparatus*…, 1. köt., 155. A nyomtatványban ugyan nem szerepel, de Bél Mátyás Tomka Szászkyhoz írott egyik leveléből tudjuk, hogy ezt is a szorgalmas tanítvány készítette el (Bél figyelmeztetése egykori diákjának: „Vide autem, uti quas collegisti, variantes lectiones, in Attilam Juvenci, rite se habeant." [„Ügyelj azonban rá, hogy rendben legyenek az eltérő olvasatok, amelyeket Iuvencus *Attilá*jához gyűjtöttél."]) Lásd Bél Mátyás levelét Tomka Szászky Jánosnak (Bécs, 1736. febr. 10.), in Szelestei N. László (s. a. r.), *Bél Mátyás levelezése*, Magyarországi tudósok levelezése 3 (Budapest: Balassi, 1993), 582. sz. ¶ 29. Zsámboky filológiai munkásságára lásd Almási Gábor és Kiss Farkas Gábor, „Szöveggondozás és kapcsolatápolás: Zsámboky János életműve a reneszánsz filológia tükrében", *Irodalomtörténeti Közlemények* 117, 6. sz. (2013): 673–676. ¶ 30. Tomka Szászky egyik megjegyzése a következő: „p. 110. *l. 3. factum est* MS. Rebd. suasum est. Ven. Can." Lásd Bel, *Adparatus*…, 1. köt., 156. Holott az „MS Rebd."-ben, tehát a rebdorfi kéziratban is „suasum est" áll (UEI Cod. st. 746, f. 62r), csak éppen a jelek szerint Schödel félreolvasta a szöveget. A főszövegben azonban maradt a hibás olvasat (Bel, *Adparatus*…, 1. köt., 110). Van olyan eset is, amikor Tomka Szászky észreveszi: a Schödel-féle másolatból hiányzik egy rész, s felhívja a figyelmet, hogy ezt a nyomtatványokból pótolni kell. „*ibid.* [p. 97. l. 10. – T. G.] *absumserit*. MS. Quae desunt, supplenda sunt ex Ven. et Can. ed. *Capta circiter tria millia fuerunt*…" stb. Uo., 155. Tomka Szászky helyesen gyanította, hogy itt másolói kihagyásról van szó, mivel a rebdorfi kéziratban is ott van a mondott szövegrész (tehát itt megint Schödel hibázott). Lásd UEI Cod. st. 746, f. 61r. A pótlás azonban nem történt meg magában a szövegkiadásban. (Vö. Bel, *Adparatus*…, 1. köt., 97). ¶ 31. Lásd Bel, *Adparatus*…, 1. köt., 112, d.) jegyz.; uo., 156 (lásd a szövegrészhez tartozó jegyzetet). A közreadók máskor is felhívják a figyelmet arra, ha valami tévedést sejtenek a szövegben, s ilyenkor jegyzetben igyekeznek azt korrigálni – e jegyzeteknek azonban nincs közük az eltérő olvasatokhoz, tehát Bél és Tomka Szászky még akkor készítették őket, amikor nem ismerték a két nyomtatványt. Lásd Uo., 113, g.), i.), k.); 123, d.); 140, h.). ¶ 32. „Iam vero excudebatur libellus, cum Vindobonae tunc diversanti, ita licuit esse felici, ut, ab Dominico Passioneio, Pontificis Maximi, apud Augustam Aulam, legato, viro, in historia litteraria, ad prodigium usque erudito, ad colloquium benevole admitterer…" Lásd Bel, „Praefatio",)([1]v [ante p. 89]. („Már nyomtatták a könyvecskét, amikor Bécsben járván akkora szerencse ért, hogy Domenico Passionei, a császári udvarban tartózkodó pápai követ – aki egészen csodálatos módon járatos a régi irodalomban – jóságosan engedélyezte nekem, hogy beszéljek vele…") ¶ 33. Egy helyen, mint láttuk, legalább jegyzetben hozta a szöveg alatt a helyes olvasatot (lásd 31. jegyzet), ami azzal magyarázható talán, hogy az az oldal ekkor még nem volt betördelve, így volt rá lehetősége. ¶ 34. „Sunt in promtu, diplomata, quae Calanum, ad annum MCXCVII. sub Emerico rege, in episcopis Quinqueecclesiensibus referunt. Si hic is est, quem Szentivanius, Calanum Paleatum, Dalmatiae et Croatiae gubernatorem adpellat, res in vado fuerit, cur Calanus Dalmata adpelletur. Tunc vero, Iuvencus Coelius, praenomina erunt, sive patronimica ea, sive aliunde petita." Lásd Bel, „Praefatio", [)(2]v [ante p. 89]. („Kéznél vannak olyan oklevelek, amelyek Calanust az 1197. évnél, Imre király alatt, a pécsi püspökök sorában említik. Ha ez a Calanus az, akit Szentiványi Calanus Paleatusnak, Dalmácia és Horvátország kormányzójának nevez, akkor világos, hogy miért nevezik Calanus Dalmatának. Ez esetben viszont a »Iuvencus Coelius« előnevek lesznek, akár az ősei után, akár máshonnan kapta őket.") Szentiványi Márton a Bél által idézett helyen azért nevezi „Calanus Paleatus"-nak (helyesen: *Palleatus*, vagy *Palliatus*) Kalán püspököt (lásd Martinus Szentivany, *Dissertatio Paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae. Ex parte prima Decadis tertiae Curiosorum, et selectiorum, variarum scientiarum miscellaneorum* [Nagyszombat: Typis Academicis, 1699], p. 71), mert maga a főpap is így jelölte meg magát egyes okleveleiben, tehát érseki palást *(pallium)* viselésére volt jogosult. E „melléknevére", illetve horvátországi kormányzására, s általában egész pályájára lásd Szeberényi Gábor: „»Kalán, Isten kegyelméből palliumos pécsi püspök, egész Dalmácia és Horvátország kormányzója«: Újabb szempont a horvát–magyar perszonálunió 12. századi történetének kérdéséhez", in *Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. Az Előadások Pécs történetéből '98, '99 és 2000. c. konferenciák válogatott előadásai*, szerk. Varga Lajos és Vonyó József (Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2002), 229–241, a *palleatus* melléknévre: uo., 230, 234.

Ennek ellenére Bél nézete viszonylag hamar teret nyert, mivel azok, akik későbbi szerzőt gyanítottak (Johann Albert Fabricius, maga Garelli, illetve Scipione Maffei), szintén nem támasztották alá megfelelő érvekkel álláspontjukat, és jelöltjük sem volt, ellentétben Béllel.[35] A század második felében Edward Gibbon, a nagy angol történész már elfogadta Kalán főpap szerzőségét, ahogy némi bizonytalankodás után a pécsi püspökség történetét megíró Koller József is.[36] A külföldi szakirodalomban máig él ez a tévedés,[37] de itthon ifj. Horváth János 1941-ben megjelent kiváló értekezése igen meggyőző érvekkel zúzta szét Bél elméletét. Főbb ellenvetései a következők: a Calanus-szöveg észak-itáliai mondákat, néphagyományokat rögzít (tehát aligha írhatta egy magyar főpap); a 15. század vége előtt senki sem tud róla; humanista jegyekkel bír, és első kézirata is 1469-ből való.[38] Érvelését a honi kutatás maradéktalanul elfogadta, és immár meg sem említik Kalán püspök személyének tárgyalásakor a *Vita Attilae*-t.[39]

Mi a tanulsága Bél tévedésének? Véleményem szerint ő abból indult ki, hogy csak egy magyar szerző írhatott egy olyan, viszonylag semleges, szélsőségektől tartózkodó Attila-biográfiát, mint amilyen a Calanus-szöveg. Befolyásolhatta ebben Oláh Miklós Attila-életrajza, illetve a Thuróczy-krónika nagy hun története, s persze az ekkor még sziklaszilárd hun–magyar azonosságtudat is. Emellett ismerte Kalán püspök nevét, hiszen a *Notitia* munkálatai során összeállította a pécsi püspökök archontológiáját.[40] Így adódott, minden egyebet felülírva a téves azonosítás ötlete.

Összegzés

A fentebb elmondott történetben, illetve történetekben sajátos módon a főszereplő, vagyis a Calanus-szöveg a legkevésbé érdekes. Egy kései, rövidke biográfia csupán, főleg Jordanes és más szerzők munkái alapján; Bél saját elmondása szerint maga is csalódott benne.[41] Nem állítjuk persze, hogy ne lenne még kutatni való a mű körül, hiszen szerzője továbbra sem ismert, és az ifj. Horváth János által felvetett állítások a szöveg észak-itáliai kapcsolódásairól további alapos vizsgálatra várnak. Meglehet ugyanakkor, hogy ez már nem annyira a magyar történet- és irodalomtudomány feladata.

Mi az tehát, ami számunkra, a korabeli magyarországi literatúra, művelődés és históriaírás kutatói számára fontossággal bír? Rendkívül jelentősnek gondolom egyrészt magát a szövegkiadás formai jegyeit, a tudós előszót, az igen színvonalas jegyzetanyagot, és a kritikai apparátust. A honi szövegkiadás és szövegkritika ezzel szintet lépett: ez Bél és Tomka Szászky elvitathatatlan érdeme. De ugyanitt meg kell említeni a hibákat is, jelesül azt, hogy az apparátus eredményeit Bél nem dolgozta bele a szövegkiadásba, illetve, hogy jó kétszáz évig vakvágányra vitte a kutatást a szerző személyét érintő tévedésével. Azt pedig, hogy milyen nehéz volt utolérni a nyugati tudományosságot – színvonalban, körültekintésben, tájékozottságban, kapcsolati háló kiépítésében –, jól jelzi Passionei nyájas mosolya és Garelli metsző megjegyzése a Magyarországon uralkodó sötétségről.

A hun–magyar azonosság tematizálása a jegyzetapparátus legfontosabb vonása. Ezzel léphetett be Bél Mátyás, illetve kortársai (Desericzky, és később Pray is) az őskereső európai diskurzusba. A hun történetről ekkor eleink még azt hitték, hogy a *mi* történetünk – ezért kellett magyarázni, Jordanestól s másoktól származó negatív felhangjait tompítani,[42] illetve a hun–magyar rokonságot nyelvészeti és egyéb érvekkel megszilárdítani (különösen a hunok és magyarok életmódjának hasonló vonásaira rámutatva). A hun eredettel lehetett ugyanis feltenni a magyarságot az európai antikvitás térképére. Fontos volt emellett Bél Mátyás tudós nemzedékének az is, hogy az efféle minőségi szövegkiadásokkal, értekezésekkel, eruditus jegyzetekkel a magukénak vindikálják a hun örökséget, amelyet mások elvitattak a magyarságtól,[43] illetve amelyre mások is igényt tartottak.

Hogy a korabeli Hungarus szerzők eme törekvése külföldön mennyire volt sikeres, az kérdés – de hogy itthon hozzájárult a hun–magyar azonosság továbbéléséhez, az egészen bizonyos. Mi sem tanúsítja ezt jobban, mint Ipolyi Arnold nevezetes munkája, az 1854-ben megjelent *Magyar mythologia*. Ebben Calanus úgy jelenik meg mint hitelt érdemlő (magyar!) szerző, aki művében a magyarság régi hitvilágának nyomait örökítette meg – s ennek megfelelően számos alkalommal elő is kerülnek az általa írtak a kötetben.[44] Ez bizonyosan a könyvben szintén igen sokszor megidézett Bél és szerzőtársa, Tomka Szászky hatására alakult így, hiszen Ipolyi az ő Calanus-kiadásukat használta, s bizonyára a jegyzeteiket is elolvasta. E jegyzetekben pedig, mint láttuk, a két tudós szerző sűrű szövéssel kötötte össze a hunokról szóló adatokat a magyarsággal, tovább erősítve az évszázadok óta makacsul élő vélekedést hajdani eleinkről.

¶ 35. 1735-ben – tehát Bél kiadása előtt egy évvel – Johann Albert Fabricius német régiségbúvár azt írja, hogy nem lehet a 15. századnál korábbra helyezni a szerzőt („neque enim saeculo decimo quinto antiquior habendus est"). Lásd J. A. Fabricius, *Bibliotheca Latina mediae et infimae aetatis, volumen quartum* (Hamburg: sumtu viduae Felgineriae, 1735), 629. A Bélnek írt levelében (ugyancsak 1735-ben) maga Garelli is úgy fogalmaz, hogy Calanus „a 12. század után, és talán sokkal később" alkotott („[…] Iuvencum Caelium Calanum Dalmatam post saeculum XII, et forte multo serius, atque sine multo iudicio, scripsisse"). Lásd Garelli, „Pius Nicolaus Garellius…",)()()([1]v [ante p. 89]. Scipione Maffei csupán kételyét fogalmazza meg Bél állításával kapcsolatban, s jelzi, hogy a későbbi datálás sem kizárt („L'autore si crede che vivesse su la fine del secol duodecimo, se pure non su piu tardi"). Scipione Maffei, *Osservazioni letterarie, che possono servir di continuazione al giornal de' Letterati d'Italia: Tomo I* (Verona: Jacopo Vallarsi, 1737), 89. ¶ 36. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Volume the third (London: Strahan, 1781), 354; Josephus Koller, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*, Tomus I. (Pozsony: Landerer, 1782), 290–291. ¶ 37. Marianna D. Birnbaum annak ellenére ragaszkodott a püspök szerzőségéhez, hogy már ismerte Horváth János alább bemutatandó véleményét: Marianna D. Birnbaum, „Croatian Humanists at the Hungarian Court", *Journal of Croatian Studies* 27 (1986): 5. A lengyel Ryszard Grzesik ugyanakkor nem mutatja jelét annak, hogy tudomása lenne Horváth könyvéről, mivel Kalán püspök szerzőségére alapozza azt az elméletét, hogy a főpap írta volna a magyar–lengyel krónikát. Ryszard Grzesik, *Kronika węgiersko–polska: Z dziejów polsko–węgierskich kontaktów kulturalnich w średniowieczu – The Hungarian–Polish Chronicle: Studies of the Polish–Hungarian Culture Relationship in the Middle Ages*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historycznej 56 (Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1999), 210–211, 216. Kritikáját lásd Csákó Judit, „A magyar–lengyel krónika és a hazai elbeszélő hagyomány", *Századok* 148, 2. sz. (2014): 307. ¶ 38. Ifj. Horváth János, *Calanus püspök és a Vita Attilae*, Értekezések a magyarországi latinság köréből 4 (Budapest: Budapesti Kir. Magy. Pázmány Tud. Egyetem Latin Filológiai Intézete, 1941), 17–18, 55–70, 79–85. A *Vita* kézirataira lásd Kulcsár Péter, *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis* [!] *ab initiis usque ad annum 1700 – A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig* (Budapest: Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2003), 103–104. (Az általa felsorolt 16 kézirat között valóban nincs olyan, amely korábbi lenne a 15. századnál.) ¶ 39. Makk Ferenc, „Kalán", in *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál és Makk Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 312–313 (nem említi a művet); Szeberényi, „»Kalán, Isten kegyelméből…«" (nem említi a művet); Csákó, „A magyar–lengyel krónika…", 307 (Horváth alapján tagadja Kalán szerzőségét). ¶ 40. Az archontológiában is kijelenti Kalán püspökről, hogy ő a *Vita Attilae* szerzője, s hivatkozza az *Adparatus* megfelelő helyét is: Matthias Bel, *Notitia Hungariae novae historico geographica … Comitatuum ineditorum tomus quartus, in quo continentur … Comitatus Alba Regalis, Tolnensis, Simigiensis et Baranyiensis*, edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius Tóth, textum recensuerunt notisque instruxerunt Gregorius Tóth, Bernadett Benei, Zoltanus Gözsy, Rudolphus Jarmalov (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017), 339. De már Calanus-edíciójának megjelenése előtt is ezt állította a főpapról a vármegyeleírás szövegének egy korábbi változatában. Uo., 303. ¶ 41. „Attilam, Iuvenci Coelii Calani Dalmatae, edimus, libellum, fama, quam habuit hucusque, multis modis inferiorem…" Lásd Bel, „Praefatio",)([1]r [ante p. 89]. („A dalmát Iuvencus Coelius Calanus Attiláját adjuk ki: azt a könyvecskét, amely eddigi hírnevénél jóval kevesebbet ér…").

¶ 42. Bél és Tomka Szászky Calanusszal is vitatkozik a jegyzetekben, mivel helyenként túlságosan negatívnak találták az Attila külsejéről szóló – jelentős részben Jordanes szövegén alapuló, de új elemeket is tartalmazó – leírását. Lásd Bel, *Adparatus…*, 1. köt., 117–119. (Lásd a jegyzeteket, különösen a 119. oldalon lévő ll.) jegyzetet.) A Calanusnál található Attila-jellemzésre (benne egyebek mellett a kutyaszerű vonásokra!) és annak tágabb összefüggéseire lásd Enikő Békés, „Physiognomy in the Descriptions and Portraits of King Matthias Corvinus", *Acta Historiae Artium* 46 (2005): 51–97, 78–81. ¶ 43. Az említett Bayer például kétségbe vonta a hun–magyar rokonságot. Lásd erre bővebben Tóth, „»Civilizált« őstörténet…", 236–238. ¶ 44. Ld. Ipolyi Arnold, *Magyar mythologia* (Pest: Heckenast, 1854), xviii, 154, 504, 550, 554, 556, 558. Calanus magyar voltára: „Beszélik azt később honi íróink, mint Calanus…" (uo., 504). Egy helyen „Kalán"-nak nevezi (uo., 154). Ipolyira e vonatkozásban még lásd Horváth, *Calanus püspök…*, 5. Tegyük hozzá ugyanakkor, hogy az Ipolyi által kiindulópontnak tartott hun–magyar rokonság a 19. század közepén már korántsem volt általánosan elfogadott a honi történettudományban, s a kötet egyebekben is elavultnak, s módszertanilag is problematikusnak számított – már saját korában is. Vö. Fenyő István, „Ipolyi Arnold »*Magyar Mythologiá*«-ja", in *Mítoszok nyomában… Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon: Tanulmányok*, főszerk. Miskolczy Ambrus, szerk. Hausner Gábor és Kincses Katalin Mária, Transilvanica varietas (Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék–KSH Levéltára, 2004), 321–331, különösen 325, 329–330.

Szilágyi Emőke Rita

A bibliofil Oláh Miklós*

Oláh Miklós könyvek iránti szeretete, mondhatni rajongása régóta ismert a hazai kutatás számára.[1] *Levelesköny*vének 1875-ös kiadása[2] után megélénkült a munkássága iránti érdeklődés, sorra jelentek meg a humanista főpap és kancellár irodalmi műveltségét, könyvgyűjteményét, humanista kapcsolatait vagy épp rokonságát bemutató írások, mindenekelőtt a levelezése, illetve egyéb források – végrendelete, illetve egy, a halála után hat nappal készített inventárium – alapján.[3] Az már a kezdetektől fogva világos volt, hogy Oláh Miklós grandiózus könyvgyűjteménnyel rendelkezett, de sajnos az is nyilvánvaló volt, hogy azt legfeljebb nagyjából lesz lehetséges rekonstruálni.

Fontos leszögezni, Oláh Miklós könyvgyűjteménye bár különleges, de egyáltalán nem egyedülálló a kortársai körében sem: az elmúlt évtizedekben olyan szerzők könyvtárainak a rekonstrukciói készültek el, mint Hans Dernschwam, Zsámboky János, Dudith András,[4] vagy éppen Batthyány Boldizsár.[5] Ami mégis különlegessé teszi Oláh gyűjteményét, az sokkal inkább az a tény, hogy bár egykorú katalógus vagy jegyzék nem maradt fent róla, a számos egyéb dokumentum és a fennmaradt példányok egy igen impresszív képet mutatnak: nehéz megbecsülni a gyűjtemény méretét, de talán a félezres nagyságrenddel nem tévedünk nagyot.

A könyvgyűjtemény rekonstrukciója még ma is tart, tulajdonképpen befejezhetetlen feladat, s ennek alapvetően három oka van: a már említett tételes könyvkatalógus vagy inventárium hiánya, a kötetek szétszóródottsága (7 ország 20 gyűjteményében találtak eddig példányokat), és nem utolsósorban az a tény, hogy eredetileg fizikailag sem egy, hanem több könyvtárról volt szó, s ennek megvannak a maga következményei.

Oláh Miklós könyvtáráról lassan két évszázada jelennek meg publikációk. Elsőként Kemény József[6] neve említendő, aki Oláh Miklós emlékezetéről szólva összegyűjtött egy csokornyit az Oláhnak dedikált könyvekből. A konkrét példányok beazonosítását Csontosi János[7] kezdte meg, aki a gyűjtését a kismartoni ferencesrendi könyvtárban végezte és a listája 13 példányt tartalmazott. Ezt előbb Hárich János (31 kötet és 76 műcím, további 9 kötet kérdéses, ami 15 művet jelent), Dankanits Ádám[8] (25 példány), majd Szelestei Nagy László egészítette ki számos további hazai gyűjtemény

* A tanulmány a MTA–BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport támogatásával készült.

¶ 1. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Monok Istvánnak, Zvara Edinának, Diós Istvánnak (Budapest, Központi Szeminárium), Florian Bayernek (Eisenstadt) és Margit Koppnak (Eisenstadt) a szíves segítségükért. ¶ 2. Ipolyi Arnold, szerk., *Oláh Miklós: II. Lajos és Mária királyné titkára, utóbb magy. orsz. cancellár, Esztergomi Érsek-Primás és kir. helytartó levelezése*, Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria 25, (Budapest, 1875). Revideált kiadása: Nicolaus Olahus, *Epistulae 1523–1533*, szerk. Szilágyi Emőke Rita, 1, BSMRAe: Series nova, XIX (Budapest: reciti, 2018); Nicolaus Olahus, *Epistulae 1534–1553*, szerk. Szilágyi Emőke Rita, 2, BSMRAe: Series nova, XIX (Budapest: reciti, 2022). ¶ 3. Merényi Lajos, „Oláh Miklós végrendelete", *Történelmi Tár* 19 (1896): 136–159. „Conscriptio seu inventarium rerum universarum Reverendissimi quondam Domini Archiepiscopi Strigoniensis in sacello capituli ecclesiae Divi Nicolai Tirnaviae repertarum 21. Januarii anno Domini 1568", MNL OL, E 156a, Fasc. 75, 32a sz. Idézi Acsády Ignácz, „Könyvek régi összeírásokban", *Magyar Könyvszemle: Új folyam* 2, 3 (1894): 209–221, 211. ¶ 4. Berlász Jenő, Keveházi Katalin és Monok István, *A Dernschwam-könyvtár: Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*, Adattár 12/1 (Szeged: Scriptum Kft., 1984); Monok István, szerk., *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587): Gulyás Pál olvasatában*, Adattár 12/2 (Szeged: Scriptum Kft., 1992); Jankovics József és Monok István, *Dudith András könyvtára: Részleges rekonstrukció*, Adattár 12/3 (Szeged: Scriptum Kft., 1993). Vö. továbbá Monok István és Zvara Edina, „Oláh Miklós könyvtára és olvasmányai", *Magyar Könyvszemle* 134, 1. sz. (2018): 17–25, 17–18. ¶ 5. Monok István, Ötvös Péter és Zvara Edina, szerk., *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek,* Burgenländische Forschungen, Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert II – Burgenländische Forschungen Sonderband XXVI (Eisenstadt: Burgenländische Landesbibliothek, 2004). ¶ 6. Kemény József, „Oláh Miklós emlékezete", *Új Magyar Múzeum* 8, 1. sz. (1858): 227–233. ¶ 7. Csontosi János, „Adalék Oláh Miklós könyvtárához", *Magyar Könyvszemle* 8, 1–4. sz. (1883): 61–66. ¶ 8. Dankanits Ádám, „Die Bücher des Nikolaus Olahus", *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 14, 1. sz. (1971): 74–77.

anyagának áttekintésével;[9] ekkor már 100 fölötti műcím (és jelentős számú beazonosított példány) volt ismert. Legutóbb pedig Monok István és Zvara Edina az Esterházy-könyvtár rekonstrukciója kapcsán bővítette 2019-ben és 2020-ban a műcímlistát immáron 251 tételesre.[10]

Monok és Zvara nem csupán a könyvtár tételeit írták össze és azonosították be újabb példányokat, hanem egyúttal további következtetéseket is levontak, mindenekelőtt Oláh olvasási ízlésére és műveltségére vonatkozóan. Vizsgálatuk során arra jutottak, hogy egy hagyományos humanista könyvgyűjteményről van szó, illetve nem meglepő módon a vallásos-lelkiségi vonatkozású könyvek dominanciája szembetűnő. Tanulmányomban ezekhez az eredményekhez kapcsolódóan szeretném Oláh könyvgyűjtő és könyvhasználó profilját élesebben felrajzolni, mindenekelőtt a gyűjtés folyamata és a könyvhasználat felől.

Kezdetek: von Haus aus

Oláh Miklós könyvek iránti szeretetét a Németalföldön pallérozott humanista műveltségével szokás magyarázni, azonban egy pár éve előkerült forrás arra enged következtetni, hogy az már korábbról ered: minden bizonnyal *von Haus aus* hozta magával. Édesapja, a szászvárosi királybíró, Oláh István így írt hozzá 1520-ban: „Item kyrlekh yo fyam hogy kyvlgh en Neckem egy oracomualist Nymethevl evregh nymasal es egy Iudyczyallesth, nagy bethev nyomaschal".[11] Az ifjú Miklós ekkor a pécsi püspök Szathmári György titkáraként, a királyi kíséret tagjaként Budán (vagy Pozsonyban) tartózkodott,[12] mindkét városban több könyvkereskedő is tevékenykedett ez idő tájt, így könnyedén teljesíthette apja kívánságát.[13]

Hogy a családban máskor is előfordulhatott, hogy a családtagok egymásnak könyveket küldtek, arról későbbi forrásokban is találunk említést, például 1561-ben Oláh a húgainak, azaz Orsolyának és Ilonának küldött egy közelebbről meg nem nevezett, német nyelvű kötetet.[14]

A németalföldi évtized és a hazatérés utáni évtizedek

A németalföldi évek bizonyosan nagy hatással voltak Oláh könyvgyűjtői szokásaira. Leuvenben nem csupán sokkal könnyebben jutott hozzá a legújabb nyomtatványokhoz (így mindenekelőtt az antwerpeni, kölni és bázeli kiadványokhoz), hanem sokszor maguk a nyomdászok és/vagy a szerzők is elküldték neki legújabb munkáikat, mint például Lieven van den Zande (humanista nevén: Levinus Ammonius) elküldte neki azt a kötetet, melybe saját kezűleg jegyzett le bibliai zsoltárokat és himnuszokat.[15] Nem csupán a kortárs műveket tudta itt egyszerűen beszerezni, hanem barátai révén a klasszikusok modern kiadásaiból is könnyedén szert tett példányokra, mint például arra a Terentius-szövegkiadásra, melyet Adriaan van Baerland (Hadrianus Barlandus) látott el

¶ 9. Szelestei N. László, „Oláh Miklós könyvtáráról", in *Program és mítosz között: 500 éve született Oláh Miklós (Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából)*, szerk. Mózes Huba (Budapest: Szent István Társulat, 1993), 51–69; Szelestei N. László, „Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről", *Magyar Könyvszemle* 110, 1. sz. (1994): 66–68. ¶ 10. Monok István és Zvara Edina, „Die Bibliothek von Nicolaus Olahus", in *Nicolaus Olahus 450: Tagungsband der internationalen Konferenz zum 450. Todestag von Nicolaus Olahus*, szerk. Szilágyi Emőke Rita, PUGW 17 (Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung–Balassi Institut–Collegium Hungaricum Wien–Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 2019), 85–96; Monok István és Zvara Edina, „Oláh Miklós könyvtára és olvasmányai", *Magyar Könyvszemle* 134, 1. sz. (2018): 17–25. E helyütt nem sorolom fel az összes olyan publikációt, amely újabb példány előkerüléséről tájékoztat, mivel az túlfeszítené a kereteket, de csak példaként néhány találat az elmúlt évtizedből: Klinda Mária, „Újabb adat Oláh Miklós esztergomi érsek és Thurzó György nádor könyvtárához", *Magyar Könyvszemle* 129, 4. sz. (2013): 477–479; Szoliva Gábriel OFM, „Újabb liturgikus könyv Oláh Miklós esztergomi érsek könyvtárából: Kottás *Psalterium Strigoniense* (1523) került elő Münchenből", *Magyar Könyvszemle* 129, 2. sz. (2013): 133–144. ¶ 11. Oláh István Oláh Miklósnak, Szászváros, 1520. április 22. A kéziratot lásd MNL OL, P 108, Rep. 49., Fasc. F. 11. sz. Közli: Szilágyi Emőke Rita, „Oláh István levele fiához, Miklóshoz: Egy régi magyar nyelvemlék 1520-ból", *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 210–225, 212. ¶ 12. II. Lajos Szent György napján (április 24.) Budán tartott országgyűlést, a nyár derekán már Pozsonyban tartózkodott, majd onnan Csehországba készült, vö. Tóth-Szabó Pál, *Szatmári György primás (1457–1524)* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1906), 239. A püspök május 1-jére datált levele Budán kelt, lásd Sibiu, Colecţia de documente medievale, Seria U IV, 222. sz. (1520. 05. 01). ¶ 13. Ebben az időben Budán csak egy nyomdát ismerünk, Urbanus Kaymét. Borsa Gedeon a budai könyvkereskedelem hálózatát ismertetve a következő városokat emeli ki mint legközelebbi nyomdaszékhelyeket: Bécs, Brünn és Krakkó, illetve másodsorban: Velence, Nürnberg, Augsburg, Strasbourg, Torinó, Párizs és Lyon. „A budai kiadók főfoglalkozása nem a könyvkiadás, hanem a könyvkereskedelem" – állapítja meg sommásan Fitz József, lásd Fitz József, *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 160–203, 167. Valószínűnek tartom tehát, hogy a keresett köteteket Miklósnak a budai könyvkereskedőktől kellett megvásárolnia, akik a fentebb sorolt helyekről szerezték be készleteiket. ¶ 14. „Mittimus etiam libellum Germanicum pro matre tua et Helenae sororibus nostris. Illud faciant semper Germanice coram eos legiforere (!), discantque et faciant quae in eis sunt scripta." Oláh Miklós levele Oláhcsászár Miklóshoz, Bécs, 1561. október 19. A kéziratot lásd: MNL OL, P 184, II. 1. No. 59, 2–3. Idézi Szelestei N. László, „Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről", 68. ¶ 15. *Psalterium, orationes et hymni.* [Graece. Manu Levini Ammonii scriptum.] A példányt lásd Pécs, Egyetemi Könyvtár, Klimó-gyűjtemény, X, XII, 9. Hivatkozza Szelestei N., „Oláh Miklós könyvtáráról", 56.

kommentárral és Rutger Ressen (Rutgerus Rescius) nyomdájában jelent meg.[16] Külön kiemelendő utóbbihoz fűződő barátsága: Ressen Leuvenben működtette nyomdáját és Oláh egykori könyvtárának ma ismert példányai közül jó néhány kiadvány onnan származik, vagy legalábbis a levelezésük nyomán biztosak lehetünk benne, hogy Oláh bírt példányokkal.

Hazatérése után előbb Bécsben, majd Nagyszombatban és Pozsonyban is megvetette a lábát, és kancelláriai-egyházpolitikusi tevékenysége mellett folytatta a könyvgyűjtést: ma ismert köteteinek, ha nem is többségét, de jelentős részét hazatérése után szerezte be. Ezekre a későbbi beszerzésekre a legfőbb bizonyítékaink: ha a kiadás dátuma későbbi vagy a possessor-bejegyzés utal rá, hogy 1539 után jutott hozzá a kötethez. Két fontos dolgot érdemes az 1539 utáni gyűjtésével kapcsolatban megjegyezni: egyrészt, minél feljebb lépeget a hivatali ranglétrán, annál gyakoribbak a számára dedikált művek, ezeket mindenféleképpen minden esetben regisztrálni kell egy rekonstruált könyvtárban. Másrészt, a külföldi könyvbeszerzéseiről látványosan nem mondott le: a már említett Ressen nyomdájából gyakorlatilag Ressen haláláig érkeznek hozzá kötetek, ezek a kapcsolatok nem szakadtak meg a szerző hazatérésével.

Egy könyvtár vagy több gyűjtemény?

Ami Oláh könyveinek tárolási helyét illeti: Oláh testamentumából[17] kiviláglik, hogy legalább két helyen tartott fent könyvtárat: egyet Bécsben, egyet pedig Nagyszombatban, s ezek darabjait már életében elkezdte elajándékozni. Az általa nyomtatásban megjelentetett könyvek – mint például a *Breviarium secundum usum almae…* (1558) – példányainak sorsáról úgy rendelkezett, hogy azokból néhány a lánzséri és nicoletumi kápolnákba kerüljön, s ott díszes kötést kapjon. Feltételezhetjük, hogy már a végrendelet előtt is voltak itt könyvei, mindenekelőtt szerkönyvei.

A bécsi és nagyszombati könyvtárain, illetve a két kápolnakönyvtáron túl valószínűleg legalább további két lakóhelyén, Pozsonyban és Nagyszombatban is tartott könyveket. Az alábbiakban áttekintem az összes gyűjteményt, hogy pontosabb képet kapjunk azok földrajzi elhelyezkedéséről.

Oláh Bécsben megvásárolta a néhai Várday Pál házát (ennek a helyén áll a mai Esterházy-palota a Wallnerstrasse 4. alatt, ott működött a kancellária is), majd a mai 5. kerületi, akkor még Bécs külterületének számító Margaretenben építtetett egy házat, ezt nevezte Nicoletumnak.[18] Nagyszombatban az érseki palotája a Szent Miklós Bazilika mellett volt, itt is sokat időzött, illetve Pozsonyban is volt egy lakása, és ne feledkezzünk meg a lánzséri és lakompaki birtokokról sem.[19] A végrendeletben szereplő „bécsi könyvtár" minden bizonnyal a belvárosi rezidencia könyvtárát jelenti, a nagyszombati könyveit pedig az érseki palotájában tartotta. A végrendeletében nem említi külön, de a Nicoletumban is lehetett egy kisebb gyűjteménye, ahogyan arra Szoliva Gábriel is felhívta már a figyelmet: 1558-ban az ottani kápolnájának ajándékozta a ma Oláh-pszaltériumként ismert kötetet.[20] Hogy a ma ismert példányok közül melyiknek hol volt az őrzőhelye, az leginkább találgatások tárgya; ehhez szeretnék egy szempontot behozni a kutatásba.

A ma ismert példányok jelentős részét mindenekelőtt azért volt lehetséges beazonosítani, mert Oláh hagyatéka az Esterházy családi könyvtárba olvadt be és e könyvtár viszonylag egyben, jó állapotban megőrződött. Testamentuma tanúsága szerint ugyanis mindenekelőtt törvénytelen lányának férjére, Liszthy Jánosra és annak fiára (tehát a saját unokájára),[21] valamint szeretett unokaöccsére, Oláhcsászár Miklósra hagyta az értékesebb köteteket, a nagyszombati gyűjteményének darabjait pedig (ami halála idején 5 liturgikus könyvet és 44 további kötetet számlált) Telegdi Miklósra és Decsics Miklósra, továbbá a nagyszombati szegény diákokra hagyta. A családi öröklésmeneteknek e két útvonala végül ugyanoda vezetett:

¶ 16. Publius Terentius Afer és Hadrianus Barlandus, comm., *P. Terentii Sex comoediae* (Leuven: Rutgerus Rescius, 1530). A példányt lásd Eisenstadt, Esterházy-Sammlung, LM 1627. ¶ 17. „Libros, quos hic Viennae in Bibliotheca mea habeo, lego Joanni Listio et filio suo Joanni, ea conditione, ut quos ex eis voluerit pro se retineat; alios autem studiosis Tyrnaviensibus pro salute animae meae distribuat, ut ex eis discant. Libri per me impressi, tam scilicet Breviaria, quam alia, quae Franciscus Naghwáthi scit ubi sint, omnes distribuantur pauperibus sacerdotibus et aliis studiosis ac Ecclesiis inopibus, qui tales non habent; volumus tamen, ut ante omnia ad capellas meas Lansér et Nicoleti aliquot ex his pulchre illigentur et ligati dentur. Libros, qui sunt Tyrnaviae in domo mea, legarem Ecclesiae …" Merényi, „Oláh Miklós végrendelete", 156. ¶ 18. A Nicoletumról lásd Szoliva, „Újabb liturgikus könyv…", 134–136. ¶ 19. Lánzsért Oláh már korábban, 1561-ben Oláhcsászár Miklósnak ajándékozta, azonban a lánzséri és nicoletumi kápolnák könyvtáráról említést tesz a végrendeletében is. Idézi: Szelestei N., „Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről", 67. ¶ 20. Szoliva, „Újabb liturgikus könyv…", 134. ¶ 21. Zvara Edina, „A Listi-család könyvei", in *„Apró cseppekből lesz a zápor": Bakonyi Géza emlékkönyv*, szerk. Hegyi Ádám és Simon Melinda (Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó, 2008), 45–70, 50, 55.

ma az Esterházy-könyvtár darabjaiként köszönnek vissza e példányok.[22] A nagyszombati példányok sorsa kuszább, azok beazonosítása nehezebb feladatnak tűnik, a példányok egymástól egészen távoli gyűjteményekbe kerültek.

A beazonosítást azonkívül az is nagyban segíti, hogy e példányok jelentős részét Oláh possessor-bejegyzéssel látta el. Oláh előszeretettel jelölte meg magát a kötetei tulajdonosaként, akár forgatta az adott könyvet később, akár nem.[23] Amely könyveket alaposabban megolvasta, azokat gyakran látta el a margón jegyzetekkel: ha görög nyelvű műről van szó, latin szójegyzetet írt a margóra, összefoglalta az adott passzusokat, vagy csak elismételte a számára tetszetős részleteket. Igen gyakran aláhúzással is megjelölte a számára érdekes részeket, bár az aláhúzások beazonosítása nyilvánvalóan sokszor kevésbé egyértelmű, mint a bejegyzéseinek felismerése.

Ha a köteteket alaposan megvizsgáljuk, nem csupán a possessor-bejegyzéseket és a gyakori margójegyzeteket fedezhetjük fel, hanem egy további jellegzetességre is felfigyelhetünk. E kötetek közül igen soknak a metszésén is fel van tüntetve a könyvcím, Monok és Zvara szerint sok esetben ezeket is Oláh saját kezűleg írta fel a kötetekre.[24] A metszésen szereplő címek pedig arra engednek következtetni, hogy Oláh e könyveit úgy tárolta, mint ahogyan a Bibliotheca Corviniana darabjait tárolták annak előtte a királyi könyvtárban: fektetve, egymásra helyezve. Mátyás világhírű gyűjteményét jól ismerte a szerzőnk, a *Hungaria* című művében hosszabban megemlékezik róla.[25]

Ha végignézzük, mely művek példányain szerepel a metszésen a műcím, vagy éppen melyeken nem, érdekes következtetésre juthatunk. Azok a kötetek, melyeknek a metszésén is szerepel a cím, túlnyomórészt olyan művek, melyek a humanista könyvtárak elengedhetetlen darabjai voltak: Terentius, Horatius, Homéros, Gellius, Cicero, Quintilianus, Lukianos művei és a humanista kortársak alkotásai közül mindenekelőtt: Rotterdami Erasmus munkái és a Biblia-kommentárok. Azok a könyvek, amelyeknek a metszése üresen maradt, többnyire (de nem kizárólagosan) vallásos tematikájú művek. Megkockáztatom, hogy Oláhnak volt egy Könyvtára, nagybetűvel, amit jó humanista módjára épített fel, s ahol a kötetek fektetve hevertek, ez volt az ún. reprezentációs gyűjteménye. De ezenkívül több másik gyűjteménye is volt, melyek a mindennapos használatra voltak hivatottak. E gyűjteményeinek példányai possessor-bejegyzéseiből, margináliáiból vagy kötéseiről azonosíthatók, már amennyiben ezek bármelyike segítségünkre lehet.

Feltűnő azonban, hogy míg utalásaiból az derül ki, hogy több német nyelvű vallási témájú kötettel is rendelkezett, mai listáinkban nem találni ezeknek a nyomát (egyetlen Luther-kötetet ismerünk) – feltehetően azért, mivel ezek a kötetek nem képezték a reprezentációs könyvtára részét és nem jelölte meg őket possessor-bejegyzéssel, így a megtalálásuk és beazonosításuk szinte lehetetlen vállalkozás. Hogy Oláh különböző gyűjteményei fizikailag mennyire különültek el, azaz pl. a bécsi könyvtára lett volna a reprezentációs gyűjtemény, míg a nagyszombati a mindennapos használatra való – az egyelőre csak feltételezés.

A könyvek útja: proveniencia

Pár szót érdemes a ma ismert gyűjtemény létrejöttéről és állandóságáról is ejteni. Oláh a gyűjteménye javát vásárlás útján szerezte be, megörökölte (pl. Peregi Albert pécsi püspöktől és Bódy György csanádi püspöktől),[26] vagy ajándékba kapta. A vásárlásokra a saját kezű bejegyzései utalnak, az örökölt példányok provenienciájáról általában a többszörös possessor-bejegyzések árulkodnak, az ajándékkötetek pedig többnyire a könyvek szerzőitől és/vagy a könyvet kiadó nyomdásztól érkeztek. Ezek egy része dedikációt *(epistola dedicatoria)* is tartalmaz a könyv részeként, így például Johann Ramus epigrammáit közreadó könyvét Oláhnak dedikálta, s ugyanígy, Pieter Nanninck (Petrus Nannius) is Oláhnak ajánlotta Démosthenés-fordítását. A szennylapon belül saját kezűleg az ajándékozótól vagy éppen Oláhtól, aki az ajándékozást regisztrálta, találhatunk további információkat a proveninenciára vonatkozóan: így tudjuk meg például

¶ 22. Monok István és Zvara Edina, „Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai", in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. Ács Pál (Budapest: reciti, 2015), 199–218. ¶ 23. Leggyakoribb possessor-bejegyzései a következők: „Nicolai sum Olahi Archiepiscopi Strigoniensis" vagy „Nicolai Olahi Archiepiscopi Strigoniensis" vagy csak egyszerűen: „Nicolai sum Olahi". ¶ 24. A példányok legalaposabb leírását lásd Monok István és Zvara Edina, *Esterhasiana Biblioteca: A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója*, Esterhasyana (Budapest: MTA KIK–Kossuth Kiadó, 2020). ¶ 25. *Hungaria* 5. cap., lásd Nicolaus Olahus, *Hungaria – Athila*, szerk. Eperjessy Colomannus és Juhász Ladislaus, BSMRAe: Saeculum XVI (Budapest: K. M. Egyetemi Nyomda, 1938), 8–9. ¶ 26. Szelestei N., „Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről", 68.

Oláhtól, hogy a Phigius-kötetet – melyet a szerző Mária királynénak saját kezűleg ajánlott – Mária királyné továbbajándékozta Oláhnak.[27]

Időszakosan gyűjteménye darabjai közé keveredhettek kölcsönpéldányok, melyeket olvasás vagy másolás céljából kölcsönzött mástól. Rendes könyvgyűjtőként teljességgel természetesnek tűnik, hogy a könyvek kölcsönzés általi eltulajdonítását, azaz a kölcsönlopást nagy bűnnek tartotta és ezt igyekezett mindig elkerülni. Ennek egyik ékes példája, amikor ő adott kölcsön a lakompaki gyűjteményéből három vagy négy szerkönyvet (melyeket amúgy Bódy Györgytől, az egykori csanádi érsektől örökölt) a saját káplánjának, Mihály presbiternek. A kölcsönadással kapcsolatban unokaöccsének, Oláhcsászár Miklósnak írt levelét így zárja: „Jegyezd fel a könyvek címeit, hogy amikor vissza akarod kapni őket, tudják, melyek voltak."[28] Persze az is lehet, hogy Mihály nem akarta volna e könyveket eltulajdonítani, hanem egyszerűen elfeledkezett volna róluk. Nem lett volna ez se ritkaság, Oláh szerint legalábbis úgy tűnik, hogy a körülötte lévők nem osztoztak bibliofilságában: végrendeletében arra panaszkodik, hogy a nagyszombati kispapok olyannyira nem forgatják a könyveket, hogy azokon áll a por, de még csak le sem törlik azt róla.[29]

Nem tudjuk, hogy Oláhnál kölcsönben volt vagy valamiféle szóbeli megegyezés alapján Radéczy István jogot formált Oláh gyűjteményének egy darabjára, mindenesetre az érsek halála után 6 nappal készített jegyzék egy érdekes megjegyzésben emlékezik meg egy kötet tulajdonoscseréjéről: „Az öt szertartáskönyv közül egyet kiemelt Radéczy, azt mondván, ez az övé."[30] A hagyatékot összeíró és hitelesítő társaság tagja volt Oláh unokaöccse, Oláhcsászár Miklós is, aki a cím nélkül, csak 44 darab könyvként jelölt csomagból egy német nyelvű Bibliát vett el – ez azonban bizonyosan az érsek végrendeletének megfelelően történt.[31]

Konklúziók

Az elmondottak alapján, illetve kitekintésképpen a következő megállapítások tehetők. Oláhnak több könyvtára volt, ezek felépítése és egymáshoz való viszonya még felfejtendő. Valószínűleg eltérő anyagú gyűjtemények voltak, praktikum szerint. Ami klasszikus humanista könyvtár, ott a köteteknek a metszésére sokszor saját kezűleg írta a címet és possessor-bejegyzéssel is ellátta őket.

Az idézett források mind azt mutatják, hogy Oláh családjában erősen jelen volt a német nyelvtudás: apja is, nővérei is német könyvet kérnek tőle és unokaöccse is a német nyelvű Bibliát teszi el emlékbe nagybátyjától. A szebeni származás, az anyja és majd sógora (Georg Bona) révén szász rokoni kapcsolatok mind azt a feltételezést erősítik, hogy Oláh jól tudott németül. Csakhogy a mai napig nem került elő egyetlen árva sor sem, amit saját kezűleg jegyzett volna le németül: a német leveleit is csak szignózza, nem ő írja. A ma ismert rekonstrukcióban egy német nyelvű kötet van (Luther), de azt is csak a kötés alapján valószínűsítjük.[32] Ez minden bizonnyal úgy lehetséges, hogy a német nyelvű kötetei vagy nem maradtak fent, vagy mivel nem látta el possessor-bejegyzéssel, autográf címfelirattal a metszésen és sajátos kötéssel őket, nem olyan egyszerű a beazonosításuk. Ha ebből indulunk ki, lehetséges, hogy még sokkal nagyobb könyvtára volt, mint eddig hittük.

A könyvgyűjteménye hosszú évtizedek során folyamatosan bővült és változott. Egy könyvtárrekonstrukció során sokszor nehéz a konkrét példányt beazonosítani, főleg ha ugyanabból a könyvből több példánnyal is rendelkezhetett a szerző. Ennél is problematikusabb, amikor egy rekonstruált könyvtár tételei közt szerepeltetjük azokat a műveket, amelyeknek nem ismerjük a példányát, de az eddig rendelkezésünkre álló információk alapján biztosak lehetünk benne, hogy Oláh birtokában voltak: ilyen például Adriaan van Baerland históriás kötete[33] vagy az a versgyűjtemény, amelyet Erasmus

¶ 27. Szelestei N., „Oláh Miklós könyvtáráról", 63. ¶ 28. „Librorum nomina annotes: ut quum rehabere uoles, scias qui fuerint." Oláh Miklós Oláhcsászár Miklósnak, Bécs, 1559. 09. 16. A levelet lásd MNL OL, P 184, II, 1, No. 50. Idézi: Szelestei N. László, „Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről", 67. ¶ 29. Merényi, „Oláh Miklós végrendelete", 156: „Libros, qui sunt Tyrnaviae in domo mea, legarem Ecclesiae, sed ea habet etiam alioquin nimis sufficientes libros pulveribus obsitos, quia Domini Canonici fratres nostri eos non frequentant, neque pulveres abstergunt…". ¶ 30. „Libri quinque caeremoniarum, ex quibus Radecius excepit unum Breviarium dicens esse suum." A kéziratot lásd MNL OL, E 156a, Fasc 75. No. 32a, 6. Idézi: Acsády, „Könyvek régi összeírásokban", 211. ¶ 31. Uo., a kéziratban a 7. oldalon: „Libri diversi magni et parvi… 44. Ex his accepit dominus Nicolaus Olahchasar Biblia[m] Germanicam". Oláh hagyatékának jegyzékbe vétele és gondozása nem volt zökkenőmentes, legalábbis erről tanúskodik I. Miksa 1568. február 11-én kelt parancslevele, melyet a Magyar Kamarához intézett, s melyben ismételten utasítja, hogy írják össze a néhai Oláh Miklósnak az esztergomi egyház sekrestyéjében őrzött javait, mindezidáig ugyanis azt Görög Mátyás, Telegdi Miklós és más kanonokok megakadályozták. MNL OL, E 21, 1568.02.11, b/1. ¶ 32. Monok és Zvara, *Esterhasiana Bibliotheca…*, 175. ¶ 33. Vö. Olahus, *Epistulae 1523–1533*, 1:291–292, 303.

halálára írtak Nanninck és barátai, köztük Oláh is.[34] Ez utóbbi nyomtatványról konkrétan azt is tudjuk, hogy legalább 100 példányt kapott, ma azonban egyet sem ismerünk.[35] A legingoványosabb talajon akkor mozgunk, amikor a feltételezett kötetek közt szerepeltetjük azokat a műveket (és azok példányait), amelyekről nincs közvetlen adatunk, csupán a mű ismeretét regisztráltuk, mint például a Thuróczy-krónika ismerete; ezek a műcímek azonban fogódzót nyújthatnak a további példányok utáni kutatás során.

Végül, de nem utolsósorban, a ma ismert példányok közül nyilvánvalóan azok a legérdekesebb kötetek, ahol Oláh könyvhasználata tényszerűen kimutatható, azaz ahol margináliái összefüggésbe hozhatók a levelezésében és történeti munkáiban citált idézetekkel. Bár ezek szisztematikus összeolvasása még várat magára, remélhetőleg e munka elvégzése után átfogóbb képünk lesz Oláh könyvolvasási szokásait és egyben írástechnikai eljárásait illetően is.

Præsulis effigiem quisquis depinxit Olahi,
Vicit Apellæam sedulus arte manum.

¶ 34. *D. Erasmi Roterodami epitaphia, per clarissimos aliquot viros conscripta* (Leuven: Rutgerus Rescius, 1537). ¶ 35. Olahus, *Epistulae 1534–1553*, 2:227.

Szabó András

A vizsolyi nyomdáról másképpen

Mielőtt bárki valamilyen soha nem hallott újdonságot várna ettől a tanulmánytól, rögtön az elején le kell szögeznem, hogy semmilyen új adat, új nyomtatvány nem került elő a vizsolyi nyomdával összefüggésben.[1] Amit most megkísérlek, az az ismert anyag újraolvasása egy másfajta szemlélet jegyében. Összesen tizenkét nyomtatvány maradt az utókorra Mantskovit Bálint vizsolyi műhelyéből, egy tizenharmadik létezésére erős közvetett adatok utalnak. Amit a jelen pillanatban tehetünk, az egy személyi háló megrajzolása: pártfogók, szerzők, olvasók azonosítása, s a figyelem felhívása egyes kevésbé szem előtt lévő nyomtatványokra.

Kezdjük a pártfogókkal: a Mantskovit-nyomda 1588 késő nyarán, kora őszén költözött Galgócról Vizsolyba.[2] A két hely közötti távolság mintegy 300 kilométer, autóval ma körülbelül négy órányi út. Mindkét helység a Habsburgok által uralt Magyar Királysághoz tartozott, vallási-szellemi szempontból azonban egészen más volt a környezetük. Nyugat-Magyarországon ekkor még nem vált ketté szervezetileg a két nagy protestáns felekezet, így Mantskovitot az evangélikus Salm és Thurzó családok pártfogolták (Galgóc földesurai), illetve Forgách Imre, akinek vallási hovatartozása nem határozható meg egyértelműen, református kapcsolatai és pártfogoltjai is voltak.[3] Ezzel ellentétben Vizsoly a tiszáninneni református esperességek, azon belül is a kassavölgyi/abaúji esperesség területén feküdt,[4] földbirtokosa Rákóczi Zsigmond volt.[5] Rákóczi karrierje a Mágocsy-árvák gyámsága révén kapott erős lökést,[6] így vállalhatta át 1587-ben az első teljes magyar bibliafordítás kiadásának támogatását is. Ekkor vehette fel a kapcsolatot Forgách Imrével és rajta keresztül Mantskovit Bálinttal. Ebből következik, hogy 1587-ben – még Galgócon – indulhatott meg a Mantskovit-nyomda fejlesztése, ennek jelei már láthatóak az utolsó itt kiadott 1588-as nyomtatványon is.[7] Rákóczi Zsigmond mint pártfogó, aki ezt a nagy teljesítményű

¶ 1. Az összefoglaló szakirodalom a témáról: Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos, *Régi magyarországi nyomtatványok I, 1473–1600* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971); Kükedi József, „A vizsolyi Biblia – nyomdai kézirattöredékei tükrében", *Magyar Könyvszemle* 99 (1983): 370–382; V. Ecsedy Judit, *A Bornemisza–Mantskovit nyomda története,* Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei 1 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1990); Szabó András, „Mantskovit Bálint Vizsolyban", in Mantskovit Bálint, *Index biblicus: Azaz az egész Szentírás könyveinek kencsére vezérlő, mutató és indító lajstroma, Vizsoly, 1593* (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2016), 25–38; Marta Špániová, Lucia Lichnerová és Zuzana Nemcová, „Valentín Mančkovič – uhorský tlačiar v 16. storočí", *Historický časopis* 67 (2019): 439–465. ¶ 2. Utolsó galgóci nyomtatványának kéziratos ajánlása 1588 júniusában kelt: V. Ecsedy, *A Bornemisza–Mantskovit…*, 14. ¶ 3. Kőszeghy Péter, hasonmásban szerk., *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album), Wittenberg 1587*, tan. Szabó András, Bibliotheca Hungarica antiqua 15, 7–34 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet–Akadémiai Kiadó, 1987): 8–12; Balázs Mihály, „Forgách Imre és Béza levélváltása", in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. Ajkay Alinka és Bajáki Rita (Vác: Mondat Kft., 2013), 25–30; Szabó András, „Majdnem történetíró: Forgách Imre befejezetlen történelmi munkája az 1588-as szikszói csatáról", in Szabó András, *Egyház és egyéniség: Tanulmányok a régi magyar irodalomról és művelődésről*, Károli könyvek: Tanulmánykötet (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2023), 137–139. ¶ 4. Az egyházi viszonyokról összefoglalóan: Zoványi Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Humanizmus és reformáció 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 165–172, 246–253. ¶ 5. Szabó András, „Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem (1544–1608): Kiegészítések egy életrajzhoz", *Történelmi Szemle* 29 (1986): 341–350; Hangay Zoltán, *Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond*, Korok és emberek (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1987); Hangay Zoltán, *Rákóczi Zsigmond kora társadalmában,* kandidátusi értekezés (Budapest: fapadoskonyv.hu, 2011); Hanák Béla és Szabó András Péter, szerk., *Keresztvíztől sírkeresztig: Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700)*, 2 köt. Monumenta Hungariae historica: Diplomataria – Magyar történelmi emlékek: Okmánytárak, Historiae familiarum Hungaricarum: Fontes – Magyar családtörténet: Források 4–5 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021), 362–365. ¶ 6. Szabó András, „Először főnemesi szerepkörben: Rákóczi Zsigmond versének (1587) keletkezési körülményei", in Szabó, *Egyház és…*, 124–136. ¶ 7. Valerianus Mader, *Libellus exercitiorum poeseos scholasticorum…* (Galgóc: Mantskovit Bálint, 1588), RMNy 611; Valerianus Mader Sárospatakon is tanult, mint látni fogjuk, ez is már a nyomda új telephelye felé mutat: Szabó András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Nemzet, egyház művelődés 1 (Debrecen: Hernád Kiadó, 2004), 55, 67, 74, 118.

nyomdaüzemet háromszász kilométerrel arrébb költöztette, helyet biztosított számára és megvédte, nagy befolyással volt a továbbiakban is annak működésére.

Az első kiadvány maga a vizsolyi Biblia, amelynek készült egy nagyobb szedéstükörrel tervezett változata Mózes első két könyvéből. Az RMNy állításával szemben, ahol 1589–1590 olvasható,[8] ez nyilván 1588 őszén történhetett, legkésőbb 1589 januárjában, mert aztán áttértek egy kisebb szedéstükörre, s februárban elkezdődött a végleges változat nyomtatása.[9] A bibliafordítás – amennyire megítélhető – az abaúji református egyházmegye szellemi terméke volt, a Károlyi Gáspár gönci első lelkész és kassavölgyi esperes által vezetett fordítói munkaközösség alkotása.[10] Ez a költözés Mantskovit számára, aki Bornemisza Péter nyomdászaként kezdte a pályáját, s alapvetően evangélikus környezetből jött, nagy váltás lehetett, ugyanis a két protestáns felekezet viszonya ebben az időszakban feszült és ellenséges volt. A vizsolyi Biblia olvasóközönsége is elsősorban a reformátusok közül kerülhetett ki. Mivel a könyv meglehetősen drága volt, s példányszámát valójában nem ismerjük (de nem lehetett magas),[11] főként jómódú nemesek, polgárok, nagyobb keresetű lelkészek jöhettek szóba mint tulajdonosok és olvasók. A csaknem hatvan megmaradt példány[12] korai possessoraival kapcsolatban hiányoznak még az alapkutatások, de arra már van 17. századi példánk, hogy egy református lelkész aktívan használta, széljegyzetelte az 1590-es Bibliáját.[13]

A vizsolyi Bibliával kezdődik a nyomda kassai kapcsolata, ugyanis Mantskovit bekötetlen példányokat állított elő, azokon még egy könyvkötőnek is dolgoznia kellett. Név szerint ismerjük a könyvkötőt, ő Michael Endtner, aki Nürnbergben született, s a Szent Sebald-templomban keresztelték meg 1553. április 29-én. Magyarországra zsoldoskatonaként került 1586-ban, majd Kassán telepedett le könyvkötőként. Mantskovittal való üzleti összeköttetését dokumentum bizonyítja.[14] Vizsoly és Kassa között 40 kilométernyi a távolság, logikusan adódik a lehetőség a szoros kapcsolatok létrejöttére a közeli várossal, amelynek nem volt ekkor nyomdája. Még az sem lehetett akadály, hogy az evangélikus kassai városi tanács hevesen küzdött a református befolyás erősödése ellen, amely elsősorban a magyar anyanyelvű polgárságot érintette.[15] A kassai polgárok potenciális olvasók voltak, az ottani kereskedők részt vehettek a könyvek terjesztésében.

A vizsolyi időszak kezdetére esik egy olyan nyomtatvány említése, amely a tizenharmadik lenne, de az RMNy nem fogadta el, így ott nem szerepel. Az eset közismert, valaki feljelentette az udvarnál a frissen költözött műhelyt, hogy régi naptárt nyomtat. Ez az az időszak, amikor a pápa által kezdeményezett naptárreformot nem akarták elfogadni a protestánsok, s dúlt a küzdelem ez ügyben a Habsburg kormányzattal.[16] Az 1588-as királyi rendeletnek megfelelően Ernő főherceg utasította az illetékes Szepesi Kamarát és Rákóczi Zsigmondot, hogy kobozzák el a nyomdát. Rákóczi 1589. március 26-án kelt válaszában azt írta: „nem nyomtat naptárt, csupán csak a Szent Bibliát".[17] Mivel a levél cáfolni próbál, de valójában kikerüli az egyenes választ, én nem hiszem el, hogy ez az 1589-es évre szóló régi kalendárium ne létezett volna. Feltehetően 1588 őszén készülhetett, s mire a kormányzat felébredt, már rég el is fogyott. A naptárak népszerűek és olcsók voltak, kiadásuk állandó jövedelmet jelentett a nyomdászoknak. Maga Mantskovit is adott ki már kalendáriumot Detrekőn 1580-ra és 1582-re, ezek is csak töredékekben kerültek elő.[18] Az nem érv a vizsolyi kiadás ellen, hogy nem maradt fenn belőle példány, ugyanis a bekötetlen kis füzetek az állandó használatban könnyen elrongyolódtak, lejártukkor pedig el is dobhatták őket. A vizsolyi nyomda akár működésének minden évére

¶ 8. *Szent Biblia…* (Vizsoly: Mantskovit Bálint, 1588–1589), RMNy 635. ¶ 9. *Szent Biblia…* (Vizsoly: Mantskovit Bálint, 1590), RMNy 652. ¶ 10. Legutóbb lásd Szabó András, *A rejtőzködő bibliafordító: Károlyi* Gáspár (Budapest: Kálvin Kiadó, 2012). ¶ 11. A szakirodalomban keringő hétszázas-nyolcszázas példányszám mögött nincs valós adat, csupán találgatás. ¶ 12. Az Országos Széchényi Könyvtár által nyilvántartott 52 példányon felül jónéhány lehet még magángyűjteményekben, időnként nemzetközi aukciókon is felbukkan. ¶ 13. Ősz Sándor Előd, „A Vizsolyi Biblia eddig ismeretlen példánya a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában", in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára,* szerk. Nyerges Judit, Verók Attila és Zvara Edina (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016), 533–540. ¶ 14. Szilágyi Sándor, „A Károli-Biblia történetéhez", *Magyar Könyvszemle* 15 (1890): 21–22; Kemény Lajos, „A vizsolyi biblia könyvkötője", *Magyar Könyvszemle* 8 (1900): 335–336; Kemény Lajos, „Kassai könyvkötők", *Magyar Könyvszemle* 15 (1907): 95–96; Rozsondai Marianna, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig* (Budapest: MTA Könyvtár–Kossuth Kiadó, 2019), 291. ¶ 15. Szabó András, „Kassai magyar lelkészek és tanárok a 16. század második felében", *Urbs: Magyar Várostörténeti Évkönyv* 3 (2008): 179–191. ¶ 16. A naptárreform körüli magyarországi harcról: Sebők Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*, Mikrotörténelem 1 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2007), 135–148. ¶ 17. Illésy János, „Adalék a vizsolyi nyomda XVI. századbeli történetéhez", *Magyar Könyvszemle* 16 (1891): 165–166; Zoványi Jenő, „Oklevelek a reformáció első századából", *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 11 (1927): 3–119, 30–31; *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor,* kiad. Szabó András, Magyar hírmondó (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984), 179–180, 229–230. ¶ 18. Dukkon Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003), 115–116, 124.

kiadhatott ilyet, legfeljebb alkalmazta azokat a kompromisszumos megoldásokat, amelyeket a többi protestáns nyomda, akik mindkét – egymástól tíz nappal eltérő – változatot közreadták.

A következő vizsolyi kiadvány egy szintén töredékesen fennmaradt perikópáskönyv, amely 1590–1593 körül jelent meg.[19] A filológiai hátteret Heltai János dolgozta ki: eszerint valamikor 1551 és 1561 között látott napvilágot Kolozsvárott egy javított perikópáskönyv, ezt nyomtatta ki bécsi könyvkereskedők kérésére ismét Mantskovit Detrekőn 1581–1582 körül, majd a szöveget változatlanul, de újraszedve Vizsolyban is közreadta.[20] A vizsolyi kiadás egyetlen különlegessége, hogy magyarázatokat és imádságokat is tartalmaz. A naptárhoz hasonlóan ez is a nyomdász önálló kezdeményezése lehetett, hiszen a kiadványtípus vallásfelekezettől függetlenül népszerű volt.

Hely-, nyomdász- és évszámjelölés nélkül 1592-ben jött ki Sebastian Ambrosius vitairata Horváth Gergely ellen.[21] A mű a szepességi kryptokálvinisták körül zajló vitasorozat része,[22] s azért jelenhetett meg itt, mert Rákóczi Zsigmond nagyon jó kapcsolatban volt Thököly Sebestyénnel, Késmárk földesurával és Ambrosiusék fő pártfogójával,[23] mindketten *homo novus*ok voltak a főnemességben, s később együtt harcoltak a törökök ellen. Támogatta a kryptokálvinistákat a helyi református egyház is, de ez a vita meglehetősen kínos lehetett a túlnyomóan evangélikus környezetből jött Mantskovit számára, ezért hiányozhatnak teljesen a nyomtatványról a kiadás adatai.

Szorosan kapcsolódik a vizsolyi Biblia kiadásához az 1593-as *Index Biblicus*.[24] Ennek filológiai részletkérdéseit, forrását P. Vásárhelyi Judit tisztázta a hasonmás kiadás kísérőtanulmányában.[25] Itt a nyomdász és könyvkiadó szerzővé lépett elő, s művét Rákóczi Zsigmondnak ajánlotta, mint fő pártfogójának, de a Mágocsy családot is emlegette, hisz a kis Mágocsy Ferenc (Rákóczi mostohafia) lett később Vizsoly örököse.[26] Itt csak azt az egy tényt emelném ki, hogy a mű sárospataki példányát Pap Ferenc köttette be Kassán 1593-ban.[27] Ő nem akárki, Pap Antal kereskedő fia, az egyik leggazdagabb kassai polgár a 16. század végén, aki 1592 és 1598 között volt aktív, s 1599 körül halhatott meg. Azonos nevű fiát (talán Károlyi Gáspár ajánlásával) 1590-ben Szenci Molnár Albert tanította magántanárként; s később is levelező kapcsolatban álltak, sőt még az özvegye, Anna asszony is adott neki pénzt 1600-ban.[28]

1594-ben újabb késmárki vitairat jelent meg Vizsolyban – szintén impresszum nélkül –, amelyben Thököly Sebestyén udvari prédikátora, Tolnai Fabricius Tamás sietett Sebastian Ambrosius védelmére.[29] A mű ajánlása Dobó Ferencnek, Sárospatak urának szól (aki szintén Rákóczi Zsigmond köréhez tartozott),[30] s Siderius János tarcali református lelkész, Krakkai Demeter pataki tanár és Thuri György, ekkor még pataki diák írtak hozzá alkalmi verseket.[31] A környéken Kassa mellett Sárospatak volt a másik jelentős kulturális centrum, színvonalas iskolával, nyüzsgő életű főnemesi udvarral, de nyomda nélkül – így nem véletlen, hogy patakiak is megjelennek a vizsolyi műhely körül.

1596 körül került ki a nyomdából az a munka, amely egyfajta „hapax legomenon" volt az itteni kiadványok között: a Rimay János által írt Balassi-epicédium.[32] A témáról már többször írtam, ezért csak röviden beszélek róla.[33] Nincs címlapja, s a kéziratos formában egyébként ismert prelimináriák is hiányoznak. Feltehetően Rákóczi Zsigmond volt a megjelenés kezdeményezője, mert a két elhunyt és gyászolt Balassi közül Ferenc, Bálint öccse, az egri várban szolgált az ő főkapitánysága alatt. A csonkaságot az is okozhatta, hogy a mű kinyomtatása közben

¶ 19. *Az Evangeliumok és az epistolák…* (Vizsoly: Mantskovit Bálint, 1590–1593), RMNy 676. ¶ 20. Heltai János, „A perikópák 16. századi szöveghagyománya", in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. Kecskeméti Gábor és Tasi Réka, 199–237 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 202–203. ¶ 21. Sebastian Ambrosius, *Defensio orthodoxae doctrinae…* (Vizsoly: Mantskovit Bálint, 1592), RMNy 709. ¶ 22. Sebők, *Humanista…*, 163–272. ¶ 23. J. Ujváry Zsuzsanna, „A ponyvászkertől a közjó szolgálatáig: Thököly Sebestyén pályafutása", *Hadtörténelmi Közlemények* 105 (1992): 75–93; Gecsényi Lajos, „Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez)", *Századok* 129 (1995): 767–790; Sebők, *Humanista…*, passim. ¶ 24. *Index Biblicus…*, ford., szerk. Mantskovit Bálint (Vizsoly: Mantskovit Bálint, 1593), RMNy 738. ¶ 25. P. Vásárhelyi Judit, „Mantskovit Bálint: *Index Biblicus*. Vizsoly, 1593", in *Index Biblicus…* (2016), 2–24. ¶ 26. Kutatásaim kezdetén ez az ajánlás volt az egyik első megfogható bizonyíték arra, hogy a vizsolyi Biblia fő pártfogója a hagyománnyal ellentétben nem Ecsedi Báthory István, hanem Rákóczi Zsigmond volt. ¶ 27. P. Vásárhelyi, „Mantskovit Bálint…", 15. ¶ 28. Szenci Molnár Albert, *Naplója*, kiad. Szabó András, Historia litteraria 13 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 226–227. ¶ 29. Tolnai Fabricius Tamás, *Modesta et christiana disceptatio…* (Vizsoly: Mantskovit Bálint, 1594), RMNy 756. ¶ 30. Détshy Mihály, *Sárospatak vára*, A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei 43 (Sárospatak: Rákóczi Múzeum, 2002), 101–117. ¶ 31. Siderius[ról], Krakkairól és Thuriról: Szabó András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 180–181, 220–221, 261–263. ¶ 32. Rimay János, *Énekek a hős Balassiak életéről és haláláról* (Vizsoly: Mantskovit Bálint, 1596), RMNy 787. ¶ 33. Szabó András, „A Balassi-epicédium megjelenési körülményei", in Rimay János, *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, kiad. Ács Pál (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 72–75.

halhatott meg Mantskovit Bálint. Mindennek ellenére a korszak egyik fontos irodalmi műve, amely egy szűk értő közönségnek, Pallas magyar ivadékainak szólt. Rákóczi köreiből Melith István és Káthay Mihály számított ide, akik szegről-végről rokonok is voltak.

A nyomdász halála késleltette Tolnai Fabricius Tamás egy újabb vitairatának megjelenését, amelynek címlapja ugyan tartalmazza az 1597-es évszámot, de szokás szerint a megjelenés helyét és a nyomda megnevezését nem.[34] A szepességi kryptokálvinista vita részeként megjelent mű Eliáš Láni munkáját igyekszik cáfolni, a szerző ekkor már sárospataki vezető lelkész volt, ezért írt üdvözlőverset hozzá Váci Gergely, a pataki iskola lektora.[35] Itt azt látjuk, hogy ismét összekapcsolódott a szepességi vita Sárospatakkal és Vizsollyal.

1598-ból három kisebb terjedelmű alkalmi nyomtatvány ismert a vizsolyi nyomdából. Az egyik egy húszsoros latin alkalmi vers, amelyben a névtelen szerző Sebald Artner kassai polgárnak gratulál Rosina lánya megszületése alkalmából.[36] A címzett tekintélyes német polgár, 1594-től városi jegyző, 1597-ben a választott község tagja, 1598–1599-ben a szószólója.[37] Ugyanekkor jelent meg Caspar Frank négylapos latin győzelmi éneke Győr visszavételéről.[38] A szerző a Kassán székelő Szepesi Kamara latin nyelvű számvevőmestere volt, ugyanakkor tagja Sebastian Ambrosius szepességi baráti körének.[39] A mű ajánlása két császári hivatalnoknak szól, az egyikük Erich Lassota von Steblau (1550 k.–1616) császári szemlebiztos a Szepesi Kamarának alárendelve. Őt jól ismerjük, mert később, a Bocskai-felkelés alatt helyettes felső-magyarországi főkapitányként sikertelenül próbálta megakadályozni a város átállását.[40] A másik címzett Hans Unterholzer von Kranichberg (1561–1632) felsőmagyarországi fizetőmester.[41] Győr visszavételekor Thököly Sebestyén személyesen ott volt az ostromlók soraiban, úgyhogy ez a munka témájával is részben Késmárkhoz kapcsolódik. A harmadik 1598-ban megjelent kis kiadvány is verses, de ismét csak a szepességi kryptokálvinista vitasorozat része: Caspar Pilcius három latin „himnusza" Conrad Gera ellen.[42] A szerző márkusfalvi lelkész, korábban rövid ideig Sárospatakon is volt rektor.[43]

Az utolsó ismert vizsolyi nyomtatvány szerzője Gönci István, Károlyi Gáspár utódja a gönci lelkészségben,[44] aki ismét csak a kryptokálvinista vitákba szállt be Albert Grawer kassai rektor ellen írt munkájával.[45] Előszót írt hozzá Siderius János, ekkor már a kassavölgyi református egyházmegye esperese, s üdvözlőverssel szerepelnek még Szepsi Vendégi Balázs szepsi lelkész, valamint Margitai Láni Péter gönci rektor.[46] Ez az egyetlen olyan vizsolyi vitairat, amelyen már fel van tüntetve a kiadás helye és a nyomda.

Végigtekintve a nyomtatványokon és a személyi kapcsolatokon két fontosnak tűnő tanulság adódik. Az első: a vizsolyi nyomda erőteljesen kapcsolódott Kassa városához, a könyvkötőhöz, a kassai magyar és német polgárokhoz, sőt később a Szepesi Kamara tisztségviselőihez is. Feltehetően jóval több olyan alkalmi nyomtatványt adott ki, amely a városhoz kötődött, de ezek a bekötetlen néhány lapos nyomtatványok vagy füzetek könnyen elvesztek. Már csak azért is így lehetett, mert ez volt a legnagyobb teljesítményű műhely a korabeli Magyar Királyságban, nehezen elképzelhető, hogy csak annyit adott volna ki, amennyi ránk maradt. A másik tanulság: a művek összefüggésében kirajzolódik egy háromszög, amely Vizsolyt (abaúji református egyházmegyét), Sárospatakot és Késmárkot/szepességi kryptokálvinistákat összeköti. Pártfogók tekintetében pedig Rákóczi Zsigmondot, Dobó Ferencet és Thököly Sebestyént. Talán

¶ 34. Tolnai Fabricius Tamás, *Exarmatio scuti Laniani…* (Vizsoly: Mantskovit, 1597), RMNy 814. ¶ 35. Váci Gergelyről: Szabó, *Coetus Ungaricus…*, 282–283. ¶ 36. *Ad nobilem, eruditum et prudentem virum, dominum Sebaldum Artnerum…* (Vizsoly: Mantskovit, 1598), RMNy 843. ¶ 37. H. Németh István, *Kassa város archontológiája: Bírák, belső és külső tanács 1500–1700*, Fons könyvek 3 (Budapest: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2006), 136–138. ¶ 38. Caspar Frank, *Ode encomiastica de auspicatissima nocte…* (Vizsoly: Mantskovit, 1598), RMNy 844. ¶ 39. 1588 és 1590 között a Szepesi Kamara segédszámvevője, 1590 és 1604 között latin számvevőmester, 1604 februárjától a sziléziai Kamara számvevőmestere. Sebők, *Humanista a határon…*, 209; Hanák–Szabó, *Keresztvíztől sírkeresztig…*, 407. ¶ 40. Fallenbüchl Zoltán, *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon: Adattár,* Nemzeti téka (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Osiris Kiadó, 2002), 171; H. Németh István, *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon (A felső-magyarországi városszövetség)*, 1. kötet, Doktori mestermunkák (Budapest: Gondolat Kiadó–Magyar Országos Levéltár, 2004), 118–119, 197; Erich Lassota von Steblau életrajzi adatai, hozzáférés: 2023. 08. 29, https://www.deutsche-biographie.de/sfz48364.html#adbcontent. ¶ 41. Kenyeres István, „Hans Unterholzer felső-magyarországi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1594–1601)", in *Redite ad cor: Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*, szerk. Krász Lilla és Oborni Teréz (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2008), 221–238. ¶ 42. Caspar Pilcius, *Himni tres…* (Vizsoly: Mantskovit, 1598), RMNy 845. ¶ 43. Szabó András, „Pilcius Gáspár", in *Magyar művelődéstörténeti lexikon középkor és kora újkor*, 9. köt., szerk. Kőszeghy Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 194. ¶ 44. Szabó, *Coetus Ungaricus…*, 146. ¶ 45. Gönci István, *Panharmonia, sive universalis consensus Iesu Christi* […] *et Ioannis Calvini* […] (Vizsoly: Mantskovit, 1599), RMNy 863. ¶ 46. Szabó, *Coetus Ungaricus…*, 189–190, 241–242.

nem túl merész az a feltételezés, hogy ez a szövetség már a vizsolyi Biblia kiadásánál is fennállt: Dobó és Thököly támogathatta még anyagilag a nyomda fejlesztését, költöztetését és a megjelentetést.[47]

Továbbra is megoldatlan kérdés, hogy mi lett a nyomdával 1599 után. Amit tudunk, hogy Mantskovit 1596-os halála után nem volt hozzá hasonló tekintélyű vezetője a nyomdának, ismeretlen utóda latinul sem tudott rendesen.[48] A körülmények is egyre rosszabbak lettek: 1593 óta dúlt a tizenötéves háború, ugyanakkor Rudolf császár és király egyre erőteljesebb ellenreformációs politikája már itt is éreztette a hatását. 1600-ban meghalt Sebastian Ambrosius, a szepességi kryptokálvinisták vezére, s ezzel a viták is lassan elcsitultak. A főnemesi pártfogók kiöregedtek, s fokozatosan visszavonultak. Dobó Ferenc 1603-ban, Thököly Sebestyén 1607-ben és Rákóczi Zsigmond 1608-ban halt meg.[49] 1600-ban tizennyolc éves lett Mágocsy Ferenc (1582–1611), s átvette örökségét (benne Vizsollyal) mostohaapjától, Rákóczi Zsigmondtól, akivel ezt követően feszült lett a viszonya, annyira, hogy 1603-ban pereskedni is kezdtek.[50] A bizonytalan, egyre romló külső feltételek között a nyomda személyzete egyszerűen szétszéledhetett.

LVC: XVI. verſ: 29.

¶ Vagyon Moſeſec és Prophétáioc, halgaſſác azokat, &c.

VISOLBAN,

NYOMTATTATOTT MANTSKOVIT BALINT ALTAL.

M DXC. Bódog aſſony hauanac 10. napián.

¶ 47. Szenci Molnár Albert szerint: „Rákóczi Zsigmondnak és több tekintetes uraknak kegyes segedelmekkel…” Szenci Molnár Albert, *Válogatott művei,* kiad. Vásárhelyi Judit (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1976), 225. ¶ 48. Erre panaszkodik az utolsó nyomtatvány, a *Panharmonia* utószavában. ¶ 49. Bár ketten még idős korukban is aktívak maradtak: Thököly 1601-ben újranősült, s gyerekei születtek, míg Rákóczi erdélyi helytartó, majd rövid ideig fejedelem is lett. ¶ 50. Hanák–Szabó, *Keresztvíztől vízkeresztig…*, 530–533.

Petrőczi Éva

Szenci Kertész Ábrahám és Lüneburg

Szenci Kertész Ábrahám munkásságával – mint a puritán irodalom kutatója – évtizedek óta foglalkozom. Az őt értékelő munkák sorából azonban semmiképpen nem éreztem kihagyhatónak azt a helyet és szerepet, amelyet egy varázslatos szépségű, Wolfenbüttelhez (a német könyves kultúra egyik méltán világhírű fellegvárához) közeli település, Lüneburg városa, s annak híres nyomdája töltött be munkásságában. Már csak azért sem, mert a sokunk számára tartós és sokszori igazi szakmai otthont jelentő wolfenbütteli könyvtár alapítója és névadója, Herzog August – aki a későbbiekben röviden bemutatásra kerülő Stern nyomda legkomolyabb támogatója és leggyakoribb megbízója volt – egész oldalas portréja nem véletlenül szerepel a nyomda történetét bemutató imponzáns kötetben. Tehát már a nagyszámú idegyökerezett magyar könyves ember, hazai kutató iránti kollegiális tisztelet, szeretet és hűség arra ösztönzött, hogy a lüneburgi Stern könyműhely életét egy kicsit közelebbről megismerjem. Annak ellenére is, hogy – teljes joggal és méltán – ezt a mi nemesi ranggal is felruházott, áldozatkész, pontos és ritka művészi érzékű, s ráadásul emberséges Ábrahám mesterünket, Tótfalusi Kis Miklós mellett legnevezetesebb tipográfusunkat elsősorban a holland Elzevirek tanítványának és követőjének tekintik.[1]

Ezt a cáfolhatatlan és fontos tényt azonban feltétlenül ki kell egészítenünk egy továbbival is: nevezetesen a mindmáig működő lüneburgi Stern nyomda és Kertész Ábrahám kapcsolatának legalább vázlatos felderítésével. Az, sajnálatos módon, szinte száz százalékos tény, hogy Nagyvárad, Debrecen és általában a puritán kultúra legkiválóbb könyvművésze személyesen nem járt Lüneburgban. Vagy ha mégis, akkor legfeljebb rövid időre, Hollandia felé átutazóban. Ettől függetlenül az ottani híres Stern nyomda, annak ellenére, hogy kiadványainak zöme evangélikus és nem kálvinista szellemiségű volt, főleg esztétikai szempontból nagy valószínűséggel meglehetősen sokat tudott színesíteni és gazdagítani az ő több kiadványán, ezért megérdemli, hogy szóljunk róla. E dolgozat alapötletét wolfenbütteli tartózkodásaink idején szinte „rituális” lüneburgi látogatásaink mellett egy korabeli szemtanú, Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* alábbi, sokak számára ismerős sorainak köszönhetem: „Az váradi nevezetes oskolához és ecclésiához szinte a luneburgumi (sic!) hercegségbül ugyan Luneburgumból igen szép typographiát nagy költségével hozatott volt, az öreg formában már kezünknél lévő szép magyar Biblia nyomtatására is testamentumában [ti. az 1648. január 10. napján, 66 esztendősen meghalt Bethlen István] ezer tallér summát hagyott volt, s egyéb sok beneficiumit, jótéteményit adakozásit elég sok helyen való ecclésiák, oskolák prédikálhatják, s ezszerént óhajthatják is.”[2] De volt már egy korábbi nyoma is annak – igaz, Lüneburg emlegetése nélkül –, amikor Bethlen István Huszton keltezett végrendeletében 1646. augusztus 27-én ötszáz tallért adott a váradi Biblia megjelentetéséhez. Sok kutató, főleg váradi papi szerző, erre hivatkozott: „Mivel pedig az én jóakaró uramtól, Megyeri Pál uramtól úgy értettem volt, hogy az váradi typographus az szent Bibliát in folio újannan akarná kinyomatni […] életemben adhatnék segítséget […] de ha az életemben nem lehetne, az én hátramaradott napjaimnak kevés száma miatt […] hagyok a fent nevezett dolgokra ötszáz aranyat id est 500.” A továbbiakban a végrendelkező jelzi még, hogy családi-baráti köréből kéretik „mindeniknek egy-egy Bibliát adatni, a többit az egyházi

¶ 1. V. Ecsedy Judit, „A váradi könyvnyomtatás virágkora: Szenci Kertész Ábrahám a váradi református egyház nyomdájának élén 1639/1640–1660”, in *Tipográfia régtől fogva: A nagyváradi nyomdászat 450 éves története*, szerk. Boka László és Emődi András (Budapest: OSZK–Argumentum Kiadó, 2016), 22–48. ¶ 2. Szalárdi János, *Siralmas magyar krónikája*, kiad. Szakály Ferenc (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 286.

rendnek [...] annyit adjanak ki, az mennyi az ötszáz arany után illenék."[3] Arra, hogy 1648-as későbbi, csak a korszak legfőbb krónikása, Szalárdi visszaemlékezéséből ismert testamentumában iktári Bethlen István miért nem Hollandiából, hanem Németországból hozatott *typographiát* a váradi Biblia kinyomtatására, viszonylag egyszerű, bár nem nyomdatörténeti, hanem lélektani hátterű a válasz. Mégpedig Bethlen István fiának, az 1606-ban született, s 1632-ben már el is hunyt ifjabbik Istvánnak a heidelbergi peregrinációja, ottani teológiai elmélkedésének mindössze tizenhárom esztendős, alig-serdült ifjú korában sorra került 1619-es elmondása, majd 1620-as kinyomtatása idején a lüneburgi Stern nyomda az ottani, s lassacskán a nemzetközi protestáns körökben is megbecsültté és ismertté vált. Bethlen István szónoklatának címe szerénységről, s ugyanakkor a zsenge életkorával járó, bizonyos fokú játékosságról, díszítgetési hajlamról árulkodik, amely rokon a Stern-féle szemlélettel is: *Declamatiuncula de nativitate Jesu Christi,* azaz „Kisded beszéd Jézus Krisztus születéséről".[4]

Unokaöccsét, ezt az ifjabbik Bethlen Istvánt egyébként nagybátyja, Bethlen Gábor iskoláztatta Heidelbergben, apja pedig valószínűleg meghalt fia németországi stúdiumaira emlékezve is hozatta a váradi Bibliához szükséges tipográfiai berendezést éppen Lüneburgból. Részben azért, mert gyermeke nagyon ifjan, 1626-ban, alig húszévesen éppen Várad főkapitánya és hajdútábornoka volt. De nagy valószínűséggel azért is, mert a Stern család nyomdája az elsők között volt német földön az angol puritán művek lefordíttatásában és megjelentetésében, ez valószínűleg a település élénk Hanza-város mivoltának is köszönhető. Ez akkor is „hidat" képez közte és Lüneburg között, ha a Stern nyomda nálánál sokkal korábban jelentette meg Lewis Bayly méltán világhírű puritán életvezetési könyvét. Mindez az időeltolódás természetesen nem von le semmit annak értékéből, hogy Szenci Kertész jelentette meg Nagyváradon az egyetlen díszcímlapos *Praxis pietatis*t, vagyis Bayly művének legszebb hazai kiadását.[5] A Stern nyomda és a magyarországi 17. századi kegyességi könyvkiadás között – lévén ők elsősorban evangélikus műhely – még az alábbi testvérkiadányokra bukkantam a későbbiekben bővebben bemutatásra kerülő *Lüneburg und die Offizin der Stern* című kiadványban. Elsőként és komoly hangsúllyal kell említenem itt Lobwasser négyezer-hatszáz példányban megjelentetett zsoltároskönyvét, amely nélkül a mi Szenci Molnár remekelte magyar *Psalterium*unk soha nem születhetett volna meg, de ugyanígy a cég evangélikus profilját képviselő Arndt-könyvek impozáns gyűjteményét is, köztük a *Wahres Christentum*ot, amely kétezer példányban látott náluk napvilágot, s a maga nyolcezer példányával kiugrónak számító, ugyancsak Arndt által jegyzett *Paradiesgärtlein*t, amelyeket a mi Petrőczi Kata Szidóniánk fordított magyarra. E magasabb számokhoz képest,[6] s az evangélikus hátterű munkák érthető primátusát is figyelembe véve, határozottan hangsúlyosabbá teszi a Kelet-Magyarország, Erdély és Lüneburg kapcsolatot az a számunkra örömteli és megerősítő tény, hogy az angol kegyességi irodalom németországi befogadása éppen Bayly *Praxis pietatis*ának 1631-es lüneburgi kiadásával indult meg. Ennek nyomán lett a *Praxis* Joseph Hall fordításában Németországban a legnépszerűbb puritán kegyességi munka a tizenhetedik században. Olyannyira, hogy már 1743 előtt hatvankilenc német nyelvű kiadást ért meg. Magában Lüneburgban is számos alkalommal, többek között 1635-ben látott újra napvilágot ez a mű, *Praxis pietatis: das Übung der Gottseligkeit* címen. E témában kiváló és németesen alapos könyvet írt Peter Damrau *Az angol puritán irodalom németországi recepciója* címmel.[7] A világhírűvé lett Bayly-mű első német kiadása azonban nem németországi, hanem egy három évvel korábbi, svájci, 1628-as baseli edíció.[8]

Ne feledkezzünk azonban meg arról sem, ami a kora újkor kegyességi irodalmát kutatók számára többnyire közismert: hogy az első magyar *Praxis pietatis*-fordítási szövegtöredék a Németországot második hazájának tekintő Szenci Molnár Albert érdeme, aki nagy valószínűséggel éppen a számtalan lüneburgi kiadás egyikéből

¶ 3. Radvánszky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, 3 *köt*. (Budapest: Knoll Károly, 1879), 3:280–281. ¶ 4. Bethlen István, ifj., *Declamatiuncula de nativitate Jesu Christi, quam ... Stephanus Bethlen de Iktar junior ... Haidelbergae in auditorio theologorum, feliciter ... habuit* (Heidelberg: Johann Georg Geyder, 1620), RMK III, 1292. ¶ 5. Petrőczi Éva, „A *Praxis pietatis díszcímlapjának* »titkai«", in Petrőczi Éva, *„Nagyságodnak alázatos lelki szolgája": Tanulmányok Medgyesi Pálról – The Obedient Spiritual Servant of Your Highness: Hungarian and English Essays on Pál Medgyesi*, Nemzet, egyház, művelődés 4 (Budapest–Debrecen: Barankovics István Alapítvány–Hernád Kiadó, 2007), 51–53. ¶ 6. Hans Dumrese és Friedrich Carl Schilling, *Lüneburg und die Offizin der Stern* (Lüneburg: Stern'sche Buchdruckerei, 1956), 130. ¶ 7. Peter Damrau, *The Reception of English Puritan Literature in Germany* (London: The Modern Humanities Research Association–Institute of Germanic and Romance Studies University of London, 2006), 59–70. ¶ 8. Damrau, *The Reception...*, 66.

dolgozott, s ezt követően hívta fel fiatalabb prédikátor-író pályatársa, Medgyesi Pál figyelmét erre a fontos munkára, nem tudva, hogy ő már fordítja angolból.[9] Nagyon valószínű, hogy 1997 nyarán – természetesen a szigorúan kötelező fehér kesztyűben és hatalmas könyvtámasszal, mint érthető kiadvány-védő segédeszközökkel –, amikor éppen az egyik lüneburgi német fordításba olvastam bele, ha nem is egy általa kézbevett példányba (az egy már romantikus regénybe illő fordulat lett volna!), de mindenképpen ugyanabba a német szövegváltozatba, amely Szenci Molnár figyelmét annyira felkeltette, hogy átültetésébe belekezdett. Vérbeli író és önzetlen pályatárs lévén azonban egy olyan teológusra, Medgyesire hagyományozta ezt a feladatot, aki nálánál sokkal alaposabban ismerte, hosszabb cambridge-i tartózkodásának köszönhetően, az eredeti szöveg nyelvét, ráadásul azt is tudván, hogy egy bármilyen kiváló másodlagos fordítás minden esetben csak szükségmegoldás lehet!

A *Siralmas magyar krónika* névmutatójában sajnos ez az építészeti és kultúrtörténeti szempontból egyaránt fontos település – még ha nem is agyonlátogatott turisztikai centrum, ez a jókora tévedés akkor is méltó a kiigazításra – morvaországi városként szerepel. Nem kívánok tartósítani egy a település hovatartozásával kapcsolatos régi tévhitet. Ne feledjük: az 1620 után már egyértelműen katolikus Morvaországgal (Mährennel!) szemben Lüneburg városa Szenci Kertész Ábrahám idején evangélikus volt, a váradi református oskolát és eklézsiát szolgáló nyomda tehát kizárólag protestáns hátterű lehetett!

Pillantsunk be ezek után az érdemeihez, értékeihez képest nálunk kevéssé ismert Lüneburg történetébe, földrajzába. Lüneburg névváltozatainak sokasága mutatja, hogy a Hamburgtól körülbelül ötven kilométerre (délkeleti irányban) fekvő Hanza-város, amely az Ilmenau folyó fölé épült, jellegzetes kis Velence hidakkal, fekvésének köszönhetően hosszú ideje jelentős település. Elnevezései – Lünborg, Lümborg, Lunenburg, azután a latin Luneburgum, amelyet Szalárdi is használ – mindmind Luna, a „holdistennő" irányába mutatnak, legpontosabb fordítása: a hold városa, erre utal a belváros híres Luna kútja is. Históriájának jeles pontja volt 956 augusztusa, amikor I. Ottó a korábbi falut „kereskedővárossá", Handelstadttá nyilvánította, ekkor természetesen még nem a nyomdai felszerelések, hanem a só szállítása volt a fő cél, hiszen ez a régió Németország legfontosabb sóvidéke. Történetéből pedig a témánkat érintő legfontosabb korszak, a város reformációjának kezdete 1529–1530 közé esik, Ernst, Braunschweig-Lüneburg hercege uralkodásának idejére, aki a Der Bekenner, azaz a Hitvalló melléknevet viselte. Az egyre virágzóbb, zömében evangélikus várost éppen a tizenhetedik században számos esemény rendítette meg, amikor a harmincéves háború 1623-ban elérte, majd 1624-ben egy gyengébb, 1625/1626-ban pedig egy pusztítóbb pestisjárvány. Ami a háború alakulását illeti: az 1627-ben a városon átvonuló Tilly-zsoldosok a várost ugyan viszonylag megkímélték, de 1628–1629-ig összesen 33.600 birodalmi tallér *Kriegskontribution* (háborús hozzájárulás) kifizetésére kötelezték a települést.[10]

Ez a tetemes összeg érintette Lüneburg minden ismert vállalkozóját, így a méltán híres Stern nyomdászfamíliát, akiknek utódai mindmáig működtetik a méltán nagynevű officinát. Az ősök-elődök megbecsülését mutatja, hogy 1956-ban a Stern'sche Buchdruckerei egy kétrészes, a régebbi, s az újabb időket ismertető óriás-albumot jelentetett meg a nyomda és kiadó történetéről. (Ugyanaz a nagy jelentőségű kettősség ez, mint a gyomai Knerek vállalkozása, mi több: vállalása!)[11]

A történet az eredetileg könyvkötőként dolgozó Hans Sternnel, a nyomda alapító atyjával kezdődik, aki párhuzamosan adott közre latin (eleinte ezek voltak többségben), majd német nyelvű, *Volksliteratur*nak, népkönyveknek szánt, de elsősorban kegyességi, hitmélyítő műveket. A könyvműhely alapításának éve 1614, egyik első terméke egy díszes, pompás, osztott címlappal ékes alsónémetországi Luther Biblia volt (ez a fajta címlap, talán nem is véletlenül, jó pár évtizeddel később Szenci Kertész Ábrahám több kiadványára is jellemző). A munkába négy évvel később, 1618-ban, éppen a harmincéves háború kezdetének baljós évében kapcsolódott be az alapító tíz évvel fiatalabb öccse, a rendkívül energikus Heinrich. Ő vezette be a cég „Per aspera ad astra" jelmondatát és oroszlános címerét, amely nyilván a hitújításért könyvekkel vívott küzdelmek jelképe volt. Bevallom, számomra sokkal kedvesebb és ráadásul a magyar reformáció felé mutató az a

¶ 9. Petrőczi Éva, „Egy fordítás háttértörténete (Lewis Bayly: *The Practice of Piety* – Medgyesi Pál: *Praxis pietatis*)", in Petrőczi Éva, *Fél-szentek és fél-poéták: Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Régi magyar *könyvtár*: Tanulmányok 5 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 11–33. ¶ 10. A gazdag Lüneburg-szakirodalomból különösen is kiemelném: Helmut C. H. Pless, *Lüneburg, so wie es war* (Düsseldorf: Droste, 1979). ¶ 11. Dumrese és Schilling, *Lüneburg und...*

nyomdászjelvény, amelyet egy jóval későbbi családtag és szakmai utód, Johann Stern hozott forgalomba. Ez nem csak szelídebb, de tartalmában egyenesági rokona a Kecskeméti Református Kollégium jelmondatának, a „Sub pondere crescit palmá"-nak is. A szép növény- illetve virágindákat átfogó szalagon ugyanis ez olvasható, érdekes módon nem németül, nem is latinul, hanem franciául: „Souffrance avance", vagyis a szenvedés előbbre visz. Érdekes, hogy a második, 1620-as Stern-féle Luther Biblia az egyházi tartalom mellett – hiszen, mint említettem már, a hitmélyítéssel párhuzamos célkitűzésük a „népkönyvek" irányába mutatott – a kőtáblát tartó Mózes, továbbá egy apostolfigura és néhány harsonát fúvó angyal mellett, méghozzá a címlap alsó harmadának közepén – csöndes büszkeséggel felsejlik egy nagyon finom, aprólékos, szinte Merian-színvonalú metszet Lüneburg városáról.[12]

Mielőtt néhány, Szenci Kertész Ábrahám és a puritán irodalom világához közeli lüneburgi kiadványt röviden bemutatnánk, idézzük minden idők egyik legalaposabb magyar könyvtörténésze, V. Ecsedy Judit néhány gondolatát a kiváló nyomdász nemzetközi kapcsolatairól, az őt ért hatásokról: „Összegezve, a váradi nyomtatványok azt bizonyítják, hogy Szenci Kertész Ábrahám nyomdafelszerelése valóban nem egy forrásból származik, hanem egyaránt igaza lehet [az általam is idézett] Szalárdi Jánosnak és Pápai Páriz Ferencnek is, amikor az egyik Lüneburgot, a másik Hollandiát jelölte meg mint a tipográfia betű- és díszkészletének származási helyét [...]. Az embléma [az Elzevir család szilfás-szőlőfürtös és „Non solus" jelmondatot viselő nyomdászjelvénye] első magyarországi használójának, Szenci Kertész Ábrahámnak nyomtatványait díszíti legnagyobb számban ez az ábrázolás. Vele kapcsolatban a régebbi szakirodalom azon a véleményen volt, hogy a nyomdászmesterséget Hollandiában tanulta, erre azoban mindeddig semmilyen bizonyíték nem került elő [...]. Mégis valószínűnek látszik, hogy valóban Hollandiában sajátította el a nyomdászatot, hiszen ebben a korszakban különösen élénk volt Kelet-Magyarország és Erdély, illetve a protestáns Németalföld szellemi kapcsolata".[13]

Az előbbi komoly szakirodalmi idézetnek van egy legfeljebb legenda-pontosságú nyitánya, Csernák Béla *A református egyház Nagyváradon 1557–1660* című könyvének néhány sora, amely azt feltételezi, hogy már I. Rákóczi György felvette (volna) a lünebürgi nyomdával a kapcsolatot 1640-ben, tehát jó néhány évvel az idősebbik Bethlen István betű-megrendelése előtt: „A nyomdát Szalárdi János siralmas krónikája szerint Bethlen István (Gábor öccse) hozatta »nagy költséggel« a lüneburgumi hercegségből, Lüneburgumból, végrendeletében pedig ezer tallért hagyott volt a magyar Bibliának »öreg formában« való kinyomtatására, más adat szerint ötszáz aranyat hagyományozott e célra, egyedül azt kötve ki, hogy utódai annyi példányt kapjanak, amennyi ötszáz arany után illenék. I. Rákóczi György hozatta ugyancsak Lüneburgumból a csinos, tojásdad metszésű betűket, 1640-ben."[14] Ami ebből az utóbbi, öreg Rákóczi Györgyöt is emlegető, de amolyan „gondolomforma" leírásból tény és való, az a Stern-féle nyomdakészlet betűinek szépsége, s a szikárabb metszésű betűkhöz képest ténylegesen gömbölyűbb és szemkímélőbb formája. Közvetve bár, de ennek a betűforma-követésnek a megvalósulását jelzi Szenci Kertész Ábrahám nagyon szép, a test és a lélek dolgaira egyszerre figyelő, s a jól olvasható írásképre utaló, s egyszersmind megható, mert emberségről is tanúskodó előszó-részlete: „Mert Isten kegyelméből már némely lelki tanítóknak jó példaadások által fel kezdetett vala csaknem minden nevezetesb eklézsiákban vétetni a Bibliának közönséges helyen [ti. nem csak templomban] való olvasása és magyarázása, hogy az hajlott idejű és szemek világában homálosodottabb lelki tanítók is inkább előmehessenek tisztekben a nagyobb betűkkel való nyomtatás által."[15]

Befejezésül még egyszer latolgatva-fontolgatva azt a feltételes módú információt, hogy „öreg", azaz I. Rákóczi György valamelyik udvari embere rendelhetett-e szép, „tojásdad" betűket Lüneburgból, úgy vélem, talán mégis. Egyrészt azért, mert a *Praxis pietatis* magyar fordításának fő támogatóiként ő és Lorántffy Zsuzsanna van megjelölve. Akár magától Medgyesi Páltól hallhattak e híres kegyességi mű lüneburgi kiadásairól, s az arra vállalkozó Stern-féle nyomdáról, amelyet az őket követő fejedelem akár be is vonhatott a Szenci Kertész Ábrahám munkáját dicsérő váradi Biblia elkészültének nyomdai munkálataiba. Ugyanakkor ne feledkezzünk meg arról sem, hogy

¶ 12. Dumrese és Schilling, *Lüneburg und...*, 18–24. ¶ 13. V. Ecsedy, *A váradi könyvnyomtatás...*, 44. ¶ 14. Csernák Béla, *A református egyház Nagyváradon 1557–1660* (Nagyvárad: Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1992), 245. ¶ 15. Petrőczi Éva, „A váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában", in Petrőczi Éva, *Puritánia: Tanulmányok a magyar és angol puritánizmus irodalmáról*, Historia litteraria 20 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 99.

a Rákócziak, mindkét György fejedelem, s maga Lorántffy Zsuzsanna is rendkívül fontos szövetségesnek érezte Németországot az ellenreformációval szembeni küzdelemben. Ehhez képest Henriettának, V. Frigyes és Elizabeth Stuart lányának tragikusan rövid életét és az ifjú pár halála miatt alig pár hónapig tartó házasságát taglalva egy német történésznő, bizonyos Adelheidis von Rohr *Die Pfalz Kinder* című, fölényes hangú tanulmányában egyszerűen „lemágnásozta" (és lenézte) Henrietta vőlegényét, majd férjét, Rákóczi Zsigmondot.[16]

Erről a Stern Nyomda, s az annak történetét jóval korábban feldolgozók sem tehettek, az azonban számunkra bizony fájdalmas tény, hogy a vaskos nyomdatörténeti monográfiában a *Magyarország* és az *Erdély* szó mindösszesze egyszer fordul elő. Méghozzá a *Johann Sterns Lebensabend* (Johann Stern életének alkonya) című fejezetben olvashatunk arról, hogy miután a lengyel–svéd háború (1655–1660) nagyon meggyengítette a cég külföldi keresettségét, kárpótlásul Magyarország és Erdély jó vásárlónak bizonyult.[17] Témánk szempontjából végül igen fontos lehet az az információ, hogy ugyanez a Stern, még ifjú „Hans" korában, 1645-től élénk levelezésben állt az akkor Frankfurtban élő idősebb Matthäus Meriannal, továbbá Lipcse és Nürnberg nyomdászaival. S ami a Szenci Kertész Ábrahám életmű külföldi hátterének szempontjából a számunkra a legfontosabb: az ő örök értékű könyvművészetét mindenképpen elsőként meghatározó, s vele szép ráadásként kollegiális barátságot fenntartó holland Elzevirekkel.[18] Sajnálatos módon ezt tanúsító levélrészletekkel, közvetlen dokumentumokkal ugyan nem szolgálhattunk e kapcsolat történetére vonatkozólag, s egy nyomdatörténeti network, egy kapcsolati háló feltérképezésével végképp nem, de néhány megbízható és megerősítő információval, a szálak olykori összekötésével, érintkezési pontokkal, s néhány eddigi ismeret kiegészítésével: talán igen.

Lüneburg/
Gedruckt durch Johann Stern/

¶ 16. Petrőczi Éva, „A kitaszított és a befogadott – *Báthory Zsófia és pfalzi Henrietta*", in Petrőczi Éva, *Mennyei társalkodások: Újabb tanulmányok*, Nemzet, egyház, művelődés 12 (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2019), 76–97. ¶ 17. Dumrese és Schilling, *Lüneburg und...*, 67. ¶ 18. Dumrese és Schilling, *Lüneburg und...*, 59.

Pesti Brigitta

Mecénás, patrónus, szponzor

Differenciálterminológiai kérdések és sajátosságok a kora újkori hazai irodalom- és kultúratámogatás kapcsán

Bevezetés

A hazai és nemzetközi szakirodalom egyaránt egyetért abban, hogy a könyvpiac megerősödéséig, azaz körülbelül a 18. századig a nyomtatott művek többségét – egy-egy tehetős szerző munkáitól eltekintve – gyakorlatilag csak támogatók segítségével lehetett megjelentetni; a szerzők a magán vagy intézményi mecénások hozzájárulására voltak utalva, hogy a könyv magas előállítási költségeit finanszírozni tudják.[1] Ennek megfelelően már a 1980-as évek óta visszatérő téma a nemzetközi és hazai irodalom- és kultúratudományban a könyv társadalomtörténete, a kézirat megszületése és a kiadása körüli támogató tevékenység vizsgálata. Igazi lendületet nagyjából a 2000-es évek elején kapott a téma, azóta számos esettanulmány jelent meg egyes kiadványok, szerzők vagy szerzőcsoportok patronálása, valamint egyes mecénások, esetleg ezek csoportja (pl. mecénás családok) támogatási szokásai kapcsán,[2] majd az utóbbi években ezekhez csatlakozva megindult egy tudományos diskurzus az irodalom-, művészet- és kultúratámogatás különböző formáinak terminológiai kérdéseivel kapcsolatban is.

Jelen tanulmány a kora újkori, főként 17. századi kultúratámogatás magyar és nemzetközi gyakorlatának összehasonlító vizsgálata alapján azt szeretné bemutatni, hogy milyen módon adaptálható a korabeli könyvészeti támogatások legújabb nemzetközi terminológiai gyakorlata a 17. századi magyarországi könyvkiadás mecenatúrájának rendszerére, továbbá ezzel összefüggésben milyen hazai sajátosságok figyelhetők meg a patrónusok és patrónák csoportjával és azok patrónusi szokásaival kapcsolatban. Az összehasonlító kutatás alapját az 1600 és 1650 közötti teljes magyar könyvtermés támogatói rendszerét feltáró alapvizsgálat,[3] valamint ugyanerre az időszakra vonatkozó bécsi kiadványok támogatásait áttekintő újabb alapkutatás adja.[4]

MäzenIn, PatronIn, SponzorIn – fogalmi tipológia a legújabb német szakirodalomban

Az irodalom- és kultúratudomány határterületeire, többek között az irodalomszociológia történeti kérdéseire vonatkozó fokozott tudományos érdeklődés az utóbbi évtizedekben magával hozta a német (és részben az angolszász) szakirodalomban azt a törekvést, amely a különböző irodalom- és művészettámogatási formák világos meghatározására, illetve terminológiai differenciálására vonatkozik.

A hazai szakirodalomban a leginkább a *mecénás*, illetve ebből kiindulva a *mecenatúra* elnevezés terjedt el, amely

¶ 1. Többek között: Joachim Bumke, *Literarisches Mäzenatentum: Ausgewählte Forschungen zur Rolle des Gönners und Auftraggebers in der mittelalterlichen Literatur* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982); Bernd Roeck, *Kunstpatronage in der frühen Neuzeit: Studien zu Kunstmarkt, Künstlern und ihren Auftraggebern in Italien und im Heiligen Römischen Reich 15–17. Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck–Ruprecht, 1999); Thomas Hermsen, *Kunstförderung zwischen Passion und Kommerz: Vom bürgerlichen Mäzen zum Sponsor der Moderne* (Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag, 1997); Ulrich Overmann, Johannes Süssmann és Christine Tauber, *Die Kunst der Mächtigen und die Macht der Kunst: Untersuchungen zu Mäzenatentum und Kulturpatronage* (Berlin: Akademie, 2007). ¶ 2. A téma bibliográfiai kérdéseihez kiváló összefoglalót nyújt: Heiko Droste, „Patronage in der frühen Neuzeit: Institution und Kulturform", *Zeitschrift für Historische Forschung* 30, 4. sz. (2003): 555–590. ¶ 3. Pesti Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében* (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó, 2013); Pesti Brigitta, „Nők szerepe és jelentősége a 17. századi könyvkiadás mecenatúrájában", in *A női kommunikáció kultúrtörténete*, szerk. Krász Lilla és Sipos Balázs, 138–156 (Budapest: Napvilág Kiadó, 2019); Pesti Brigitta, „Weibliche Literaturpatronage in Ungarn im 17. Jahrhundert", in *Medien, Orte, Rituale: Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation im Königreich Ungarn*, szerk. Lilla Krász, Brigitta Pesti és Andrea Seidler, 65–82 (Wien: Praesens, 2020); Pesti Brigitta, „A 17. századi magyar irodalom mecenatúrájának felekezeti és társadalmi kérdései", in *Adomány, díj, jutalom, segély: A mecenatúra színeváltozásai az irodalomtörténetben*, szerk. Hites Sándor és Kollár Zsuzsanna, 11–30 (Budapest: reciti, 2022). ¶ 4. A bécsi könyvkiadás támogatási rendszerének leírásához szolgáló alapadatokat a 17. századi német nyelvterülethez köthető könyvkiadást feldolgozó digitális adatbázis: a VD 17 *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts* könyvészeti adatai szolgáltatják. Online hozzáférés: 2024. 06. 18, http://www.vd17.de.

Gaius Cilnius Maecenas, római lovag nevéből eredeztethető, aki Horatius, Vergilius és Propertius pártfogója volt. Innen adaptálódott a tudományok és a művészetek anyagi támogatójának megnevezésére. A hazai tudományos gyakorlat ezt a fogalmat nagyon széleskörűen és a támogatási terminológia további fogalmaival – mint a patrónus vagy a pártfogó – azonos jelentésben használja.

Ezzel szemben a német nyelvű szakirodalom egyre inkább afelé tart, hogy a (nemzetközi) történeti gyakorlatban megfigyelhető sajátosságokat a fogalomhasználatban is egyértelművé tegye, így alapvetően három meghatározást különít el: a *mecénás* (MäzenIn) – ezzel részben megegyező jelentésben a GönnerIn –, valamint a *patrónus* (PatronIn) és a *szponzor* (SponzorIn) fogalmát, amelyek használatát több kritérium megvalósulásához köti, elsődlegesen azonban főként a támogató motivációja mentén differenciál. Ennek megfelelően – általánosságban összefoglalva – a *mecénás*t mint a társadalmi elit olyan tagját definiálja, aki támogatói tevékenységét öncél nélkül, kizárólag a közjó érdekében végzi, és személyes kapcsolatban áll ugyan a támogatott személlyel vagy intézménnyel, ahhoz fűződő kapcsolata ugyanakkor egyirányú. A *patrónus* definíciója ezzel szemben már kétirányú, valamilyen szinten kölcsönös korrelációt feltételez, melynek nem csupán a támogatott, de a támogató is haszonélvezője. Szintén kétirányú, de az előbbinél jóval kevésbé kiegyenlített viszonyban értelmezhető a főként a modern társadalom- és kultúrtörténet kapcsán felmerülő *szponzor* definíciója, amely önös érdekű, gazdasági céllal és stratégiai megfontolással véghez vitt támogatást fed.

A mecénás kifejezés hagyományos értelemben használt definíciója egy ideáltipikus, önzetlen támogatót takar tehát, akinek tevékenységét a német szakirodalom ennek megfelelően négy alapvető kritérium megvalósulásához köti: (1) a mecénás személye a társadalom legfelsőbb rétegéhez köthető, a mecénás támogatói tevékenysége mögött főként a közjó iránti elkötelezettség, illetve a kulturális értékteremtés szándéka feltételezhető; (2) a mecénás saját lehetőségeihez mérten, saját gazdasági eszközeivel támogat egy-egy személyt vagy csoportot; (3) akikhez önálló kapcsolat fűzi; (4) támogatói tevékenysége folyamatos, nem csupán egyszeri alkalmat takar.[5] Ezen kritériumrendszer a nagyobb forrásanyagot áttekintő irodalom- és művelődéstörténeti kutatások tanulságaiból kiindulva a kora újkori magyar támogatási gyakorlatnak nem feleltethető meg, hiszen sem a társadalmi réteghez való tartozás, sem pedig a támogatotthoz fűződő személyes viszony nem feltétlenül létező és kizárólagos jellemzők.

A fogalomkör differenciálterminológiájában a legnehezebb kérdés a patrónus és a mecénás definíciójának elválasztása, ahogy a német szakterminológia kapcsán Jochen Strobel és Jürgen Wolf is kiemelik: „Erschwerend bei der Bewertung einzelner Phänomene und ihrer Entwicklungslinien kommt hinzu, dass man sich über die Zeiten hinweg immer wieder einer scheinbar identischen, meist auf dem lateinisch-antiken Erbe beruhenden Begrifflichkeit bedient, diese aber mit bisweilen höchst unterschiedlichen, gelegentlich auch konträren Inhalten füllt. Zudem sind für jede Epoche spezifische Begrifflichkeiten fassbar, die nur im jeweiligen, oft räumlich und zeitlich eng begrenzten Feld existieren und außerhalb dieses engen Bereichs unverständlich, unübersetzbar oder nicht kompatibel mit modernen Fachbegriffen sind."[6]

Overmann, Süßmann és Taubner erre a definíciós problematikára reagálva a tipológia strukturális logikáját a támogató–támogatott közötti függőségi viszonyban, illetve ennek differenciálásában kívánják meghatározni, amelynek megfelelően a következőképpen tagolják a három fogalmat: „(1) Das *Mäzenatentum*, in dem ein reicher oder einflussreicher Mensch bzw. eine Familie seine (ihre) Gemeinwohlverpflichtung zur Erhöhung, Symbolisierung und Bewahrung der eigenen historischen Bedeutung für die Nachwelt erinnerbar in der scheinbar selbstlosen und an die Sache um ihrer selbst willen hingegebenen Förderung von Kultur vergegenständlicht. (2) Die *Patronage*, unter die Herrscher und wirtschaftlich Mächtige die kulturelle kreative Tätigkeit fördernd so stellen, dass jene für ihre Zwecke, d.h. ihren Einfluss mehrend und befestigend, davon profitiert. Und schließlich (3) der *Sponsor* der die Kultur strategisch fördert, um sein Image in der Öffentlichkeit zu verbessern und akzeptabel zu machen."[7] Ennek megfelelően a támogatási rendszer két alapfogalma

¶ 5. Dietrich Erben, Ute Schneider és Susanne Rode-Breymann, „Mäzen", in *Enzyklopädie der Neuzeit*, szerk. Friedrich Jäger, 16 köt. (Stuttgart–Weimar, 2005–2012), 8:181–188, 183. Vö. Jochen Strobel és Jürgen Wolf, „Maecenas Erben: Das Spannungsfeld von Kunstförderung und künstlerischer Freiheit von der Antike bis zur Gegenwart", in: *Das Spannungsfeld von Kunstförderung und künstlerischer Freiheit von der Antike bis zur Gegenwart*, szerk. Jochen Strobel és Jürgen Wolf (Stuttgart: S. Hirzel, 2015), 7–49, 10. ¶ 6. Strobel és Wolf, *Maecenas Erben…*, 12. ¶ 7. Ulrich Oevermann, „Für ein neues Modell von Kunst- und Kulturpatronage", in Overmann, Süssmann és Taubner, *Die Kunst der Mächtigen…*, 13–14, 13–24.

(mecénás és patrónus) közötti különbség abban ragadható meg, hogy míg a *mecénás* célja a (saját) gazdasági érdektől mentes kulturális értékteremtése, amely ellenszolgáltatást nem vár és nem is feltételez, addig a *patrónus* tevékenysége jóval inkább „profitorientált" – amely haszon ugyanakkor nem feltétlenül anyagi vagy gazdasági jellegű, lehet ennél elvontabb, főként reprezentációs szándékot követő –, tehát tulajdonképpen a saját kulturális vagy politikai hatalmának megszilárdítása.

A mecénás és patrónus fogalomkörbe illeszkedik a magyar megfelelővel nem rendelkező *GönnerIn* definíciója is, amely a legtöbb esetben a mecénás szinonimájaként jelentkezik, tehát egy önzetlen, a közösség céljait szem előtt tartó támogatót takar. A két fogalom közötti különbség leginkább a támogató és támogatott közötti viszonyban ragadható meg: a GönnerIn esetében ugyanis a közvetlen (támogatói) kapcsolat nem feltétlenül a kölcsönösségen alapuló viszony.

A német terminológia következetlenségei ellenére egyértelmű distinkció látszik a két alapfogalom és a *szponzor* definíciója között, amelynek jelentésárnyalatai a hazai szakirodalomban is a némethez hasonlóan alakulnak. A fogalom a német nyelvű szakirodalomban az 1980–1990-es években a modern gazdasági rendszerek kialakulásával párhuzamosan terjedt el, és az altruisztikusan felfogott mecenatúrával szemben cél- és eszközorientált művészettámogatásnak tekinthető. A kategorizáció alapkérdése ez esetben a támogatás haszonélvezőjére vonatkozik, ez ugyanis a szponzor esetében nem, vagy nem kizárólag a művész. Ahogy Lösel-Sauermann összefoglalja: „Die Frage nach dem Nutznießer der Förderung scheint der zentrale Diskussionspunkt zu sein. Je nach Situation sind verschiedene Antwortmöglichkeiten gegeben: Der Künstler, die Kunst, ihr Vermittler oder der Rezipient. Wird die Frage mit ‚die Kunst' oder ‚der Künstler' beantwortet, ist im Allgemeinen das Mäzenatentum beschrieben. Kommen andere Gruppen als Nutznießer hinzu, handelt es sich im Allgemeinen um Sponsoring."[8]

Severin Koster értelmezése e két fogalom közötti alapvető különbséget azzal egészíti ki, hogy a mecénás többnyire az anonimitás keretei között marad, a szponzor ezzel szemben támogatásával a nyilvánosság megszólítására is törekszik.

A patronátus női formája: a matronátus

Miközben a német nyelvű szakirodalmat az irodalom-, művészet- és kultúratámogatás kapcsán a patrónus, mecénás és szponzor fogalmi kategóriák differenciálterminológiai kérdései foglalkoztatják, az angolszász szakirodalomban is megjelenik egy új fogalom, mégpedig a női támogatókhoz kapcsolódva.

Számos hazai és nemzetközi kultúrtörténeti példa bizonyítja, hogy a nő irodalmi és kulturális nyilvánosságban való részvétele mint mecénás a középkortól kezdve aktív és folyamatos (ugyanakkor a középkor esetében ez legtöbbször szinte kizárólag az arisztokrácia nőtagjait takarja),[9] irodalmi és kulturális hálózatok résztvevőiként, egyes szerzők, művek, nyomdászok vagy nyomdák támogatóiként, könyv- vagy műgyűjtemények összeállítóiként a kultúraközvetítésben betöltött szerepük egyre inkább nyilvánvaló. A nők kultúrtörténeti szerepével kapcsolatos tudományos érdeklődés a 2000-es években ezen a területen is magával hozta a terminológiai differenciálásra vonatkozó igényt. Ennek megfelelően a reneszánsz korszak művészeti mecenatúrájára vonatkozó angol nyelvű szakirodalomból kiindulva létrejött a *matronage* fogalma,[10]

¶ 8. Iris Lösel-Sauermann, *Kunstförderung durch deutsche Unternehmen aus kunsthistorischer Sicht* (Frankfurt am Main–Berlin–New York: Peter Lang, 1994), 70. ¶ 9. Joachim Bumke, *Mäzene im Mittelalter: Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150–1300* (München: Beck, 1979), 231–247; Bumke, *Literarisches Mäzenatentum...*, 371–404; Matthias Herweg, „Weibliches Mäzenatentum zwischen dynastischer Bestimmung, politischem Kalkül und höfischer Memoria", *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 40 (2010): 9–34; Janina Drostel, *„des gerte diu edele herzoginne"*: Möglichkeiten und Voraussetzungen weiblicher Teilhabe am mittelalterlichen Literaturbetrieb unter besonderer Berücksichtigung von Mäzenatentum (Frankfurt: Lang, 2006). ¶ 10. Cynthia Lawrence, *Women and Art in Early Modern Europe: Patrons, Collectors and Connoisseurs* (Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1997); Catherine E. King, *Renaissance Women Patrons: Wives and Widows in Italy 1300–1550* (Manchester–New York: Manchester University Press, 1998); Sara F. Matthews, *Grieco and Gabriella Zarri: Committenza artistica femminile* (Bologna: Il Mulino, 2000); Sheryl E. Reiss és David G. Wilkins, *Beyond Isabella: Secular Women Patrons of Art in Renaissance Italy* (Kirksville: Truman State University Press, 2001); Katherine A. McIver, *Women, Art and Architecture in Northern Italy, 1520–1580: Negotiating Power* (Aldershot–Burlington: Ashgate, 2006); Katherine A. McIver, szerk., *Wives, Widows, Mistresses, and Nuns in Early Modern Italy: Making the Invisible Visible through Art and Patronage* (Farnham–Burlington: Ashgate, 2011); Katherine A. McIver és Cynthia Stollhans, szerk., *Patronage, Gender and the Arts in Early Modern Italy: Essays in Honor of Carolyn Valone* (New York: Italica Press, 2015); Sheryl E. Reiss, „Beyond Isabella and Beyond: Secular Women Patrons of Art in Early Modern Europe", in *The Ashgate Research Companion to Women and Gender in Early Modern Europe*, szerk. Allyson M. Poska, Jane Couchman és Katherine A. McIver (Farnham–Burlington: Ashgate, 2013), 445–467.

amely a német szakirodalomban csak alkalmanként, a magyar nyelvűben egyelőre egyáltalán nem jelenik meg.

Tágabb értelmezésében a fogalom a patronátus nőkre vonatkoztatott alternatívájának tekinthető, tehát az összes támogatói szerepben fellépő nőre vonatkoztatható, annak társadalmi rangjától vagy családi állapotától függetlenül. Annak ellenére, hogy a fogalom ilyen értelmű alkalmazását több helyütt bírálja a szakirodalom,[11] ugyanis nem reflektál a *matróna* szó többletjelentésére, egyelőre mégis ez a felfogás az uralkodó. A fogalom szűkebb értelmezése a *matronage* kifejezést a szó eredeti jelentésének – mint idősebb, általában magasabb társadalmi pozícióban lévő, befolyásos, jellemzően férjes asszony – megfelelően nemesi származású asszonyok patrónusi tevékenységére használja.

E két értelmezésen felül – leginkább a reneszánsz kultúrtörténeti kutatásban – megjelent egy olyan felfogás is, amely a fogalmat a jellemzően homoszociális támogatói struktúrák kontextusában kívánja alkalmazni. Ennek megfelelően Deborah Cherry egy, a nők között megvalósuló patrónusi hálózatként írja le a jelenséget, amely a nők kulturális törekvéseinek megvalósulásában tudott támogatást nyújtani.[12] Részben ezt a felfogást követi Rawlings is, aki a *matronage* fogalmát szintén egy női támogatói hálózatként értelmezi, amely a támogató(k) társadalmi hovatartozásától, korától, illetve a társadalmi vagy kulturális nyilvánosságban betöltött szerepétől függetlenül létezik, viszont nem csupán anyagi vagy materiális támogatást takar, hanem a patronátus fogalmának eredeti értelmezésétől eltávolodva egy eszmei támogatói közeget (is) magába foglal. Ennek megfelelően Rawlings a következőképpen fogalmazza meg a jelenséget: „Using the term *matronage* with this definition instead of *female patronage* allows me to differentiate between the costs, constraints, and benefits female patrons dealt with and sought as opposed to their male counterparts. Not all female patrons had the same financial or social status, but they all had to work with an already established patriarchal dialogue when it came to patronage and reading works of art. The ways in which female patrons appropriated this dialogue and tweaked it to suit their own purposes varied, but the distinction of women as *other* to men required them to explore different means of self-promotion. Female patrons dealt with considerably different constraints placed on their sex, and their signals had to be different from that of their male counterparts."[13]

A hazai támogatási rendszert figyelembe véve a magyar nyelvű szakirodalmi gyakorlatban is alkalmazhatónak tűnik a *matronátus* fogalmának szélesebb értelmű alkalmazása. Christiane Kunst nyomán ezt egy olyan aszimmetrikus kapcsolatként lehetne definiálni, amely tulajdonképpen egy (társadalmi hovatartozásában nem meghatározott) nő és egy másik (nemében nem meghatározott) személy vagy intézmény, város, egyházi szervezet, csoport stb. között kialakuló támogatói gyakorlatot fejez ki. A matronátus legfontosabb ismérvei, hogy a támogatás a matrónus társadalmi presztízsét növeli, formájában lehet materiális, de akár eszmei vagy pozicionális is, ellentételezéseként jellemző a hála és lojalitás, különböző ajándékok vagy nyilvános köszönetnyilvánítás, esetleg a dedikációs levél vagy illusztráció.[14]

A fogalmi rendszer alkalmazhatósága a magyar gyakorlatra

Az alapfogalmakra vonatkozó, (többek között) Overmann, Süßmann és Taubner által is leírt fogalomtipológia tehát tulajdonképpen egy társadalmi fejlődési séma mentén értelmezhető, amelyben a differenciálás kritériumát gyakorlatilag a támogatási tevékenység mögött fellelhető szándék és motiváció jelenti. Ez a fajta differenciálás ugyanakkor aligha teszi elképzelhetővé a tipológia hazai alkalmazását a magyar történeti kultúrakutatásban – különösen a kora újkorra vonatkozóan. Ennek oka

¶ 11. „To lump all women's commissions under a single heading of *matronage*, regardless of their statuses and positions in life, is to suggest an innate sense of *woman-ness* that, frankly, dilutes the realities of female patronage as a whole." Bianca Rawlings, *By Her Example: Exemplary Womanhood and Female Homosociality in the Matronage of Isabella d'Este and Eleonora di Toledo*, Dissertation (George Mason University, 2013), 21–22. ¶ 12. Deborah Cherry, *Painting Women: Victorian Women Artists* (New York: Routledge, 1993), 102–103, 109, 207. Vö. Susan Butlin, *The Practice of Her Profession: Florence Carlyle, Canadian Painter in the Age of Impressionism* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2009), 25. Vö.; Rawlings, *By Her Example...*, 22. ¶ 13. Rawlings, *By Her Example...*, 23–24. ¶ 14. Christiane Kunst, „Matronage von Herrscherfrauen: Eine Einführung", in *Matronage: Handlungsstrategien und soziale Netzwerke antiker Herrscherfrauen. Beiträge eines Kolloquiums an der Universität Osnabrück vom 22. bis 24. März 2012*, szerk. Christiane Kunst, Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption 20 (Rahden: Marie Leidorf, 2013), 12, 14. Vö. Christiane Kunst, „Frauenzimmer in der römischen domus", in *Gender Studies in den Altertumswissenschaften: Räume und Geschlechter der Antike*, szerk. Henriette Harich-Schwarzbauer és Thomas Späth, IPHIS–Beiträge zur altertumswissenschaftlichen Genderforschung 3 (Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2005), 111–131.

elsődlegesen az, hogy a mecénások a támogatás mögötti pontos motivációja – legyen szó akár a képzőművészet, az irodalom, az építészet, az egyházi vagy a szociális gondoskodás területéről –, konkrét indíttatásait leíró objektív források hiánya vagy elégtelensége miatt az esetek többségében nem állapítható meg. Különösen a jelen esetben vizsgált kulturális támogatások, azaz az egyes szerzők és különböző könyvek kiadásának támogatása esetében a támogatások mögött feltételezhető motiváció leginkább vallásos jellegű. A támogatott nyomtatványok műfaji összetétele, a dedikációkban a szerzők által megnevezett indítékok, valamint a mecénásokra vonatkoztatott dicstoposzok alapján a hazai gyakorlat feltűnő sajátossága a támogatások különböző formáinak a vallással és a vallásos életvitellel történő szoros összekapcsolódása.

Ennek megfelelően a hazai, kora újkori nyomtatványirodalom kapcsán használt támogatói fogalom egyik korábban leírt fogalmi meghatározásnak sem tesz eleget. A legtöbb esetben nem feleltethető meg tehát a német *Mäzenatentum* fogalmának, hiszen nem tekinthető tökéletesen önzetlennek, mivel célja nem feltétlenül csupán a kulturális értékteremtés, hanem kiemelt fontosságot kap a támogató egyén vallásos meggyőződésének és az egyházi közösség gyakran kiemelt elvárásrendszerének történő megfelelni akarás. Másrészt ugyanakkor a *Patronage* fogalmi keretei sem alkalmazhatók a hazai gyakorlatra, hiszen a kölcsönös haszonszerzésre való kifejezett törekvés a legtöbb esetben szintén hiányzik.

Amíg tehát a kulturális mecenatúra történeti kategorizálása (tehát a szponzor fogalmának történeti alapú elkülönítése) a Magyarországon jellemző támogatási rendszerre vonatkoztatva is logikus és teljességgel alkalmazható, addig a fogalom vertikális tagolása a nemzetközi séma mentén nem tűnik lehetségesnek.

A mecenatúra és a patronátus magyarországi gyakorlatra alkalmazható definíciója inkább egyfajta gondoskodói és támogatói viszonyként értelmezhető, amely nem zárja ki, de nem is feltételezi a pártfogó gazdasági érdekét, nem feltételez tehát konkrét és azonnali ellenszolgáltatást, sem eszmei, sem anyagi értelemben; és annak ellenére, hogy a mecénás és támogatottja közötti kapcsolatot kifejezett aszimmetria, tehát egy bizonyos hatalmi alá- és fölérendeltség jellemzi (az egyik rendelkezik anyagi forrásokkal, a másik függ tőlük és él is velük), a kapcsolatok nem formálisan rögzített kötelezettségeken, hanem személyes lojalitáson, valamint sokszor vallásos meggyőződésen alapulnak és általában egy széles körű kulturális támogatói hálózatba ágyazódnak. Ez a hálózatos, családon, illetve kisebb közösségeken belül hagyományozódó, generációkon átívelő támogatói minta véleményem szerint a kora újkori hazai irodalmi mecenatúra teljes rendszerét meghatározza, nemzetközi összefüggésben is feltűnő sajátosságai részben ide vezethetők vissza. A magyarországi irodalomtámogatás gyakorlatát vizsgálva mindenképpen bizonyos ugyanis, hogy az egyes szerzők, művek vagy kiadványok anyagi támogatása nem feltétlenül (vagy nem csupán) önmagukban, hanem egy tágabb körben elterjedt támogatói gyakorlat, azaz különböző családok, vagy egy-egy kisebb földrajzi, esetleg eszmei közösség egyes tagjai egymással többé-kevésbé összefonódó támogatási rendszerének egyes elemeiként, részeként értelmezhetőek.

A 17. század első fele könyvkiadásának patrónusi struktúráját vizsgálva meglehetősen kevés ugyanis az önmagában álló, izolált jelenségnek tekinthető támogatás, sokkal inkább jellemző egy regionális, illetve sok esetben még inkább familiáris minta követése. Számos olyan kiemelkedő patrónus tűnik ugyanis fel, akinek rendszeres, általában műfajtól vagy tematikától független támogatási hajlandósága minden bizonnyal fontos példaként szolgált az adott szociális közegen belül. Különösen jellemző ez az arisztokrata családokra (számos példát lehetne sorolni, a legismertebbek talán a tágabb Bethlen, Rákóczi vagy Thurzó család patrónusai és patrónái), ahol a támogatás gyakorlata férjről feleségre (és fordítva), a szülőkről fiúra (és lányra), távolabbi családtagokra, illetve az adott mecénás szociokulturális közegének közeli tagjaira szállt.

A példamutatás, az utánzás, az úgynevezett *imitatio principis* fontos, nélkülözhetetlen szerepet játszott a nemesi udvar strukturális alapjaiban, összetartozásában és identitásképzésében. Ahogy Beatrix Bastl összefoglalja: „Nicht der freie Wille schloß und hielt die Menschen im Hof zusammen, sondern das Beziehungsgeflecht von Geschlechtern und Familien bestimmte deren Aufenthalt und übte gleichzeitig einen Zwang aus, der mit der Erwartung, die man dem Souverän gegenüber hatte, zu erklären ist. Nicht nur Ämter und Würden, Macht und Geldzuwachs prägten diese Erwartungshaltung, sondern auch die Idee des *Adeligerwerdens* durch den edlen Umgang. Die Nachahmung des Fürsten und der Fürstin, die Variationen und Spielarten innerhalb der imitation

principis, sind hier der Ausgangspunkt."[15] Bastl szerint tehát bizonyos gondolkodás- és cselekvésmódok egy adott társadalmi közegen belül fontos identitásképző hatással lehetnek és követendő példaként szolgálhatnak. Mindenképpen ezek közé kell sorolni a mecenatúra, a tágabb értelemben vett irodalom- és kultúratámogatás, a mű- és könyvgyűjtés vagy éppen a szociális gondoskodás tevékenységét is, amelyek főként a nemesi származású nők és asszonyok esetében a társadalmi és kulturális reprezentáció egyre fontos elemének tekinthető.

A magyar mecenatúra sajátosságai a bécsi kiadások támogatási rendszerének tükrében

A meglévő európai (főleg német, angol, francia és olasz) mecenatúrakutatás kontextusában vizsgálva a 17. század magyar támogatói gyakorlata általánosságban megfelel az európai viszonyoknak: nagyjából minden harmadik kiadvány tartalmaz dedikációt, ezek kevés kivételtől eltekintve a mecénás személyéhez vagy intézményéhez szólnak, és retorikailag valamint stilisztikailag is a – modern kifejezéssel élve – kortárs európai dedikációs *divatot* követik. A korszak magyar nyelvű irodalmának támogatási szokásait vizsgálva feltűnik viszont néhány jelenség, amelyre érdemes külön figyelmet fordítani és nemzetközi összehasonlításban értelmezni, ezek ugyanis a hazai gyakorlatban kialakult fogalomtipológiai rendszerre is lehetséges magyarázattal szolgálhatnak.

Mivel a nemzetközi mecenatúrakutatás mostanra rendkívül kiterjedt ugyan, viszont főként a képzőművészeti támogatások, illetve egyes mecénások vagy mecénás-családok tevékenységének leírására koncentrál, ezzel szemben modern, átfogó vizsgálatot nem igazán ismerünk, így a magyar kiadványok támogatói rendszerére vonatkozó kutatásaim eredményeinek kontextualizálása céljából megvizsgáltam az 1600 és 1660 között Bécsben megjelent összesen 195 nyomtatvány patrónusra vonatkozó adatait is.[16] Ez alapján elmondható, hogy a bécsi kiadványok támogatói rendszerével kapcsolatban megállapítható adatok pontosan igazodnak a nyugat-európai mecenatúrára vonatkozó, különböző esettanulmányokból kirajzolódó mintázathoz, egyes elemeiben ugyanakkor határozottan eltérnek a magyar gyakorlattól. Ennek megfelelően a bécsi kiadványok mecénásainak döntő többsége közép- vagy főnemesi származású, vagy magas egyházi tisztséget betöltő férfi, aki egyéni, alkalmi vagy egyszeri támogatóként lép fel.

Míg a nemzetközi szakirodalom az intézményes, azaz különböző társadalmi, földrajzi vagy egyházi csoportokhoz köthető támogatások sokaságáról számol be,[17] addig a bécsi kiadványok esetében a városi, testületi mecenatúra aránya viszonylag alacsony, hozzávetőlegesen 10%-os. Ennek legnagyobb része csoportos, világi mecenatúrát takar, azaz különböző városi és állami szervezetek csoportjait: városi tanácsokat, bíróságok tagjait stb., akik jellemzően iskolai tankönyveket vagy tudományos kiadványokat támogatnak. A nyugat-európai irodalom kapcsán leírt, ott határozottan jelenlévő intézményes támogatók a magyar kiadványtörténetből szinte teljesen hiányoznak. A különböző iskolák, gyülekezetek, városok, városi tanácsok, polgári olvasókörök stb., amelyek a nyugat-európai és jóval kisebb arányban ugyan, de a bécsi gyakorlatban

¶ 15. Beatrix Bastl, „Zur sozialen Identität der adeligen Frau: Ihre Ausdrucksformen an kleinen Höfen", in *Adelige Hofhaltung im österreich–ungarischen Granzraum (vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts)*, szerk. Rudolf Kropf és Gerald Schlag (Eisenstadt: Burgenländische Landesmuseum, 1998), 21–39, 22. Vö. Otto Gerhard Oexle, „Aspekte der Geschichte des Adels im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit", in *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift Historische Sozialwissenschaft, Sonderheft 13: Europäischer Adel 1750–1950*, szerk. Hans-Ulrich Wehler (Göttingen: Vadenhoeck–Ruprecht, 1990), 19–56; Beatrix Bastl és Gernot Heiss, „Hofdamen und Höflinge zur Zeit Kaiser Leopolds I.: Zur Geschichte eines vergessenen Berufsstandes", in Život na dvoreck barokki lechty *(1600–1750)*, szerk. Vaclav Büzek, Opera historica 5, (České Budějovice: Jihočeská univerzita, 1997), 187–265. ¶ 16. Jelen kutatás egy tervezett összehasonlító közép-európai mecenatúratörténeti kutatás része, ennek csupán első (rész)eredményeit közli. ¶ 17. Többek között: Bumke, *Mäzene im Mittelalter...*; Peter Burke, *Az olasz reneszánsz: Kultúra és társadalom Itáliában* (Budapest: Osiris, 1999); Elizabeth Evenden, *Patents, Pictures and Patronage: John Day and the Tudor Book Trade* (Aldershot–Hampshire: Ashgate, 2008); *Jacqueline Glomski, Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons: Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox* (Toronto: University of Toronto Press, 2007); Dustin Griffin, *Literary Patronage in England 1650–1800* (Cambridge–New York–Melbourne: Cambridge University Press, 1996); Sharon Kettering, *Patronage in Sixteenth- and Seventeenth-Century France* (Aldershot: Routledge, 2002); Wolfgang Leiner, *Der Widmungsbrief in der Französischen Literatur (1580–1715)* (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1965); Karin Jutta MacHardy, *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria: The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521–1622* (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2003); Marco Neumaier, *„Milch, Honig und Nektar fließen in Strömen": Die Patronage von Bildung und Gelehrsamkeit im England der frühen und mittleren Tudorzeit* (Berlin: LIT Verlag, 2012); Karl Schottenloher, *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts,* Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Heft 76/77 (Münster: Aschendorff, 1953); Gabriele Schramm, *Widmung, Leser und Drama: Untersuchungen zu Form- und Funktionswandel der Buchwidmung im 17. und 18. Jahrhundert* (Hamburg: Dr. Kovač, 2003).

is feltűnnek, a lokálisan hozzájuk kapcsolódó, sok esetben akár köréjük szerveződő írók megélhetését biztosítják és kiadványaik megjelenését támogatják.

Az intézményes mecenatúra hazai hiánya még feltűnőbb, ha az egyházi támogatókat is vizsgáljuk. Az egyházhoz köthető egyéni vagy intézményes mecenatúra terén ugyanis már kifejezetten erős az eltérés: ennek értelmében, amíg a bécsi nyomtatványok esetében nagyjából megegyezik az egyházi és világi támogatók aránya (45–55% a világi mecénások javára), addig a magyarországi (nem csak magyar nyelvű) kiadványok esetében az egyházhoz köthető patrónusok aránya az egész korszakban 10% alatt marad, miközben a vallási, egyházi kiadványok a hazai nyomtatványirodalomban ennél jóval magasabb arányban vannak jelen.[18] A bécsi és a magyar kiadványok egyházi támogatóinak arányában mutatkozó határozott különbség oka nem feltétlenül magyarázható a Magyarországot Béccsel szemben sokkal erősebben jellemző konfesszionális diverzitással, hiszen az egyházi patrónusok aránya a magyar kiadási gyakorlatban valamennyi konfesszió esetében egyenletesen alacsony.

A nyugat-európai könyvkiadáshoz hasonlóan a 17. századra a bécsi kiadványok között is meghatározó teret nyer a világi irodalom, ezzel szemben a magyarországi könyvkiadást továbbra is szinte kizárólagosan határozza meg az egyházi, főként mindennapi vallásgyakorlás célját szolgáló kegyességi tematika. A vallási és egyházi kiadványok erős dominanciája ugyanakkor Magyarországon nem jár együtt sem a könyvkiadás, sem pedig az egyes szerzők egyházi forrású egyéni vagy intézményes támogatásának erősödésével vagy egyáltalán annak megjelenésével. Az egyházi mecenatúra jelenléte Magyarországon – tulajdonképpen a kezdetektől feltehetően egészen a könyvkiadás ilyen formájú támogatásának megszűnéséig – csupán elszórtan jelentkezik, és sem a latin, sem pedig az anyanyelvi könyvkiadásban nem tölt be meghatározó szerepet. Az 1600 és 1655 közötti kiadványirodalomban mindössze 20 olyan nyomtatványt találunk (ez kb. 8%) – hozzávetőlegesen egyforma arányban tehát katolikus és református kiadványokat –, amelyet az egyház köreihez tartozó (túlnyomórészt egyéni) mecénások támogattak. A támogatások többsége, jellemzően a főként alacsonyabb rangú (az egyszerű papság vagy éppen a gyülekezet tagjai közül kikerülő) támogatók esetében alkalmi jellegű, azaz csupán egy-egy kiadványra vonatkozik. Egyéni egyházi mecénások között mindössze két kiemelkedő személyiség van, mindkettő magas rangú egyházi tisztviselő: Forgács Ferenc esztergomi érsek, Pázmány Péter mecénása, több kiadványának támogatója, illetve maga Pázmány Péter, akit Lépes Bálint, Veresmarti Mihály és Káldi György is az egyház, az egyházi iskolák és saját bőkezű patrónusaként emleget.

A Forgácshoz vagy Pázmányhoz hasonló, kiemelkedő egyházi patrónusok, akiknek támogatói gyakorlata példaként szolgálhatna a közösség többi tagjára vonatkozóan, a 17. század magyarországi könyvkiadásában valamennyi felekezetből hiányoznak, így a korszak hazai irodalmi mecenatúrájában egyébként meghatározó transzgenerációs, tehát a különböző családi, szociokulturális közösségeken belül mintaként tovább vitt támogatói gyakorlat Magyarországon az egyházi személyek vagy közösségek esetében egyáltalán nem alakul ki.

Határozottan állítható tehát, hogy a magyar nyelvű kegyességi irodalomnak a világi irodalommal szembeni lendületes térnyerése nem hozza magával az egyházi támogatók nagyszámú megjelenését. Ezzel szemben vitszont minden bizonnyal szorosan összefügg egy új, társadalmilag meglehetősen széles körű női olvasóközönség kialakulásával, amely nemcsak befogadóként van jelen, de a magyar nyelvű épületes irodalom támogatásában is fontos szerepet vállal.

A női patrónusok jelenléte a hangsúlyozottan magyar nyelvű, elsősorban a kegyességi irodalom műfajkörébe tartozó írások elkészítésének és kiadásának támogatása terén fokozatosan erősödő. A 17. század első felében megjelent magyar nyelvű nyomtatványanyag pretextusai minden ötödik esetben női támogatót szólítanak meg, amely tendencia újabb kutatásaim szerint a század második felében is fennmarad, sőt enyhén növekszik is, itt már 20 százalék feletti a női támogatók aránya.[19]

A hazai *matron*átus jelentőségét még tovább kiemeli, ha ezt is a bécsi gyakorlat kontextusában vizsgáljuk: elmondható ugyanis, hogy az összesen hozzávetőlegesen 190, dedikációval rendelkező, döntő többségben latin és német nyelvű bécsi nyomtatványból mindössze tíz (arányaiban tehát mindössze 5%) szólít meg női címzettet, ez nagyjából egyötöde, a század második felét tekintve hatoda a hazai kiadványok esetén tapasztaltaknak. Egyértelműen látszik továbbá, hogy a bécsi kiadványok női patrónusi rendszere társadalmi szempontból sokkal egyoldalúbb: a kisnemesi vagy polgári mecénások jelenléte teljesen hiányzik, ezekben a társadalmi csoportokban ugyanis nőt egyáltalán nem találunk.

Ehhez kapcsolódik egy további jelentős, szintén meglepő különbség a két vizsgált nyomtatványanyag támogatói körében: eszerint a bécsi támogatók között elenyésző, mindössze 5% a bizonyíthatóan alacsony(abb) társadalmi csoportokból, tehát a kisnemesség vagy a polgárság köréből származó támogatók aránya. Ez a szám a magyarországi könyvkiadás esetében 40% körüli, tehát hat-hétszerese a bécsi kiadványok kapcsán leírható adatoknak. Ezen túl a magyar könyvkiadásban már a 17. század legelején megjelenik a kiscsoportos polgári vagy kisnemesi támogatási forma is, amelynek értelmében egy kisebb, általában lokálisan szerveződő, sok esetben egy-egy gyülekezethez köthető csoport áll össze egy kiadvány vagy szerző támogatásához,[20] ehhez hasonlóra a bécsi anyagban egyáltalán nincs példa.

Az alacsonyabb társadalmi osztályok könyvkiadásban kifejtett patrónusi tevékenységének jellemző sajátossága Magyarországon továbbá, hogy az egyes konfessziókhoz tartozó mecénások támogatási hajlandósága erősen műfajhoz kötött. A korszakban meghatározó és lendületes fejlődésben lévő kegyességi könyvkiadás mecenatúrájában minden társadalmi csoport és valamennyi felekezet, nők és férfiak egyaránt egységesen és nagyjából kiegyenlített arányban találhatóak meg. Érdemi különbség figyelhető meg ugyanakkor az egyházi tematikájú könyvkiadáson túl a világi és tudományos kiadványok megjelentetésének támogatásában. Ezen a területen ugyanis a katolikus oldalon szinte kizárólag főúri mecénásokat találunk, míg a református patrónusok esetében továbbra is kiegyenlített valamennyi társadalmi csoport jelenléte. Elmondható tehát, hogy míg a református kisnemesség és polgárság mecénási tevékenysége műfajtól független, addig a katolikus vallású kisnemesi patrónusok és patrónák szinte kizárólag a kegyességi irodalmat támogatták. A vallási tematikán kívüli, tulajdonképpen felekezettől független kiadványok szerzői tehát vagy a főúri, vagy pedig jellemzően református vallású közép- és kisnemesi származású patrónusok körében találhattak támogatóra.[21]

Konklúziók

Saját kutatásaim alapján úgy tűnik tehát, hogy a 17. század első harmada hazai nyomtatványirodalmának patrónusi rendszere meglehetősen sajátos jegyeket mutat. Annak ellenére, hogy a támogatott kiadványok nagy többsége valamilyen kegyességi műfajhoz köthető, a nemzetközi gyakorlattal szemben nem bontakozik ki sem intézményi, sem egyházi mecenatúra, ugyanakkor a polgárság késői kialakulása ellenére igen magas az alacsonyabb társadalmi osztályok, kisnemesek és mellettük a női támogatók aránya is.

Mindezek véleményem szerint ugyanarra az okra vezethetőek vissza, amely lényegében szorosan összefügg azzal is, hogy a magyar gyakorlatban nem alakult ki, illetve nem alkalmazható a mecenatúra és a patronátus definícióinak motiváció-alapú differenciált használata. A sajátosságok tehát feltehetően a reformáció által hirdetett meggyőződéssel magyarázhatóak, miszerint a Biblia és a kegyességi irodalom olvasása a mindennapi vallásgyakorlat részeként valamennyi hívőnek saját, individuális kötelessége, amelyhez kapcsolódóan az ajánlások többsége a buzgó vallásgyakorlás és rendszeres áhítat mellett az egyház és a hangsúlyozottan anyanyelvi kegyességi irodalom támogatását is egyértelműen a kegyes életvitel részeként értelmezi. Innen terjed el tehát első körben a kegyességi irodalom műfaján belül, majd műfajtól függetlenül is a nyomtatott irodalom és az egyház támogatására vonatkozó alapvető igény és társadalmi akarat, amely a könyvek kiadását és a nyomtatott irodalom támogatását az egyén saját, személyes kötelezettségének tekinti.

Ezt a jelenséget a német nyelvű szakirodalom Johannes Fried nyomán *werkorientierte Förderung*nak, azaz műközpontú támogatásnak nevezi: „Dieses Mäzenatentum war auf himmlischen Lohn bedacht. Es war […] eine Form des direkten Gabentausches, der während des früheren und hohen Mittelalters die Wechselseitigkeit sozialer Beziehungen, die Gemeinschaft der Lebenden und Toten und ihrer aller Kommunikation mit Gott

¶ 18. Vö. Pesti, *A 17. századi magyar irodalom mecenatúrájának felekezeti…*, 13–14.

¶ 19. Vö. Pesti, „Weibliche Literaturpatronage…", 67–68.

¶ 20. Vö. Pesti, *A 17. századi magyar irodalom mecenatúrájának felekezeti…*, 26–28.

¶ 21. Uo., 28–29.

bestimmte. Es konnte allein dem eigenen Seelenheil dienen, konnte aber auch einer bestimmten Gemeinschaft von Lebenden und Toten [...] zugute kommen; insofern betrafen sie das gemeine Wohl (utilitas publica)."[22] Ez a támogatásforma tehát egy közvetlen, kétoldalú támogatási viszonyrendszerbe illeszthető ugyan, motivációja viszont sokkal kevésbé a presztízsen, a művészi élvezeten, a nevelés vagy a szórakoztatás igényén, mintsem a kegyességi, vallási meggyőződésen alapszik. A mecenatúra eme formáját ritkán említi ugyan a nemzetközi szakirodalom, viszont úgy tűnik, hogy ez a korábban említett motivációs differenciáláson alapuló terminológiai felosztással szemben a hazai gyakorlatra, amelyben a hívőkkel – legyenek azok nők vagy férfiak, polgárok vagy arisztokraták – szembeni kegyességi életmód elvárásstruktúrájának szerves részévé vált a valláshoz és az egyházhoz kapcsolódó karitatív és kulturális értékteremtés, tökéletesen alkalmazható lehet.

¶ 22. Johannes Fried, „Mäzenatentum und Kultur im Mittelalter", in Overmann, Süssmann és Tauber, *Die Kunst der Mächtigen...*, 47–73, 61.

Garadnai Erika

Zilahi János hitvédelmi irata a prelimináriában szereplő szövegek tükrében*

Zilahi János (1590–1677) zsibói református lelkész[1] 1672-ben Kolozsvárott nyomtatott műve, *Az igaz vallasnak vilagos tüköre*[2] nem ismeretlen a szakirodalom számára. A könyv előszavának egy részletét Gábor Csilla beválogatta a 17. századi polemikus irodalmat reprezentáló szemelvénygyűjteményébe,[3] újabban Oláh Róbert Kálvin műveinek recepciótörténeti vizsgálata során elemezte a zsibói lelkész könyvét.[4] Magam is tárgyaltam már e könyvecskét a felső-magyarországi hitvita kapcsán.[5] Ismert ugyanis, hogy az 1661-ben Nagyszombatban első alkalommal nyomtatott *Három üdvösséges kérdés* című teológiai traktátus[6] volt a fő irata az 1660-as években kibontakozó, Kassát és Sárospatakot érintő jezsuita térítésnek.

Maga a jezsuita térítés 1663-ban indult, s a szakirodalomban is ismert tény, hogy több vitát generált, fontosabbak pl. a felső-magyarországi hitvita[7] és a kassai hitvita,[8] de akadtak Sámbár Mátyásnak egyéb, rövidebb ideig tartó polémiái is, pl. Sámbár 1658–1659-ben Lippai Sámuel nagykárolyi református prédikátorral,[9] 1668–1669-ben pedig Szathmárnémethi Mihály gönci református prédikátorral folytatott vitát.[10] Jellemzően az egyház régiségének ügyét tárgyalták a szerzők.

A Wesselényi-összeesküvés ürügyén indított erőszakos katolikus előrenyomulás véget vetett a jezsuiták és a reformátusok között ekkor kibontakozó írásbeli polémiáknak. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy még a gyászévtized kezdeti éveiben is többször előfordul Sámbár neve, mint akinek műve okot ad a református szerzőnek saját hitvédelmi irata megszövegezésére. Jó példa erre Komáromi Csipkés György 1671-ben Kolozsvárott megjelent *Pápistaság ujsága* című munkája.[11] Az ajánlólevélben Pázmány *Kalauzát*[12] és Sámbár Mátyás *Orvosló ispitályát*[13] nevezi meg saját feleletének kiváltó okaként.

* A tanulmány a MTA Kisgyermeket Nevelő Kutatók támogatásával készült.

¶ 1. Zilahi János (1590 k.–1677 k.) Zilahon született. Legújabban Zsigmond Attila tanulmánya foglalkozott a személyével, rámutatva, hogy a 16–18. században összesen hat Zilahi János nevű lelkész szolgált a Szilágyságban, s nem minden esetben végezhető el pontos azonosításuk. Adatai szerint a zsibói lelkész azonos nevű fia, Zilahi János szolgálhatott sarmasági és hadadi lelkészként. Ezek az életrajzi adatok azonban gyakran (tévesen) megjelennek az idős Zilahi életrajzában is. Ami id. Zilahi Jánosról tudható, hogy Somlyón volt korábban lelkész, ismert szolgálati helyei: 1647 őszén Zilah és 1672-től Zsibó. 1667-től a szilágyi református egyházmegye esperese volt. Zsigmond Attila, „Barangolás a nevek útvesztőjében", *Hepehupa* 3 (2014): 6–13. ¶ 2. Zilahi János, *Az igaz vallasnak vilagos tüköre, mellyben az cálvinista vallásnak tökélletes tiszta igassága és igaz fundamentomos régisége minden jo lelki-ismeretü embereknek szemek eleiben tétettetik, mellyet mind a' Szent Irásbol rendesen, s' mind a' páterek értelméből bőségesen, s' mind a' szem-látomáshol tapasztalhato-képpen mutat, és czáfolhatatlanul bizonyit idös Zilahi Janos, sibai ecclesiának egy-gyúgyü [!] lelki-pásztora és a' Szilágyságban lévö lelki-tanitóknak méltatlan seniora. Colosvarat 1672 [typ. gener. ecclesiae] Veres-egy-házi Sz. Mihaly* (Kolozsvár, 1672), RMNy 3806. ¶ 3. Gábor Csilla, szerk., tan., *Keresztyéni felelet: Hitviták a 16–17. századból* (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2013), 28–33, 288–289. ¶ 4. Oláh Róbert, *Kálvin műveinek recepciója a 16–17. századi Magyarországon* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2020), 68–69. ¶ 5. Garadnai Erika Csilla, *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672): Sámbár Mátyás, Pósaházi János, Matkó István és Czeglédi István polémiája* (Budapest: Universitas Kiadó–OSZK, 2018), 215–221. ¶ 6. Sámbár Mátyás, *Három idvösséges kérdés: Elsö: A lutteránosok és cálvinisták igaz hitben vadnake? Masodik: Csak az egy pápista hité igaz? Harmadik: A' pápisták ellenkézneké a' Sz. Irással, avagy inkáb a' lutterek és cálvinisták?* (Nagyszombat, 1661), RMNy 2997. ¶ 7. Garadnai, *A felső-magyarországi...*, passim. ¶ 8. Heltai János és Martis Zsombor, „A kassai hitvita", in *Docendo discimus: Doktoranduszhallgatók és témavezetőik közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*, szerk. Huszti Tímea (Miskolc: Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013), 15–29. ¶ 9. Sámbár Mátyás, *Lapis Lydius ocularis praedicantici: Próba köve egy tzigány okulárnak* (Kassa, 1659), RMNy 2835. Vö. Heltai János, „Lölki okulár", in *Sylvae typographicae: Tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, A Magyar Könyvszemle – MOKKA-R egyesület füzetei 5, 53–62 (Budapest: Argumentum Kiadó–OSZK–MTA Irodalomtudományi Intézet–MOKKA-R Egyesület, 2012). ¶ 10. Szathmárnémethi Mihály 1668-ban feltehetően Patakon nyomtatta ki *Igazság próbaköve* című munkáját (RMNy 3483). Sámbár Mátyás jezsuita hamarosan válaszolt rá: *A régi római keresztyén hitnek igaz próbaköve* (Kassa, 1669), RMNy 3525. Példány egyik kiadványból sem ismeretes, de kinyomtatásukat kétségtelenül igazolja Szathmárnémethi viszontválasza, az *Igazság próbakövének nyert peri* (Patak, 1669), RMNy 3592. ¶ 11. RMNy 3725. ¶ 12. RMNy 1059, RMNy 1293, RMNy 1697. ¶ 13. RMNy 3154.

A korábban említett vitázók közül Szathmárnémethi Mihály is feleleveníti a Sámbárral folytatott hitvitáját. A *Régi magyarországi nyomtatványok* V. kötete tisztázza a könyvészeti adatokat, így nagy bizonyossággal állítható, hogy Szathmárnémethi a korábban Sámbár ellen írt munkáit nyomtatta ki újra 1672-ben *[1] Igazság próbaköve – [2] Igazság próbakövének nyert pere* címmel.[14] Ennek hátterében az állhatott, hogy éppen 1672-ben űzték el Göncről, előbb Debrecenbe menekült, majd 1673-tól kolozsvári lelkész lett. Ugyanebben az évben, tehát 1672-ben jelent meg Zilahi munkája is. A megemlített kortárs prédikátori munkák tükrében nem csodálkozhatunk azon, hogy Zilahi is Sámbár Mátyást említi név szerint munkájának bevezető szövegrészében, mint akinek kérdései arra késztették, hogy ő maga is tollat ragadjon.[15]

Jelen tanulmányomban Zilahi szövegével, azon belül is csak a könyv prelimináriáiban olvasható szövegrészekkel foglalkozom. Elemzésemben abból indulok ki, hogy Zilahinál – mint az a korszak szerzőire jellemző – minden kis szövegelemnek, a prelimináriában megjelenő bibliai mottóknak, az ajánlásnak, a neki szóló köszöntő verseknek pontosan meghatározott jelentése, kiszámított helye és gazdag konnotációja van. A prelimináriákban található szövegtípusok nagyon fontosak, hiszen ezek azok, amelyeken keresztül az olvasó megszerzi első benyomását a könyvről. Bebocsáttatást nyer a rá váró szöveg terébe, s jellemző módon ezek a paratextusok már interakcióban vagy akár intertextuális kapcsolatban is állnak a főszöveggel is. Illetve a szerző szándéka szerint a paratextusok pontosan terelgetik az olvasó értelmezési útjait a szöveget író által ideálisnak vélt értelmezői horizontok felé.

Mottók

Zilahi könyvében a címlap hátára az alábbi paratextusokat, bibliai idézeteket nyomtatták: „2. Petr. 1. v. 13, 14. Mert mélto dolognak itélem lenni, hogy mig ez én testemnek sátorában vagyok, fel-ebreszszelek titeket intéseknek általa. Mivel hogy tudom, hogy hamar le-teszem ezt az én hajlékomat, mint a mi Urunk Jésus Christus nékem meg-jelentette."[16] Jól látható, hogy Zilahi már a legelső paratextusban Péter apostol hangját kölcsönözve megszólalásához – önmagáról beszél. Illetve felvillantja az egész irat legmeghatározóbb tartalmi elemét: az intést. Tehát már a szöveg legelején hangsúlyt kap a szerző öregkora, aki ekkor 82 éves, s a gyülekezet, a közösség érdekében tett elkövetkező cselekedete az intés (figyelmeztetés, óvás).

A második és harmadik citátum tovább erősíti a beszédpozíciót: „Psal. 34. v. 12. Jöjjetek ide Fiaim, halgassatok engemet, az Urnak félelmére meg-tanitlak titeket. Syr. 23. v. 6. Halgassátok Fiaim, az igaz-mondo szájnak tanitását. Mellyet a ki meg-tart, meg nem fogattatik az ö beszédével."[17] A megszólított olvasó „fiúként" jelenik meg, s létrejön Zilahi „atyai hangja", azaz a három bibliai citátum által rögtön megjeleníti önmagát (mint bölcs öreg prédikátort és atyát) és a hallgatóságát, az ifjakat, akiket inthet és óvhat.

Ajánlás

Ezt a beszédhelyzetet erősítik a prelimináriának további szövegei. Az ajánlás *A mennyei dicsőséges fényességben lakozó teljes Szentháromság, egy örök Istenhez* szól. Tartalmát tekintve mondhatjuk, hogy hálaadó imádság. Nagy hangsúlyt kap a szövegben, hogy Zilahi abban a kegyelemben részesült, hogy már gyermekségétől fogva az igaz hitben lehetett, de önmagát a legháládatlanabbnak nevezi, mint aki annak ellenére, hogy már gyermekként ismerhette az igaz hitet, el is tévelyedett, s mindezidáig, vénségéig váratott (magára), hogy háláját valamiképpen kifejezze.[18] Az ajánlásban tehát elsősorban önmagáról beszél, önmagát ábrázolja és látszólag kicsinyíti saját személyét és érdemeit, sőt hangsúlyozza eltévelyedését, mely ellenére az Isten nem felejtette el ígéretét – tehát az egyház szolgája maradhatott, sőt élete végén új munkára hívta el az Úr.

¶ 14. Szathmárnémethi Mihály, *[1] Igazság próbaköve – [2] Igazság próbakövének nyert pere* (Kolozsvár, 1672), RMNy 3801. ¶ 15. „...én e munkát, nem csak most, hanem az előtt való időkben is volt igyekezetem, hogy cselekedjem, kiváltképpen miúlta Sámbár Mátyás Uramnak, három Kérdések felől való írása kibocsátva vagyon." Zilahi, *Az igaz vallasnak...*, *5a. ¶ 16. Zilahi, *Az igaz vallasnak...*, *iv. ¶ 17. Zilahi, *Az igaz vallasnak...*, *iv. ¶ 18. „Megvallom felséges Atyám és Jó tevő Istenem, hogy a te jó téteményednek gazdagságával megtölt emberek között én voltam eleitől fogva, vagyok mostan is legháládatlanyabb s haszontalanyabb szolgája a te Szent Felségednek. Mert noha engemet kicsinyégemtől fogva a te kegyelmességednek szárnyai alatt viseltél és az igaz hitnek Zászlója alatt köteles szolgáddá fogadtál: de mint amaz táborozó vitézek néha néha az Uroknak szászlója alól kicsapnak, és imitt-amott másoknak kárára zsákmányolnak, így én is ottan ottan Felségednek kötött hűségem mellől, lelkemnek kárával, hol-mi haszontalanságra vetemedtem." Majd így folytatja: „De ó kegyelemmel bövelkedö édes Atyám! el-felejthetetlen lévén te nálad amaz te igéreted, mellyet az Esaiás által régen töttél volt: *Mind vénségemig csak Te: fejemnek öszüléséig te hordoztál és tartottál*. Kezdeböl ki nem vetetted zabolámnak fékemlöjét, hanem el-szintén tizen-egy orakor-is, ki-jöttél életemnek piatzára, és vénséges életemnek estvéjén-is, a te örökségedben valo idvesseges dolgozodásra el-hittál." Uo., 2a–4b.

A gyermekségtől az öregkorig kirajzolódó elbeszélői énben az Atyával való személyes kapcsolatát domborítja ki. Imádságos hangon szólal meg, és már a könyve legelején az egyéni életpálya számvetése és bűnbánó hangja jelenik meg. Az idős kor hangsúlyozása azért is fontos, mert saját életidejével is reprezentálja, hogy mindvégig az igaz hit birtokában volt.

Méltó és méltatlan. Ezek kulcsfontosságú fogalmak Zilahi szövegében. Méltó, hogy míg él, intse a hallgatóságát. Az ajánlásban (extenuáció) kicsinyíti saját alakját, magát már méltatlannak ábrázolja, aki azonban munkáját „mennyire lehetett a te Szent Lelked által felserkentett szívemnek buzgóságával cselekedtem. És nem másnak, hanem egyedül a te Szent Felségednek ajánlom".[19] Indokolja ezt azzal, hogy Isten kegyelméből fakad, hogy most megalkotta e könyvet, s „hála-adlanság volna a te tőled vött jóból ha másnak kedveskedném".[20]

A prelimináriának elejére helyezett szövegrészek, a bibliai citátumok és *Az egy örök Istenhez* szóló ajánlás alapozza meg a szöveg tekintélyét. Illetve itt annak lehetünk tanúi, hogyan konstruálja meg a szerző ezáltal a saját tekintélyét. Ennek létrehozásában pedig fontos gesztus, hogy nem egy világi főurat szólít meg ajánlásában. Hiszen, ha ezt tenné az ő korában, akkor hálátlan lenne! A világi patrónusoknak tett ajánlás – a korszakban jellemzően Apafi Mihály és Bornemisza Anna jelenik meg a református szerzőknél – fontos szövegtekintélyt létrehozó eszköz.[21] Tehát az, hogy éppenséggel nem őket szólítja meg, hanem az egyetlen felettük valóhoz, magához az Istenhez írja szövegét, ugyancsak fontos retorikai elem. A szöveg tekintélyét ugyanis itt nem a világi főúr személye fogja megjeleníteni, inkább magának a szerzőnek a tekintélye nő ezáltal.

Előszó

Az Istenfélő Olvasóhoz címzett előszó tartalmilag tovább építi az ajánlásban megfogalmazottakat. Érzékletes hasonlatokkal ábrázolja saját magát, illetve azt az alkotói folyamatot, amelynek eredményeként megírta a könyvet. Hangsúlyozza, hogy nem saját dicsőségéért fogott a munkához. Elsőként elkorhadt fához hasonlítja magát, melynek ágai is elszáradtak, de néhol felbukkanhat a „zöldellő nyerssesség", s így ő maga is noha elhervadt, de nem száradt ki belőle az igyekezet, hogy elmélkedjen munkájában. Újabb metaforaként az erős kősziklából fakasztott víz képe jelenik meg, ehhez hasonlóan benne is a Szentlélek mozdította elő a munka megírását (Isten dicsőségére). Másodszor az olvasó tudomására hozza, hogy már korábban tervezte e mű megírását, „kivált képpen miúlta Sámbár Mátyás Uramnak, három Kérdések felől való írása kibocsátva vagyon". Azért halasztotta ennyire idős korára műve megírását, mert más tudós emberek munkáját fontosabbnak vélte. Itt ismét bibliai példázatokkal él, melyekben a szegény özvegyasszonyhoz hasonlítja magát, aki megvárja, míg nála értékesebb emberek adakoznak, és kis alamizsnáját csak azután dobja a perselybe. Ezt a bibliai allegóriát tovább írva a szegény asszony templomból való távozását saját közelgő halálaként jeleníti meg, így ő sem rejti el a rá bízott gírát.[22] Tehát végül is megírja munkáját. Kibontakozik előttünk tehát Zilahi szerény, háttérbe húzódó és mindenre méltatlan, ám utolsó idejében mégis cselekvő alakja.

Az olvasóhoz intézett előszó harmadik része már erről a cselekvésről, azaz magáról az általa írt vitairatról közöl elég határozott megállapításokat. Kifejti, hogy mindig is szerette a más valláson lévő embereket is, s ennek bizonyítására saját munkáját hozza fel, melyben „egy haragra

¶ 19. Uo., **3b. ¶ 20. Uo., **3b–*4a. ¶ 21. Bornemisza Annának ajánlott fontosabb művek: Komáromi Csipkés György, *Papistasag ujsaga...* (Kolozsvár, 1671), RMNy 3725; Nógrádi Mátyás, *Idvösség kapuja, söt a' meny-orszag csalhatatlan uta...* (Kolozsvár, 1672), RMNy 3797; Szathmárnémethi Mihály, *Az örökke valo egy isteni állathan lévö három személyeknek mutato tüköre...* (Kolozsvár, 1673), RMNy 3898; Tolnai Szabó Mihály, *Haza szam ki-vetett bekessegenek helyreallatasa, avagy olly idvességes Szent Irásból ki szedegetetett lelki elmélkedés...* (Kolozsvár, 1675), RMNy 4023; Tofaeus Mihály, *A' szent soltarok resolutioja es azoknak az erdelyi fejedelmi evangelica reformata, uduari szent ecclesiara lelek es igassag szerint valo szabasa* (Kolozsvár, 1683), RMNy 4474. ¶ 22. Ajkay Alinka mutatott rá a következő prédikációs kötetek prelimináris szövegeit vizsgálva azok tartalmi hasonlóságaira: Káldi György, *Az vasarnapokra-valo predikatzioknak első resze: Advent első vasarnapiatol-fogva a Sz. Haromság vasárnapjáig* (Pozsony, 1631), RMNy 1509; Káldi György, *Az innepekre-valo predikatzioknak első resze: Sz. Andras napiatol-fogva Keresztelö Szent János napjáig* (Pozsony, 1631), RMNy 1510; Pázmány Péter, *A' Romai Anyaszentegyház Szokasából, minden vasarnapokra, es egy-nehany innepekre, rendelt Evangelilomokrúl, Predikaczioк: Mellyeket, élö nyelvenek tanitasa-utan irásban foglalt Cardinal Pazmany Peter Esztergami Ersek* (Pozsony, 1636), RMNy 1659. Érdekes módon a nagy katolikus szerzők késői munkáinak szövegében is – hasonlóan a kálvinista Zilahi művéhez – ugyancsak az időskor ecsetelése, a munka nehézségének hangsúlyozása és biblikus példaként a gira kamatoztatásának képe szemlélteti, hogy a bennük lévő prédikátori tehetséget öregségük ellenére (Káldi és Pázmány is még csak hatvanadik életévük körül jártak, érthető tehát, hogy Zilahi a korban valóban milyen aggastyánnak számított) is kamatoztatni igyekeznek. Ajkay Alinka, „Káldi nyomában: Adalékok Pázmány »homiletikájának« előképéhez", in *Eruditio et magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére*, szerk. Farmati Anna, Móré Tünde, Tóth Zsombor és Virág Csilla, 31–40 (Budapest: reciti, 2023), 38.

ingerlő és gyalázatos szócskát nem találnak". Ezután kifejti, hogy ezt a *modestiát* (mértékletességet, szelídséget és tartóztatást) éppen azért cselekszi, hogy mindenki iszonyodjon írása közben a szitkozódástól, és ne veszekedéssel és trágár beszédekkel, hanem a Szentírással bizonyítsa igazát. Itt ismét két metafora jelenik meg, melyből az (Adversarius Atyánk fiai) ellenkező felekezeten lévők is érthetik, hogy tartózkodjanak a mérges szóktól. Bálám szamarával, illetve a mérges pók és a gyenge méhecske közti különbséggel fejti ki, hogy még egy szamár által is tud tanítani az Isten, illetve, hogy bármilyen virágról csak a méhek képesek mézet gyűjteni. Tehát a mérges pókhoz hasonló ellenfelek, ha nem érzik ízét a megírt írásnak (virágpornak), akkor ne mérgesítsék nyelvüket. Záró gondolatai szerint Zilahi fő céljának azt tartja, hogy tanítsa a híveket.

Összegezve tehát: a bibliai citátumok, az ajánlás és az előszó teremti meg az irat retorikai kereteit. Zilahi az önmagáról konstruált képpel létrehozza a szöveg befogadási horizontját, valóságként jelenik meg előttünk a kegyes életet tükröző és képviselő aggastyán. A szöveg megírásának indoklása ugyan nagyon fontos: név szerint megjelöli Sámbár Mátyás *Három Üdvösséges kérdés* című munkáját, ugyanakkor ennél tovább is megy. Nem a jezsuita térítés részletei vagy Sámbár szövegei bontakoznak ki előttünk (ez a vitairat fő szövegében sem figyelhető meg), hanem éppenséggel a vitairatok stílusa, ha úgy tetszik, minősége kerül terítékre. Ilyen értelemben az 1672-es szöveg az egész 1660-as években zajló, felekezeti csatározásokra ad együttes választ. Ahhoz, hogy a protestáns szerzők válasziratait reflektálhasson – méghozzá bíráló hangon –, szükséges volt nagyon jól felépítenie azt a szerzői pozíciót és szerzői önképet, amely biztosíthatja számára azt a retorikai beszédhelyzetet, melyben megszólalhat.

Versek

E szövegrészeket követik a szerzőnek szánt üdvözlő versek. Összefoglaló címe: *Krisztus hű szolgájának [...] idős Zilahi János uramnak [...] szép munkájának feltisztelésére írott magyar rythmusok* (**2b).[23] Az első költemény szerzője, Porcsalmi András a *Szent atyák ösvényén Kalauzul* kezdetű versében szorgoskodó hű szolgaként ábrázolja Zilahit, aki számos esztendőben szolgált és sok lelket megnyert Istennek. Költeménye végén a mennybe küldi Zilahit: „Végre vitessék a földről mennybe, A Szentekkel Krisztus eleibe, menj el te is Istent színről színre látni, S dicsőült testedben mint csillag fényleni".[24]

A második vers szerzője, Matkó István *Szép dolog régiek* kezdetű versében a Jelenések könyvében olvasható angyali csatározás képével ábrázolja a korszakban kibontakozó felekezeti harcokat. Az utolsó versszak összegzi a képet: „Igen szép Corona szentül megőszülni, De szebb post funera virtusokban élni, Ezt nyeréd munkáddal, mihelyt kezdéd írni, Ejj Ejj, ki sokaknak Tükör szoktál lenni".[25] Matkónál is megjelenik a koronát, azaz az üdvösséget már e munkájával elnyerő Zilahi alakja.

Felsőbányai István *Akarta az Isten* kezdetű verse először bibliai példákat hoz, melyekben Isten hosszú életet adott, pl. Mózesnek. A költemény végén szintén a Koronát nyert Zilahi alakja jelenik meg, melynek elnyerésében jelenős érdem, hogy nem rejtette el a talentumot, hanem élete végén is megmutatta – azaz megírta e könyvet. A szerző a vers záró strófáiban külön kiemeli a Zilahi által hangsúlyozott tényt, hogy a szövegben nincsenek sértő részek, így az ellenfeleket (Adversariusok) is arra kéri, hogy ellene ne írjanak semmi mocskolódást.

Sámsondi Márton *Megprobáld magadat, aki Koronádat, El akarod venni fő boldogságodat*[26] kezdetű költeménye, mint látható, már kezdő soraiban odaadná az üdvösség koronáját Zilahinak. A következő köszöntő, Orozi Péter *Boldog szolga* kezdetű versében ismét a talentum motívuma kerül elő, s itt is gyakorlatilag a könyv megírásával nyeri el jutalmát Zilahi: „tenéked élet Koronája, készen vagyon Urad majd fejedbe *nyomja*".[27]

¶ 23. A benne foglalt cím nélküli versek kezdő szavai és szerzői a következők: „(1) *Szent atyák ösvényén Kalauzul – Portsalmi András, Colosv. orthodox. egyházi szolga* (**2b–**3a) – (2) *Szép dolog régiek – Kézdi-Vásárhellyi Matko István, zilahi eccles. lelkipásztora* (**3a–**4b) – (3) *Akarta az Isten – Felső-Bányai István, Szilágy Bagosi eklézsiának lelkipásztora (**4b–**5b) – (4) Megprobáld magadat – Sámsondi Márton, Bánfi Hunyadi eklézsiának lelkipásztora (**5b–**6b) – (5) Boldog szolga, aki – Orozi Péter, Szilágyban Nagy Falvi eklézsiának lelkipásztora (**6b–**7b) – (6) Ebben munkálkodott – Miskolczi Márton, Zilahi eklézsiának második pásztora (**7b–**8a) – (7) Világ, pokol, a test – Tolnai György, Zilahi schola mester (**8a–b)*", RMNy 3806. ¶ 24. Zilahi, *Az igaz vallasnak...*, **2a. ¶ 25. Uo., **4b. ¶ 26. Uo., **5b. ¶ 27. Uo., **7a.

Miskolci Márton[28] *Ebben munkálkodott* kezdetű versének végén ugyancsak a talentum motívuma és az elnyert korona jelenik meg: „El is hiszem erre, hogy Isten tégedet, Megáld jövendőben a fényes egekben, Hűséges voltodért meg-koronáz szépen".[29]

Az utolsó, *Világ, pokol* kezdetű versikét Tolnai György jegyzi, melyben nem jelenik meg ugyan az elnyert korona, de a versszerző jókívánsága szerint majd a mennyben boldog örömet lel Zilahi ezen írásáért.

Már Tóth Zsombor is tárgyalta Zilahi munkája kapcsán, hogy a köszöntő költeményekben a szerzők mindegyike „többé-kevésbé expliciten a mártírok koronájának elnyerését ígéri vagy prognosztizálja a 82 éves prédikátor számára".[30] Megállapítása szerint a korszakban a hitvédelem és a felekezeti csatározásokban való részvétel a közösség érdekében hozott áldozatként jelenik meg, s ez a mártír és a hitvitázó szerepet egybekapcsolja. Azaz a versszerzők az idős Zilahi vállalását, a vitairat megírását gyorsan elhelyezték a korszak valóság- és irodalmi kontextusának egy szeletében, felruházták harcias elemekkel és csatasorba állították az aggastyánt, sőt előkészítették mártír-koronáját.

Ugyanakkor jól látható, hogy maga Zilahi a prelimináriában szereplő szövegeinek egyikében sem beszél a mártírságról vagy a mártírsors vállalásáról. Az általa létrehozott bölcs tanító szerep az öregség, a kegyes élet és az abból fakadó tekintély motívumaiból épül fel. Igaz, ehhez kapcsolódik a gyülekezet tanítását immáron nyomtatott könyvvel is vállaló prédikátor szerepe. Ebbe a szerepbe az eltévelyedés motívuma is belefér – sőt benne is kell hogy legyen. Ezt támasztja alá az ajánlásban említett fiatalkori botlás. Ennek valóságtartalmáról nem tudunk egyebet, de mint toposz Zilahi céljait szolgálja. És pont ez a megtévelyedés és bűnbe esés teszi lehetővé aztán a személyes bűnbánattartás lehetőségét, melynek végső pontja ez az idős korban megírt könyv.

A bűnbánat tartása, mint arra Fazakas Gergely már részletesen rámutatott, a korszak siralmasének-költészetében is nagyon markánsan megjelenik,[31] s úgy vélem, alapvetően ez a bűnbánati hang bontakozik ki Zilahi egész teológiai munkájában is. Mindebből az sejlik ki, hogy a durva hitviták után a szerző már végleg eltávolodik a harcos felekezeti polemikus nyelvezettől, művében a református közösség ügyét képviselve, annak hithűségét[32] hangsúlyozva formálódik egy olyan visszafogottabb, a saját felekezeten lévő hangoskodókat is megnyugvásra intő prédikátori magtartás, amely talán valóban saját időskorából és szerzői attitűdjéből is fakad. Tartalmában közelebb áll a bűnbánati beszédmódhoz, s elveti a korábbi évek polemikus gyakorlatát.

Tanulmányom elején hangsúlyoztam, hogy milyen gondosan alkotja meg a szerző a paratextusokat. Ennek fényében kissé zavarba ejtő, hogy Zilahi bölcs öreg alakjának a köszöntőversben már a mártírok koronáját is a fejére teszik. A versszövegek arról tanúskodnak, hogy szerzőik legjobb esetben is csak a címet, az ajánlást és előszót ismerhették, azok bizonyos szövegelemeire utalnak is, ám magát a teológiai szöveget nem. Így olybá tűnik, hogy kissé elbeszélnek egymás mellett: a versszerzők a korábbi évtized polemikus hagyományához kapcsolódnak, illetve a gyászévtizedben felerősödő mártirológiai beszédmódot szólaltatják meg, amelynek majd az 1670-es évek közepén – Czeglédi István *Sion vára* könyvének[33] és Szőnyi Nagy István *Mártyrok koronájá*nak[34] megjelenésekor – lesz igazán tere. Hogy mindennek hátterében milyen fontos szerepet játszhatott a kolozsvári nyomdát akkor vezető Veresegyházi Szentyel Mihály, arról csak találgathatunk.[35] Pénzes Tiborc és Fazakas Gergely is fel-

¶ 28. Miskolci Márton zilahi másodlelkész (zilahi eklézsiának második pásztora). A zilahi másodlelkészi állás bevezetésének idejét Zsigmond Attila tanulmánya tisztázza, s megállapítása szerint a század első harmadában-felében került bevezetésre. Ugyancsak ő közöl életrajzi adatokat Miskolci Márton kapcsán: Keresztúri György utódjaként 1671. június 7-én ordinálja a debreceni generális zsinat. 1681-ben már valószínűleg bánffyhunyadi lelkész. Porcsalmi András kolozsvári lelkész név szerint nem ismert lányának férje. Zsigmond Attila, „Miklós paptól Polgári Mártonig", in *KRE 100: Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik évfordulójára*, szerk. Emődi András (Nagyvárad: Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2020), 304–375, 316–317, 323–324. ¶ 29. Zilahi, *Az igaz vallasnak...*, **8a. ¶ 30. Tóth Zsombor, „Megjegyzések a »(hit)vita antropológiájához«: Esettanulmány", in *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...": Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. Heltai János és Tasi Réka (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005), 175–198, 195. ¶ 31. Fazakas Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: a lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012). ¶ 32. Juhász István, „Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben", *Theologiai Szemle* (1976): 186–192. ¶ 33. Czeglédi István, *Már minden épületivel s-fegyveres házaival edgyütt el-készült Sion vara...* (Patak–Kolozsvár, 1675), RMNy 4012. ¶ 34. Szőnyi Nagy István, *Martyrok coronaja, melly az evangeliomi igaz vallásban alhatatossaknak és a' mártyromság szenvedésben diadalmassaknak fejekben liliom színü szép gyemantokkal rosa színü drága rubintokkal fénlik...* (Kolozsvár, 1675), RMNy 4020. ¶ 35. Tevékenységéről lásd V. Ecsedy Judit, „Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. I.", *Magyar Könyvszemle* 121, 3. sz. (2005): 289–308.

hívta már a figyelmet arra, hogy fontos kánonképző szerepe lehetett a fejedelmi, illetve a református országos műhelyét vezető nyomdásznak.[36] Zilahi műve ebből a kánonból – ha nem lennének a mártirológiai motívumokat felsorakoztató versek – részben ki is lógna. Visszafogott, bölcs apologetikus megszólalása még az 1660-as évekre reflektál, de már a gyászévtized bűnbánati beszédmódja is felsejlik benne, teológiai érvelésében pedig – melynek bemutatására itt nincs mód – alapvetően a hithűség református gyülekezetet megtartó erejét mutatja be.

¶ 36. Fazakas, *Siralmas…*, 287; Pénzes Tiborc Szabolcs, „»Hogy a' Posteritas meg-tudgya, kicsoda […] idvezült Czeglédi István«: Köleséri Sámuel és az első református vértanú", *Studia Litteraria* 51, 3–4. sz. (2013): 142–160, 142.

Sipos Gábor

Olvasó, tollal a kezében

Vitatkozó margójegyzetek a kora újkori erdélyi könyvtárakban

Bőven akadnak bejegyzések az 1800 előtt nyomtatott kötetekben, e közhelyszerű megállapítás akkor is érvényes, ha senki sem mérte még fel a régi állományokban a tiszta és a margináliákkal egyénített kötetek arányát. Mostani kutatásaim során a kolozsvári könyvtárak RMK-anyagát vettem szemügyre, és az a benyomásom, hogy a kézbe vett köteteknek nagyjából a felében semmi bejegyzés sincs. Leggyakoribb persze az – esetenként egymást váltó – tulajdonosok nevének rögzítése, amely a kötetek vándorlására nyújt becses adatokat. Az sem újdonság, hogy a könyvek egykori forgatói a legváltozatosabb témákban kelt följegyzéseket rögzítettek a margókon vagy az üres oldalakon.

Most azokat a jegyzeteket szeretném áttekinteni, amelyek valamiképpen kötődnek a nyomtatott szövegekhez, kiegészítik azt, vitatkoznak vele, vagyis az olvasás során keletkezett első benyomásokat rögzítik. Szilágyi Ákos megállapítása szerint „a margináliák, a lapszélre vetett, olykor a szövegben aláhúzásokkal is intonált megjegyzések […] magának az érzelmi felhangokkal kísért értelmező olvasásnak a spontán kifejeződései,"[1] akár helyeslő, akár elítélő formában. Szinte fél évszázaddal korábbi közleményében Klaniczay Tibor hasonlóképpen jellemezte egy katolikus vitairat evangélikus olvasójának lapszéli vitatkozó beírásait: „Stílusa olyan, mintha élőszóval vitatkozna. Látszik, hogy a közvetlen élmény hatása alatt, olvasás közben írta megjegyzéseit".[2] Monok István Klaniczay közlésére reagálva állapította meg, hogy „Ritka érték az olyan marginália, amikor az olvasó vitatkozik a könyv tartalmával, és ellenvéleményének hangot is ad, vagyis írásban kifejti a könyv szabadon maradt lapjain, vagy a margón".[3] A tanulmányomban a teljesség igénye nélkül a margináliák sokszínűségét szeretném érzékeltetni az alább következő néhány példával.

Közös könyvhasználatot feltételez Lisznyai Kovács Pál *Magyarok cronikaja*[4] egyik tulajdonosának, Váradi Györgynek a bejegyzése az előzéklapon: „Minden jokat kivanok anak ki ezt a könyvet olvasa finis 1711". Váradi 1711 januárjában ajándékba kapta e kötetet Komjáti Jánostól Kassán, később maga is továbbadta.

Cserei Mihály történetíró szenvedélyesen gyűjtötte a könyveket, köteteit általában telijegyzetelte. E szokására csak egyetlen példát említenék, Keresztúri Bíró Pál *Felsördült keresztyén…* (Várad, 1641) című művének első táblájára fölírta, hogy székelyudvarhelyi diák korában vásárolta, többször is elolvasta, véleménye szerint „igen gyönyörűséges könyv a pápisták ellen". Fiának is a következő szavakkal ajánlja elolvasásra a széljegyzetekkel együtt: „Ebben a könyvben én tettem eginehany heljen notatiokot az édes Fiam tanuságára".[5]

Pataki Füsüs János *Királyoknak tüköre* című művének 172. lapján a keresztyén élet előnyeit dicsérő latin versike és magyar fordítása olvasható: „Si visites Ecclesiam, non negligis sic rem tuam… Az az: Ha látod az Ecclesiát,

¶ 1. Szilágyi Ákos, „Marginália és kommentár", *2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap* 4 (2008). Online is elérhető, hozzáférés: http://ketezer.hu/2008/04/marginalia-es-kommentar/. ¶ 2. Klaniczay Tibor, „Vita a könyv margóján", *Magyar Könyvszemle* 78 (1962): 52–55, 53. ¶ 3. Monok István, „A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban", *Magyar Könyvszemle* 126 (2010): 141–155, 152. ¶ 4. RMK I, 1421 (Debrecen, 1692). A Román Akadémia kolozsvári könyvtára (a továbbiakban KvAkadKvt), Régi Magyar Könyvtár különgyűjtemény (a továbbiakban BMV) R 525. Az Akadémiai Könyvtárban őrzött történeti gyűjtemények (C – Római katolikus Lyceum-könyvtár, R – Református Kollégium könyvtára, U – Unitárius Kollégium könyvtára) anyagáról lásd a négy könyvtárszakos hallgatóm közreműködésével összeállított katalógust: *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa – Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*, összeáll. Kovács Mária, Kuszálik Eszter, Sántha Emese, Sipos Gábor és Szőke Imola, szerk. Sipos Gábor (Kolozsvár: Scientia Kiadó), 2004. ¶ 5. KvAkadKvt BMV U 105, Kovács Mária, „Egy erdélyi magánkönyvtár története: Cserei Mihály könyvgyűjtési és olvasási szokásai", *Areopolisz* 13 (2013): 9–44, 21–22, 28. Online is elérhető, hozzáférés: https://mek.oszk.hu/16200/16277/16277.pdf.

Nem mulatod magad dolgát…”. A Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött példányban[6] a filológiai érzékkel megáldott egykori olvasó az első sor nem túl sikerült magyar fordítását kihúzta, és jobb változatot írt a margóra: „Ha gyakorlod Isten házát”.

Otrokocsi Fóris Ferenc *Apocalyptica tuba quinta* című művét még a megjelenés évében elküldte a kolozsvári református kollégiumnak, ott 1691-ben helyezték el a tékában. Egyik olvasója a c1-es lapon az aposztatáknak az áttérés előtti nehéz sorsáról szóló rész mellé följegyezte: „quadrant haec hodie in Auth. hujus libri”.[7]

Tréfás kedvű olvasó forgatta a 17. században Házi János török deák *Machumet propheta*… címen kiadott, a mohamedán vallás misztikus művének részleges magyar fordítását tartalmazó kiadványát.[8] A 178. lapon az igaz hívőkre váró mennyei boldogságot részletezi a szerző, amikor is a próféták látják vendégül az üdvözülteket: „[…] az Paradiczombéliek mind Abrahamhoz gyűlnec es megvendegli öket.” *M: El hiszem hogy bolond lesz az fejek a sok borozastol*. „[…] Ked napon […] az Angyaloc mindeneket hynak Moyseshez vendegsegben, ott is jól laknac […].” *M: Ugyan sok bor kél ott el, vallyon hol foghják szúrni azt az sok bort*. „[…] Szereda napon az angyalok mindeneket az szent Iesus propheta vendegsegere hynac, ott is az Isten mindeneknek soc […] etelt italt […] ajandékoz.” *M: Talam azért nem isznak ez vilagon hort, hogy maradgyon az más Világra ez az sok részegeskedes*. A szövegben szó sincs borról, csupán italról, a keresztény olvasó számára teljességgel szokatlan mennyország-képhez közhelyekre alapozva fűzött megjegyzéseket: számára a vendégeskedés bor nélkül lehetetlen, a muszlimok pedig köztudomás szerint nem isznak alkoholt.

Valóságos szakmai vita alakult ki az *Öreg Graduál* (Gyulafehérvár, 1636) kolozsvári példányában, az egymást követő kántorok írtak megjegyzéseket az előszó megállapításaihoz. Geleji Katona István előszavában a magyar reformátusok éneklését bírálja, „melly egy részént az Cantoroknak ha nem tudatlansagoktol is de restségektől vagyon.” Ehhez írott vélemény az f5 rectóján található. *M: Mind tudatlansagoktol mind restségektől van, mert hova kell alkalmatlanabb Kántor mint a Magyarok köztt voltak régen*. Geleji pár sorral alább kifejti, hogy „az Cantorok felől kellene nagyobb gondviselésnek lenni…”. Mellette olvasható a margón a mérges megjegyzés más kéztől. *M: Vásári keönteöss de nem veszem rám mert sem uja sem gallera nintsen.* Az első kéz írásban felelt. *M: Azt bizony magadra veheted ha Cantor vagyis akár ki légy, mert annak mind ujja mind galléra vagyon s még penig hozzád vagyon egyikhez szabva, méltán is, mert nem tanúltad az Eneklésnek Mesterségét (nem is volt kitől) melyet nem régen kezdettek mások is tudni.*[9] A *Graduál* passió része vonzotta a bejegyzőket, több esetben felírták a szereplők nevét, a rettegi egyházközség példányába[10] pedig a kántoroknak szóló tréfás jótanácsokat írtak. *M: Sok hagymát egyél tormával megfőve. Varjú monyat vasport jól meggyömbérezve…* Mellette olvasható a kántor válasza: *Etted volna meg mind ezeket Koma. Anno Christi 1745*. Egy másik kántor felháborodott véleménye: *A kik ezen trágárságot nem illethető Istenes szent könyvet sok fajtalan irásokkal illették, vakuljanak meg, kezek soha többet ne írjon […].*

Több régi könyvben látható, hogy a kötetet rongáló vagy megjegyzésekkel tarkító egykori olvasókat egy-egy későbbi használó elítélő bejegyzésekkel rótta meg, szintén a margón. Káldi György bibliafordításának a kolozsvári katolikus Lyceum-könyvtárban őrzött, erősen rongált állapotú példányában[11] a jezsuita kollégium 1765-ös tulajdonosjelzése is betoldásra került. Mellette olvasható a rosszalló megjegyzés egy 17. századi kéztől: „Valaki ezt ki szakasztodtad, megh érdemlenéd, ha az körmödöt ösze fogva iol megh vernék vele”. Dávid Ferenc prédikációs kötetének első része Gyulafehérvárott jelent meg 1569-ben, utolsó lapjára a 16. században három nevet írtak fel.[12] Pár évtized múltán egy újabb tulajdonos nagyon felháborodott ezen, megjegyzése: „Bizony bolond paraszt Beocztelen ember volt az, az ki az Istennek sz. keonjvet igj czufollia volt azt irta ide fel Pal deak, Istvan deak, Andras deak, nem jo disznonak az geomber”.

Paszkvillus-töredékkel egyénítette egy olvasó az 1630. évi gyulafehérvári országgyűlés articulusainak egyik példányát,[13] az első fólión 17. századi kézírással olvasható a vers: „Catarina Asszony szepen Üly az lovon, vada(sz)ni

¶ 6. RMNy 1347 (Bártfa, 1626), Kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban KvEgyetKvt) Régi Magyar Könyvtár különgyűjtemény (a továbbiakban BMV) 1790. A KvEgyetKvt-ban őrzött kötetek bejegyzéseinek tanulmányozásában Luffy Katalin volt a segítségemre, köszönet érte. ¶ 7. RMK III/2, 3604 (Amszterdam, 1690), KvAkadKvt R 211. ¶ 8. RMNy 1360 (Kassa, 1626), KvEgyetKvt BMV 1795. A margináliákat „M” betűvel jeleztük. ¶ 9. KvAkadKvt BMV R 553, Kurta József, *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*, Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 8 (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2002), 109–110. ¶ 10. KvEgyetKvt BMV 2028, Kurta, *Az Öreg Graduál…*, 118–119. ¶ 11. RMNy 1352 (Bécs, 1626), KvAkadKvt BMV C 122. ¶ 12. RMNy 269, KvAkadKvt BMV U 26. ¶ 13. RMNy 1463 (Gyulafehérvár, 1630), KvEgyetKvt BMV 1873.

megy Tsakival egy uton, Czafrangot szoknyadbol had hogy tsinaltasan, miatta lehet meg pendelyedis vaszony etc”. A másik bejegyzés pár évtizeddel később született: „Alias. Megy… allad magod. Catharina Aszszony penzed el tekhozlad, melly neked nem haszon az ki te latrad vollt, most arulod azon Csaki mijat leszen pendellyed is vászon”.[14]

Ami a széphistóriákat illeti, a fennmaradt példányokban, a tapasztalatom szerint, igen kevés a bejegyzés, általában possessor sem szerepel a nyomtatványokon. Kivételnek számít Gosárvári Mátyás *Az régi magyaroknak első bejövésekről való história*…, az Egyetemi Könyvtár példányában[15] a székelyek korai történetéhez fűzött gúnyos megjegyzést az egykori olvasó. Attila halála után – olvashatjuk a verses históriában – háromezren Erdélybe jöttek, „Magyar nevet tólloc tagattac vala, Sekely neuet magoknac attac vala…”. A lapszélre került a megjegyzés 18. századi kéztől: *Ezek mind hazugság s az egész könyv is… s sotalan munka.*

Milotai Nyilas István *Speculum trinitatis* című vitairatának egyik példánya[16] kritikus olvasó kezébe került a 17. században, aki túlzottnak érezte az előszóban Bethlen Gábor dicséretét („Győzedelmes Gabriel”, „Fölséges Gabriel… Isten Anyaszent-egyházának oltalmazo győzödelmes Patronusa”), és mértéktartó érveléssel rögzítette a véleményét: *NB Lehet valaki a Prophetaknak Patronussa? Senki nem mondathatik az Ecclának Patronussának, hanem fiának. Ha fia, tehát nem ura.* A kötet egyébként két 17. századi tulajdonos kezében fordult meg, a bejegyzés talán Deáki Jánoshoz köthető, aki 1672-ben szerezte meg a kiadványt.

A teológiai munkákban, jelesül a bibliafordításokban is gyakran találunk bíráló széljegyzeteket. Heltai Gáspár műhelyéből került ki az az Újtestamentum-kiadás, amelynek egyik példányában[17] a szöveghez a fordítást bíráló megjegyzést fűzött a kötet 17. századi tulajdonosa, Rósás Nagy György. A Jelenések 4,8-ban olvasható: „…szent a mindenható Wr Isten ki *állattya szerént* volt, ki vagyon és ki eljövendő.” A bíráló szerint a kijelölt szavak *additio*-nak számítanak. *M: Ezek az igik sem az Deak, sem az Geöreögh nielven valo Testamentumokba nintsenek megh irva. Tsoda dologh penigh, hogy ide merték tenni, holot ugian ezen könivnek utolso rezeben az vagion megh irva: Ha valaki hozza tezen ezekhez, az Isten arra veti az igazasokat [!] melliek megh vadnak irva ez könivben.* A qq5 lap verzóján szintén fordítás bírálata olvasható: *Ezeket az igéket csak emberi agyaskodásbol tötték ide, mert nem Sz. János irasa, lásd a görög és deák testamentomot.* Rósás megjegyzései a bibliai nyelvekben kiválóan jártas olvasóra utalnak. A kötet egyébként már a 17. században a kolozsvári unitárius eklézsia tulajdonában volt.

Melius Juhász Péter 1565-ben adta közre részleges bibliafordítását (Sámuel és a Királyok két-két könyvét), egyik példányába unitárius felfogású olvasó írhatott széljegyzeteket, írásképe alapján a 17. században.[18] A 78. folión az „egy állatú Sz. Háromsag Isten” szöveg mellett a lapszélen olvashatjuk: *Hogy meg nem ütött a menkő, mikor ezt ide tetted szegény Melius Peter.* Az utolsó oldalon a szerző a három személyű Istent említi, fordítása alapjaként pedig a zsidó bibliát is feltünteti. Olvasója bejegyezte a véleményét: *alias Melius Peter Bat[or] ne irj olyat kit magad sem tucz, valaki ehez hoza teszen vagy kivészen, mi az Consequentiaja jol tudod. [N]em olvastad a sido bib[liat] […] ki az haromsagot.* Egy későbbi, láthatólag 18. századi olvasó szintén tollat fogott, és az előbbi megjegyzések mellé írta a következőket: *Uram botsásd meg néki, mert nem tudta mit cselekedett.*

A hitvédelmi és a hitvitázó kiadványokban igen gyakoriak az olvasók margináliái. Horváth Gergelynek a kriptokálvinista úrvacsoratant elítélő lutheránus vitairata harmadik része posztumusz kiadásban, Nicolaus Erhard gondozásában jelent meg Bártfán 1597-ben. Egyik példánya egy kolligátum elején maradt fenn, a kötetet 1757-ben vásárolta meg Szebenben az emlékíró Rettegi György.[19] Talán az ő kezétől származik Erhard előszavának, „Mendaci nimirum sunt Calviniani, diabolo, mendaciorum patre nati” mondatához fűzött indulatos megjegyzés: *Ennye vagott fülü szamár be rutul mocskolodol.* A sorok közé a *Hunczut vagy* bejegyzést írta.

Protestáns szemléletű világkrónikát jelentetett meg Krakkóban Székely István 1559-ben, egyik példányának címlapja már a 18. században hiányzott,[20] ezért a kötet – feltehetően katolikus – olvasója az a1 levél aljára írta fel elítélő véleményét. *M: Hic liber anonymus combustione, non lectione dignus, ut pote inspirante Diabolo,*

¶ 14. *Régi magyar költők tára: XVII. század, 9, A két Rákóczi György korának költészete 1630–1660*, szerk. Varga Imre (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 11. Laskai János *Pasquillus ad proceres Regni Hungariae* című gúnyirata 14. versszakának változata. ¶ 15. RMNy 437 (Kolozsvár, 1579), KvEgyetKvt BMV 612. ¶ 16. RMNy 1262 (Debrecen, 1622), KvEgyetKvt BMV 1707. ¶ 17. RMNy 186 (Kolozsvár, 1562), KvAkadKvt BMV U 19. ¶ 18. RMNy 205, KvAkadKvt BMV U 21. ¶ 19. RMNy 791, KvAkadKvt BMV R 107. ¶ 20. RMNy 156, KvAkadKvt BMV R 614.

patre mendaciorum dictatus et conscriptus. Korábbi olvasói is bőven hagytak széljegyzeteket a könyvben, például a 863. évi események rögzítése mellett („Miklos papa... azt szerzé... hogy senki kuruas papnac miseiet ne halgassa") olvasható a gúnyos megjegyzés: *Hat bizoni soha miset nem ha[ll]gat ugy.*

Melius Juhász Péter *Az egész Szent Irásból való igaz tudomán* című vitairat-gyűjteményének a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában őrzött példányába[21] egy 17. századi, feltehetően unitárius olvasó több ironikus bejegyzést is írt. Amikor a szövegben a Platónt kinevető Arisztotelészről olvashatunk, a megjegyzés a margón: *Jó Pajtársod volt ő neked Péter, Katzaghatna tégedetis bizony.* Meliusra vonatkoztatva egy közmondást is idéz: *Megszorultál benne, mint a Retsenyédi kuvasz a Buglyán.*

Ugyancsak ironikus megjegyzést írt egy 17. századi olvasó Pázmány Péter *Kalauza* 1613-as kiadásának egyik példányába, a 105. lapon, ahol a szerző a protestánsok sola Scriptura-elvének kizárólagos helyességét vitatja, a lapszélen megjegyezte: *Tehát a szent irast se olvassuk, mert abol lettek az Arianusok.*[22] Balásfi Tamás győri kanonok Alvinczi Péter munkájával vitázó *Csepregi iskola* című művét 1616-ban adta közre. A 242. lapon elítélőleg szól Philipp Melanchthonról, és idézi Bornemisza Péter véleményét a reformátorról: „mássa e világon nem vólt a kis fonnyatt Emberecskének a táyban". Balásfi érezhetően a Praeceptor Germaniae külső megjelenésén szánakozott, egyik példányának bíráló olvasója a sorok közé írta gúnyos megjegyzését: *te sem vagy igen faggjas.*[23]

Tóth Zsombor *Hitvita és marginália* című tanulmányában[24] Kézdivásárhelyi Matkó István református prédikátor két vitairatának bejegyzéseit elemzi. A *Fövenyen épített ház romlása...* (Szeben, 1666) Kolozsvárott egyetlen példányban érhető el az Egyetemi Könyvtárban. Egykori tulajdonosa a bejegyzéseket író, református vallású N. Borosnyai Sámuel teljesen azonosul a szerző megállapításaival, a szöveg katolikusellenes kitételeit helyeselve, saját meggyőződéseként írja bejegyzéseit a margóra. Tulajdonképpen Matkót követve vitázik jegyzeteiben a katolikusokkal, megerősítve saját vallási identitását.

Matkó másik kötetének, a *X, ut tök könyvnek eltépése, avagy Bányászcsákány...* című vitairatnak elemzett példánya a kolozsvári Református Kollégium könyvtárának állományában található.[25] Rongált állapotú, jó néhány tulajdonos kezén megfordult, ámbár Bánffy György neve valószínűleg inkább tollpróba, mint possessorjelzés. Tóth Zsombor feltételezése szerint az általa vizsgált, összefüggő megjegyzéseket Magyarosi Benedek írta, aki katolikus pap lehetett. Ezekben nem bocsátkozik teológiai fejtegetésekbe, hanem Sámbárt védi, Matkót pedig nyomdafestéket alig tűrő személyes mocskolódásokkal ítéli el. A kötet református olvasója megjegyzéseiben inkább saját felekezetének normalitását hangsúlyozza a másik tévelygéseivel szemben.

Születtek erőteljes szövegek a tollat ragadó egykori olvasók keze nyomán unitárius–református vonatkozásban is. Huszti Lovász Sámuel református lelkipásztor a 17. század utolsó évtizedeiben jegyzetelte meg a tulajdonában levő Dávid Ferenc-féle prédikációs kötetet (*Első része az [...] predicaciocnac [...]*, Gyulafehérvár, 1569).[26] Már a címlap alján jelezte: *dögleletes könyv ez.* A „David Ferencztől, az megfesult Ihesus Christusnak szolgaiatol" címet átjavította, a szövegben kihúzta az utolsó szót és melléje írta: *igazábban ellensegetöl s csufolojatol*, mégpedig a nyomtatást utánzó nagybetűkkel. A 194. levélen Dávid zárómondatai olvashatók arról, hogy a Bibliában nem nevezik istennek a Szentlelket. Alatta Huszti megjegyzése: *Aramia miért foglalta el a Satany a te szivedet hogy hazudnál a Szent Lélek ellen, nem emberek[ne]k hazudtál hanem Istennek. Hol a Lelked? Ferencz?* A következő oldalon összefoglalta a véleményét: *Dögleletes könyv ez. Tudománya is pestises ennek. Devai tömletzre méltó vót Authora is.* Más olvasókhoz hasonlóan Huszti is átéli a hitvita hangulatát, vitapartnerét úgy szólítja meg, mintha élne. Egyébként a kötet egyik korábbi olvasója pozitív véleményét írta fel az utolsó lapra: *szep dolgok vadnak ebben az könyvben.*

Enyedi György unitárius püspök bibliamagyarázatának egyik példányában a vitatkozó olvasó már a címlapot is átjavította, az *Explicationes* első szótagját kivakarva és *Implicationes*re igazította a címet,[27] bonyolultságot

¶ 21. RMNy 279 (Debrecen, 1570), KvAkadKvt BMV U 29/a. ¶ 22. RMNy 1059, KvEgyetKvt BMV 1490. ¶ 23. RMNy 1116, KvEgyetKvt BMV 1558. ¶ 24. Tóth Zsombor: „Hitvita és marginália: Megjegyzések a (hit)vita antropológiájához (Esettanulmány)", in *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...": Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. Heltai János és Tasi Réka (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, 2005), 175–197. ¶ 25. RMNy 3481 (Sárospatak, 1668), KvAkadKvt BMV R 303. ¶ 26. RMNy 269, KvAkadKvt BMV R 8. ¶ 27. RMNy 836, KvAkadKvt BMV R 397.

sugallva a magyarázat helyett. A szöveghez is fűzött megjegyzéseket, pl. a 45. lapon: *De ha az Certét oda nem tetted volna is tudtuk volna, hogy van egy Kis Török hited, ha bélyegzett is*, vagy a 63. lapon: *ökör az fejed. Furt agyu. X. ut tök.* Íráskéve alapján a 17. század utolsó évtizedeiben forgathatta Enyedi könyvét, és Kézdivásárhelyi Matkó nevezetes vitairatát is ismerte.

Hasonlóképpen járt el Cserei Mihály Petrityevith Horváth Gergely *Apologia fratrum Unitariorum* című védelmező iratának a tulajdonába került példányával, már a címlapot átjavította (a kihúzások és a dőlt részek származnak Csereitől): „Apologia Fratrum ~~Unitariorum~~, *Mahumetanorum*, az az olly irás, mellyet egy, Isten dütsösége ~~mellet buzgolkodo~~ *ellen dühösködő* Ember irt".[28] Szokása szerint teleírta a margókat, a 4. lapon olvasható a megjegyzése: *Ezt az Apologiat az Törökök Fö papjanak Muftinak kellett volna dedicalni.* Az előszóban a szerző a más véleményen lévőknek is ajánlja olvasásra a kötetet, erre reagált Cserei: *Meg olvastam bizony még penig sokszor s ugian szorgalmatoson es az te jövendölesed szerint mint hogj rosznak talaltam inkab meg erösödtem az en igaz keresztyeni tudomanyomban. Job let volna ennek az embernek az ki ezt az könyvet irta az arulo Judassal egiütt soha nem születni, el titkolta nevit e világon, de tudva vagion most Plutonal Pokolban.*

Dávid Ferenc a váradi hitvita jegyzőkönyvét 1569-ben adta ki Kolozsvárott, egyik példánya[29] több 17. századi tulajdonosnál is megfordult, közülük Márkosfalvi Péter írta fel a beszerzés évét: 1644. Legalább három kéz fűzött megjegyzéseket a szöveghez, nemcsak a nyomtatvánnyal, hanem egymással is vitatkoztak. Református lehetett a címelőzéklapra író olvasó: *Ezt a disputatiot ki adatta David Ferencz s igen kedvezett a le irásában magának, ez megtetszik a szelire nyomtatott mocskos notázásokbol sokat nem egy felelt Melius s a többi.* Ugyancsak református lehetett a címlapra megjegyzést író és Dávid Ferencet bíráló tulajdonos, ugyanott egy unitárius olvasó védelmezte a kiadványt: *Mit hazucz arulo, ha Szent Iras szerint igazán szoltak az emberi talalmany ellen, az Trinitas Dei ellen. Es az Atya isten es az meg feszitetett igaz Christus dütsösseget igazan iol oltalmaztak David Ferenczek.* A k3 lapon református olvasó nyújtott történeti visszatekintést a lapszélen: *Aban az üdöben ug el hatota volt az David Ferenc dögletessegenek doha esze az hazát, hogy nem czak a nagy rendek, de megh az akori iffju Janos kiralyoczka abban sz... ett kihez kepest akarki is megh itelheti, hogy bizony nem ugy ment ez a dologh mindenekben veghez, a mint a mi akori Predikatorink akartak, megh ebben a konyvben is sok iras vanak, aki nem mindenik az ő szavak volt, noha az ő nevek ala irtak, mivel mind az Thypografia s mind a Thypografusok s mind ez konyvnek Patronusa David Ferencnek mint Christus Istenes tagadojanak lölkei voltak. David uram ez eletben Devan el vedte a soldot, holta utan fizeti ma is.*

Kivételes helyzetnek lehetünk tanúi, amikor egy asztali beszélgetések formájában kezdődött hitvita egyik szereplője fűzött margójegyzeteket a nyomtatásban megjelent szöveghez. Medgyesi Pál udvari prédikátor közölte az 1638 decemberében Lorántffy Zsuzsanna kolozsmonostori házában folytatott vitát *Szent atyák öröme* című kiadványában, egyik példánya 1640. március 9-én került a jezsuiták kolozsmonostori residentiájának tulajdonába.[30] A *Domus P. P. Monostoriensium* possessorbejegyzés és az állományba vétel dátuma épp a katolikus vitapartner, Vásárhelyi Dániel jezsuita atya kezétől származik. Ugyanő a lapszéleken magyar és latin nyelven tette meg vitatkozó és helyesbítő megjegyzéseit: *nem emlékezem reá. nem igaz. ez sem igaz.* A 12. lapon olvasható szöveg szerint a fejedelemasszony vendéglátása során több jelenlévő is feleletre biztatta Vásárhelyi atyát, aki megjegyezte a margón: *Én senki vexálását nem hallottam.*

Medgyesi Pál említett kötetének egyik példánya erősen megrongálódott a több 18. századi tulajdonos kezén, ezt követően 1826-ban a tordai unitárius gimnázium könyvtárát gazdagította.[31] A 387. lapon olvasható marginália 18. századi unitárius szerzője egyúttal erdélyi sajátosságként román nyelvtudását is fitogtatta: *Calvinus ~~nem~~ igen hazud hanem igazat nem mond, mert nem érti mit teszen ez az Sz. Irás. Tokmá ássa jeszte kumui szkrisz. Oh Tatul nosztru si jeszt in sir, pite nosztru de nae asztes su munye, jarte nae peckatyele naesztre. Amin. Amin.* [Pontosan úgy van, ahogyan írták. Ó mi Atyánk, ki vagy az égben, kenyerünket add nekünk ma és holnap, bocsásd meg nekünk a mi bűneinket. Ámen.]

Végezetül egy érvelő megjegyzést idéznék Pázmány Péter *Kalauza* második kiadásának egyik példányából,[32]

¶ 28. RMK I, 1626 (Kolozsvár, 1701), KvAkadKvt BMV U 105, Kovács, „Egy erdélyi magánkönyvtár...", 41–42. ¶ 29. RMNy 286, KvAkadKvt BMV R 355. ¶ 30. RMNy 1826 (Gyulafehérvár, 1640), KvAkadKvt BMV C 58. ¶ 31. RMNy 1826, KvAkadKvt BMV U 104. ¶ 32. RMNy 1293 (Pozsony, 1623), „KvEgyetKvt BMV 1730.

amelyben a 17. századi olvasó a *Ha hinnünk kell valamit a Szentiráson kivül* című fejezet egyik lapjának aljára írta be véleményét: *A traditiot componálja az Szentirás. Mert az Eccla fiát is és az jámbor pátereket ez szerint rostálják meg. Ef. 5. v. 20. amely traditiok az Tizparancsolattal, Credoval, Miatyánkkal ellenkeznek ez világ mind egy nyomon esküdjen agarnak, jónak, hasznosnak lenni nem hiszem, mert Istennek kel hinni és engedni inkább, mint embereknek.*

Csupán ízelítőt nyújtottunk a fentiekben a margináliákkal tarkított könyvek világából, ennyiből is levonhatjuk azonban a következtetést, hogy a tollat ragadó egykori olvasók az élő hitviták hangulatába kerültek még az évtizedekkel vagy akár egy évszázaddal korábban megjelent kötetek forgatásakor is. Ugyanakkor számíthattak arra, hogy a megjegyzetelt nyomtatványok következő olvasói a nyomtatott szöveg mellett már a lapszéli beírásokat is olvashatják majd. Cserei Mihály tudatosan ajánlotta *notatió*it az utódai figyelmébe. A különböző vallási meggyőződésű vagy eltérő véleményen lévő olvasók nemcsak a nyomtatott szöveggel, hanem egymással is vitatkoztak a lapszéleken. Mindez a nyomtatványok és a kéziratosság határait is összemosta a könyves kultúra kelet-közép-európai sajátosságaként.

Bogár Judit

A használat kérdéseiről Pázmány Péter áhítati művei kapcsán

Írásomban a használat különféle szempontjaiból igyekszem körüljárni Pázmány Péter két áhítati művét, az *Imádságos könyv*et[1] és az *Imitatio Christi*-fordítást.[2] A téma kapcsán számos kérdést érdemes megvizsgálni, például, hogy kiknek a használatára szánta Pázmány e műveket; milyen forrásokat használt a megírásukhoz és hogyan; mit mond, milyen utasításokat ad az olvasóknak arról, hogyan kell műveit használni, belőlük imádkozni, elmélkedni; ténylegesen kik, hogyan, mire használták e köteteket. A művek szövege mellett válaszokat kínálhatnak a későbbi kiadások előszavai, ajánlásai, változtatásai, a fennmaradt példányokban található kéziratos bejegyzések, a könyvjegyzékek vagy egyéb említések, továbbá az is, ahogyan más szerzők hosszabb-rövidebb részeket jelölve vagy jelöletlenül, szó szerint vagy átdolgozva átvesznek belőlük, forrásként használva Pázmány munkáit. Mindezek részletes tárgyalása meghaladná e dolgozat kereteit, ezért az ismertebb vonatkozásokról nem, vagy csak röviden szólok.

Az *Imádságos könyv* megírásának körülményeivel,[3] a mű forrásaival,[4] Pázmány szövegkezelésével[5] sokat foglalkoztak már, magam is többször írtam róla, így e kérdéskört most nem ismertetem. Az *Imitatio Christi*-fordítás kapcsán is csak a forrás kérdésére térek ki bővebben; a feltételezett 1604-es kiadásról, a magyar és latin szöveg viszonyáról, a fordítás jellemzőiről[6] most nem esik szó. A mű megszületéséről így ír Pázmány az 1624-ben megjelent első kiadás előszavában: „én a Biblia után nem olvastam könyvet, melynek előtte ezt nem ítéltem volna fordításra méltónak. Azért, a hívek vigasztalására, magyarrá fordítám e könyvecskét.”[7] Rendtársa, Vásárhelyi Gergely fordításának két évvel korábbi kiadásáról nem tud: „Noha pedig ezt a könyvet régen minden keresztyén nyelvekre, sőt még török nyelvre is fordították, de én ezideig nem láttam, hogy valaki ezt magyarul kinyomtatta volna”.[8] E mű esetében egyértelműnek tűnik a forrás kérdése: Pázmány az előszóban háromszor hivatkozik Henricus Sommalius latin Kempis-kiadására, ebből egyszer a megjelenési évet is megadja: 1600.[9] (Az *Imitatio Christi* szerzőségének problematikájával nem foglalkozik, én sem teszem e tanulmányban.) Sommalius gondozásában 1599 és 1624 között számos alkalommal látott napvilágot

¶ 1. Első kiadása: Pázmány Péter, *Keresztyéni imádságos könyv* (Graz: Widmanstadius György, 1606). – A régi (nyomtatott) szövegeket, műcímeket mai helyesírással közlöm. ¶ 2. Kempis Tamás, *Christus követésérül négy könyvei*, ford. Pázmány Péter (Bécs: Matthaeus Formica, 1624). ¶ 3. Pázmány (1606), †3r–v. – Pázmány imakönyvének és Kempis-fordításának különböző kiadásaira a többedik előforduláskor szerző és évszám megadásával hivatkozom. ¶ 4. Pázmány imáinak forrásairól pl.: Holl Béla, „Anyanyelvünk, imádságunk”, *Vigilia* 22 (1957): 23–28; Bogár Judit, „Pázmány Péter *Imádságos könyv*ének forrásai”, in *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. Hargittay Emil, Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok 6, 61–71 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2006); Pázmány Péter, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. Sz. Bajáki Rita és Bogár Judit, Pázmány Péter Művei 6 (Budapest: Universitas–EditioPrinceps, 2013), 263–380; Bogár Judit, „Pázmány Péter imádságainak forrásaihoz”, in *Imádkozás a régi Magyarországon*, szerk. Bajáki Rita és Szádoczki Vera, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 29, 39–53 (Budapest: ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022). ¶ 5. Erről pl.: Bitskey István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Humanizmus és reformáció 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 53–93; Varsányi Orsolya, „Pázmány Péter: *A Mahomet vallása hamisságárul*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008): 645–678, különösen: 655–669; Bogár Judit, „Ars compilandi precationes: Pázmány Péter imádságai és a kompiláció”, in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. Maczák Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 8, 73–92 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 73–83; Bajáki Rita, „Pázmány, a deák nyelv és a citátumok”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. Jankovics József, Jankovits László, Szilágyi Emőke Rita és Zászkaliczky Márton, 261–268 (Budapest: reciti, 2015). ¶ 6. Erről összefoglalóan pl.: Hargittay Emil, „A Biblia nyelvi hagyománya Pázmány Kempis-fordításában”, in *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Luffy Katalin, Tóth Zsombor és Balogh F. András, 58–65 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, 2013). ¶ 7. Kempis (1624), *5v. ¶ 8. Uo., *5r. ¶ 9. Uo., *4v, *5r, *5v–*6r.

az *Imitatio Christi* szövege, 1600-ban nem önállóan, hanem a Kempis-összkiadás részeként.[10] Pázmány nem követi e kiadás minden formai megoldását, nem veszi át például az egyes könyvek elején található tartalomjegyzékeket, sem a fejezeteken belüli szakaszszámozást. További eltérés, hogy az 1600-as latin kiadásban nem szerepel a margón a III. könyvben a beszélő megnevezése az Úr és Szolga dialógusában, továbbá néhány Pázmánynál meglévő locus is hiányzik belőle. A Sommalius-kiadások többségében egyébként semmilyen hivatkozás nincs, csak az 1600-as, 1601-es és 1607-es antwerpeni, 1604-es grazi és 1606-os krakkói kiadásban vannak locusok, illetve az 1600-as összkiadás kivételével ezekben szerepelnek a „Dominus" és „Servus" kifejezések a III. könyvben a margón. Az *Imitatio* 1601-es kiadásában ez utóbbiak mellett megtalálható néhány az 1600-asból hiányzó hivatkozások és egyéb szövegrészek közül, ráadásul több sajtóhibája is azonos Pázmányéval. Máskor azonban a magyar változat az 1600-as latinhoz áll közelebb. A Pázmánynál meglévő, ám az 1600-as és 1601-es (valamint az 1606-os és 1607-es) edícióból hiányzó három hivatkozás közül kettő megvan az 1604-es grazi latin kiadásban, ebben viszont szerepel olyan hiba, amely a szóban forgó többi kiadványban nem található meg. Elképzelhető, hogy az 1604-ben éppen Grazban tanító Pázmány hozzájutott az ott frissen kiadott Kempis-kötethez, és később ezt is használta fordítása készítésekor. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy Pázmány hibás hivatkozásainak némelyike az 1606-os krakkói kiadáséival egyezik, ugyanakkor eltéréseket is találunk a két változat között. A forrás(ok) kérdése tehát nem egyértelmű, további kutatásokat igényel.[11]

E Sommalius-féle kiadásokban egyébként sokkal több – néhány kivételtől eltekintve bibliai – hivatkozás szerepel a margón, mint Pázmánynál (hogy Pázmány mit és miért vesz vagy nem vesz át, nem világos), az *Imitatio Christi* szövegében pedig ezeken felül is számos bibliai idézet, parafrázis, párhuzam, utalás található. Kenneth Michael Becker 3815 szentírási forrást azonosított a Kempis-műben[12] (egyes esetekben nem feltétlenül helyesen), néhány Pázmánynál és a Sommalius-féle kiadásokban meglévő bibliai hivatkozás pedig nem szerepel művében.[13] Nem bibliai locust mindössze kettőt találunk Pázmánynál a Kempis-szöveghez kapcsolódóan, egy Arisztotelész- és egy Seneca-hivatkozást (ezek a latinban is szerepelnek), az előszóban pedig még hármat (Szent Ágoston, Lactantius, Seneca)[14] a már említett Sommalius-hivatkozások mellett.

Kegyességi műveinek használatára vonatkozó tanácsokat nem nagyon ad Pázmány az olvasóknak. Többször említi imádságaiban és az *Imádságos könyv* tanító, magyarázó részeiben is a helyes, igazi imádkozás módját, feltételeit (az őszinte, alázatos, figyelmes imádság és a bűnbánó lelkület fontosságát, a keresztvetés, mellverés, könnyhullatás, leborulás stb. gesztusát).[15] A reggeli imádkozás kapcsán a következőket olvashatjuk: „Ágyadból felkelvén először a szent keresztet, Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében vesd homlokodra és mellyedre. Azután elmondván a Mi-atyánkat, Üdvöz-légy Máriát, Hiszek-egy-Istent, a következendő imádságokat ájtatos szívvel mondd el […]."[16] Az *Adoro te devote* himnusz magyar fordítása elé, melyet Úrfelmutatáskor kell imádkozni, ezt írja: „Jusson eszedbe a mi Üdvözítőnknek a keresztfán felemelése, és mintha testi szemeiddel látnád őtet a szent kereszten, imígy könyörögj".[17] Áldozás előtt az „Uram, nem vagyok méltó…" kezdetű fohászra vonatkozó intés: „ezt mellyed vervén háromszor vagy többször mondjad".[18] Néhányszor más fejezetekben olvasható további hasonló szövegekhez utalja az olvasót, például: „Sok több imádságok vannak a betegekért e könyvnek Tizedik részében, a betegekért való litániákban"; „amint bővebben megmagyarázók e könyvnek második részében: fol. 113".[19]

Nem ad tanácsokat a Kempis-mű olvasásához sem, de az előszó „aki ezt szerencsére felnyitja, és egy részét, mely eleibe akad, figyelmetesen megolvassa, lelki vigasztalást és isteni szolgálatra való gerjedezést vészen"[20] részlete alapján arra következtethetünk, hogy nem feltétlenül az

¶ 10. Thomas a Kempis, *Opera omnia: Ad autographa eiusdem emendata […] in tres tomos distributa*, szerk. Henricus Sommalius (Antwerpen: Martinus Nutius, 1600). ¶ 11. A szakirodalom általában elfogadja forrásként a Pázmány által említett 1600-as latin kiadást, egyedül Miklós Rafael írja, hogy az 1601-est használta, de állítását nem indokolja. Miklós Rafael, „A *Krisztus követése* magyar fordításai", *A csornai premontrei kanonokrendi Szent Norbert Gimnázium értesítője* (1934–1935): 8–65, 36. – A Sommalius-kiadások kapcsán köszönöm Báthory Orsolya segítségét. ¶ 12. Kenneth Michael Becker, *From the Treasure-House of Scripture: An Analysis of Scriptural Sources in „De Imitatione Christi"* (Turnhout: Brepols, 2002), 130–131. ¶ 13. Ezekről és a fentebb említett, de tételesen fel nem sorolt hiányzó, hibás stb. locusokról a készülő kritikai kiadás számot fog adni. ¶ 14. Az említés sorrendjében: Kempis (1624), 5, 64, *2v, *3r. ¶ 15. Erről bővebben: Bogár Judit, „Pázmány Péter *Imádságos könyve* és az imádkozás", in *Eruditio et magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére*, szerk. Farmati Anna, Móré Tünde, Tóth Zsombor és Virág Csilla, 139–149 (Budapest: reciti, 2023). ¶ 16. Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Pozsony: [ny. n.], 1631), 86–87. ¶ 17. Uo., 165. ¶ 18. Uo., 449. ¶ 19. Uo., 339, 415. ¶ 20. Kempis (1624), *4v–*5r.

elejétől a végéig lineárisan haladva kell olvasni a könyvet. Az 1709-es nagyszombati kiadástól kezdve viszont megtalálható egy „Intés a Kegyes Olvasóhoz. Mint kellessék hasznossan ezen vagy más hasonló istenes könyveket olvasni" című bevezető a kötetek elején, amelynek meg nem nevezett szerzője azt mondja, hogy nem össze-vissza, hanem folyamatosan kell haladni a szövegben, de azokat a részeket, amelyek megérintenek, persze nem tilos gyakrabban olvasgatni. További javaslatai szerint mindennap legyen kijelölt ideje az istenes olvasásnak, amelyhez ragaszkodjunk; készítsük fel lelkünket az olvasásra, például a mű III. részében található imádság elmondásával; nem sietve, hanem halkan és figyelmesen kell olvasni; olvasás közben kérjük Isten kegyelmét, hogy az olvasottakat majd meg is tudjuk valósítani; néhány mondatot jegyezzünk meg, a végén pedig fohászkodjunk, hogy a szívünkbe vetett jó mag megmaradjon és üdvösséges gyümölcsöt teremjen.[21]

Bizonyos tipográfiai elemek is segítik a könyvek használatát. Az *Imádságos könyv* első két kiadásában például minden tanító, magyarázó, utasító szöveg dőlt betűvel szedve szerepel (a harmadik-negyedikben többnyire csak a rövidebb ilyen jellegű részek, a hosszabbaknak csupán a címe és általában az első sora).[22] Az első kiadásban külön mutató táblája, azaz tartalomjegyzéke van az imádságoknak és a tanúságoknak.[23] A *Krisztus követéséről*ben a bevezető szerepel kurzívval, amelyből álló betűk emelik ki a latin idézeteket. A mű szövegében latin részeket nem találunk (hiszen a latin szöveg fordításáról van szó), kivéve néhány kifejezést a margón. Ezek főként az első könyvben fordulnak elő, Pázmány egy kivétellel a latin eredetiket adja meg. Hogy miért éppen ezeket választotta ki, nem világos (a latin kiadások margóján nincsenek ott). A *Curiositas* esetében például érthető, hogy meg akarja mutatni, milyen szépen adja vissza az egyszerű latin kifejezést: „A mi elménknek vizsgáló szemfül nyughatatlan gondossága";[24] máskor viszont többnyire pontos fordításról van szó. Egyszer egy tartalmilag odaillő Claudianus-idézetet is megad a margón (forrásmegjelölés nélkül): „Minuit praesentia famam";[25] egy esetben pedig a latinban szereplő, a fordításból azonban kihagyott kifejezést tüntet fel *(Hebraeus)*.[26] Latin még a művet lezáró „Laus Deo semper", a hibajegyzékben a „lin." (a szokásos „vide" helyett viszont „iriad" szerepel), és a kötet legvégén a kolofon.[27]

Az imakönyvben az imádságok közt nem találunk latin szövegeket, idézeteket, az egyéb részekben azonban igen, nem is keveset.[28] Latin kifejezések és latin nyelvű csízió olvasható a mű elején a második kiadástól kezdve szereplő kalendáriumban; latin doxológia, illetve bibliai idézet a harmadik és negyedik kiadásban a kalendáriumi rész végére helyezett egy-egy könyvdísz fölött és alatt.[29] Az első kiadás *Miatyánk* magyarázatában a „Mi kenyerünket, mindennapiat, adjad nekünk ma" kérés mellett a „panem super substantialem" kifejezés áll, és máshol is található latin szöveg a margón.[30] Előfordul jó néhány (mintegy három tucatnyi) latin idézet a tanító részekben is.[31] Ezek jellegzetessége, hogy Pázmány nem mindig fordítja le őket, nem feltétlenül adja meg a jelentésüket magyarul, mint későbbi műveiben. Az első két kiadásban többnyire a szövegétől eltérő betűtípussal vannak szedve, a harmadik-negyedikben nincsenek így elkülönítve. Általában idézetként szerepelnek a forrás megadásával, olykor viszont szervesen beépülnek a magyar mondatba. Úgy tűnik, e tanító részek megfogalmazásakor Pázmány nem elsősorban a latinul nem tudó női olvasóközönséget tartja szem előtt, hanem inkább a hitviták autoritáskeresését,[32] a deák szók nagyobb erejét és böcsületét (ahogy a *Felelet* keresztény olvasóknak szóló előszavában fogalmaz),[33] bár a különösen sok latin idézetet tartalmazó, a misének ceremóniájáról szóló részt ezzel zárja: „Ezekrül bővebben szólhatnánk, és több bizonyságokat támaszthatnánk káromlóink ellen, de alítom, hogy ez is felettébb való a mostani munkánkban. Mert itt nem a mi vallásunkat óltalmazzuk, hanem az híveknek ájtatosságát isteni szolgálatra akarjuk gerjeszteni."[34] Gyakran használ latin

¶ 21. Kempis Tamás, *Kristus követéséről négy könyvei*, ford. Pázmány Péter (Nagyszombat: Academiai bötükkel, 1709), *5r–*6v. ¶ 22. Részletesebben: Bajáki Rita, „Pázmány *Imádságos könyv*ének retorikájához", in *Retorika – irodalom –poétika*, szerk. Radványszky Anikó, Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok 10, 171–182 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2011), 172–173. ¶ 23. „E könyvbe foglalt imádságoknak mutató táblája"; „E könyvbe foglalt tanúságok táblája". Pázmány (1606), †5r–†7v, †8r–v. ¶ 24. Kempis (1624), 17. ¶ 25. Uo., 23. ¶ 26. Uo., 300. ¶ 27. Uo., 485–490. ¶ 28. A szakirodalom szerint e műből (a *Tíz nyilvánvaló bizonyság*gal és a Kempis-fordítással együtt) „lényegében hiányoznak a latin szövegrészek". – Hargittay Emil, *Pázmány Péter írói módszere: a* Kalauz *és a vitairatok újraírása* (Budapest: Universitas, 2019), 25. ¶ 29. Pázmány (1631),)(3r–)()(4v,)()()(7r,)()()(8v. ¶ 30. Pázmány (1606), 6v; továbbá pl. 21r, 69r–v. ¶ 31. Pázmány (1631), 62, 63, 73–74, 84, 181, 182, 184–196, 199, 203, 483, 486–488. ¶ 32. Lásd Hargittay, *Pázmány Péter írói módszere…*, 25. ¶ 33. Pázmány Péter, *Felelet az Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére* (Nagyszombat: [ny. n.], 1603),):(4v.) ¶ 34. Pázmány (1631), 199.

kifejezéseket, elöljárószavakat a hivatkozásokban, például: „apud Surium, tomo 4.”; „Theodorétus […] in Hist. Religiosa, cap. 9.”; „apud Gratian. de Consecr. distin. 4. C. Nec quemquam. qui est Canon 127.”[35] Az utolsó imádság után a „Soli Deo honor et gloria” mondat szerepel, a tartalomjegyzék végén pedig „Finis”. A „Nyomtatásban esett fogyatkozások” felsorolásában is találhatók latin szavak, illetve rövidítések, ezek viszont – a hibás és javítandó szóalakoktól való elkülönítés miatt – (többnyire) kurzívval szedve: pag., p., lin., li., lege, in titulo, a fine, post, adde, penult., distingue.[36]

Pázmánynak a katolikus hívek lelki életének segítésén, gazdagításán túl talán más célja is lehetett e művekkel. *Imádságos könyv*ében a hittanító részek többnyire tárgyilagosak, az imák túlnyomó része pedig felekezettől függetlenül bárki által használható. A mérsékelt hangnemet persze magyarázhatja a műfaj, valószínű ugyanakkor, hogy tudatosan választott olyan szövegeket, amelyek a protestánsok számára is elfogadhatóak, sőt ismertek és kedveltek: elsősorban a Bibliát és Szent Ágostont, valamint olyan katolikus eredetű misekönyörgéseket és más imádságokat, amelyek protestáns átdolgozásban is közismertek voltak. Ez tette lehetővé, hogy Mihálykó János evangélikus prédikátor 1609-ben Bártfán kis változtatással saját neve alatt kiadja Pázmány *Imádságos könyv*ét.[37] Hasonlóan „ökumenikus” az *Imitatio Christi* is, amelynek számos protestáns kiadása és fordítása is megjelent, többnyire a szerzetesi életre, a szentek tiszteletére és közbenjárására, a purgatóriumra való utalások, valamint az oltáriszentségről szóló IV. könyv nélkül.[38] Csak az első három könyv szerepel az első magyarországi protestáns kiadásban is, amely a nyugat-európaiakhoz képest viszonylag későn, 1709-ben látott napvilágot Nagyszebenben *Nachfolgung Christi* címmel németül, Andreas Teutsch fordításában.[39] Magyar nyelvű kéziratos protestáns fordítást (legalábbis részletet) ismer a szakirodalom,[40] nyomtatásban viszont csak 1864-ben adta ki magyarul a teljes művet Szeremlei Samu református lelkész (a IV. könyvet is, de sok helyen megváltoztatva).[41] Pázmány munkáját azonban a protestánsok is ismerték, olvasták,[42] fordításról vallott nézeteit is átvették – utóbbinak részleteit a református Kászoni János szó szerint felhasználta saját munkája előszavában 1647-ben.[43]

Lássuk most már, hogy mit tudunk e művek használatáról. Mind az *Imádságos könyv*, mind a *Krisztus követéséről* nagyon népszerű volt, számos alkalommal kiadták őket a 17–18. század során: az imakönyvnek 23,[44] a Kempis-fordításnak 11[45] kiadása ismert ebből az időszakból. (A 19. századi Kempis-fordító, Nogáll János szerint Toldy Ferenc a 19. század közepén a Kempis-fordításnak 63 addigi kiadásáról tudott,[46] ez azonban erősen megkérdőjelezhető adat.) Pázmány írja az imakönyv második, harmadik és negyedik kiadásának előszavában, hogy a korábban kinyomtatott kötetekhez már nem lehet hozzájutni, ezért szükséges az új megjelentetés, s mindkét mű későbbi kiadói is említik ezt az olvasóknak szóló bevezetőkben. A példányszámokról pontos információk ninc-
senek. Pázmány az imakönyv második kiadásának ajánlásában az elsőről szólván „ennyhány száz könyvecské”-t említ, az 1665-ös kiadás előszava szerint Szécsi Mária a művet „maga költségével újonnan kinyomtattatván bőségessen [azaz sok példányban] bocsátja az hívek közé”.[47] Zavatkay György jezsuita szerzetes 1672-ben levélben kéri Rottal János gróf segítségét Pázmány *Imádságos könyv*ének kiadásához: kétszáz forint támogatást szeretne, amelyből kétezer példányt lehetne nyomtatni. Hogy a terv megvalósult-e, nem tudni, a korszak egyik ismert kiadása sem köthető Zavatkay nevéhez.[48]

§ 35. Uo., 70, 71, 79. § 36. Uo., 571, O02r–v. § 37. Mihálykó János, *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok* (Bártfa: Klöz Jakab, 1609). – A Pázmány és Mihálykó kötete közti összefüggésről: Bajáki Rita, „Pázmány *Imádságos könyvének utóéletéhez”*, in *Pázmány Péter és kora*, szerk. Hargittay Emil, Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok 2, 285–291 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2001); Hargittay Emil, „»…nem sajnálom ide általírni, minthogy annál jobbat én sem tudok írni«: Interkonfesszionalitás műfaji metszetben a 16–18. századi magyar irodalomban”, in *Interkonfesszionalitás és irodalom a kora újkorban*, szerk. Móré Tünde és Tasi Réka, 51–61 (Budapest: reciti, 2020), 52–53. § 38. Maximilian von Habsburg, *Catholic and Protestant Translations of the* Imitatio Christi*, 1425–1650: From Late Medieval Classic to Early Modern Bestseller* (London–New York: Routledge, 2016), 127–144. § 39. Thomas von Kempis, *Nachfolgung Christi* (Herrmanns-Stadt: Michael Helfdörffer, 1709). – Erről bővebben: Font Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában* (Szeged: [k. n.], 2001), 97–112. § 40. Vinczi Réka, „Az *Imitatio Christi* egy ismeretlen fordítás-töredéke”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 30 (2011): 486–495. § 41. Miklós, „A *Krisztus követése…*”, 44–46. § 42. Erről pl. Hargittay, „»…nem sajnálom…«”, 56–57. § 43. Bartók István, „»Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos…«: Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikatörténetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 451–469, 459. § 44. A kritikai kia-dás áttekintésében nem szerepel a később fellelt 1789-es kolozsvári edíció. – Pázmány, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek…*, 9–13. § 45. A számadat forrása: *Pázmány Péter bibliográfia 1598–2004*, szerk. Adonyi Judit és Maczák Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Bibliográfiák, katalógusok 1 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2005), 26–30. § 46. Miklós, „A *Krisztus követése…*”, 39, 20. jegyzet. § 47. Pázmány Péter, *Keresztyén imádságos könyv* (Pozsony: [ny. n.], 1610),):(3v; Pázmány Péter, *Imádságos könyve* (Bécs: Rikesin Susanna, 1665), a2v. § 48. Jenei Ferenc, „Javaslat Pázmány *Imádságos könyv*ének kiadására”, *Magyar Könyvszemle* 84 (1968): 91–92.

A hívek lelki szükségleteinek kielégítése, kegyes olvasmányokkal, imádságokkal való ellátása mellett a kiadások egy részében a reprezentáció szándéka is megjelenik. Az ajánlások hangsúlyozzák a mecénásoknak vagy a dedikációk címzettjeinek (a 17. században főleg főrangú asszonyoknak) imádságos lelkületét, példaadását, de felsorolják titulusaikat, bemutatják társadalmi helyzetüket és esetenként megjelenítik címerüket is. A könyveket gyakran díszítik metszetek, amelyek többnyire az imádságokhoz, elmélkedésekhez kapcsolódnak, de a Szécsi Mária anyagi támogatásával 1665-ben megjelent imakönyvben Acsády Ignác szerint „meglehet, hogy az egyik kép, a communio éppen a murányi kápolnát tünteti föl, amint benne Wesselényi és neje, Mária végezik ájtatosságukat.”[49] Szécsi Mária az *Imádságos könyv* mellett több más vallásos mű kiadását is támogatta, többek közt Pázmány hasonló formátumú Kempis-fordításáét is, amelynek pontos megjelenési adatai nem ismertek, de az Acsády Ignác szerint azonos személy által írt ajánlás, illetve a betűtípusok alapján feltételezhető, hogy ez is 1665 körül látott napvilágot Bécsben.[50] Mindkét kötet jóval nagyobb és díszesebb, mint a korábbi kiadások, metszetekkel és elöl a mecénás rézmetszetes címerével. Olykor egyéb motívumokat is találunk a kinyomtatás hátterében: az 1689-es nagyszombati imakönyvkiadás ajánlásában a néven nem nevezett Batthyány (II.) Ádám nevében udvarol Rákóczi Juliannának a nagyszombati könyvnyomtató, s az udvarlás eszköze a kötet kiadása is,[51] az 1719-es nagyszombati edíció címlapjáról pedig kiderül, hogy újesztendei ajándékul osztogatta egyházmegyéje papjainak Erdődi Gábor egri püspök.[52]

Az imakönyv és a Kempis-fordítás népszerűségéről tanúskodnak a fennmaradt könyvjegyzékek, vagyonleltárak is, amelyekben számtalanszor előfordul a két mű, többnyire pontos megjelenési adatok nélkül. A tulajdonosok között intézmények (főleg rendházak) és magánszemélyek, főurak, köznemesek és polgárok, katolikusok és (kisebb számban) protestánsok egyaránt találhatók. Batthyány (I.) Ádámnak több példányban is rendelkezésére állt az imakönyv és a Kempis-fordítás,[53] de mindkét mű megvolt Bethlen Kata könyvtárában is.[54]

Az imakönyveket gyakran nem a könyvtárban, a többi könyv között tartották tulajdonosaik, hanem a szobájukban. Az első férje, Nádasdy Pál halála után újra férjhez ment és ekkor katolizált Révay Judit szobájában a halála (1643) után öt imádságos könyvet írtak össze, köztük Pázmány imakönyvét és Kempis-fordítását.[55] A pottendorfi Nádasdy-kastély 1669-ben, Nádasdy Ferencné Esterházy Anna Júlia halála után készült inventáriuma szerint a hálóházban megtalálható volt egy Kempis-kötet és Pázmány öreg imádságos könyve hat másik vallásos, többségében imakönyvvel együtt.[56] Megjelenési adatokat a jegyzék nem tartalmaz, ha azonban feltételezzük, hogy az *Imádságos könyv* esetében az „öreg” jelzőt a korban szokásos 'nagyméretű', 'terjedelmes' értelemben használták a jegyzékben, akkor valószínűleg az 1665-ös kiadásról lehet szó (ez esetben viszont nem Révay Judit Pázmány-imakönyve került Pottendorfba,[57] hiszen ő már 1643-ban meghalt). Mivel a többi könyv mind magyar nyelvű, feltehetően a Kempis-mű is az, vagyis a Pázmány-féle fordítás valamelyik kiadásáról lehet szó. Sennyey István veszprémi püspök halotti prédikációjában említi, hogy Esterházy Anna Júliának napi olvasmánya volt Kempis Tamás istenes könyvecskéje.[58] Bercsényi Miklós ungvári könyveinek 1701-es jegyzékében „In Cubiculo Dormitorio Comitissae” cím alatt egy tételben szerepel a két Pázmány-mű: „Liber precatorius pazmanij Hung(ari)cus una cum Thoma a Kempis Hung(ari)co”.[59] Az, hogy a köteteket tulajdonosaik a szobájukban tartották, arra utal, hogy magánáhítat során, magánolvasmányként használták

§ 49. Acsády Ignác, *Széchy Mária 1610–1679* (Budapest: Méhner Vilmos, 1885), 194. § 50. Heltai János, Pavercsik Ilona, Perger Péter és P. Vásárhelyi Judit, *Régi magyarországi nyomtatványok IV: 1656–1670* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2012), 537. § 51. Ld. Köpeczi Béla, „Pázmány *Imádságos Könyve* mint udvarlás tárgya”, *Magyar Könyvszemle* 98 (1982): 1–8. § 52. Bővebben: Bogár Judit, „Pázmány Péter *Imádságos könyv*ének kiadásai és a reprezentáció”, in *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. Báthory Orsolya és Kónya Franciska, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 12, 59–77 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016). § 53. Herner János és Monok István, szerk., *A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése,* Adattár 11 (Szeged: JATE BTK, 1983), 271–272. – A jegyzékben a megjelenési évek nem szerepelnek. § 54. Monok István, Németh Noémi és Varga András, szerk., *Erdélyi könyvesházak,* 3, *1563–1757, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források*, Adattár 16/3 (Szeged: Scriptum, 1994), 28, 32. – *Imádságos könyv*, 1701; *Krisztus követéséről*, 1738. § 55. Czeglédi László, Kruppa Tamás, Monok István és Zvara Edina, szerk., *Magyarországi magánkönyvtárak, 5, 1643–1750,* Adattár 13/5 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2010), 3; Viskolcz Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai 8 (Szeged–Budapest: Szegedi Tudományegyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013), 38–39. § 56. Viskolcz, *A mecenatúra…*, 342–344. § 57. Vö. Uo., 38. § 58. Sennyey István, *Keserves dicsérete az néhai méltóságos gróf Esterhas Anna Júlia asszonnak* (Bécs: Hacque János, 1669), 13; Viskolcz, *A mecenatúra…*, 84. § 59. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós és Varga András, szerk., *Magyarországi magánkönyvtárak*, 2, *1588–1721*, Adattár 13/2 (Szeged: Scriptum, 1992), 150–151.

őket. Vannak azonban adatok közösségi használatra is, Zavatkay György már említett levelében például így ír az *Imádságos könyv*ről: „az új parókiákban és templomokban község előtt prédikáló székből sok helyeken, ahol szerit tehetik, nagy lelkek vigasztalásával olvassák”.[60]

Az *Imádságos könyv* és a Kempis-fordítás olvasók általi konkrét használatáról a fennmaradt példányok, azok állapota és bejegyzései tanúskodnak.[61] Ezek többségében a possessor-bejegyzéseken és könyvtári jelzeteken kívül nem található más bejegyzés. Kérdés, hogy azért nem, mert az imakönyvekből leginkább imádkoztak, azaz Istenhez szóltak, emiatt tisztelettel bántak velük, nem firkálták őket össze, vagy pedig a fennmaradt példányok éppen azért maradtak fenn, mert nemigen használták őket.

A használatra utaló egyéb jelek, bejegyzések között többször találkozunk aláhúzásokkal, egyes sorok mellett függőleges vonallal, kereszttel vagy N., NB (nota, nota bene) rövidítéssel. Ezek többnyire az olvasó számára fontos helyeket jelölik, de olykor az egyet nem értés kifejezésére is szolgálhatnak. Az *Imádságos könyv* 1625-ös kiadásának egyik fennmaradt példánya[62] például egy nyomtatott, beragasztott ex libris szerint a 17. században Gönczi Mátyásnak, a nagybányai református főiskola tanárának, míg az 1744-es possessor-bejegyzés szerint Bod Péternek[63] a tulajdonában volt. Nem tudjuk, hogy valamelyiküktől származnak-e a kötet beírásai, de olyan részeket találunk aláhúzva, amelyek egy református számára lényegesek vagy problematikusak lehetnek: csodákat, az újhitűekkel kapcsolatos megjegyzést, a „[Kenyér] színe alatt elrejtetett emberség” kifejezést, miseruhákról szóló részt.[64] A templomi keresztek kapcsán az „adorandam” szó aláhúzása mellett egy N. betű is került a margóra, és a kereszt ama használt is aláhúzással és N. betűvel jelölte az olvasó, hogy az ördögöt elkergeti.[65] A *Nehézkesek könyörgése* című ima szövegében át van húzva „a Szeplőtelen Szűz Máriának terh nélkül hordozásáért, fájdalom nélkül születéséért” szakasz, a Tóbiást megsegítő Rafael angyalról szóló könyörgés mellett pedig ez olvasható a margón: „[ha]zug [an]gyal [vol]t az”.[66] Néhány nyelvészeti jellegű megjegyzést is találunk: szóvá tesz a könyv használója következetlen helyesírást (mennyei – menynek), vagy a malaszt szó mellé odaírja: „Tót szó a malaszt”.[67] Bár csábító a feltételezés, hogy a bejegyzések Bod Pétertől származnának, kézírását megnézve[68] ez mégsem valószínű (az aláhúzásokról pedig nem dönthető el). Bod egyébként a *Magyar Athenas*ban Pázmány műveinek felsorolásakor elsőként az *Imádságos könyv*et említi, és „maga Vallásához alkalmaztatott szép Könyv”-nek nevezi.[69]

Néhány kötetben előfordulnak személyes, családdal kapcsolatos bejegyzések: esküvő, születés, keresztelés és halálozás dátuma. A könyv sorsára is többször utalnak: ki adja kinek, hogyan és mikor jutnak hozzá – ajándékozás, vásárlás vagy öröklés útján. Néhány olvasó azt is beírja, mikor olvasta a művet. Egy Kempis-példány végén, a borító belsején olvasható bejegyzés a könyv tekintélyéről és jogi erejéről tanúskodhat: „En Amadefalvay Gieorgi deak 1. Septembris Anno 1635 adtam egj Tehenet Menyhei Janosnak 8 forinton usaras feiebe ez jöuendo Szent Gieörgy napigh, melljet embersegere fogadot hogi filleröl fillerigh megh add egiczersmind az felül megh nevezet napra.”[70] Egy 1665-ös Kempis-kötet elejére 14 lapnyi magyar és latin nyelvű receptet kötöttek be.[71] A kolozsvári akadémiai könyvtár 1624-es Kempisébe egy Pázmányról és egy Kempisről szóló anekdotát írtak be a 18. században.[72] Esetenként az imakönyvek elején található kalendáriumban is találunk bejegyzéseket. Többször előfordul, hogy áthúznak napokat, beírnak hiányzó névnapokat, ünnepeket, eseményt. Az 1701-es kiadás egyik példányának naptárában a Christina nevet aláhúzták, és elé írtak egy T. betűt[73] – ő lehetett talán a tulajdonos? (Possessor-bejegyzés nincs a kötetben.) Olykor további imákat, könyörgéseket, énekszövegeket jegyeztek be a könyvekbe,

¶ 60. Jenei, „Javaslat...”, 92. ¶ 61. A két mű 17–18. századi kiadásainak elsősorban budapesti nagy könyvtárakban és az interneten hozzáférhető példányait, összesen 80 kötetet néztem meg. – A digitalizált verziók (és a hasonmás kiadások) ebből a szempontból nem igazán megbízhatóak, nemegyszer kihagyják a nyomtatott szöveget nem, kéziratos bejegyzéseket viszont tartalmazó szennylapokat, levágják a margókat, és megtisztítják a lapokat a „firkálástól”. ¶ 62. Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Pozsony: [ny. n.], 1625). Lelőhelye: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtára, jelzete: RMK 185. ¶ 63. Könyvjegyzékében az *Imádságos könyv* mellett más Pázmány-művek is szerepelnek: *Kalauz* (1613); *Calvinus Hiszekegy Istene* (1726). – Radvánszky Béla, „Bod Péter könyvtárának jegyzéke”, *Magyar Könyvszemle* 9 (1884): 58–86, 62, 78. ¶ 64. Pázmány (1625), 69, 72, 165, 183, 194. ¶ 65. Uo., 62, 65. ¶ 66. Uo., 336, 506. – Tóbiás könyve nem szerepel a protestáns kánonban. ¶ 67. Uo., 3, 35, 40. ¶ 68. Kurta Józsefnek köszönöm, hogy az összehasonlításhoz néhány autográf oldalt a rendelkezésemre bocsátott. ¶ 69. Bod Péter, *Magyar Athenas* ([Szeben]: [Sárdi], 1766), 218. ¶ 70. Kempis (1624). – MTAK, RM I 8r 463. ¶ 71. Kempis Tamás, *Christus követésérül négy könyvei* ([Bécs]: [ny. n.], [1665 k.]). – OSZK, RMK I, 1613/1. ¶ 72. Hargittay Emilnek köszönöm az adatot. – *A kolozsvári akadémiai könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*, szerk. Sipos Gábor (Kolozsvár: Scientia–Bibliotheca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004), 467. ¶ 73. Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Nagyszombat: Academiai bötükkel, 1701), ***3v. – ELTE Egyetemi Könyvtár, RMK I, 400/a: 2.

például „Joseph Jesus + Maria” fohászt,[74] latin zsoltáridézetet,[75] Jézus nevéről szóló[76] vagy böjti éneket.[77] Egy imakönyvben kiegészítették a lelkiismeret-vizsgálat kérdéseit: „Ha pedig ezekben magad tetzesevel akarat szerent gyönyörködtél, mond meg minemű rendbeli szemelyekről, es hanyszor.”[78]

Több kötetben megfigyelhető a helyesírási és nyomtatási hibák javítása. Néha csak egy-egy hibát korrigál egy régi vagy újabb olvasó, esetleg néhány oldalra koncentrálódnak a javítások, de szisztematikus munka is előfordul: az *Imádságos könyv* 1631-es kiadásának öt fennmaradt példányából négyben találhatók azonos javítások, aminek magyarázata a szakirodalom szerint az lehet, hogy még a nyomdában, talán Pázmány utasítására, kézzel kijavították az utólag észrevett és az erratában nem szereplő sajtóhibákat.[79] Az 1797-es imakönyv egyik példánya tele van beírásokkal, amelyek jó része a szóhasználattal kapcsolatos, más kifejezéseket és megfogalmazást javasol az eredeti helyett. Csak két példa a 119. lapról: „vastagics” helyett „erősits”, „Ördög” helyett „gonosz lélek” kellene a bejegyző szerint.[80] Néha előfordulnak tollpróbák, firkák is. Érdekes, hogy több olyan példányban is találhatók tintafoltok, amelyekben bejegyzés egyébként nem szerepel – talán kimásoltak imákat, szövegrészeket belőlük, így kerülhettek oda a tintanyomok.

Pázmány műveit gyakran használták forrásként más szerzők, így volt ez az *Imádságos könyv*vel és – jóval kisebb mértékben – a Kempis-fordítással is. E kérdéskörhöz kapcsolódóan csak néhány példát említek, van – ha nem is kimerítő – szakirodalma.[81] Az imakönyv számos későbbi gyűjteménynek lett mintája, forrása; szövegei sok helyen felbukkannak. A szinte mindent tőle merítőtől (pl. Mihálykó János fentebb említett imakönyve vagy Batthyány (I.) Ádám példányból nem ismert *Lelki kard*ja[82]) a rá nagyban támaszkodó, de sok más imát is tartalmazókon át (mint pl. Ferenczffy Lőrinc *Imádságos könyvecské*je[83] vagy Pongrácz Eszter *Arany koronája*[84]) a csak kevés szöveget átvevő munkákig (pl. az *Útitárs*[85] vagy Baranyi Pál *Lelki paradicsom*a[86]) széles a skála. Már a kortársak közül is többen hivatkoznak rá és olvasását ajánlják: például Lépes Bálint 1615-ben Prágában megjelent imakönyvében a *Miatyánk*, Vásárhelyi Gergely katekizmusában (1617) a kalendárium értelmezése kapcsán utalja Pázmány *Imádságos könyv*éhez az olvasót.[87] A Kempis-fordítással viszont más a helyzet: Lukácsy Sándor kutatásai alapján a prédikációírók közül egyedül Stankovátsi Leopold idézi Pázmánytól Kempist, a többiek maguk fordítják le az általában rövid átvett részeket, rögtönözve, ahogy ez a korban szokás.[88] Imre Mihály vizsgálata szerint Otrokocsi Fóris Ferenc *Isten előtt járóknak tökélletessége* című munkájában (Nagyszombat, 1699), amelyben mintegy ötven lapnyi Kempis-idézet található, „néha szorosan követi a kardinális magyar átültetését, a legtöbb esetben azonban teljesen önálló munkát végez”.[89] Nem csak Pázmány fordítását nem használják fel, Lukácsy Sándor szerint általában nem nagy divat Kempist idézni.[90] Furcsa módon annak ellenére, hogy a Biblia után a legfontosabb könyvnek tartja, maga Pázmány is mindössze egyszer, a prédikációkban hivatkozik rá, és akkor sem idézi szó szerint.[91] Mindazonáltal Pázmány után más teljes fordítása

¶ 74. Pázmány (1610), 602. – MTAK, RM I 8r 772. ¶ 75. Pázmány (1631), hátsó borító belseje. – Amberg, Staatliche Provinzialbibliothek, L. ext. 126. (Pázmány, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek...*, 26.) ¶ 76. Kempis Tamás, *Christus követésérül négy könyvei* (Pozsony: Aksamitek Zacharias, 1648), hátsó üres levél és borítóbelső. – OSZK, RMK I, 811/1. ¶ 77. Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Nagyszombat: Academiai bötükkel, 1725), hátsó üres levél. – Piarista Központi Könyvtár (Budapest), E 73/1/09. – Az ének hosszabb változata: Bozóki Mihály, *Katolikus kar-béli kótás énekes könyv* (Vác: Máramarosi Gottlieb Antal, 1797), 276–277. ¶ 78. Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Pozsony: [ny. n.], 1650), 398. – OSZK, RMK I, 836/1. ¶ 79. Pázmány, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek...*, 27. ¶ 80. Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Kassa: Füskúti Landerer Ferentz, 1797), 119. – OSZK, 308.326. ¶ 81. Összefoglalóan, további szakirodalommal a jegyzetekben: Bajáki Rita és Bogár Judit, „Pázmány *Imádságos könyv*ének hatása”, in *Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére*, szerk. Maczák Ibolya, 195–201 (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010). ¶ 82. A feltételezett megjelenési adatok: Batthyány Ádám, *Lelki kard* (Bécs: Matthaeus Cosmerovius, 1654). – Koltai András, „Batthyány Ádám imádságoskönyve”, *Magyar Könyvszemle* 113 (1997): 187–200. ¶ 83. Ferenczffy Lőrinc, *Imádságos könyvecske magyar nyelven* (Prága: Sessius Pál, 1615). ¶ 84. Pongrácz Eszter, *Igaz isteni szeretetnek harmatjából nevekedett, drágakövekkel kirakott arany korona* (Nagyszombat: Académiai bötükkel, Gall Friderik, 1719). – Lásd Bogár Judit, „»Férfias« és »nőies« imádságok? Pázmány Péter és Pongrácz Eszter imakönyve”, in *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. Bajáki Rita és Báthory Orsolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 10, 47–57 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015). ¶ 85. *Útitárs* (Pozsony: [ny. n.], 1643), 73–75. ¶ 86. [Baranyi Pál], *Lelki paradicsom* ([h. n.]: [ny. n.], 1700). ¶ 87. [Lépes Bálint], [*Imádságos könyv*] (Prága: Sesius Pál, 1615), 34–35; Vásárhelyi Gergely, *Keresztyéni tudománynak rövid summája* (Bécs: Formica Mathe, 1617), (:)3r. ¶ 88. Lukácsy Sándor, „Pázmány fordítói elvei és gyakorlata”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 1–20, 9–10. ¶ 89. Imre Mihály, „A konverzió nyelve? A misztika nyelvhasználata Otrokocsi Fóris Ferenc *Isten előtt járóknak tökélletessége* című művében”, in *Nyelv, lelkiség és regionalitás...*, 189. ¶ 90. Lukácsy, „Pázmány...”, 9. ¶ 91. A Pázmány Péter összes munkái (7 köt., Budapest: M. Kir. Tud.-egyetemi Nyomda, 1894–1905) és a Petri Pazmany opera omnia (6 köt., Budapest: Typis Regiae Scientiarum Universitatis, 1894–1904) köteteinek a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtárban található digitalizált változatában (http://ppek.hu/k600.htm) kerestem rá a „Kempis”, „imitatio” és „követés” kifejezésekre.

a műnek a 18. század végéig nem született, aki magyarul akarta olvasni, Pázmányét használta, mint ahogy az imakönyvről is azt tartották, hogy „[S]ok külömb-külömb új meg új magyar imádságos könyveket látunk a keresztények kezein forogni; de mássát ennek […] nehezen hiszem, hogy találhassuk.”[92]

¶ 92. „Az ájtatos kereszténynek írott ajánló levél.” Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Nagyszombat: Academiai bötükkel, 1725), A2r. – Ugyanez az ajánlás szerepel az 1753-as, 1772-es, 1791-es nagyszombati és az 1812-es budai kiadás elején is.

Balla Lóránt

Prédikációskötetben közzétett kalendárium szerepe a (könyv)kiadás–befogadás–használat során

Csete István SJ latin kéziratairól[1] Gyalogi János SJ összeválogatott, összeszerkesztett és előkészített nyomtatásra egy kötetre való anyagot,[2] két kötetet pedig meg is jelentetett nyomtatott formában.[3] A nyomtatott változatban Gyalogi a kiadás előtt átdolgozta, kiegészítette, átírta, a kor valláspolitikájának megfeleltette Csete vázlatszerű sermóit, valamint sajátokkal bővítette a Csete-hagyatékot.[4] A munkafolyamat során a *Panegyrici sanctorum* c. kötetben a prédikációk elé összeállított egy kalendáriumot a következő címmel: *Magyar Korona alá tartozandó Szentek emlékezetes Napjait mutató Tabla, avagy Kalendarium*. Jelen tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy ez a *Tabla, Kalendarium*, „jezsuita naptár” milyen szerepet játszott a fordítás–értelmezés–átírás–bővítés–közvetítés folyamatában; mit és hogyan közvetített az olvasók, felhasználók felé; milyen üzeneteket rejtett el benne a kötet szerkesztője, kiadója; hogyan vált az összeállítás az olvasók hasznára; volt-e szerepe a nemzettudat ápolásában.

Tabla, avagy Kalendarium? – műfaji sajátosságok

Az elkövetkezőkben a kalendárium olyan formai és műfaji sajátosságait emelem ki, amelyeket Gyalogi kalendáriumának megértéséhez és céljának megragadásához elengedhetetlennek tartok. A kalendárium hagyományos ismereteket, tudást, világképet tartalmaz és közvetít, ugyanakkor azonban új ismereteket is tovább örökít. E két tulajdonság aránya attól függ, hogy a kalendárium olvasóközönségét milyen társadalmi-kulturális réteg alkotja.[5] A kalendárium legfőbb célja a népművelés; az eszmék továbbadása; és az, hogy „terjesszék a hasznos ismereteket, erősbítsék a közös öntudatot […], irtsák a […] megrögzött babonákat, tisztítsák az erkölcsöt, tágítsák a művelődési látókört, megmagyarázzák a fennálló viszonyokat, törvényeket, felderítsék a homályt, eloszlassák a zavart […], adjanak felvilágosítást és útmutatást […], képezzenek és neveljenek”.[6] A kalendárium eszköz a nemzet haladásához.[7]

A kalendárium készítéséhez bizonyos iskolázottságra volt szükség, főleg a témák összegyűjtéséhez és közléséhez. Ezért fontos a kalendárium- és a naptárszerzők, kiadók kulturális hátterének feltárása: milyen egyetemekhez, művelődési központokhoz, szellemi irányzatokhoz tartoztak, milyen forrásból merítettek és hogyan viszonyultak azokhoz az információkhoz, amelyeket a kalendáriumokban közzétettek.[8] Jelen tanulmányban olyan szerzőket és műveket választottam, akik jezsuita szerzetesek vagy prédikátorok voltak, foglalkoztak magyar szentekkel és műveik Nagyszombatban is megjelentek.

A kalendáriumok naptári része általában hónapábrázolásokat, a napokat és ünnepnapokat, a Hold járását és

¶ 1. Csete István, *Kéziratos prédikációi hat kötetben*, A kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézirattára Mss C. 141–146. ¶ 2. Csete Stephanus, *Sermones Sacri. Tomus 3-us*, *Ms. Saec. XVIII., in 4-o, pag. 468*, gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár, MS I – 150. ¶ 3. Gyalogi János, *Reverendi Patris Stephani Csete e S. J. per Hungariam et Transylvaniam habiti ad populum Sacri sermones…*, 2 köt. (Kolozsvár: Typis Academicis Societatis Jesu, 1750–1751); Gyalogi János, *Panegyrici sanctorum Patronorum Regni Hungariae, Tudni-illik, Nagy Aszszonyról, Magyar Szentekről, Es az Országhoz tartozandó kivált-képpen-való Innepekre Jeles Prédikatziók…* (Kassa, 1754). ¶ 4. Balla Lóránt, *Csete István kéziratos prédikációi és Gyalogi János-féle kiadásai: Eredetiség, fordítás, közvetítés a kora újkori jezsuita prédikációkban*, Doktori dolgozatok 20 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2017); Balla Lóránt, „Hiányzó láncszem Csete István kéziratos prédikációinak kiadástörténetéhez: Sermones Sacri. Tomus 3-us – nyomtatásra előkészített kéziratos kötet”, in *„…sok punctumocskáknak öszvekötött lánca avagy kötele”: A Res Litteraria Transylvaniae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely fiatal kutatóinak tanulmányai*, szerk. Papp Kinga, 97–111 (Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó–Bolyai Társaság, 2016). ¶ 5. Kovács I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 12, 23. ¶ 6. Uo., 52. ¶ 7. Uo., 32. ¶ 8. Dukkon Ágnes, „A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában”, *Magyar Könyvszemle* 120, 2. sz. (2004): 119–130, 121–122.

időjárási előrejelzéseket tartalmazott; ettől elkülönült az ún. oktató, olvasmányos rész, a prognosztikon vagy toldalék, amely a kortól és kalendáriumtípustól függően tartalmazott jövendölést, gyakorlati tudnivalókat, ismeretközlő és szórakoztató olvasmányokat,[9] ünnepek és szentek lajstromát,[10] történelmi és kulturális alapismereteket. A kalendárium felfogható úgy is, mint az idő előrejelzésére (napok, ünnepnapok és szentek emléknapjai) szolgáló kiadványtípus, amelynek első és alapvető funkciója az időjelzés,[11] és amelyet a kalendáriumszerző egyéni érdeklődési körnek megfelelő tartalommal egészít ki.

A kalendárium kommunikációs csatorna;[12] olyan forrástípus, amelynek segítségével az olvasók tudati viszonyaihoz nyerünk adatokat;[13] függelékei kedvtelésre, időtöltésre, illetve okulásra és tanulásra szolgáló olvasnivalót kínálnak. A 17. században lett a kalendáriumok elmaradhatatlan tartozéka a krónika, ami jelentős hatással volt a nemzettudat ápolására és a nemzet történeti tudatának alakulására.[14]

A trentói zsinat alkotta meg a katolikus egyház első, világszerte kötelező liturgikus naptárát, a *Római kalendárium*ot, amely egyensúlyt próbált teremteni a szentek tiszteletében, mégis mértéktelenségek forrása lett. Egyes egyházmegyék, szerzetesrendek és lelki mozgalmak arra törekedtek, hogy helyet biztosítsanak saját szentjüknek a hivatalos naptárban.[15] A szentek naptára nem tökéletes tükörképe az egyház szentek iránti tiszteletének. Az egyetemes, illetve a helyi liturgikus naptár azokat a szenteket tartalmazza, akiket a szentmisében és a zsolozsmában ünnepelnek. A liturgikus naptárnál jóval több nevet tartalmaz a névnap-kalendárium. Még több szentet sorol föl a martirológium.

Minden korban rátalálhatunk a kereszténység közösen tisztelt szentjeire. A szentek tiszteletében az egység mellett mindenkor ott találjuk a sokszínűség jegyeit és a nemzetközi mellett a nemzeti jellemzőket is. Bizonyos kultuszformák, a szenttisztelet bizonyos rétegei nagyon szoros kapcsolatba kerülhettek ideológiai és politikai törekvésekkel: elősegíthették az egyházi uniót (pl. a könnyező Mária-képek Magyarországon) vagy mozgósíthatták a társadalom széles rétegeit (pl. a Regnum Marianum és a magyar szentek tisztelete).[16] A magyar szentek tisztelete mind a Hungarus-tudat kialakulását, mind pedig a magyarosodást elősegítette.[17]

Milyen szerepet játszott a fordítás–értelmezés–közvetítés folyamatában a *Tabla, avagy Kalendarium?*

Mit és hogyan közvetített a felhasználók felé, és hogyan vált azok hasznára? A főszöveget bevezető, illetve lezáró keretszövegek (paratextusok) között[18] kalendárium ritkán fordul elő, ezért Gyalogi kalendáriumának megértéséhez Brunner András SJ (1589–1650),[19] Tarnóczi István SJ (1626–1689),[20] Hevenesi Gábor SJ (1656–1715)[21] és Illyés András (1637–1712)[22] *műveit* és azok paratextusait *hívtam segítségül*.

Brunner az ajánlólevelében megfogalmazza, hogy a gyűjteményt Mária tiszteletére és a magyar nemzet lelki vigasztalására bocsátotta ki a „Szent Püspökök és Confessorok, Papok és Léviták, Barátok és Remeték, Szűzek és Özvegyek az Hivek eleiben való terjesztésével". Az a célja, hogy „ők-is gerjedezzenek az Isten tiszteletire" és életük követésére.

Hevenesi állította össze a magyar szentek életrajzainak reprezentatív gyűjteményét *Ungaricae sanctitatis indicia* címmel. A magyar változatot Tarnóczi Istvánnak tulajdonították, azonban mindkét változat szerzője Hevenesi. Az 1695-ös *Regi magyar szentseg*ben a szerző „az Authornak bizonysag-tételében" jelzi, hogy „ez a' könyv azoknak, kik szentséggel, avagy a' Mártyromságnak dicső tiszteletével e' világból ki-múltanak, cselekedeteket, csuda-tételeket, a' vagy más egyéb jó-tételeket; úgy-mint [...] Istentül adattakat foglallya magában..., mellyeket a' Római Anyaszentegyház [...] ád előnkbe.[23]

¶ 9. Kovács, *Kis magyar...*, 23. ¶ 10. Barna Gábor, „A szentek tisztelete: bevezető gondolatok a szentkultusszal foglalkozó konferenciához", in *A szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában: A magyar szentek tisztelete*, szerk. Barna Gábor, 11–16 (Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék, 2001), 14. ¶ 11. Uo., 11. ¶ 12. Kovács, *Kis magyar...*, 8–9. ¶ 13. Uo., 7. ¶ 14. Szelestei N. László, „Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon", in *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (Budapest: OSZK, 1980), 475–515, 483. ¶ 15. Diós István, szerk., *A szentek élete* (Budapest: Szent István Társulat, 1984), 7. ¶ 16. Barna, „A szentek tisztelete...", 14. ¶ 17. Uo., 13–14. ¶ 18. Pesti Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében* (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2013), 35–36. ¶ 19. Brunner András, *Regina sanctorum omnium. Minden szentek Királynéja Boldogsagos Szüz Maria tisztelete, az az az esztendőnek minden napjaira ki-osztott szentek élete...* (Nagyszombat, 1698), RMK I, 1534. ¶ 20. [Tarnóczi István], *Regi magyar szentseg, avagy: Magyar-Ország bóldog emlekezetü ötven szenteinek, és bóldoginak le-képzett élete, kik sz. István király idejében Magyar-Országban vóltanak...* (Nagyszombat, 1695), RMK I, 1483. ¶ 21. [Hevenesi Gábor], *Ungaricae sanctitatis indicia, sive brevis quinquaginta quinque sanctorum, beatorum...* (Nagyszombat, 1692, 1695, 1737). ¶ 22. Illyés András, *Keresztényi életnek példája avagy tükőre...* (Nagyszombat, 1695), RMK I, 1291. ¶ 23. [Tarnóczi], *Regi magyar szentseg...*, (01).

„Az Olvasóhoz" szólva elmondja, hogy időhiány miatt kiválogatott néhány olyan elfeledett magyar szentet, akikről különböző szerzők olvasása közben régebben jegyzeteket készített. Elmondása szerint a barátai kérték, hogy tegye közzé és juttassa el másokhoz, mert az volt a véleményük, hogy ezáltal a magyar nemzet ősi vallásosságára serkentheti az utódokat, az eretnekséget száműzheti, valamint arra ösztönözheti az olvasókat, hogy újabb magyar szentek emlékét kutassák és jegyezzék fel, mert Magyarország annyi szentéletű emberrel bővelkedett, hogy ebben egyetlen más ország mögött sem marad el, ezért is érdemli meg, hogy *apostoli* és *máriás* jelzőkkel illessék. Magyarországot a katolikus egyház szentélyének nevezi, akárcsak Inchoffer Menyhért SJ (1584–1648). Szerinte a sok tűzvész, pusztítás és rablás annyira eltörölték a régi szentek emlékét, hogy csak sejtésünk lehet róluk vagy csak szomszédos országok historikusaitól olvashatunk róluk, ezért 55 olyan személy bemutatását ígéri művében, akik Szent István első keresztény magyar király idejétől kezdve éltek, és akik az Anyaszentegyház döntése alapján kerültek az oltárra, vagy akiket Isten népe emberemlékezet óta egyfolytában a szentek között tart számon. Ígérete szerint betűrendbe szedett lajstromot fog csatolni a könyv végére az egyéb magyar vonatkozású szentekről. Arra kéri az olvasót, hogy szaporítsa és folytassa a magyar nemzet szentjeiről megkezdett írását, jegyzeteit és adatait, mivel hiányosnak találja azokat. Kijelenti, hogy a könyvben semmit sem magától eszelt ki, mindent meghatározható szerzőktől vett át és senkire nem ő ragasztotta rá a titulusát.[24]

Gyalogi a „*Fabri Jakab*, Választott Dulczinai *Püspök Ur*, Nagy-Váradi Kanonok, Egy-házi Tiszt-viselő, és *Generalis Vicarius* Uram"-nak címzett levelében kiemeli, hogy a püspöknek köszönhető kötetének megjelenése. A támogatónak köszönhetően „nem-is kell attúl tartani, hogy ama hármas okok elolvadgyanak" (ti. invocatio, protectio, imitatio). A mecénás „bőkezűsége el-törli a' hívek szivérül a' félelmet [szentek tiszteletének csökkenése miatti félelem]. Nem csak élő-szóból [...], hanem e Könyvbül is a' felserdült Ifjuság könnyen meg-tuthattya. Hazánk Szentei kik legyenek." Gyalogi célközönsége tehát az ifjúság.[25]

Gyalogi („én Pap, és óltári szolgád") a *Bé-ajánló imádság*ban elmondja, hogy célja bemutatni a magyar szenteket mint „az igaz szőlő-tőn és veszszőn le-függő drága gerezdeket", bemutatni „a hittel, jóságos tselekedetekkel világoskodó Szenteid érdemit férjfiu 's aszszony-renden", hiszen ők voltak azok, akik „mint hivatalos múnkások, egyenlő vállal és lélekkel elöbb mozdították az Isteni tiszteletedet, hirdetvén egy Istent, egy Hitet, egy Keresztséget, egy akolt, egy pásztort".

Gyalogi azért bocsátotta közre munkáját, hogy „szolgállyon a' konkolyok elött hirdettetett Igasságnak ismeretire 's gyarapodására; hadd világoskodgyon az Apostoli Ország földén hagyatott sok, és nagy érdemű *szentek* példás életinek, és nyomdokaiknak követésére".[26]

Gyalogi honnan merített és hogyan állította össze a „naptárát"?

Hevenesi „Az Olvasóhoz" szólva hangsúlyozza, hogy nem magától ragasztotta rá egyetlen szentre és boldogra sem a titulusát. Művére támaszkodva beszélhetünk olyan magyar szentekről, akik (1) az ország alapítása óta magyar földön születtek és éltek; (2) magyar földön születtek, de idegenben éltek; (3) idegen származásúak, de magyar földön éltek; (4) idegen származásúak, de egy ideig magyar földön éltek, illetve hivatásuk folytán lényeges kapcsolatba kerültek hazánkkal; (5) az egyetemes naptárban nem szerepelnek, nálunk azonban elterjedt a tiszteletük: a magyar naptár más nemzetektől vette át őket.[27] A magyar szentek egyik csoportját alkotják azok az ismertebb szentek, akiknek saját officiumuk van, azaz az év egy meghatározott napján szentmisével és zsolozsmával ünnepeljük őket, ilyen például Szent István király és Árpádházi Szent Erzsébet. Gyalogi kalendáriuma szerint ebbe a csoportba tartozik Szent Demetrius vértanú és katona, akinek október 26-án van az ünnepnapja. A másik csoportba azok a szentek tartoznak, akikről napjainkban november 13-án emlékezünk meg, azaz a magyar szentek és boldogok emléknapja (magyar Mindenszentek).

A katolikus szentek ünnepét rendszerint vélt vagy valódi haláluk napjára, azaz mennybéli születésnapjára tette az egyház.[28] A naptár egy eleven rendszer, mely folyton alakul, változik, megfelelve a társadalom és az ideológia mindenkori elvárásainak. Szinte országonként más és más naptár van használatban. Az egyes szentek tiszteletének

¶ 24. Vö. *Ungaricae sanctitatis indicia...*, 1737,)(2–)(3. ¶ 25. Gyalogi, *Panegyrici sanctorum...*,)(. ¶ 26. Gyalogi, *Panegyrici sanctorum...*, 23. ¶ 27. Diós István, *A szentek élete I.* (Budapest: Szent István Társulat, 2009). ¶ 28. Jankovics Marcell, *Jelkép-kalendárium* (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997), 11–12.

mértéke nem mindenhol egyforma. Ezért alakították ki úgy az ún. helyi kalendáriumokat, hogy helyet kapjanak benne a világegyház legjelentősebb és legismertebb szentjei, megjelenjenek benne az egyes földrészek, országok fontosabb szentjei, továbbá a helyi egyház és egyházmegye szentjei. Egy helyi egyházban, egyházmegyében, illetve szerzetesrendben a szentek ünneplésének rendjét két szempont határozza meg. Az alapot az ún. általános római naptár adja. Ez az a kalendárium, amely összegyűjti a világegyház legnagyobb szentjeit, és meghatározza az egyes szentek ünnepnapjainak fokozatait (főünnep, ünnep és emléknap). E naptárban megmutatkozik az egyház katolikus, azaz egyetemes volta. Három magyar szent kapott helyet az általános római naptárban: Szent István király,[29] Szent Erzsébet és Skóciai Szent Margit. Ezekre épül a helyi kalendárium, amellyel kifejeződik az egyház nemzeti jellege egy adott országban, illetve kisebb területi egységben megemlékeznek a helyi születésű szentekről, vagy azokról, akik azon a földön váltak szentté. E két kalendáriumból jön létre a magyar naptárral bővített általános római naptár, amelyet mindennapjainkban használunk. Amikor a két naptárat összefűzték, előfordultak egybeesések és helyi sajátosságok, amelyeket ki kellett küszöbölni.[30]

Csete egyik prédikációjában a régi idők erkölcseit és a dicső múltat visszasírva foglalta össze, hogy kit tekint magyar nemzeti szentnek: Szent Istvánt, Szent Imrét, Szent Lászlót, Szent Adalbertet, Szent Gellértet, Szent Andrást, Szent Erzsébetet és Szent Margitot. Gyalogi a *Panegyrici sanctorum* tartalomjegyzékében a szenteket három csoportra osztotta: 1. „Magyarországi Nevezetesb Szenteink" (Adalbert, György, László, István, Imre, Márton és Erzsébet); 2. „Hazánk-béli Szerzetes Rendek, Búlcsús Innepek, Patrocínium napján, Sz. Fundátorok" (Remete Sz. Pál, Loyolai Sz. Ignác, Xavéri Sz. Ferenc, Assisi Sz. Klára, Páduai Sz. Antal, Assisi Sz. Ferenc és Borgia Sz. Ferenc); 3. „Magyar-Országi Szent Patrónusok napján, mellyeket némely megyékben meg-üllnek [...], más üllő Innepekhez lehet könnyen alkalmaztatni" (Alamizsnás Szent *János, S*zent András és Benedek, Toulouse-i Szent Lajos és Szent Gellért).

A vizsgált művek tartalomjegyzékéből jól látható, hogy Csete és Illyés prédikációi a liturgikus rendet követik. A rendezés alapelve: Úr ünnepei, Mária ünnepei és szentek ünnepei. Illyésnél a szentek elrendezésében a Mindenszentek litániája[31] adja az alapot: az 1. kötetben Mária és próféták, a 2.-ban apostolok, tanítványok, evangélisták, a 3.-ban vértanúk, a 4.-ben püspökök, tanítók, papok, szerzetesek, világi férfiak (királyok) és az 5.-ben szent nők (szüzek, vértanúk, asszonyok, királynők/királynék). Illyés a szent-modelleket követi, az egyes modellek nagy szentjeit sorolja fel kronologikus sorrendben. Brunnernél, Cseténél és Illyésnél az egyetemes egyház szentjei között szerepelnek a magyar szentek. Brunner teljes műve egy kalendáriumnak tekinthető: „az esztendőnek minden napjaira ki-osztott szentek élete" (január 1-től december 31-ig).

Hevenesi a szenteket Szent Istvántól a kassai vértanúkig (1083–1619) időrendi sorrendben sorolja fel. Egyedül a könyvében szerepel: Borgia Szent Ferenc (1510–1572), okt. 10., Tiszteletreméltó Csepelényi György (1626–1674), nov. 13., a kassai vértanúk: Körösi Márk (1589–1619), Pongrácz István (1582–1619) és Grodecz Menyhért (1584–1619). A Tarnóczi neve alatt katalogizált gyűjteményben még nincsenek jelen (a három kassai vértanúval együtt jön ki a főcímben említett 55-ös szám). Látható ebből is, hogy folyamatosan aktualizálódik és frissül a szentek köre és a magyar szentek névsora.

Hevenesi művében nagy hangsúllyal vannak jelen az Árpád-ház szentjei. Néhány boldog és szent csak nála fordul elő.[32] A magyar szentek felsorolásában visszamegy a kereszténységüldözés koráig.[33] Gyalogi kalendáriuma a 230–1640 közötti időszakból tartalmaz szenteket, csak itt

¶ 29. Szent István királyt a világegyház augusztus 16-án ünnepli. Erre az egynapos eltolásra azért volt szükség, mert augusztus 15-e Szűz Mária mennybevételének ünnepe. Magyar sajátosság, hogy Szent István királyra augusztus 20-án emlékezünk, 1083-ban történt szentté avatásának évfordulóján. ¶ 30. Április 23-án az általános római naptár szerint Szent György vértanút, valamint Szent Adalbert püspök és vértanút ünnepeljük. A magyar naptár szerint Szent Györgyre egy nappal később, április 24-én emlékezünk. ¶ 31. VIII. Benedek pápa meghatározta (1601), XIII. Benedek (1724–1730) és XIV. Benedek pápa (1740–1758) megerősítette a ma imádkozott formát. ¶ 32. B. Hedvig (jan. 7.), B. Henrik O. S. B. apát (febr. 11.), Sz. Pannóniai hetvenkét vértanú (febr. 24.), Sz. Dávid, Skócia királya (jan. 11. vagy máj. 24.), B. Anna (jún. 24.), Sz. Miklós, magyar, O. P. püspök, vértanú (júl. 7.), Sz. Anicetus (júl. 8.), B. Elek, magyar (júl. 27.), B. Ágnes szerzetesnő (júl. 31.), Sz. Semidia szűz, vértanú (okt. 12.), Sz. Gaudencius, püspök (okt. 14. vagy nov. 13.), Sz. Bonifác vértanú (nov. 13.), Sz. Gerold a boiok vezére (dec. 1.), B. István (magyar), O. F. M. vértanú, Sz. Patrik (Kisebbik) püspök, Sz. Cyriacus, Marchiai Sz. Jakab, Magyarország apostola és B. Eskandély Máté, magyar vértanú, remete. ¶ 33. Pl. Sz. Eustach mártír, bajtársaival a dákok ellen harcolt, részt vett Traianus hidjának építésében. Sz. Eustach más néven Decebatus, Dácia, a mostani Erdély királya. Feleségével és gyermekeivel együtt vértanúhalált halt szept. 20-án. Nem tisztázott, hogy nem egy személy-e az előbbivel. Sz. Fausta vértanúnő, Alsó-Mysiában szenvedett vértanúságot a 304. esztendőben. Sz. Polion vértanú, Diocletianus alatt szenvedett mártíromságot a Dráva és a Száva között. Sz. Theopista vértanúnő, Eustachius dák király felesége, aki 103-ban halt meg, ünnepét szept. 20-án tartják.

szerepelnek a fő ferences szentek (Ferenc, Klára, Antal), Boldog Báthory László hitvalló, pálos rendi szerzetes és a Mária-ünnepek, csak Gyalogi használja a *Nagy-Karátson* magyar ünnepnevet (dec. 25.) és dőlt betűvel szedi azokat az ünnepeket, amelyekre beszédek készültek. Gyalogi és Brunner a régi hónapneveket használja.

Hevenesinél és Gyaloginál több eltérés fedezhető fel, ennek szemléltetésére a Gyalogi-szövegeket dőlttel szedem: 1. Gyalogi sok esetben egy bejegyzésbe gyűjti vagy kategorizálja a szenteket (pl. mártírok Pannóniában, a Duna mellett, a sirmiumi Gratianus alatt, 370. márc. 26-án). Gyalogi bejegyzésében együtt szerepelnek a szentek, ilyen például *Más, hufzon-öt MM. ugyan ott, Diocletianus idejében*. Ezzel szemben Hevenesi indexében meg vannak nevezve: Abepas, Allas vértanúnő, Animais vértanúnő, Anna vértanúnő, Arpylas szerzetes, Baris vértanúnő, Bathusis, Egathrax, Hagnas, Hescous, Mamica vértanúnő, Maxima vértanúnő, Moico vértanúnő, Montanus presbyter, Philgas, Rhyas, Sigitas, Suerilas, Sviumbas, Sylas, Thermas, Vercas presbyter és Virco vértanúnő. Ez a módszer figyelhető meg továbbá jan. 2-ai, febr. 23-ai, ápr. 6-ai, ápr. 9-ei és febr. 6-ai vértanúk esetében is.

2. Ugyanazon a napon eltérő bejegyzések szerepelnek művekikben, ilyen például nov. 12., ráadásul a nevekben is zavar figyelhető meg, ilyen például, hogy Adalbert társának neve nem azonos. Gyalogi bejegyzése: *Astricus, Sz. Mártonyi Barátból Kalótsai Érsek: Romából a Szent Koronát meg hozza. – János Barát M. Sz. Albert társa M. Országban*. Ezzel szemben Hevenesi bejegyzése: „Sz. Máté O. S. B. vértanú, Szent Adalbert hithirdető társa Magyarországon. Megölték Csehországban".

3. Hevenesinél és Gyaloginál közös szentek is megtalálhatóak, azonban Gyalogi az átvételkor többlet információt is hozzáad az illető szent életrajzához vagy éppen kihagy belőle, ilyen például: Sz. Günther remete, Szent István rokona (nov. 5. – okt. 9., Gisela által, Sz. István Király attyafia: 28. esztendőt Remete életben el-töltvén, bóldogúl kimúlik A. C. 1045.); B. Kinga, Boleslaw házastársa, szűz és Szent Margit nővére (júl. 24. – Kunegundis Magyarul, Kinga Szüz, Margittal IV. Béla Király leányával édes egy: kilentzven hallottaknak fel-támasztóia. Febr. 13.); B. Özséb, esztergomi kanonok, remete, Szent Pál rendjének első provinciálisa (jan. 20. – Esztergami Pap Ur, Fehír Barátok Attya: Regulát confirmáltattya Romában, A. C. 1250.); B. Csáki Móric, dominikánus (márc. 20. – Ord. Praed. Váczi Templomba ajtók bé téve bé-ment, ott világossággal környül-vétetik. Fekszik Nagy Győrött, bóldugúl ki-múlván, A. 1336.); B. Bánfi Buzád, vértanú a prédikátorok rendjéből (dec. 8. – M. Ord. Praed. Nagy Úri nemből Apostoli férjfiu: az Ország-dúló Tatárok az Oltár előtt meg ölik, A. C. 1243.); Sz. Piligrim, passaui püspök, Magyarország apostola (Laureákomi Érsek: Géjzát öt ezered magával meg-kereszteli: A. C. 991. Máj. 31.); B. Szádok vértanú, a prédikátorok rendjéből (máj. 2. – jún. 2., M. negyven-nyóltz Társaival Ord. Praed. meg-ölétik Sandemiriában, A. C. 1260.); Sz. Kapisztrán János, Szent Ferenc szerzetéből, Magyarország apostola (okt. 23. – Capistranus János Conf. Ord. Min. Magyarország apostola Nandor Fehírvár alá a' keresztes hadakkal mentiben, Szeben-ben praedikállott: fekszik Új-lakon. Okt. 22).

4. Hevenesinél és Gyaloginál közösek a szentek, azonban sok esetben az ünnepnapjuk eltérő időpontban van, ilyen például: Sz. Julián M. teste Nagyszombatban, a Jézus Társasági atya Keresztelő Szt. János tiszteletére épült templomában nyugszik, V. Pál pápa jóváhagyása alapján aug. 3-án vagy aug. 9-én ülik meg emléknapját; Sz. Ottho, Frisingi Püsp. Sófia Magyar Királyné Báttya, meghalt 1179. szept. 17-én, Gyaloginál szept. 7.; Sz. (Prágai) Ágnes szűz, akinek ünnepnapja márc. 6., jún. 8. vagy márc. 14.; B. Csáki Károly, Ord. Praed. Nagy-Györött, A. C. 1336. vagy 1339. Jan. 16.; B. Antal, Szent Ferenc harmadrendjének tagja, meghalt A. C. 1398-ban vagy 1371. máj. 13.

A kalendáriumában Gyalogi is visszavezeti a magyar szenteket egészen a kereszténységüldözés koráig. Fontos a kalendárium szentjeinek egymással való kapcsolata. Gyalogi a címben megjelölt munkamódszerét a kalendáriumban is alkalmazza: bővít, összevon, kiegészít és részletez. A kalendárium szentjei a történelmi Magyarország teljes területéről vannak összegyűjtve, de Erdély különösen nagy figyelmet kap. A Szent István kora óta kialakult egyházmegyék mindegyikéből kiemel szenteket. Az is megfigyelhető, hogy a prédikátor tartózkodási helyeinek és a jezsuita rend fontos magyarországi helyszíneinek a szentjei túlsúlyban vannak naptárában. Ez a helyismerettel is magyarázható. Gyalogi tulajdonképpen korszerűsíti, kalendárium-formába rendezi, szűkíti és ugyanakkor bővíti Hevenesinek az egyéb magyar vonatkozású szentekkel és boldogokkal kapcsolatos jegyzékét. Ezzel nem tesz mást, mint Hevenesi kérésének tesz eleget: „a magyar nemzet szentjeiről kezdett ezen írásomat és úttörő igyekezetemet [...] vigye előbbre és a már megtalált és feljegyzett adatokat szaporítsa újabbakkal".

A *Tabla, Kalendarium* játszhatott-e szerepet a magyar nemzettudat ápolásában?

Amennyiben Gyalogi kalendáriumát az időjelző funkció, a szentek emléknapja felől értelmezzük, abban az esetben nem olvasható ki a sorok mögül a nemzettudat ápolásának célja. Talán csak annyiban, hogy a Magyar Királyság területén sok magyar boldog és szent létezik, a Magyar Királyság valóban a szentek és boldogok szentélye. Ha azonban a kalendáriumot az ismétlődő kulcsszavak mentén olvassuk, témaorientáltan tekintünk a szentek mellett feltűnő információkra, ismeretekre, abban az esetben egyértelműen látható, hogy Gyalogi kalendáriumának identitásformáló hatása van-e, lehet-e a figyelmesen olvasókra („felserdült Ifjuság"). Jelen tanulmányban olyan témákra, kulcsszavakra koncentrálok, amelyekre annak idején a disszertációmban is. Az a célom, hogy kiderítsem, ami a prédikációkban eszmei szinten jelen van, felfedezhető-e a kalendáriumban.

Az első ilyen kulcsfogalom a *temetkezéssel* kapcsolatos megjegyzések és utalások: a temetkezési hely vagy az ereklye őrzési helyének említése. Gyalogi és Hevenesi is az egyes települések (Nagyszombaton a fókusz) nagyjait emeli ki, ezeken a helyeken jezsuita rendházak is voltak. A kiemelt fogalomhoz kapcsolódó szentek esetében hangsúlyt kap az egyházépítés, egyháztámogatás és lokálpatriotizmus is, ilyen például: Sz. *Serotina szűz és vértanú* (jan. 19.), Sz. *Adiodemus M.* (jan. 29.), Sz. *Desiderius* (Dezső) *M.* (febr. 11.), Sz. *Krisztina szűz és vértanú* (júl. 19.), *Synesia Szüz és M.* (szept. 18.), Sz. *Priscilla szűz és mártír* (okt. 23.), Sz. *Severina szűz és vértanúnő* (nov. 16.) Nagyszombatban; Sz. *Pál első remete* (jan. 15.) és Sz. Margit szűz (jan. 18. / *jan. 28.*) Budán; Sz. *János, Alamizsnás Alexandriai püspök* (jan. 23.) Pozsonyban; *András Zoërard, Zobor-hegyi remete* (jún. 27.) Nyitrán; Sz. *Petea* (dec. 15.) Belgrádban.

A második kulcsfogalom *Szkítia* (a szent szkítákkal való kapcsolata, magyarok Szkítiából való eredete), ilyen például Sz. *János Aranyszájú* püspök. *Patriárka, a Duna mellett* lakó szkítákhoz *hithirdetőket küldött* és *maga is sokakat megtérített* közülük. A. C. 407. *Jan. 27.*; *Wimmo Ord. S. Ben. Scythia nemzetek Apostola. Márc. 11.*; Sz. Theatinus (vagy *Teotimus*) *Szkíthia püspöke*, a hunok apostola. Meghalt *402*-ben. Napja *ápr. 20.*; Sz. *Fülöp* apostol Szkítiát szinte teljesen Krisztus hitére térítette. *Scythia Nemzeteknél tanít.* Ünnepe *máj. 1.;* Sz. *János* vértanú, *Scyták Királlya, Gothiában M. Magyarok előtt tekéntetes,* a gótok és a szkíták fejedelme ölette meg, a hunok előtt viszont kedves volt és tisztelték őt. *Máj. 30.*; *Sz. András Apost., Scytiáknak Evangéliumot hirdet. Nov. 30.*

A jezsuiták kezdték Attila beépítését a történelmi hagyományba, és ennek a folyamatnak egyik láncszeme volt Csete és Gyalogi.[34] *Attila és a hun–magyar rokonság és eredet* a kalendáriumban is jelen van, ilyen például: Sz. *Memorius vértanú, Attila ölette meg. Szept. 7.*; Sz. *Orsolya szűz, vértanúnő, tizenegyezer társnőjével*, akiket *Attila alatt*, Attila hadai öltek meg, 384-ben. *Okt. 21.*; Sz. *Severinus püspök, Norcium* főpásztora, *Attila halála után* működött, *prédikállott* Pannóniában. Meghalt *482. jan. 8*-án.; Sz. *Emiramus püspök*, Régensburgi, *Ratispónai.* A hunokat igyekezett téríteni Pannóniában, főként Pécsett. *Nyitrán a' Vár-béli Templom ennek Nevére szentelve van, a' ki Pétsett, és széllyel az Országban prédikállott. Jan. 11.*; Sz. *Urolphus Laureakumi érsek, Ovár tájan, Fő-Hadnagyokkal együtt sok Magyarokat keresztel*, számos hunt és avart térített Krisztus hitére. Vezérüket *825* körül megkeresztelte. *Márc. 1.*; *Viberarda Szűz és M.,* a Sankt Galleni kolostorban a kalandozó magyarok ölték meg, *Hunnusoktól meg-öletik az hitért, A. C. 926. Márc. 3.*; Sz. *Metód a nyolcadik században a Duna mellett lakó hunoknak hirdette az evangéliumot. Márc. 9.*; Sz. *Andronicus püspök és vértanú, a hunok első püspöke.* Máj. 17. vagy *Máj. 18.*

Gyalogi kalendáriumában ír a *szentek csodáiról és csodatételeiről*. Ezek a jelenetek a szentekről szóló legendákban is szerepelnek. Ilyenek például: *Siró B. Aszszony emlékezete, Erdélyben, A. 1699. Febr. 15.*; *Maurus, Sz. Mártonyi Barátból, Pétsi Püsp. kit Szűzesége virágáért hétszeri tsókkal meg-tisztelt Szűz Sz. Imre Hertzeg. Ápr. 29.*; *István Első M. Sz. István Király Annyának az égből meg-jelenik. Dec. 26.*; B. *Kunegundis Magyarúl, Kinga Szűz, Margittal IV. Béla Király leányával édes egy: kilentzven halottaknak fel-támasztója.* Csehországi Szent Ágnes unokanővére, aki Konstanciának, IV. Béla magyar királynak volt leánya. A prágai klarissza kolostor főnökasszonya volt. Meghalt 1321. *febr. 13*-án.

A kalendárium tartalmazza a ferences rend és jezsuita rend neves szentjeit és azok kiemelkedő tetteit. A sorok mögött a *rendi önérzet és rendi* öntudat is megnyilatkozik. A különféle szerzetesrendek alapítói és szentjei által Gyalogi azt szeretné bizonyítani, hogy a rendeknek hazai

¶ 34. Gyalogi, *Panegyrici sanctorum...*, 253.

követői is voltak és számtalan szenttel gazdagították a közösséget és az országot. Ilyen például: *János Conf.*, hitvalló *Barát, Magyar-Országban Első Provincialis Ord. Min. A. C. 1270. Jan. 30.*; B. *Márk, Magyarországi vértanú, Szt. Ferenc rend*jének konverzusa, *1372*. máj. 2-án *ölték meg.*; B. *János M. Ord. Min. Provincia SS. Salvatoris*, vértanú O. F. M. laikus testvér, a Megváltóról nevezett magyar rendtartományból. *Erdélyben az Eretnek szüléji fejét vészik, A. 1603. jún. 4.*; B. *Imre* O. P. magyar domonkos, *Ord. Praed.* Meghalt 1221 körül. Napja jún. 27. vagy *jún. 28.*; *Domonkos Conf, Magyar Országnak hasznos Szerzetet állít-fel. Aug. 4.*; Sz. *Sebaldus Szent Ágoston rend*jének konfrátere. Erdélyi főember fia. *Fejedelmi vérből Erdélyben. Aug. 18.*; *Borgias Ferencz*, *III. Generalis Praep. S. J. Okt. 10.*; B. *Humbert Conf. O. P.* a domonkos rend *Budán* 1254-ben megtartott általános szinódusán *választották meg a rend generálisává*. Meghalt *1276*-ban. *Dec. 23.*

Gyalogi és Hevenesi is minden *egyházmegyéből és püspökségből* felvonultat szenteket és boldogokat. Ezáltal mindkét szerzőn érződik a hagyománytisztelet, a kulturális értékek megőrzése és továbbadása. A területi szempont lényeges tényező, hiszen Gyalogi célja az apostoli ország földjének és területének egyesítése: egy Isten, egy Hit, egy Keresztség, egy akol, egy pásztor. Ilyen például: B. Özséb (*Eusebius Püsp.*) esztergomi kanonok. Remete Szent Pál rendjének első provinciálisa *Ápr. 28.* B. *Egyed, Esztergami Barát, Ord. Min.* Meghalt Magyarországon. *Márc. 12.*; B. *Gaál Conf. Ord. Min. Esztergamban*. Esztergomban halt meg, 1340 táján. *Okt. 28.*; Sz. *Károly, Nagy Császár* több éven át Pannóniában harcolt. A Boldogságos Szűz tiszteletére *Győrben és Budán* templomot építtetett. *Templomokat rakatott a' Magyarok zákmánnyából.* Meghalt 814. *jan. 28*-án.; Sz. *Rutulus M. Veszprémben. Febr. 23.; Maurus (Mór), Sz. Mártonyi Barátból, Pétsi Püsp. Ápr. 29.*; B. Vác remete, Sz. László tisztelt szentje. Róla nevezték el Vác városát. *Nov. 26.*; *Sz. Astricus, Sz. Mártonyi Barátból Kalótsai Érsek: Romából a' Szent Koronát meg hozza. Nov. 12.*; *B. Pelbárt Barát, Ord. Min. Tömös-Vári Fiu: Budán bóldogúl ki-múlik. Máj. 17.;* Sz. *Gellért, Tsanádi Püsp. Szept. 24.*; Sz. *Agoston Conf. Ord. Erem. S. Aug. Erdélyben, Fejedelem Confessáriusa, 1598-dikban. Jan. 5.*; B. Henrik O. S. B. apát Dáciában avagy Erdélyben. Febr. 11. *Gáján Diac. M. Erdélyben. Ápr. 10.*; Sz. *Sebáld, Fejedelmi vérből Erdélyben, Ord. Er. S. Aug. A. C. 1494. Aug. 18.*; Sz. *Nicetas Gotthus M. Erdélyben A. C. 401. Szept. 15.*; Sz. *Borivorius, Cseh Hertzeg, Nyitrán Keresztyénné lészen, Szvatoplug udvarában: a' kitől a' Magyarok az Országot foglalták. Ápr. 11.;* Sz. *Anastasius M. Szeremben. Jan. 6.*; Sz. *Florián, és* Sz. *Florus MM. Szeremben.* 230. *jan. 8.;* Sz. *Severus Barát* szerzetes és *hatvankét társa* vértanúk, pannóniai mártírok. *Sirmiumban haltak meg. Febr. 21.*

Gyalogi munkájában kiemeli, hogy az apostoli ország más országoknak számtalan szent életű *püspököt* adott. Ha jól megfigyeljük, akkor látható, hogy az erdélyi és szerémségi egyházi elöljárók többségben vannak. Ilyen például: Sz. *Lumanus Hiberniai Püsp.*, Írország főpásztora, Sz. Patriknak unokaöccse, aki (szombathelyi) Sz. Márton nővérének fia volt. *Sz. Márton Püsp. testvérhúgától*. Meghalt *460*. febr. 17.; Sz. Márton, *Dumiai Magyar, az után Braccarensis Ersek. Márc. 20.*; Sz. *Márton, Szombat-helyi ifjabb* pannóniai hitvalló. Savariában született, *Galícia püspöke* lett. Meghalt *márc. 22.*; Sz. *Herma Conf.*, Sirmiumi, *Dalmácia püspöke. Ápr. 8.;* Sz. *Adalbert prágai Püsp.* érsek, a magyarok apostola *és M. Esztergami Érsekség Pátronusa. Ápr. 23.*; B. *Henrik, Bretislo*, Olomouci püspök, Bretislav fejedelem fia. *Cseh Hertzegből Prágai Püsp.*, akinek *anyai ágon Adelaida*, András magyar király leánya volt az édesanyja. *András Király Leányának unokája. Jún. 4.*; *Designatus: Erdélyi Uri vérből, Tungr. Püs. A. C. 506. Jún. 15.*; B. *Ágoston, zágrábi püspök Ord. Praed. Magyar vérből. Aug. 3.;* Sz. *Evilasius* Mysia prefektusa. Gubernátor, amelyet ma Magyarországnak mondanak, ünnepe szept. 26. Inchoffer *306*-ra teszi halálát. Sz. *Konrád Portuensis püspök kardinális*, Magyarország Száva menti részének. *Száva-közi apostol*a. A. C. *1127. szept. 29.* vagy szept. 30.; Sz. *Lipót Márkió* Ausztria őrgrófja, *Zsófia magyar királyné atyja. Nov. 15.*; Sz. *Márton* toursi *püspök*, született Savariában (Szombathelyen). Meghalt 402. nov. 11-én. *Melly napon Diocletianus Salona Dalmatia városában meg-hal sok keresztyén vérontások után, ez, sokaknak hasznára Szombathelyen születik A. C. 316.*

A kalendáriumban több helyen kiemeli a szerző a szentek magyarországi *templomépítésé*t, valamint egyes települések néveredetének magyarázatát. Ilyen például: Sz. *Károly, Első Nagy Császár* több éven át Pannóniában harcolt. A Boldogságos Szűz tiszteletére *Győrben és Budán templomot építtetett a' Magyarok zákmánnyából.* Meghalt 814. *jan. 28.*; Sz. *András Zoërard, Zobor-hegyi, és Trentsényi Remetéből, M. Teste Nyitrán fekszik a' Vár-béli Sz. Emerainus Templomában, kit Gisela Sz. István Király felesége rakatott. Júl. 27.*; Sz. Laurinus (vagy *Jaurinus*) vértanú, nevét Győr latin nevéből (Jaurinum) eredeztették

a régiek. *Nagy-Györi fiúból Hispali Érsek, és M. megöletik A. C. 544. Júl. 4.*; B. *Vácz Remete, Nevére Váczot építi Sz. László Király. Nov. 26.*

A kalendárium szerzőjének célja kiemelni minden olyan *térítőt és hithirdetőt*, aki a magyarok és Pannónia (a történelmi Magyarország, Magyar Királyság) megtérítésében szerepet játszott. Olyan hittérítőket is kiemel Gyalogi, akik hazánkból származtak: pl. Sz. *Monanu archidiakonus*, Pannónia területéről származott. *Hazánk-fia*. Sz. Adrianusszal *Skócia* megtérítésén munkálkodott. Meghalt 978. *nov. 1.*; Sz. *Romuald apát, M. Országba készült bé jöni X. Társaival, kik közül kettőt Érsekségre fel-szenteltetett.* Az evangéliumot Magyarországon is hirdette. *Febr. 7.*; Sz. *Rupert Conf. és püspök*, végigutazta a Duna mentén fekvő összes városokat és falvakat. *Duna mellyékén hírdette az Evangeliomot*, Pannóniát 628-ban kereste fel. *M. Országba jövén. Márc. 27.*; Sz. *Izsák* O. S. B. vértanú, *Sz. Albert Püsp. Társa*. Szent Adalberttel hirdette prédikációiban a kereszténységet Magyarországon. Csehországban szenvedett mártírhalált. *Máj. 29.*; *Henrik Császár Conf. Magyarok meg-térésében nagy munkás. Júl.14.*; Sz. *Virgilius püspök, Salzburg főpásztora*, Pannóniában, a Duna és a Dráva környékén hirdette az evangéliumot. *Duna-melyékét Keresztyén hitre taníttya*, az itteni nemzeteket megismertette a keresztény élet törvényeivel, *A. C. 784* körül. *Nov. 23.*

Gyalogi táblájának prognosztikon részében hangsúlyosan jelen van a *magyar krónika*. A történelmi események részletezésénél a magyarok keresztény hitre való térésének korszaka és az államalapítás időszaka van a fókuszpontban. Gyalogi is a jezsuita történetírókat követi: központi témája Szkítia, Attila és a hunok. A szerző sok esetben összekapcsolja az ünnepnapon ünnepelt szentet fontos történelmi eseményekkel. A személyiségek hőstettei mellett jelen vannak a magyar történelem fontos időpontjai, eseményei és emlékhelyei is, kiemelésre kerül a magyarok szentszékkel való szoros kapcsolata, ugyanakkor a Szent Korona-tanra is találhatunk utalásokat. Ilyen például: *Urolf, Laureakumi Érsek, Conf. Ovár tájan, Fő-Hadnagyokkal együtt sok Magyarokat keresztel, A. C. 825. Márc. 1.*; *Nagy-Győr meg-vétele, 1596 dikban. Márc. 27.*; Sz. Borivoj, *Borivorius, Cseh Hertzeg, Nyitrán Keresztyénné lészen, Szvatoplug udvarában: a' kitől a' Magyarok az Országot foglalták*, a csehek első keresztény fejedelme, a Nyitrán székelő Szvatopluknál a kereszténységet kezdeményezte. *Ápr. 11.*; Sz. *Első Leo Pápa: ki Rómából Atilának elejébe jött. Ápr. 11.*; *Ur szine változása: melly napon Bóldog emlékezetü Gubernátor Hunyadi János, Nándor Fehír várnál nyóltzvan ezer Törököt le-vág. Aug. 6.*; Sz. *Leo pápa Első András magyar király idejében személyesen ellátogatott Magyarországra, hogy a király és III. Henrik császár között békét hozzon létre. Szept. 19.*; *Astricus, Sz. Mártonyi Barátból Kalótsai Érsek: Rómából a' Szent Koronát meg hozza. Nov. 12.*

A kalendárium emlékeztet *a magyarok ellenségei*re (tatárokra és törökre) is, akik az isteni büntetés eszközei voltak. Ilyenek például: *János M. Ord. Min. Tatároktól meg öletik. Máj. 15.*; Sz. *Florentinus Conf. a' hartzon a' Magyaroktól el-fogatván*, a magyarok fogságába esett, *Törökből Keresztyén, és az után Barát lészen Ord. S. Bened. Júl. 7.*; *Búzád Bánffi, M. Ord. Praed. Nagy Úri nemből Apostoli férjfiu: az Ország-dúló Tatárok az Oltár előtt meg ölik, A. C. 1243. Dec. 8.*

Gyalogi nemcsak a kötetben szereplő szentek között teremt kapcsolódási pontokat és kapcsolatokat, hanem a kalendáriumban feltűnő személyek kapcsolatrendszerére is odafigyel. A kapcsolatháló megteremtésében a történelmi emlékhelyek, a közvetlen kapcsolatok, a családi kapcsolatok és a dinasztikus házasságok kiemelése játszik fontos szerepet. A kalendárium állandó eleme a szent személy *származás*ának jelzése. A családi kapcsolatok, a származás, a családfa annak a kifejezésére szolgál, hogy a szentség kisugárzott vagy szétsugárzott a családban. Ilyen például: *Picenus Jakab, Barát: Capistranus Sz. János társa Magyar-Országban. A. 1453. Jan. 9.*; Sz. *Quirinus, Scisciai Püsp. Rutulus, és más két MM. Szombat-helyhez közel a' vízbe ölettnek. Jún. 4.*; B. *Gellérd, Ord. Praed. Magyar Nemzet: Szőz Sz. Margit Confessariusa. Budán meghal e' napon. Jún. 11.*; B. Ilona szűz, Szent Domonkos szerzetéből (nov. 9. – *Budán A. C. 1270. Margit Szüzet a Szerzetes életben nevelte. Nov. 9.*); Sz. *Lupita Szűz: Sz. Márton Püsp. Hugától. A. 490. Szept. 27.*; *Farkas Püsp. Ratisponai Püspöksége elött Magyar Országban praedikáll Szent Piligrinus Laureakumi Ersekkel: A. C. 904. Okt. 31.*; Sz. *Kordula szűz és vértanú*, Szent Orsolya társnője, akit a hunok öltek meg, *Attila alatt*, 383. *okt. 22.*; Sz. *Victorinus püspök és vértanú, Szent Szeverin társa a' praedikálásban a' Magyaroknál*, testvére, vele együtt hirdette az evangéliumot a hunok és avarok földjén. *Dec. 10.*; Sz. *Angela Szűz, Ord. Carmel. Magyar Királyok véribőL.* Ulászló cseh király nővére, Adelaidának, András magyar király leányának unokája. *Jan. 9.*; B. *Agnes Szüz, Ord. S. Bened. Uladislaus Cseh Király Leánya, kinek Attya, Adelaida András Király Leányától született. Márc. 14.*; B. *Ersébet Szűz, Ord. Praemonst. Adelaida, András Király Leányának unokája*. Meghalt 1170. *márc. 31.*; Sz. *Eufrasia Szűz és M. Szent Angela test-vérotse: Szűzesége óltalmában halált szenvedett.* Adelaida magyar királyleány leányunokája. *Jan. 12.*; B. *Albert, Királyi Magyar vérből, anyai ágon: Salisburgi Ersek*, II. Ulászló cseh király fia, Adelaida magyar királylány unokája, *boldogúl ki-múlt: 1260. ápr. 4.*; Sz. *Amabilia O. S. B. András magyar király leányának, Adelaidának unokája. Meghalt 1170 körül. Aug. 31.*; B. Szalomea, Kálmán magyar királyfinak házastársa. Dec. 15.

Összegzés

A vizsgált művek tükrében a kalendárium nem más, mint az Úr, Mária és a szentek ünnepeit magába foglaló naptár, *sermones de sanctis* típusú kéziratok és nyomtatványok tartalomjegyzéke, egy kötött forma egyéni tartalommal, tudatformáló eszköz, „mutató tábla" (szentek kronologikus sorrendben Tarnóczinál), jegyzék/index (egyéb magyar vonatkozású szentek és boldogok jegyzéke), függelék/appendix („*Appendix*, In qua reliqui Sancti, ad Ungariam Spectantes, recensentur" Hevenesinél).

Gyalogi táblája és kalendáriuma jó példa arra, amit Mihail Mihajlovics Bahtyin állít, miszerint minden irodalmi szöveg (adott esetben a kalendárium) idézetekből összeállított mikrokozmosz, mozaik, amely különböző szövegek bekebelezésével és transzformációjával jött létre.[35] Julia Kristeva szerint valamennyi textus egy már létező szövegekből álló halmazba illeszkedik, így valamennyi szöveg szükségszerűen kapcsolatban áll minden más szöveggel.[36] Gyalogi kalendáriuma szoros kapcsolatot mutat Hevenesi művével, annak szentlajstromával, valamint a Tarnóczi neve alatt megjelent alkotással. Kristeva szerint „az ideális szövegben számos és sokrétű hálózat akad, amelyek úgy alkotnak játékteret egymással, hogy egyik sem képes elfedni a másikat."[37] A Gyalogi kalendáriumában megfigyelhető tudatosan felépített motívumhálózat, a kalendáriumban szereplő szentek és boldogok kapcsolathálója, a kalendárium „párbeszéde" a kötet prédikációival számos tudatformáló információra, üzenetre irányítják a magyar ifjúság és az olvasó figyelmét. Kijelenthető, hogy a Nagyszombatban megjelent jezsuita szerzők által alkotott, magyar szentekről szóló műveket azonos elvek, célok, közös motívumok és üzenetek kötik össze.

Gyalogi a *Panegyrici sanctorum* címében jelzett munkamenetet a kalendáriumban is alkalmazza: bővít, összevon, kiegészít és részletez. Nem tesz mást, mint Hevenesinek az egyéb magyar vonatkozású szentek és boldogok jegyzékét korszerűsíti, kalendárium-formába rendezi, szűkíti és ugyanakkor bővíti a szentlajstromot és a hozzájuk társított adatokat. Gyalogi tulajdonképpen rendtársának a kérését teljesíti: a magyar nemzet szentjeiről elkezdett írását, a már megtalált és feljegyzett adatokat újabbakkal egészíti ki.

¶ 35. Michail M. Bahtin, *Die Ästhetik des Wortes* (Frankfurt am Main, 1979), 362 (349–357). ¶ 36. Pesti, *Dedikáció...*, 22–23. ¶ 37. Uo., 23.

Laczházi Gyula

Közönségképzetek a kora újkori magyar költészetben

A medialitás szempontja

A kora újkori kéziratos és nyomtatott szövegek média-, illetve olvasástörténeti szempontú tanulmányozásának kulcskérdése a különböző mediális megjelenésű szövegek használati módjának tanulmányozása. A 17. századi magyar nyelvű világi költészet esetében az irodalomtörténeti hagyományban fellelhetők ugyan a medialitásra, elsősorban a kéziratos versgyűjtemények befogadására vonatkozó reflexiók, de az eddigi elemzők mégis kevés figyelmet fordítottak a szövegek poétikai sajátosságai és mediális létmódjuk közötti összefüggés vizsgálatára.

A kora újkori mediális viszonyok kutatásában és az olvasástörténetben alapvető megfigyelés, hogy a médium, azaz kézirat vagy nyomtatott könyv a közönség és a szöveg kapcsolatára is hatással van. Jó kiindulópontot adnak Thienemann Tivadarnak az *Irodalomtörténeti alapfogalmak*ban kifejtett gondolatai. Thienemann a szóbeliség, a kéziratosság és a nyomtatott könyv médiuma által meghatározott nagy irodalomtörténeti korszakokhoz a befogadás oldalán a jelenvaló közönség, a közeli közönség, illetve a távoli közönség fogalmát rendeli, a könyvnyomtatását a szerző és a közönség közötti közvetlen viszony megszűnésében és a közönség atomizálódásában fedezve fel. A kéziratosság e tekintetben is átmenetet alkot a szóbeliség és a könyvnyomtatás között. A kézirat közönsége szociológiai értelemben közeli, mert „az író tudja, hogy kinek ír, viszonya a közönséghez valamilyen életközösségből vagy életközelségből származik”, ezen túlmenően pedig a kézírás individuális jellege – a nyomtatás személytelenségével szemben – intim, bizalmas jelleget kölcsönöz e kommunikációs módnak.[1] Thienemann a kéziratosságról szólva a középkori kódexirodalmat állítja középpontba, de hangsúlyozza, hogy a költészet létmódja a kora újkorban is a kéziratosság: „Minden fajta lírai költészet csak a kéziratosság határain belül szeret lappangani és nálunk még a 19. században az unszoló barát segítségét kéri, mikor a nyilvánosság elé lép”.[2] Ez persze csak akkor igaz, ha a lírának egy igen exkluzív, modern fogalmát használjuk, amelybe az alkalmi költészet, a tanító költészet vagy az istenes versek nem férnek bele. (Zrínyi Miklós nyomtatott *Syrena*-kötetét Thienemann – az irodalomtörténet mai álláspontjának megfelelően – álkéziratnak tekinti.) Nyilvánvaló továbbá, hogy a lappangás kifejezésben benne van a modern kori irodalomtörténész elfogultsága, aki a nyomtatásban való megjelenést magasabb rendű formának tekinti, s nem vesz tudomást arról, hogy a kora újkorban nyomtatás és kéziratosság viszonyáról másképp gondolkodtak.

A kéziratosság és a könyvnyomtatás közötti mediális váltás további folyományának tekinthető a zárt műalkotás, az esztétikai autonómia eszményének megképződése. Ezt a költészet szempontjából is releváns aspektust Walter J. Ong világította meg, rámutatva, hogy a kommunikáció retorikai, társas modelljének és az erre alapozó poétikai gyakorlatnak a hanyatlása szorosan összefügg a szóbeli és az írásos kultúra közötti átmenettel. A kora újkorban, amikor az eredendően szóbeli természetű, a közönséggel való interakción alapuló és a közönségre gyakorolt hatást célzó retorika asszimilálta a költészetet, vagy legalábbis annak meghatározó részét, öncélú, pusztán esztétikai cselekvésként értett költészet legfeljebb nyomokban létezett. Az önmagáért való műalkotás eszményének megképződése szorosan összefügg az íráshasználat és a nyomtatott könyv elterjedésével – de ez utóbbi mediális változás a költészet befogadási módjának megváltozásával is összefüggésben áll. Míg a szónok (és a retorikai modellt követő költő) interakcióban áll a közönséggel, hatni akar rá, a romantikával kezdődően megszűnik a költészet dialogikus jellege, a középpontba a költő énje kerül, a befogadó pedig (a költővel interakcióban lévő) közönségből szemlélővé válik.[3]

¶ 1. Thienemann Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 2. kiad. (Pécs: Danubia Könyvkiadó, 1931), 127, 134.

¶ 2. Uo., 143.

Balassi közönsége

Balassi Bálint világi költészete jól ismert módon sokáig kéziratként „lappangott”, s csupán egy szűk kör férhetett hozzá. A korabeli befogadókra vonatkozóan igen tanulságos megállapításokat tett Eckhardt Sándor, aki 1941-ben megjelent Balassi-monográfiájának *A költő és közönsége* című fejezetében foglalkozott ezzel a kérdéssel.[4] Eckhardt fejtegetéseinek kiindulópontját az a megfigyelés képezi, hogy – ellentétben a 16. századi nyugati petrarkista költőkkel, akik nyomtatásban jelentették meg köteteiket, és az udvarlással szemben a gyönyörködtetést, az irodalmi ambíciókat érvényesítették – Balassi „közönsége szűkebb körre korlátozódott, és szinte versről versre változott”.[5] Balassi szerelmes verseiről megállapítja, hogy azokat többnyire „csupán különféle hölgyeinek küldte meg, s amellett beírta saját könyvébe”, s éppen a versek személyes, privát jellege miatt nem is akarta őket nyomtatásban megjelentetni.[6] Ugyanakkor úgy látja, hogy a szerelmes versek között vannak olyanok, amelyek nem köthetők valamilyen konkrét pragmatikus funkcióhoz, azaz nem, vagy nem kizárólagosan az udvarlás a funkciójuk. Ilyen versként említi a bécsi Zsuzsánnáról és Annamáriáról szerzett *Hatvanodik*at, a Juliáról való versszerzés végét bejelentő *Ötvennyolcadik*at, vagy a Celia-ciklus *Tizedik* darabját *(Kit egy citerás lengyel leányról szerzett)*. Ezek Eckhardt szerint belső igényből született versek, amelyek tulajdonképpen élményköltészetnek tekinthetők, s esetükben az irodalmi ízléssel rendelkező barátok szűk köre jöhet számba közönségként. A közönség kérdésére kitér még a *Katonaének*ről szólva is, megállapítva, hogy itt – miként a *Tizenegyedik (Borivóknak való)* esetében – közönségként a vitézeket kell számba venni. Az istenes énekekről pedig azt állítja, hogy ezek elsősorban a költő saját belső vergődésének kifejezését szolgálták, s így tulajdonképpen élményköltészetnek tekinthetők; ugyanakkor ezekbe is „belejátszik olykor az a szándék, hogy ez vagy az a kegyes vele együtt imádkozzék”.[7] Erre egyrészt a Szentháromsághoz írt himnuszok harmadik, a Szentlélekhez írt darabját hozza fel példának. Itt az utolsó két versszakban (6–7.) valóban olyan többes számú alany jelenik meg, amely a férfin kívül az eljegyezni kívánt nőt is magában foglalja: „Áldj meg mindkettőnket igaz szerelemmel”. Eckhardt másik példája a 33. vers, ahol azonban nyilvánvalóan nincs szó együttes imádkozásról. Hiszen a *Bocsásd meg, Úr Isten…* kezdetű darab Balassi Bálint nevére készült, s benne az egyes számban megszólaló beszélő vallja meg bűneit, illetve fogalmazza meg (saját lelkét is megszólítva) megtisztulás iránti vágyát. A szerelmi és a vallásos tematika kapcsolódása, melyre Eckhardt felhívja a figyelmet, itt úgy érthető, hogy Balassi tervezett házassága előtt tisztulási szándékot mutatva igyekezett közelebb férkőzni a nő szívéhez, azaz istenes énekkel is udvarolt. Amennyiben elfogadjuk ezt, úgy is fogalmazhatunk, hogy egyes versekben ugyan Isten jelenik meg (diegetikus, a vers szövegében megjelenő) megszólítottként, de a pragmatikus kontextust tekintve a nőt (is) tekinthetjük a címzettnek. (Azt is gondolhatjuk azonban, hogy Balassi esetleg nem csak az elvenni kívánt nőt akarta meggyőzni, hanem általában a külvilágot, tehát az esetleges férfiolvasókat, barátait, vagy az utókort is, a bűnvallással egyfajta imázsformálást hajtva végre.) Eckhardt tanulmányának érdeme, hogy az egyes versekről szólva többféle lehetséges közönséget és érzelmi hatásmódot különített el. Kérdéses ugyanakkor, hogy az udvarlás és a gyönyörködtetés, az élményköltészet és a pragmatikus szándék tételezett kettőssége fenntartható-e, s megfelelően árnyalt modellel szolgálhat-e a versek érzelmi hatásának jellemzésére.

Diegetikus és extradiegetikus címzettek

Úgy gondolom, Eckhardt kezdeményezését követve érdemes valamivel alaposabban szemügyre vennünk a beszédhelyzet, a megszólítások és a lehetséges közönség szempontjából a költeményeket. Könnyen megállapítható például, hogy az eddig jelzett instanciákon túl a versekben további megszólítottak is előkerülnek: Pünkösd, családd világ, Cupido, Echo, fülemüle, darvak, méhek,

¶ 3. Walter J. Ong, „The Poem as a Closed Field: the Once New Criticism and the Nature of Literature”, in Walter J. Ong, *Interfaces of the Word: Studies in the Evolution of Consciousness and Culture*, 213–229 (Ithaca: Cornell University Press, 1977). ¶ 4. Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint: 1554–1594* (Budapest: Franklin Társulat, 1941), 81–92. ¶ 5. Uo., 82. ¶ 6. Uo., 91. ¶ 7. Uo., 82.

gyűrű, saját lelke, illetve szíve, vitézek és Magyarország. Sok versben ugyanakkor nem találunk semmilyen megnevezett megszólítottat, és számos olyan eset is van, amikor nem lehet egyértelműen megállapítani, ki a címzett, milyen közönséget céloz a vers. Az egyes énekeket olvasva az is feltűnő, hogy a közönség, azaz a megszólított nem csak versről versre változik, hanem gyakran egy versen belül is. E jellemzők elemzésén túl érdemes lehet Eckhardtnak a diegetikus és az extradiegetikus címzett lehetséges különbségére vonatkozó, az istenes versek esetében tett megfigyelését a szerelmi tematikájú énekek esetében is kamatoztatni.

A ciklus első versében, az *Aenigmá*ban a szerelmes a szeretőjét szólítja meg, illetve kéri fel, hogy fejtse meg a versben olvasható allegorikus történet értelmét.[8] Magában a versben sem a beszélő, sem a „szerető" alakja nincs konkretizálva. Azonban tekintettel arra, hogy a *Balassa-kódex*ben a versek előtt olvasható bejegyzés azt ígéri, az olvasó Balassa Bálint szerelmes énekeit fogja olvasni, s hogy az ún. nagyciklusból, azaz az 1–66. versből egy férfi Julia iránti szerelmének története bontakozik ki, a beszélőt férfiként, méghozzá Balassi Bálint költői alakmásaként, a szeretőt pedig nőként lehet azonosítani.[9] A megszólító és a megszólított mellé azonban (a vers világában maradva) még további személyeket is odagondolhatunk, akik esetleg szintén hallgatják a mesét, és várják, hogy a „szerető" megfejtse azt. A vers megtörtént, lezárt eseménysort ábrázol (a sas elragadta a szerelmes hattyúk egyikét), s voltaképpen az allegorikusan elrabolt hattyúként ábrázolt személynek kellene megfejtést adnia: a férfi felszólítása ebben a beszédhelyzetben leginkább úgy érthető, hogy a nőt arra kéri, adjon számot a történtekhez való viszonyulásáról. Az olvasó maga is pozícionálhatja magát a szeretőhöz intézett felszólítást hallgató harmadik személyként, hallgatóságként. A vers befogadásának pragmatikus helyzetét tekintve azonban nyilvánvalóan az olvasó az, akinek értelmeznie kell a két hattyú történetét, s ebből kifolyólag a szeretőhöz intézett felszólítást az olvasó is magára vonatkoztathatja.[10]

A következő, *Kristina nevére* írt versben a szerelmes ismét harmadik személyben beszél a szeretett nőről, miközben kapcsolatuk alakulását és saját érzelmeit mutatja be. A vers monologikus, megszólított explicit módon nem jelenik meg benne. Gondolhatjuk azt, hogy a szerelmes magában beszél, de azt is, hogy egy harmadik személyhez fordulva tárja fel érzelmeit, hódítása kedvező előrehaladását, szerelmi boldogságát. Kristina nem lehet szavai címzettje: egyrészt, mert ő ismeri a történetet, másrészt, mert őt harmadik személyben említi a beszélő; ezért legfeljebb csak mint a valaki máshoz intézett szavakat kihallgató közönség képzelhető el. Ha feltételezzük is Kristina hallgatóként való jelenlétét, udvarló szándékról nincs szó, hiszen a vers narratívája szerint a szerelmesek között már megtörtént az ajándékváltás, Kristina egyértelmű jelét adta, hogy szereti a férfit. Kristina mint implikált közönség szempontjából a vers legfeljebb valamiféle emlékeztetőként, az érzelmi elköteleződésben való megerősítésként lenne felfogható. Kőszeghy Péter szerint, mivel az egész ciklus Losonczy Anna meghódítását lett volna hivatott szolgálni, e vers elsődleges címzettjének vagy közönségének is Annát kellene tekintenünk. Mint arra rámutat, Kristina versben említett gyűrűküldése illetlenség, s azt mutatja, hogy a Losonczy Annának Balassi által megrajzolt Dobó Krisztinából hiányzott a *prudentia* erénye, azaz messze állt a tökéletességtől.[11] Közönségként azonban más személyeket – pl. férfi barátokat – is elképzelhetünk. Az olvasó azonosulhat a szerelmes férfi érzelmi világával, de elfoglalhatja a szerelmes férfi szavait hallgató vagy kihallgató személy pozícióját is. Másképp fogalmazva: lehet, hogy érzelmileg azonosul a versben megszólaló férfi érzelmeivel; de az is lehet, hogy inkább kritikusan viszonyul a versben megjelenített szerelmi történethez.

A *Harmadik* darabban a nőnek küldendő gyűrűhöz intézi szavait a szerelmes, mintegy közvetítőnek kérve azt. A megszólított tehát a gyűrű, de a beszélő szavainak igazi címzettje a szeretett nő, hiszen a gyűrűt saját szavainak és érzelmeinek átadására kéri. A beszélő és a megszólított, illetve a megszólított és a címzett között metonimikus kapcsolat van, ami elsősorban azt teszi lehetővé, hogy a beszélőnek nem kell közvetlenül a nőnek udvarolnia; a gyűrű és a nő, illetve a gyűrű és a beszélő között ugyanakkor

¶ 8. A verseket a továbbiakban ebből a kiadásból idézem: Gyarmati Balassi Bálint, *Énekei*, kiad. Kőszeghy Péter és Szabó Géza (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986). ¶ 9. Horváth Iván a versben női hangot vélt felfedezni, s ezért úgy foglalt állást, hogy az női dalként is felfogható: ezt azonban semmilyen érvvel nem támasztotta alá. Horváth Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 282. ¶ 10. Hasonló következtetésre jutott Vadai István is egy, a verset részletesen tárgyaló posztumusz tanulmányában. Vadai István, *Fától az erdőt: Balassi Bálint költészetének kéziratos és nyomtatott hagyománya*, Humanizmus és reformáció 39 (Budapest: BTK Irodalomtudományi Intézet, 2021), 79. ¶ 11. Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphión* (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 271, 295. jegyz.

metaforikus kapcsolat is fennáll.[12] A címzett a szeretett hölgy, közönségként azonban az udvarlást figyelemmel kísérő további személyek is elképzelhetők. Az olvasó számára itt is több lehetőség kínálkozik: azonosulhat a szerelmes férfival vagy a megfigyelő pozícióját veheti fel, de olyan olvasó is elképzelhető, aki a címzettel azonosul.

A *Negyedik* versben a szerelmes ismét harmadik személyben említi a szeretett nőt; ezt a beszédhelyzetet megbontja, hogy a hetedik versszakban egy második személyű imperatívusz olvasható: „Nézd, mire jutottam", a kolofón előtti három versszakban pedig a szerelmes már második személyben szól a szeretett nőhöz. A harmadik és a második személy közötti váltás úgy értelmezhető, mintha a szerelmes egy harmadik személyhez, egy férfi társához beszélne érzelmeiről és szeretett hölgyéről, majd odafordulna a nőhöz. A „Nézd, mire jutottam" egyaránt értelmezhető a harmadik személyhez mint hallgatóhoz intézett figyelemfelhívó felszólításként és a nő szánalmára apelláló, a nőhöz intézett felkiáltásként. A harmadik személyben megfogalmazott versszakokban a nő ridegségének, kegyetlenségének bírálata és a szenvedés eltúlzása egyaránt tekinthető az udvarlást szolgáló retorikai elemnek, miként az udvarlást szolgálhatják azok, a szerelem viszonzását kilátásba helyező szakaszok is, melyek mintegy sugalmazzák a hölgynek az elvárt reakciót. A verset záró kolofón felhívja a figyelmet, hogy a versszerző neve „fel vagyon jegyezve", azaz kiolvasható a versfőkből. Ugyanakkor a kolofón szerint a szerző könnyeket hullatva írta a „keserves ének"-ként megnevezett verset: ez a szerzőnek a vers beszélőjével való azonosítását alapozza meg. A kolofón utolsó sorában immár a szerző fordul a címzetthez magának a versnek a befogadására utalva: „Ha Istent szereted, ne tréfálj meg érte!" Ez egyértelművé teszi, hogy a harmadik személyben megfogalmazott panasz címzettje is a szeretett nő. A versbeli beszédhelyzet szerint tehát a szerelmes férfi egy harmadik személyhez szól (miközben a nő is kihallgathatja szavait), majd odafordul a nőhöz (miközben a harmadik személy esetleg jelen van hallgatóként). A vers által teremtett pragmatikai szituáció szerint viszont a férfi átadja vagy elmondja keserves énekét, magát a verset a nőnek. E második szinten azonban szintén elképzelhető, hogy egy vagy több harmadik személy tanúként jelen van. Az olvasó számára így többféle viszonyulási mód is elképzelhető: azonosulhat a szenvedő és reménykedő szerelmes érzelmi világával, de elfoglalhatja a szerelmes szavait hallgató harmadik pozícióját vagy pedig a megszólított nő pozícióját is. A befogadás szempontjából jelentősége lehet a vers – Kőszeghy Péter megfogalmazása szerint: indiszkrét – akrosztichonjának is,[13] mely a „Balassi Bálinté Anna" kijelentést adja: ezt figyelembe véve a vers két konkrét személy közötti kommunikációt valósít meg, s ez a befogadót (amennyiben nem ő a címzett, azaz Anna) inkább a közönség pozíciójának elfoglalására ösztönözheti.

A következő három vers alanya ismét harmadik személyben szól a szeretett személyről. A *Hatodik*, Bebek Judit nevére írt darabban a nő dicsérete udvarlással és a szerelem viszonzásának sürgetésével társul: „Szeretem bizony, csak viszont ő is engemet szeressen"; „Víg lészen kedvem, ha ő magához éngem kötelez"; „Ajánlván néki szolgálatommal együtt szerelmemet". Ugyanakkor a beszélő szavaiban a kételkedés, a belső tépelődés is megjelenik: „hát én miért ne szeressem?"; „De az én dolgom mint lenne vallyon, hogyha nem kelletnék?", s így nem egyértelmű, hogy a beszédhelyzetet udvarlásként kellene-e elképzelnünk, vagy inkább úgy, hogy a beszélő változó érzelmeit osztja meg valakivel. Talán leginkább e kettő keveredéseként jellemezhető a vers, és közönségként a szeretett nő vagy egy megértő férfi társ egyaránt elképzelhető.

A *Hetedik*, Morgai Kata nevére írt versben kételynek nyoma sincs, sőt a beszélő férfiasságával és hódításaival kérkedve önmagát Venus által kiválasztott, a szerelemben, a hódításban különösen szerencsés férfiként jeleníti meg. A Venus által éppen rabként neki juttatott szép szűz (talán Morgai Kata) dicsérete után a vers a beszélő kérésével zárul: „Légyen fottig jó hozzám, én csak azt kívánom". Ezt tekinthetjük a szép szűzhöz intézett kérésnek is, miként a nő dicséretében is láthatunk udvarló szándékot, azonban úgy is vélekedhetünk, hogy a vers inkább férfi társak alkotta közönségnek szól, a férfiak elismerését hivatott kivívni. A szöveg maga, amely semmiféle megszólítást nem tartalmaz, erre vonatkozóan nem ad útmutatást.

A *Nyolcadik*ban a harmadik személyű alakok mellett a beszélő második személyben szólítja meg szerelmét, kérlelve őt, majd Istenhez fordul segítséget kérve. Sem a beszélő, sem a szeretett személy nem konkretizálódik, ezért fogalmazhatta meg Horváth Iván azt a véleményt, hogy

¶ 12. Erről lásd Székely Júlia, *Balassi Bálint* (Budapest: Akkord Kiadó, 2001), 29. ¶ 13. Kőszeghy, *Balassi…*, 413.

női dalnak is tekinthetnénk ezt a verset.[14] Ha a beszélőt nőként azonosítjuk, akkor egyrészt egy megértő férfi társ lehet a szerelem miatt gyötrődő beszélő ideális közönsége, másrészt pedig az indokolatlan haragja miatt elmarasztalt nő. Ha női beszélőt feltételezünk a versben, akkor a megszólított „egyetlenegy szerelmem" alakját férfiként (akár Balassi Bálintként) kell elképzelnünk (ugyan nem zárható ki, de a rendelkezésre álló ismereteink szerint valószínűtlen, hogy Balassi esetleg két nő közötti kapcsolatot jelenítene meg). Az olvasó érzelmi azonosulása mindkét esetben elképzelhető, sőt az olvasónak nem is feltétlenül kell eldöntenie, férfinak vagy nőnek tekinti-e a beszélőt.

A *Kilencedik* versben a beszélő absztrakt létezők megszólításával („Óh, te csalárd világ, nyughatatlan elme, / Forgandó szerelem, változó szerencse") vezeti be panaszát, amelyet Istenhez intézett kéréssel fejez be. A megszólítások a kiszolgáltatottság, a kétségbeesés és a tanácstalanság lelkiállapotának színrevitelét szolgálják. Az érzelmi megrendültség artikulálása magában rejti az olvasó érzelmi azonosulásának lehetőségét. Ugyanakkor reflexióra ösztönözhet, hogy a kolofónban a szerzőként megjelenő instancia távolságot teremt a versírás jelene és a múltbeli érzelmi megrendültség között („Minap vőm eszemben szeretőmnek dolgát […] / Azért így jelentém szívem titkos kínját"); erre maga a cím is utal *(Kit az szeretőjével való haragjában szerzett)*. Explicit megszólított vagy címzett hiányában a szerelemmel való szakítás versben megfogalmazódó lehetőségét tekinthetjük a nőnek címzett burkolt fenyegetésnek, de úgy is vélekedhetünk, hogy a beszélő talán egy barátjának „jelenti" a nő állhatatlansága és álnoksága miatti szenvedését. A harag és a szerelem küzdelmének tematikája az olvasó számára a kesergő férfival való érzelmi azonosulás lehetőségét kínálja, ugyanakkor a cím és a kolofón által létrehozott distancia azt is lehetővé teszi, hogy az olvasó – a szerzőhöz hasonlóan – a versben artikulált érzelmi feszültséghez már a külső szemlélő pozíciójából viszonyuljon.

A ciklus *Tizedik* darabjában sem találunk explicit megszólítást, a beszélő szándéka azonban határozottan az, hogy a szeretett, de a szerelmet nem viszonzó nőre hatást gyakoroljon és szánalomra bírja. Az utolsó versszak harmadik személyű célhatározói mellékmondatai a megszólításhoz hasonló funkciót töltenek be, a nő implicit kérleléseként is értelmezhetők:

„Szerelmére, mint egy szent helyre,
elmémet, ím, fordítom,
Mint egy áldozatot, magamot,
abban esmét felgyújtom,
Csak hogy keservemben, már kiben
régen fekszem, szánjon;
Megszánván, térjen meg hozzám,
s éngemet megboldogítson!"

Az első két versszak a nyelvtani alany tekintetében különbözik a továbbiaktól, melyekben egyes szám első személyű alany áll. Az első versszak harmadik személyben fogalmaz meg egy általános tételt („Valaki azt hiszi, hogy nyerjen menyeken és szüzeken…"), s az olvasó, a (férfi) közönség megszólításaként is értelmezhető. A második versszakban pedig többes szám első személyű alany jelenik meg („Nem használ minékünk szerelmünk nálok"), mintha a beszélő valamilyen közösség, a férfiak közössége nevében szólna. E bevezető versszakok alapján tehát úgy tűnik, hogy a beszélő valamilyen férfiakból álló közönség előtt, részben hozzájuk fordulva beszél, s az ő megértésüket és együttérzésüket kívánja előhívni.

A *Tizenegyedik*, *Borivóknak való. In laudem verni temporis* című vers a Pünkösd megszólításával indul, a vers egésze szempontjából azonban az utolsó versszakban olvasható többes szám első személyű felszólítás a meghatározó: „Ily jó időt érvén Isten kegyelméből, / Dicsérjük szent nevét fejenkint jó szívből, / Igyunk, lakjunk egymással vígan, szeretetből!" A versben implikált közönséget e felszólítás címzettjei, a „végbeli jó vitéz katonák alkotják". Hasonlóképpen a *Tizenkettődik* esetében is a vitéz társ jelenik meg megszólítottként („ne bánkódjál, én jó vitéz társom"; „Mostan igyunk, lakjunk, vigadjunk, táncoljunk"). A vigadásnak itt a szerelem is részét képezi, hiszen a beszélő argumentációja szerint a jókedvben osztozva Cupido is mindenkinek megadja párját: ez magyarázhatja, hogy a vers akrosztichonja női nevet ad (Susannám). Az akrosztichon úgy is értelmezhető, hogy a vers címzettje nem csak a megszólított vitéz társ, hanem Zsuzsanna is.

A *Tizenharmadik*, a szakirodalom által női dalnak tekintett versben a beszélő újra harmadik személyben szól szerelméről. A *Tizennegyedik* éneket egyes irodalomtörténészek szintén női dalnak tekintették, újabban azonban az a vélemény vált meghatározóvá, hogy ilyen

¶ 14. Horváth, *Balassi*…, 282.

fajta besorolása nem megalapozott.[15] Jelen összefüggésben e kérdéskörnél fontosabb, hogy a beszélő itt végig második személyben fordul szerelméhez, szerelme viszonzásáért könyörögve.

A *Tizenötödik*, *Ad apes* alcímű vers keretes szerkezetű: a bevezető versszakok beszélője egy általa látott és hallott szerelmes ifjúnak a méhekhez intézett énekét adja vissza. A 2–4. versszakban az ifjú szerelmi bánatát fogalmazza meg; a 6. versszakban ismét megszólal a bevezető versszakok alanya, a kerettörténet elbeszélője; ezt követik az ifjúnak a méhekhez intézett – az „Ő szól" formulával bevezetett – szavai, melyekben a szeretett hölgy szépségének dicsérete mellett a szerelem kettős, halálos és éltető erejét hangoztatja. A vers utolsó két versszakát a „Mondok" állítmány vezeti be. Ez értelmezhető úgy, hogy itt megváltozik az alany: ismét a keret (el)beszélője szólal meg, a méhekhez intézett figyelmeztetést fogalmazva meg, mintegy a szerelmes ifjú helyett mondva ki a tanulságot a méheknek. De értelmezhető úgy is, hogy a „Mondok" még mindig a szerelmes ifjú énekének része, tehát a vers elsődleges beszélője csak idézi azt. Ezt erősíti, hogy az itt megszólaló beszélő ismeri a nőt („bosszúját azzal szokta megállani"). Mindenesetre a szerelemtől gyötört méhek képzete meglehetősen mesterkélt. A méhek megszólítása elsődlegesen azt szolgálja, hogy a szerelmes saját szenvedéséről beszélhessen. Ha mégis figyelmeztetésként értékeljük, akkor valódi címzettjei nyilvánvalóan nem a méhek, hanem más férfiak:

„Mondok: Ha ki őtet köztetek megsérti,
Szerelem nagy kínját viszont az megérzi,
Mert bosszúját azzal szokta megállani;

Szinte így gyötrődtek, mint szinte enmagam,
Ha nem fogadjátok nékem igaz szovam,
Azért ám lássátok, én igazat mondtam."

Az ifjú énekében a megszólítottak a méhek, de a címzettek a férfiak lehetnek, az ének lehetséges hallgatójaként pedig a szeretett hölgyet is odaképzelhetjük. A kötet hőse a fikció szerint hallgatja az ifjú énekét, amely a szerelem veszélyeire figyelmeztet, sőt ezt az éneket versében mintegy a saját hangján adja vissza. Az elsődleges beszélő így hasonló viszonyban áll az ifjú énekével, mint a befogadó Balassi énekeivel. Jóllehet a vers elsődleges beszélője az ifjú énekére semmilyen módon nem reflektál, a méheknek címzett figyelmeztetés rá is vonatkoztatható. A vers egészét tekintve pedig a szerelem veszélyeire való figyelmeztetés címzettjének a férfi olvasók tekinthetők.

A *Tizenhatodik* szintén keretes szerkezetű, egy álom leírását tartalmazó vers. A beszélő álmában megjelenő nő a férfihoz intézve szavait biztosítja őt szerelméről. Az álombeli nő által mondott s a férfi által idézett, akár női dalként is felfogható betétversszakok után a beszélő Istenhez fordul, tőle kéri, hogy váltsa valóra az álmot. A versben megszólítottként Isten, illetve a betétversszakokban a férfi jelenik meg, az egész vers esetében azonban a szeretett hölgy is potenciális címzettnek tekinthető.

A *Tizenhetedik* vers alanya előbb második személyben szólít meg valamely, közelebbről nem jellemzett hallgatót („De ha kérded"; „Ne csudáljad szómot"), majd harmadik személyben beszél a szeretett nőről. Végül azonban szeretőjéhez fordulva második személyben kérleli, hogy viszonozza szerelmét.

A *Tizennyolcadik* vers a szerelemtől való szabadulást énekli meg, ennek megfelelően a nő címzettként nem jelenik meg, s harmadik személyben is csak azért esik szó a nőkről, hogy a beszélő kifejezze a szerelem iránti érdektelenségét:

„Kegyesek, szép szüzek, reám bár úgy nézzenek,
Valamint akarják, azzal mind egyet érnek;
Mert sem szerelmekkel, sem gonosz kedvekkel
többé vízre nem visznek."

A szabadság örömeinek részletezését a közönségnek, az olvasóknak szóló szerelemellenes tanács zárja: „Ója, en a tanács, szerelemtől meg magát / Minden, ki kívánja életének nyugalmát". Jóllehet itt általában a szerelemről esik szó, a vers többi részéből egyértelmű, hogy a beszélő valójában a nőktől, a nők iránt érzett szerelemtől óvja férfitársait: így e sorok csak férfi befogadóban válthatnak ki egyetértő reakciót. A férfiközösség, a vitéz ifjak társasága jelenik meg a kolofónban, amely egyúttal a szerző és a beszélő azonosságát is jelzi (hiszen a szerző ugyanúgy víg és szabad, mint a beszélő):

¶ 15. Kőszeghy, *Balassi*…, 273; Földes Zsuzsanna, „A női dal a magyar irodalomban: műfajtörténeti vázlat", *Palimpszeszt* 16 (2002), hozzáférés: 2023. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/16_szam/02.htm.

„Szerzém ez nyolc verset víg és szabad elmével,
Gyűlésben indulván jó ruhás legényekkel,
Hozzám hasonlókkal, vitéz ifiakkal,
nem kehegő vénekkel."

A versben elhangzó szerelemellenes eszmefuttatás elsődleges közönsége nyilván ez a férfiközösség (amelynek a beszélő is tagja); ha azonban a szép szüzeket vagy szüzet is a vers világának részeként gondoljuk el, akkor a nőknek szóló határozott üzenetként is értékelhetjük a beszélő szavait. Az olvasó azonosulhat a versben megjelenített érzelmi állapottal, bár a szerzőség határozott jelzése a kolofónban inkább távolságtartásra, a külső szemlélő pozíciójának elfoglalására ösztönözheti. Tekintheti magát is a tanács címzettjének, de ez nem feltétlenül jelenti az azzal való egyetértést, a kritikus, elutasító viszonyulás is elképzelhető. Női olvasót feltételezve pedig a tudatos mellőzés és az amiatti felháborodás érzetét idézheti elő a vers.

E példák megfelelően illusztrálják, hogy a közönségképzet tekintetében milyen jellemzőket és változatokat mutat Balassi költészete, ezért a versek egymás utáni olvasásának folytatása itt megszakítható. Az eddigiekben megjelent vershelyzetekre természetesen további példákat is lehetne találni. A szeretett nő második személyű megszólítására például a *Huszonharmadik* vagy a *Huszonhatodik* éneket; a harmadik és a második személy váltakozására a *Tizenhetedik* vagy a *Huszonnegyedik* éneket. Ezekben az esetekben a nő második személyben van megszólítva, de férfi közönség is odagondolható. Érdekes a *Huszonhetedik*: a vers alanya harmadik személyben beszél a nőről (Annáról), majd második személyben megszólítja, de második személyben egy meghatározatlan közönséget is megszólít („Mert ha bánkódom is, látd-é, mire érti"). A kolofón második személyű megszólításának („Nevét megtalálod versek elejében") címzettje ezért Anna és egy Annától különböző olvasó egyaránt lehet. Olyan további példát is találhatunk, ahol explicit módon a barát jelenik meg megszólítottként, de joggal feltételezhető, hogy a beszélő szavait a szeretett nőnek is szánja. A *Harmincadik, Mire most, barátom, azon kérdezkedel…* kezdetű versben a beszélő egy barátjához intézve szavait, mintegy az ő kérdésére válaszolva azt igyekszik megindokolni, miért szerelmes: itt többek között a nő dicsérete, legtökéletesebbként való magasztalása jelzi az udvarló szándékot. A vers olvasója elfoglalhatja a szerelmes és barátja közötti beszédet kihallgató személy pozícióját, de a megszólított baráttal is azonosulhat.

Különösen érdekes kérdés a befogadás, a közönség felől nézve azoknak a verseknek az esete, amelyeket a szakirodalom női dalként azonosított, vagy hozott gyanúba. E messze vezető kérdéskör részletes taglalása itt nem lehetséges. Annyit azonban szükséges megjegyezni, hogy Eckhardtnak az a megállapítása, miszerint a címzett ezekben az esetekben (ő a 13., a 14. és a 25. darabot tekinti női dalnak) is a nő, nem tűnik kellően megalapozottnak. Amennyiben e versekben női beszélőt feltételezünk, a versbeli megszólított nyilvánvalóan a férfi; ettől függetlenül azonban a valós befogadó részéről egyaránt elképzelhető a beszélővel való érzelmi azonosulás, és az, hogy a külső szemlélő pozícióját foglalja el; az sem lehetetlen azonban, hogy a befogadó a férfival, a fikció szerinti címzettel azonosul. Ha azonban a befogadó tisztában van azzal, hogy a szerző férfi, azaz Balassi Bálint, a befogadó oldaláról egyfajta férfiak közötti összekacsintás is jellemezheti a reakciót: az olvasó elismerést és cinkosságot érez, mert a költő ügyesen alkotja meg a férfi szeretője után bánkódó nő alakját. A *Balassa-kódex* bejegyzése szerint a házasság után keletkezett versek esetében a lehetséges közönség kérdését némiképp bonyolítják azok a versek, amelyeket a fikció szerint a szerelmes Júliának küld.[16] Eckhardt, mivel Júliát azonosította Losonczy Annával, úgy vélte, ezek azt bizonyítják, hogy a versek címzettje Anna. Pirnát Antal joggal hívja fel arra a figyelmet, hogy nem tudjuk, Balassi elküldte-e Losonczy Annának egyik vagy másik verset; miként abban is igaza van, hogy a Júliának való (fikciós) elküldés nem változtat azon, hogy ezekben a versekben nagyon különböző megszólítottak (Cupido, Echo, fülemüle, darvak) és vershelyzetek (pl. *Az Dobó Jakab éneke […] ellen szerzett ének*) találhatók, s hogy ezért azok nem tekinthetők leveleknek.[17] Eltekintve most annak a kérdésnek a taglalásától, vajon pontosan mely versek elküldéséről van szó a fikcióban, a 41–54. versek esetében joggal állítható, hogy azok a fikció szerint Júlia, a valóságban pedig Losonczy Anna meghódítását szolgálják, illetve szolgálták.[18] Mint arra Pirnát rámutatott, a versek megszólítottja nem Júlia, róla rendre harmadik személyben esik szó. Júlia magasztalása és a szerelmes Júlia iránti érzelmeinek tematizálása ugyanakkor egyértelműen jelzi, hogy a versek potenciális közönsége az a Júlia, akit a szerelmes férfi megnyerni akar. Érdekes továbbá, hogy egyes versekben olyan megfogalmazások is találhatók, amelyek a – Júliától különböző – olvasó bevonását célozzák. Így a 48. ének végén:

„Julia kezében, szörnyű tömlecében fejem miképpen esett,
És hogy nem könyörül rajtam, ki-ki ebből könnyen
[értelmet vehet:
Az oly kegyetlentől, ki szemeivel öl, az Isten ójon mindent."

Hasonlóképpen az 53. énekben is, ezúttal második személyű megszólítás formájában:

„Jó és nagy szép voltát áldott Juliának ha ki tudni akarod,
Égi plánétáknak gondold ő mivoltát, s azonnal
[megtudhatod,
Mert rajta látszanak ereji azoknak, kiről arányozhatod."

Alcíme szerint e versben a szerelmes magának és a múzsáknak énekel („sibi canit et musis"). Eckhardt ezt annak alátámasztására hozza fel, hogy Balassi olykor nem udvarló szándékkal, hanem csak magának, belső késztetésből vagy irodalmi ambícióból írt. Ennek azonban ellentmond egyrészt az e versben is felfedezhető udvarló célzat, másrészt pedig az olvasó megszólítása.

Figyelemre méltó továbbá, hogy e versek jelentős hányada olyan verscímmel van ellátva, amely múltbeliként hivatkozik a vers keletkezési helyzetére (pl. „ezt akkor szerzette, hogy az felesége idegenségét és hamisságát eszébe kezdte venni […]"). Ezek a címek – melyek közé az egyes versek elküldését jelzők is tartoznak – távolságot teremtenek a versekben megjelenő érzelmekkel, s így a külső szemlélő pozíciójának felvételére ösztönözhetnek.

A harmadik és a második személy olyan fajta változása, mint ami a szerelmes versekben a szeretett nő esetében tapasztalható, a szigorú értelemben vett szerelmi tematikán kívül is felfedezhető. Az *Egy katonaének* közönségét Eckhardt szerint az egri vitézek alkották.[19] Ez kézenfekvő feltevés, hiszen a vers beszélője a vitézeket szólítja meg. De miért vált át a beszéd harmadik személyre, mi az értelme annak, hogy a beszélő a keretversszakokban második személyben, a többi részben harmadik személyben szól a vitézekhez, illetve a vitézekről? Székely Júlia szerint a váltás magyarázata, hogy így lehetséges elkerülni, hogy a dicséret „bennfentes önreklám"-má váljon.[20] Ez a veszély azonban inkább akkor fenyegetne, ha a beszélő első személyben szólalna meg; a második személy használata esetében inkább arról lenne szó, hogy így közvetlenül, szemtől szembe kellene dicsérnie a vitézeket. A harmadik személy használata esetén ezzel szemben a dicséret mintegy kerülő úton jut el a vitézekhez. Hasonló megoldás ez, mint a szerelmes versek esetében, ahol a harmadik személy használatának legfőbb motivációja szintén a dicséret vagy éppen az elmarasztalás indirekt megfogalmazása. (A köznapi életben is gyakran élünk ilyen indirekt üzenetekkel: a „lányomnak mondom, menyem is értse" szólás is erre utal.)

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogyan viszonyulhat a befogadó a vershez, három lehetőség adódik: azonosulhat a beszélővel, elfoglalhatja a címzett pozícióját (vitéz), vagy a költőnek a vitézekhez intézett beszédét hallgató közönségként pozícionálhatja magát. Az első lehetőség kevéssé plauzibilis: miért szólítaná meg az olvasó a vitézeket, és miért, kinek beszélne harmadik személyben róluk. A második lehetőség csak akkor lenne elképzelhető, ha az olvasó maga is a vitézek közé tartozik; ekkor a harmadik személyű versszakokat úgy kellene felfognia, mintha azokat a beszélő valaki másnak mondaná. A harmadik esetben a vitézektől különböző befogadókat, olvasókat kell feltételeznünk: ekkor a harmadik személyre váltással a beszélő mintegy elfordul a vitézektől és odafordul a közönséghez.

Az *Egy katonaének* is arról tanúskodik, hogy a megszólítás a kora újkori költészetben nem az izolált szubjektum megképződésének költői eszköze, hanem társas jellege van: segítségével a beszélő elhelyezi magát valamilyen társas viszonylatban. Az kétségtelen, hogy a beszélő alaposan, belülről ismeri a vitézek életét. Ugyanakkor második és harmadik személyű megszólalása távolságot teremt közte és a vitézek között, s ez a mozzanat a dicséret tárgyát képező világtól elkülönülő szubjektivitás jelentkezéseként is értékelhető. Az ábrázolt, dicsért (és kétségtelenül eszményített) vitézi élet legfőbb érzelmi jellemzője az öröm,

¶ 16. A versküldést jelzi a 41. vers címében szereplő „kit írva küldött Júliának" kitétel, az 55. vers címe, valamint a 47. ének utolsó versszaka: „Ezeket úgy írám, és az többi után Juliának ajánlám". ¶ 17. Pirnát Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Humanizmus és reformáció 24 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 32–33. Pirnát Horváth Iván felvetését bírálva fogalmazta meg észrevételeit. Horváth álláspontja: Horváth, *Balassi…*, 150.

¶ 18. Kőszeghy szerint a versszerző találmányok (amelyekre Júlia nem válaszol) a 35. verstől kezdődnek. Kőszeghy, *Balassi…*, 282.

¶ 19. Eckhardt, *Balassi…*, 104. ¶ 20. Székely, *Balassi…*, 43.

a derű, amely – minden nehézség, szenvedés és veszély dacára – áthatja a vitézeket. A vers beszélője pedig azonosul ezzel az érzelmi diszpozícióval (melyet akár hangulatnak is nevezhetünk), átragad rá, a dicséretet megfogalmazva maga is emelkedett hangulatba kerül. Ha a verset a *Balassa-kódex* kompozíciójában értelmezzük, akkor ez a derűs hangoltság nyilvánvalóan a szerelmi bánat ellenpontját képezi. A versbeli megszólítottak a vitézek, ők tekinthetők a dicséret elsődleges címzettjeinek: ezt a kommunikációs helyzetet figyelembe véve joggal gondolhatjuk, hogy a vitézi élet ábrázolásának számukra nem csupán gyönyörködtető funkciója van, de egyfajta buzdítást is jelent.[21] A dicséretet hallgató közönség esetében viszont a versben megjelenített örömteli, derűs érzelmi állapottal való azonosulás lehet a meghatározó érzelmi viszonyulási mód.

Összegzés

Az eddigieket valamelyest összegezve megállapíthatjuk, hogy a versek egy részében az alany a szeretett nőhöz fordulva, őt megszólítva beszél: itt a közönség diegetikusan a férfi társ(ak) képében ölthet alakot. Más versekben a beszélő férfiakhoz, a vitéz társakhoz szól: a nő ez esetben implicit címzettként vehető számba. Vannak ugyanakkor olyan esetek is, amikor a két beszédszituáció egy versen belül van jelen, illetve nem dönthető el, milyen beszédhelyzetet kellene feltételezni. Mindenesetre Eckhardtnak a versek közönségéről adott leírását kiegészítve szükségesnek tűnik a lehetséges férfi társak szerepének hangsúlyosabb figyelembevétele: nem csupán arról van szó, hogy néhány műértő barát értékelhette Balassi poétikai tehetségét, hanem arról is, hogy a szerelmes férfi érzelmeinek alakulása iránt érdeklődést mutató férfi társ alakja magukban a versekben is megjelenik, s hogy a befogadó érzelmileg is viszonyulhat a versekben megalkotott szerelmes helyzetéhez. A szerelmes versek nem feltétlenül csak Losonczy Anna (vagy más nő) meggyőzését és meghódítását szolgálhatták; bennük a szerelmes a potenciális férfi közönségnek is ábrázolja szerelmét, szerelmi viszontagságait, egyúttal az érzelmi azonosulás lehetőségét is felkínálva.[22]

¶ 21. Ha a verset nyitó kérdést nem egy állítást tartalmazó retorikai kérdésként fogjuk fel, hanem a grammatikai és a retorikai értelmezést egyaránt megengedő kérdésként, akkor az alany oldalán ezt a bizonytalanság jeleként értelmezhetjük. A retorikai kérdésről lásd Szilasi László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. században*, Humanizmus és reformáció 30 (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 144.

¶ 22. A kérdéskör Balassin túlmutató jelentőségét jelzi, hogy a megértő férfi alakja Rimay szerelmes verseiben is megtalálható. A *Negyedik, Mi lelt? Azt kérdhetnéd…* kezdetű versben a beszélő egy feltehetően férfi társ megértésére apellál, egyúttal segítségét kérve: „Esetem sőt szánjad, s kínom ne utáljad, / Fuss, kiért szívem bús, éltem annak valljad." E sorok azt is mutatják, hogy a szerelmi panasz megszólaltatása implicit módon a nőnek (is) szól.

P. Vásárhelyi Judit

Költői barátság vagy vetekedés?

Szenci Molnár Albert és Georg Rem latin versei*

„…genus illud certaminis placet.”[1]

Szenci Molnár Albertnek Georg Remmel és Konrad Rittershausennel, Nürnberg városának jeles tanácsosaival való barátsága 1603-tól datálható, amikor Molnár Altdorfba költözött és hamarosan a világ elé lépett *Dictionarium*ával. Literátori kapcsolatuk is ekkor kezdődött, amikor mindketten üdvözlőverssel köszöntötték e sz*ótár* megjelenését.[2] Közös írói vállalkozásuk hamarosan folytatódott. Amikor ugyanis Molnár 1604 őszén Prágában bemutatta szótárát II. Rudolf udvarában, alkalma volt többek között megismerkedni a nagy műveltségű Johann Matthias Wacker von Wackenfels udvari tanácsossal, aki maga is íróember volt.[3] Wacker az asztalánál, azaz közös étkezésükkor mutatott Molnárnak egy *Aliquid*et és egy *Nihil*t.[4] Minden bizonnyal Jean Passerat *Nihil* című verséről és az altdorfi Christoph Köhler Wackernak ajánlott *Aliquid*jéről van szó, amely a *Nihil* ellendarabjaként született meg.

A *Nihil* már évtizedekkel korábban keletkezett. Szerzője, Jean Passerat (1536–1602) a párizsi Királyi Kollégium latinprofesszora volt. Kommentárokat írt Catullushoz, Tibullushoz, Propertiushoz. 1570–1596 között minden évben *stren*ával, azaz újesztendei költeménnyel köszöntötte jótevőjét, Ericus Memmiust (Henri de Mesmes-t), III. Henrik tanácsosát. 1582-ben paradox módon a *Semmi*t választotta verse tárgyául, mondván, hogy a régiek előtte már mindent megírtak, így már csak a *Semmi* marad.[5] Ez az újévi verse először kéziratban terjedt, majd 1587-ben nyomtatásban is megjelent. Theodorus Marsilius, aki később Párizsban Passerat utódaként működött mint az eloquentia professzora, Passeratot utánozva *Lusus de Nemine* címmel *Nemó*t verselte meg. Majd egyre-másra születtek meg latinul és franciául a *Nihil* ellendarabjai: az *Omniá*k, a *Nemó*k, az *Aliquid*ek. Ezek a *paradoxa encomi*ák az egyetemi és baráti kapcsolatoknak köszönhetően Németalföldön és Germániában is hamar elterjedtek. A protestánsok körében azért is lettek különösen népszerűek, mivel Théodore de Bèze maga is elismerően nyilatkozott Passerat verséről, amikor 1597-ben felvette *Poemata*i közé, és elé ajánló epigrammát írt. Ebben azért a költői teljesítményéért értékelte Passerat *Nihil*jét, amellyel „valami”-t teremtett a „semmi”-ből, és ezzel egyensúlyba hozta a „semmi”-t és a „valami”-t.[6]

A *paradoxa encomia* lényege abban rejlik, amint azt Caspar Dornau megfogalmazta, hogy szerzőik „szőrszálhasogató szellemességgel olyan dolgokat dicsőítenek, amelyek természetüknél fogva kevésbé dicséretesek, másfelől olyanoknak tulajdonítanak figyelmet, amelyeket a közvélemény kevésre becsül”.[7] Homérosztól Thomas Morusig sorakoznak Dornau gyűjteményében olyan jeles auktoroknak a művei, akik alkottak ebben a műfajban.

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával készült (K 138856).

¶ 1. Szenczi Molnár Albert, *Naplója, levelezése és irományai*, szerk., tan. Dézsi Lajos (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1898), 172 (Georg Rem Szenci Molnár Albertnek, Nürnberg, 1605. jan. 14). Online is elérhető, hozzáférés: https://mek.oszk.hu/06800/06872/. ¶ 2. Szenci Molnár Albert, *Dictionarivm Latinovngaricvm [...] Dictionarivm Vngaricolatinvm* (Nürnberg: Elias Hutter, 1604), RMNy 919. ¶ 3. Robert John Weston Evans, *Rudolf II and His World: A Study in Intellectual History 1576–1612* (Oxford: Oxford University Press, 1984), 154–157. ¶ 4. „[...] exiguum illud aliquid, sive nihil potius, quod in mensa mea tibi appositum est”. Szenczi Molnár, *Naplója…*, 173 (Johann Matthias Wacker von Wackenfels Szenci Molnár Albertnek, Prága, 1605. jan. 21.). ¶ 5. Paul White, „The Poetics of Nothing: Jean Passerat's »De Nihilo« and Its Legacy”, *Erudition and the Republic of Letters* 5 (2020): 237–273. Online is elérhető, hozzáférés: https://brill.com/view/journals/erl/5/3/article-p237_237.xml?language=en. ¶ 6. Théodore de Bèze, *Poemata varia* ([Genf: Henri Estienne], 1597), 195–198. ¶ 7. „[...] ingenuo cavillo laudasse res, sua natura parum laudabiles, commendasse alias, quae pretio sane quam exili vulgo habeantur.” Caspar Dornau, *Amphitheatrum sapientiae Socraticae ioco-seriae, hoc est encomia et commentaria autorum, qua veterum, qua recentiorum prope omnium*, 2 köt. (Hanau: Daniel Aubry–David Aubry–Clemens Schleich–typis Wechelianis, 1619), 1:)(2a – VD17 23:278745W.

Műveikből látható, hogy rendkívül gazdag retorikai és poétikai eszköztárral tudtak ezekről a sokszor lehetetlen témákról írni.

Nem lehet tudni, hogy Molnár Prágában szembesült-e először ezekkel a versekkel, mindenesetre Wacker indíttatására, Altdorfba visszatérve, *Omnia* vers írására kérte fel Georg Remet és Konrad Rittershausent, és sikerrel is járt. Rem már 1604. december 18-i levelében ígéretet tett arra, hogy *Omnia* versét megküldi Molnárnak, és hozzáfűzte, hogy „Ha írsz a fényességes Wackernek, nevem elhallgatása mellett küldd el neki [versemet], hátha méltó arra, hogy ennek az olyan jelentős férfiúnak a szeme elé kerüljön."[8] Az ígért újévi köszöntő versnek a kézirata ma is megvan Molnár levélgyűjteményében, a *Collectio Molnarianá*ban. Címe: *Eidyllion Georgi Remi j. u. d. Omnia inscriptum ad dn. Albertum Molnarum Pannonem.*[9] Keletkezésének hátteréről Rem 1605. január 14-én hosszabban írt: „[...] senkinek nem kell az *Eydillion*t inkább szentelnem, mint neked, nagytudású és kegyes férfiú. A te nevedre írtam serényen: [...] Fogadd jó szívvel jóindulatú elmém zálogát és ajándékát, Albertem. Ha már azt akarod, hogy verssoraim éljenek és meglássák Prágát, azt akarom, és nyomatékosan arra kérlek, hogy előbb állják ki Rittershausen ráspolyát... Tudom, hogy Augustus császári poéta költőkkel vetekedett és énekekért énekekkel fizetett. Én nem vagyok Augustus, és nem is lehetek: *de ez a fajta vetekedés tetszik nekem.* Kisebb vagyok nálad. Te Pannon Lexikonnal ajándékoztál meg engem, én viszonzásul ezeket a verssorokat adom és ajándékozom neked. Olyan mérhetetlenül messze vannak egymástól [ezek a művek], mint az arany a réztől."[10] Rem tehát azt a fajta vetekedést értékelte, amikor a literátorok az ajándékba kapott írásműveket saját munkájukkal viszonozzák.

Rem következő, 1605. január 29-én kelt leveléből az is kiderül, hogy Molnár valóban megküldte az *Eidyllion* kéziratát Wackernek. Rem újra szabadkozik verse színvonala miatt, amely szerinte mérföldekre van költőtársai eddig és ezután írandó *Omniá*itól, mégis vállalja a kiadás költségeit, hogyha Molnár azt szeretné.[11] 1605. március 6-ára már meg is jelent a kiadvány Ambergben.[12] Ekkor kapott példányokat belőle Rem, és küldött egy dukátot Molnárnak a nyomdai költségek kifizetésére. Ugyanakkor megjegyezte, hogy bár ne adták volna ki, és versét csak a barátai ismerték volna meg. Valószínűleg voltak ugyanis, akik megkritizálták *Omniá*ját, mert ugyanebben a levélben kissé méltatlankodott „a sok orros rinocérosz patvarkodása és gúnyolódása miatt". Ám kijelentette, hogy mindezt vállalja barátságból, hiszen Molnár így meg tudott felelni Wacker kérésének. Továbbra is inkább Wacker kritikájától tartott, „neki bizony még a rittershauseni Thalia sem képes eleget tenni".[13]

A csinos kis kiadvány címlapjának hátán Wacker tanácsosnak szóló ajánlóvers található Molnár Alberttől, a kötet összeállítójától. Kiderül belőle, hogy minden Wacker parancsára történt. *Omnia* verset kért Molnártól, de ő a maga Múzsája helyett Rem versét ajánlotta Wacker figyelmébe. Az üdvözlővers is *Omnia* vers: akrosztichonjai és teleusztichonjai is az *Omni*a szót adják ki, és a szerencsekívánásban is nagybetűvel szerepel az *Omnia*.

A fő költemény a nyomtatványban Rem *Eidyllion*ja. Az elején szabadkozik amiatt, hogy éppen ő vegye számba az *Omniá*t, ami igen nehéz feladat. Majd a mindenek

¶ 8. „Ubi ad illustrissimum illum Wackerum scribes, suppresso saltem nomine meo mittes, si dignum tamen conspectum tanti fuerit viri." Szenczi Molnár, *Naplója*..., 170–171 (Georg Rem Szenci Molnár Albertnek, Nürnberg, 1604. dec. 18.). ¶ 9. Szenci Molnár Albert, *Collectio Molnariana* (jelzete: MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, K 787), fol. 116a–116b. ¶ 10. „Eidyllium [...] nulli potius consecrari debuit, quam tibi, vir eruditissime iuxta et pientissime. Tuo nomini inscripsi de industria [...] Boni consules propensae pignus mentis et arram, mi Alberte, siquidem vivere mea carmina voles et videre patieris Pragam, prius limam Rittershusianam experiantur, volo, iubeo, impero. [...] Augustum nosti Caesareum poetam cum poetis certasse et carmina carminibus rependisse. Non ego Augustus sum, nec esse possum: at genus illud certaminis placet. Inferior te sum. Tu lexico Pannonico me donasti, ego ἀντιδωρον do, dono: immensum, quam distent χρύσεια χαλκείων." Szenczi Molnár, *Naplója*..., 172 (Georg Rem Szenci Molnár Albertnek, Nürnberg, 1605. jan. 14.). ¶ 11. „Manu quidem scriptum non veto carmen te transmittere ad illustrissimum virum dominum Wakerum, apud quem, quo poterit, qualiquali erit in pretio. Et si ita velis, mei erat officii in publicum dare meis impensis. Verum tanti ego non facio mea. Multis, mihi crede, parasangis subsequitur a longe meum carmen illa *Omnia* Rittershusiana, Rhummeliana, Blansdorfiana et aliorum, qui posthac *Omnia* conscriptitabunt. Nolim itaque te materiam malevolis nos deridendi propinare. Hoc meum est consilium." Uo., 174 (Georg Rem Szenci Molnár Albertnek, Nürnberg, 1605. jan. 29.). ¶ 12. *Eidyllion Georgi Remi j. u. d. Omnia inscriptum ad Dn. Albertum Molnar Pannonem* (Amberg: Johann Schönfeld, 1605), RMK III, 7513. ¶ 13. „Serio semper in tanta virorum doctissimorum copia et *in nasutorum rhinocerotum multitudine tanta lucem fugi*, vir praestantissime, domine Alberte, amice magne, cum quod nil dici ferre possit, quod non dictum sit prius, tum vero maxime calumnias sannasque pertaesus. Hoc animo constanter obduro et velim *Omnia* ista mea tibi et pauculis amicis fuisse communia, non prodiisse tamen in luminis auras. Quia autem secus tibi visum est, eo aequanimius fero et ubi dominus Wackerus in te liberalitatem ostenderit, gratum erit auditu [...]. Pro exemplaribus mihi transmissis gratias ita ago, ut pretium typographo solvere paratus sim, habes hic ducatum, quem Ambergam mittas [...]. Iterum vale et salve, dulce decus et delicium meum, qui me tua industria et procuratione per editionem carminis immortalitati inseruisti, quam non speraram. Ut vereor, ne respondeat carmen censurae Wackerianae, *cui ne quidem Rittershusiana Thaleia satis potuit facere!*" Szenczi Molnár Albert, *Naplója*..., 180 (Georg Rem Szenci Molnár Albertnek, Nürnberg, 1605. márc. 6.).

Urának minden és mindenekfeletti képességeit részletezi, amint bölcsen igazgat mindeneket és mindent a világban. Azután az igazakat és a pogányokat jellemzi, akik számára minden kedvezően, illetve minden a kárukra történik. Minden dolognak megvan a rendje, és Ovidiust idézve, vallja, hogy az emberek minden dolga vékony szálon lebeg („omnia hominum tenui pendent filo"). A vers végén derül ki, hogy azt Molnár Albertnek szánja újévi ajándékul, és azért is van nehéz helyzetben, mivel megelőzte már őt Rittershausen Múzsája, sőt a drezdai Joannes Blansdorfius is. S valóban nekik is 1605 elején jelentek meg hasonló verseik újévi köszöntőkként.[14] Rittershausennek három *Omnia* versét szerkesztette bele Molnár e gyűjteménybe. Ezekben a tanácsos főleg Remmel évődik, magát Romulusnak mondva. *Omniá*t lehet mindhárom vers főiből kiolvasni, a másodikban a sorok utolsó betűi is ezt a szót adják. A harmadik versben kifejti, hogy bármennyire sok *Omniá*val vetekedtek is a Múzsák felszentelt költői, nem lesz olyan a jövőben, hogy még több ne készüljön.[15]

A Rittershausen-versek előtt is, és után is van még egy-egy *Omnia* Molnár Alberttől: az első, *Hexastichon* című ben az *Omnia* ragozott alakjait hangsúlyozva élteti Remet. Ezt a dicsőítést fokozza az utolsó lapra szerkesztett *Cubus*a, amelynek szövege: „Omnia reddo meo, qui praebuit Omnia, Remo" (*Omniá*t adok viszonzásul Remusnak, aki nekem is *Omniá*t adott). Így viszonozták egymás verses ajándékait újabb és újabb tudós költeményekkel.

Miként az Rem egyik fent említett leveléből kiderült, Molnár az *Eidyllion*t még kéziratban elküldte Prágába. Wacker reakciójáról Johannes Kepler számolt be Molnárnak 1605. február 13-án: „*Omniá*tokat Wacker nevéhez illő arccal fogadta, nyilván kedvezőbbel, mint a duds-t, de mégis méltónak ítélte arra, hogy válaszversekkel és poétai csipkelődésekkel támadjon ellene".[16] Sajnos ezek a válaszversek és „poétai csipkelődések" nem maradtak fenn. Egyidejűleg Szenci Molnár további felkérést kapott Wackertől arra, hogy az elé kerülő hasonló verseket gyűjteményben jelentesse meg.[17] Úgy tűnik, hogy ő ezzel a munkával még ugyanebben az évben el is készült. A paradoxonok mellett „még sok mindent összegyűjtöttem" – írta 1605. augusztus 26-án Johann Piscatornak, és csak arra várt, hogy Christoph Rabe, a herborni nyomdász megjelentesse gyűjteményét.[18] Erre azonban egészen 1614-ig várnia kellett, amikor megjelent a *Lusus poetici*, benne az *Eidyllion* verseivel.[19] A *Lusus* valóban sok további érdekes verses és prózai szöveget tartalmazott.[20] Valószínűleg 1605 után Molnár már nem nagyon bővítette a kéziratát, ezért maradt ki belőle Kepler *strenája*, amelyet 1611-ben írt Wackernek, és amely szellemes és tudós képzettársítással a *De nive sexangula*, azaz a hatszögletű hókristályról szól.[21] Bevezetésében Kepler elmondja, hogy újesztendei versének tárgya a hó, amelynek a latin neve, *nix* azonos a német *nichts*-szel (semmi), és mint ilyen, köztudottan kedves a tanácsos számára, és hogy a hó a melegtől valóban semmivé válik. Ezek után hosszasan értekezik a hó hatszögletű kristályszerkezetéről. Így míg mások a *Nihil*t ékesszólóan, tudós módon jellemezték, Kepler – nem nélkülözve a választékos értekező stílust – korszakalkotó tudományos megfigyeléseit is pártfogója elé tárta. Értekezése Frankfurtban jelent meg 1611-ben, és belekerült Caspar Dornau fentebb említett adoxográfiai gyűjteményébe, az *Amphitheatrum sapientiae Socraticae ioco-seriae*be is,[22] amely a *Lusus poetici* egyes részeit is közreadta.

Az *Omnia* versek után Rem és Molnár elmélyülő barátságára utal az a tény, hogy Molnár 1607-ben a genfi zsoltárok magyar fordítása[23] előtt Remnek Andreas Spethe latin zsoltárfordításához[24] írott üdvözlőversét közölte latinul, annak Filiczky János *Paraphrasis Ungarica et accomodatio ad dominum Albertum Molnar* című

¶ 14. *Omnia Joannis Blansdorfi[i] Dresdensis, l. l. studiosi strena ad [...] Cunradum Rittershusium, antecess. Noricum* (Nürnberg: Christoph Lohner, 1605), VD17 23:290606U. ¶ 15. „...tamen Omnia, prorsus nemo dedit, nemoque dabit, quin plura supersint." *Eidyllion Georgi Remi*..., A 4 a. ¶ 16. Szenci Molnár Albert, *Válogatott művei*, szerk. Vásárhelyi Judit (Budapest: Magvető Kiadó, 1976), 565 (Johannes Kepler Szenci Molnár Albertnek, Prága, 1605. febr. 13.). Kurcz Ágnes fordítása. ¶ 17. Szenczi Molnár, *Naplója*..., 173 (Johann Matthias Wacker von Wackenfels Szenci Molnár Albertnek, Prága, 1605. jan. 21.). ¶ 18. Stoll Béla, „Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája", in *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, szerk. Csanda Sándor és Keserű Bálint, Adattár 4 (Szeged: JATE Press, 1978), 265–266. Szilágyi János György fordítása. ¶ 19. *Lusus poetici excellentium aliquot ingeniorum, mirifice exhibentes Neminem, Nihil, Aliquid, Omnia: Septem nationes Europae. Item Apophthegmata septem sapientum heptastichis exposita. His adjecta est Oratio soluta de lusibus naturae, cum nonnullis aliis... Nunc primum in gratiam studiosorum conjunctim editi*, szerk. Albert Szenci Molnár (Hanau: Thomas de Villiers, 1614), RMK III, 1132. ¶ 20. G. Lábos Olga, „Szenci Molnár Albert *Lusus poetici* című gyűjteményéről", *Irodalomtörténeti Közlemények* 82 (1978): 590–596; G. Lábos Olga, „Újabb megjegyzések Szenci Molnár Albert »Lusus poetici«-jához", *Studia Litteraria* 17 (1979): 35–49. ¶ 21. Johannes Kepler, *Strena seu de nive sexangula* (Frankfurt: Gottfried Tampach, 1611), VD17 23:286862M. ¶ 22. Dornau, *Amphitheatrum*..., 751–757. ¶ 23. Szenci Molnár Albert, *Psalterium Ungaricum* (Herborn: Christoph Rabe, 1607), RMNy 962. ¶ 24. Andreas Spethe, *Psalmorum Davidis [...] paraphrasis metrorhytmica ad melodias Gallicas et rythmos Germanicos Ambrosii Lobwasseri concinne ac proprie accomodata* (Heidelberg: Peter Marschall, 1596), VD16 B 3261.

fordításával és kiegészítésével együtt. Ez a két vers sok további zsoltárkiadás része lett. A *Psalterium* megjelenése után, 1607 nyarán Georg Rem Rittershausen feleségének halála alkalmából gyászvers írására szólította fel Molnárt: „A te feladatod az lesz, hogy a barát és a házigazda (ha nem tévedek), de bizonyosan pártfogó tiszteletére költői könnyeket onts, ugyanis mi, tanultak és nem tanultak *versengve* írunk siratókat, sírfeliratokat és emlékverseket."[25] Ezek szerint gyászversek írásakor is egymással versengve mérték össze poétai tudásukat. Igyekeztek minél tudósabb tartalommal és minél kifinomultabb formában megemlékezni az elhunytról. Így szolgálták ezek az alkalmi költemények is egyfelől az elhunyt reprezentációját, másfelől a szerzők önreprezentációját. Szenci Molnár eleget tett a kérésnek. Gyászverse Rem 1607. augusztus 31-i levele szerint Rittershausennek nagyon tetszett, azonban sajnos elveszett.[26]

Újabban került elő egy *epicedium*,[27] amely ékesen bizonyítja Rem idézett kijelentését. Az erlangeni Egyetemi Könyvtárban[28] őrzik azt az egyleveles hanaui nyomtatványt 1611-ből, amelyen Georg Rem és Szenci Molnár Albert egy-egy verse olvasható Johann Cuno nürnbergi városi orvos és felesége, Catharina Haug halálára.[29] Latin szövege és annak magyar fordítása e tanulmány végén olvasható. Johann Cuno 1557-ben született Nürnbergben. Heidelbergben szerzett orvosdoktori címet, majd szülővárosában praktizált mint megbecsült főorvos. A Cuno házaspár Molnár Albert nürnbergi baráti köréhez tartozott. Kapcsolatuk kezdete Molnár hosszabb nürnbergi tartózkodása idejére tehető, amikor 1604 februárjától Elias Hutter műhelyében *Dictionarium*a nyomdai munkálatai folytak.[30]

Molnár Albert levelezésgyűjteményében több levél maradt fenn Cunótól. 1604 márciusában megköszönte a *Dictionarium* tiszteletpéldányát, és biztosította barátját arról, hogy a jövőben is szívesen levelez vele.[31] 1604. október 19-én hat példányt küldött Molnár után Prágába a *Dictionarium*ból.[32] 1607. december 30-án írott leveléből úgy tűnik, hogy Molnár Nürnbergből elköltözve az ő gondjaira bízta ingóságait, sőt Cuno a szállítás költségeinek egy részét meg is előlegezte,[33] amellyel Molnár még 1608 elején is adós volt, amint arra Rem levélben figyelmeztette.[34] Ifj. Johann Clemens Cunótól 1607-ből maradt fenn egy Molnárnak szóló epistola, amikor az ifjú az altdorfi akadémia növendéke volt.[35] A Cuno-házaspár haláláról Rem értesítette abban az 1611 januárjában írt levelében, amelyben gyászversét is elküldte. Egyúttal felszólította arra, hogy annál jobb költeményt készítsen, és ha van rá lehetősége, mindkettőt nyomtassa ki. A levél elején így írt: „meghalt és eltávozott körünkből doktorunk. Iránt[u]k érzett hálám jeléül írtam gyorsan ezeket a hendekasyllabusokat, hogy tedd a magad csiszolt verssorai mellé, hogyha más elfoglaltságaid mellett erre lehetőség adódik…". A levél végén pedig a következőképpen: „Fogadd el, Molnár, […] fogadd el a rövid phalaekoszi[36] sorokat, amelyek nem túl szépek, nem is túl kerekek, sem nem túl kimunkáltak. Kérlek, megparancsolom és felszólítalak arra *(iubeo imperoque)*, hogy jobb verset készíts. (Hiszen képes vagy erre, mivel Apollo és a Múzsák egykor kérésedre leszálltak [rád].) Ha ki lehet adni, amit írsz, az én verssoraimat is nyomtasd ki". Molnár eleget tett a kérésnek. A most felfedezett egyleveles nyomtatvány bal oldali hasábjában közölte Rem hozzá intézett levelét és epicediumát. Saját versét a nyomtatvány jobb oldalán Remnek címzett válaszlevél keretébe illesztette. Gyászverse után pedig versben köszönt el Remtől.

A két költemény formája eltér egymástól: Rem hendekasyllabusokban, azaz 11 szótagos sorokban búcsúzott. Ezeket „rövid phalaekoszi sorok"-nak nevezte. Molnár disztichonokat írt. Tartalmilag és megformálásban

¶ 25. „Tuum erit in Honorem amici et Hospitis (ni fallor) certe patroni fundere lacrumas poeticas: *certatim* enim scribimus docti indoctique lessus, epicedia, memorias etc." P. Vásárhelyi Judit és Szabó András, „Georg Rem ismeretlen levele Szenci Molnár Albertheż", *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 219–224 (Georg Rem Szenci Molnár Albertnek, Nürnberg, 1607. júl. 5.). ¶ 26. „Viduo nostro communi amico, domino Rittershusio tuae Musae placuerunt." Szenczi Molnár, *Naplója*…, 221 (Georg Rem Szenci Molnár Albertnek, Nürnberg, 1607. aug. 31.). ¶ 27. *Epicedia in obitum […] viri d. Iohannis Cvnonis, medici in repvb. Norica primarii […] eodem die cvm lectissima matrona Catharina Haygia, conivge castissima Noribergae cvm lvctv pvblico tvmulati, XV. Decembr. MDCX. pietatis et grati animi ergo scripta ab Amicis* (Hanau: Thomas de Villiers, 1611), VD17 29:723980T. ¶ 28. Erlangen–Nürnberg, Universitätsbibliothek, jelzete: H62/AUA 261-3. ¶ 29. Molnár Dávid, „Szenci Molnár Albert: Példaszócikk egy készülő enciklopédiából", *Magyar Könyvszemle* 135 (2019): 50–90, 62. ¶ 30. Szenczi Molnár Albert, *Naplója*, ford. Szabó András, Historia Litteraria 13 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 79, 149. ¶ 31. Szenczi Molnár, *Naplója*…, 153 (Johann Cuno Szenci Molnár Albertnek, Altdorf, 1604. márc. 29.). ¶ 32. Szenczi Molnár, *Naplója*…, 167 (Johann Cuno Szenci Molnár Albertnek, Nürnberg, 1604. okt. 19.). ¶ 33. Szenczi Molnár, *Naplója*…, 240–241 (Johann Cuno Szenci Molnár Albertnek, Nürnberg, 1607. dec. 30.). ¶ 34. „Domino doctori Cunoni salutem dixi: exspectat is suo tempore impensam in vecturam supellectilis tuae factam." Szenczi Molnár, *Naplója*…, 267 (Georg Rem Szenci Molnár Albertnek, Nürnberg, 1608. jún. 1.). ¶ 35. Szenczi Molnár, *Naplója*…, 219–220 (Johann Clemens Cuno, jun. Szenci Molnár Albertnek, Altdorf, 1607. aug. 31.). ¶ 36. Phalaekosz alexandriai költő, a hendekasyllabusok egyik művelője.

egyformán éltek a humanista alkalmi költészet szokásos eszközeivel, a görög–latin mitológia eszköztárának használata, ismétlődések, párhuzamosságok és ellentétek jellemzik verselésüket.

Rem szerint Cuno Nürnberg városának Galenusa volt, aki sokakat megmentett tudományával a Styxtől, Remet is meggyógyította legyengítő és bénulással fenyegető betegségéből. Ám az orvos maga nem menekült meg a haláltól. Rem most törekszik mindazt elmondani neki, amit az istenfélelem és az isteni törvény parancsol és akar, hogy hálásnak lássa őt Cuno, pedig már kihunyt szeme világa, és hallása is elvétetett.

Molnár verse elején az édeset és keserűt egyaránt juttató „semirutus" (félig lepusztult) világrend felett kesereg, amit az a szomorú hír is igazol, amelyet Rem tudatott vele a nürnbergi Pindoszból, a Múzsák lakóhelyéről Cuno haláláról. Az orvost Molnár is Nürnberg Galenusának nevezi, aki oly sokszor képes volt legyőzni Lernát, azaz a lernai hydrát, aki az Alvilág bejáratát őrizte. Ezután Molnár a Cuno házaspár földöntúli boldogságát festi le, amely az itt maradottak bajokkal sújtott életének az ellentéte. A záró három disztichon a Cuno-ház példás és erényes földi életét dicsőíti, amely oly sokak, így Molnár számára is kedves támasz volt. Végül áldást kér az itt maradottakra.

Mindkét epicediumból kitűnik, hogy odaadó, jó barátai voltak az elhunytaknak. Gyászuk és főhajtásuk őszinte. Hogy melyik vers a tökéletesebb, az a mindenkori olvasó döntésére van bízva. Mindenesetre Molnár egy szóval sem minősíti Rem versét, csupán így zárja le a sajátját: „Accinui vt potui" (Elénekeltem, ahogyan tudtam) – azaz legjobb tudása szerint igyekezett eleget tenni Rem kérésének és a kegyelet parancsának. Kettejük között tehát ebben az esetben is látszatvetekedés folyt. Hogyha Molnár Rem levele nélkül jelentette volna meg a két verset, fel sem merült volna a költői vetekedés kérdése. Így arra a kérdésre, hogy Rem és Molnár között költői vetekedés vagy barátság volt-e, a válasz egyértelmű: literátori kapcsolatukat mindig a műfajból adódó *aemulatio* keretein belül a barátság, a megbecsülés és egymás kölcsönös tiszteletben tartása jellemezte, írjanak akár paradoxonokat, akár epicediumokat.

Molnárnak volt lehetősége a versek kinyomtatására, hiszen 1611 elején éppen *Lexikon*a nyomdai munkálatai folytak Hanauban, Thomas de Villiers nyomdájában.[37] Ott jelent meg – valószínűleg nem sok példányban – ez a Remmel közösen írt *Epicedia*. Az egyetlen, jelenleg ismeretes példányt a lap alján „A nevezetes Georgius Mauritius magister úrnak, jó barátjának" küldte „tisztelete és szeretete jeléül Molnár". Mauritius Altdorfban működött, és verset írt abba a másik, a Cuno-házaspár halálára kiadott *Epicedia […] scripta ab amicis* című kiadványba, amely 1611-ben jelent meg Nürnbergben, és amely negyedrét formátumban hat levélen hat búcsúverset tartalmazott.[38]

A most felfedezett *Epicedia* több szempontból is érdekes: nemcsak újabb latin költeménnyel lett gazdagabb a Molnár-oeuvre, hanem egy-egy Georg Rem- és Molnár Albert-levéllel is. Ugyanakkor ez az egyleveles nyomtatvány ráirányítja a figyelmet az ilyen típusú dokumentumok jelentőségére. Molnárnak kronológiai sorrendben ez a negyedik egyleveles nyomtatványa. Összesen öt hasonló ismeretes jelenleg.

Legelső, nyomtatásban kiadott műve az az 1599-ben Heidelbergben, az egyetem nyomdászánál, Johann Lancellotnál megjelent *Ἀποφθέγματα τῶν ἑπτα σοφῶν* című versfüzér, amelyet a heidelbergi akadémián filozófiából doktori fokozatot szerzett hét diáktársa tiszteletére készített.[39] Ezt a *Lusus poetici*ben újraközölte.[40] Ezt követi rézmetszetes portréja, amelyet 1604-ben Nürnbergben készíttetett *Dictionarium*a megjelenésekor, és amelyen latin szentencia után kétsoros magyar verses jelmondata olvasható: *Hogy ha az Vr Isten Vagyon mivelünc, Vallyons Kiczoda támadna ellenünk?* (Rom. 8, 31).[41] Ilyen, portrét is tartalmazó *Dictionarium*-példány egyedül Zürichben van a Zentralbibliothekban,[42] önállóan Budapesten a Magyar Nemzeti Múzeum Magyar Történeti

¶ 37. Szenci Molnár Albert, *Lexicon Latino–Graeco–Hungaricum […] Item dictiones Ungaricae* (Hanau: Conrad Biermann–Thomas de Villiers, 1611), RMNy 1012. ¶ 38. Georgius Mauritius *Elegiá*ján kívül tartalmazza Michael Piccartus, Bernhard Praetorius, Ludovicus Schallingus, Joannes Schröterus, Hieronymus Schaller gyászverseit, VD 17 125:040711X. Online is elérhető, hozzáférés: https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:urmel-e773f344-b200-4e99-8a8c-9f5865e742033. ¶ 39. *Collectio Molnariana*…, fol. 46, RMK III, 4812. ¶ 40. *Lusus poetici*…, 71–75. ¶ 41. Imre Mihály, *Szenci Molnár Albert arc(kép)másai*, Református művelődéstörténeti füzetek 2 (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2009), 11–29. ¶ 42. Benkei Kovács Balázs, „Szenczi Molnár Albert szótára első kiadásának a szerző arcképmetszetével megjelent zürichi példánya", *Irodalomismeret* 13, 3. sz. (2002): 68–70.

Arcképcsarnoka őrzi.[43] Ezt követi 1606-ban az *Icon religionis*. Ezen Religio látható nőalak képében, Théodore de Bèze latin nyelvű *Religio* versével, amelyet Szenci Molnár Albert *Mondd meg, ó, szent Religio* kezdetű magyar versben fordított le. A metszet készítője az augsburgi Dominicus Custos volt.[44] Az egyetlen jelenleg ismeretes példányt az amszterdami Rijksmuseum őrzi.[45] Magyar versfordítását Molnár az *Institutio*-fordítása paratextusai között újraközölte.[46] Ezt követi a most ismertetett, Cuno halálára Remmel közösen készített halotti kárta 1611-ből. Az ötödik a sorban az az Oppenheimben 1617-ben megjelent *Meditatio vetusta de novissimo judicio*, amelyen a *Dies irae, dies illa* mantovai verziójának latin szövege mellett Molnár magyar verses fordítása látható *Az utolsó itiletnec idvöséges meggondolattya* címmel, *Emlékezzél hív keresztény* incipittel. Ezt az egylevelest a brémai Staats- und Universitätsbibliothek kézirattárából publikálta Gömöri György.[47] A verset Molnár Albert az *Imádságoskönyvecské*ben újraközölte.[48]

A vaskos kötetek mellett, mint amilyenek például Molnár *Dictionarium*a, két *Lexicon*a[49] vagy bibliakiadásai[50] és *Institutio*-fordítása, ezeknek a mindössze egy levél terjedelmű dokumentumoknak is igen jelentős szerepük van életművében. Érdekes, hogy az *Epicedia* kivételével mindegyiket beleszerkesztette más munkájába is.

Epicedia
in obitvm cl. et excellentissimi viri D. Iohannis Cvnonis, medici in repvb. Norica primarii ac solertissimi, eodem die cvm lectissima matrona Catharina Havgia, conivge castissima Noribergae cvm lvctv pvblico tvmulati, XV. Decembr. MDCX. pietatis et grati animi ergo scripta ab Amicis.

S. P. Reuerende, cl. et doctissime vir, Dn. Alberte Molnar, amice desideratissime.
Ita est, vt scripseram: Obiit abiitque noster doct. IOHAN. CVNO, vrbis Hippocrates nostrae, vna cum coniuge lectissima elatus PVBLICO LVCTV. Grati animi ergo hos hendecasyllabos scripsi festinanter, et inter alias occupationes, quibus tuos versus politos coniunges, si placet conditio: Meretur enim viri pietas, et sane maius quiddam promerita est. Sed damus quod possumus quando vt volumus aliud non licet.

CVNO Noriacae Galenus vrbis:
O CVNO Styga adire qui vetabas
Multas myriadas per vrbem agrosq(ue)
Et ME flaccidus ille cum attineret
Me languor[51], minitatus atra fata
qui membris fuerat meis peresis:

Nobiliss. consultissimoque viro, Dn. Georgio Remo, D. Patricio Augustano, Inclyti Senatus Noriberg. Consiliario et Adssessori clarissimo, Fautori suo et amico magno, S.P.D.

Eheu semiruti facies moestissima mundi!
Gaudia nostra situ pene sepulta iacent.
Si quae laeta micant, haec mox dolor obruit ingens,
Dulcibus[52] quaeque dies miscet armaritiem[53].
Haec tua magne, mihi testatur epistola Reme,
Noriaco in Pindo scripta gemente manu.
Vrbis Noriacae memorans cecidisse Galenum,
Qui releuare alios nouerat artis ope.
Nouerat artis ope et morborum tollere Lernam,
Semineces luci restituitque viros.
At nunc ipse iacet, iacet et castissima coniunx.
Cumque viro simul, heu, contumulata silet!

¶ 43. Cennerné Wilhelmb Gizella, „Szenci Molnár Albert arcképe", *Magyar Nyelv* 55 (1959): 163–164. ¶ 44. Kees Teszelszky, *Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt* Igaz Vallás portréja *(1606): avagy holland–flamand–magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban – True Religion: a Lost Portrait by Albert Szenci Molnár (1606) or Dutch–Flemish–Hungarian Intellectual Relation in the Early-Modern Period* (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014). ¶ 45. Amsterdam, Rijksmuseum, jelzete: P-P-OB-31.624. ¶ 46. Szenci Molnár Albert, *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas, mellyet deakúl irt Calvinus Janos* (Hanau: Daniel Aubry–David Aubry–Clemens Schleich, 1624), e$_4$b, RMNy 1308. ¶ 47. Gömöri György, „Ismeretlen Szenci Molnár nyomtatvány 1617-ből »Az utolsó ítéletről«", *Magyar Könyvszemle* 103 (1987): 119–122. ¶ 48. Szenci Molnár Albert, *Imadsagos könyveczke* (Heidelberg: Daniel Aubry–David Aubry–Clemens Schleich–Johann Georg Geyder, 1621), 347–349, RMNy 1238. ¶ 49. Szenci Molnár Albert, *Lexicon...*; Szenci Molnár Albert, *Lexicon Latino–Graeco–Ungaricum [...] Item Dictionarium Ungarico–Latinum [...] Item Syllecta scholastica [...] Institvtio ivventvtis in paedagogiis illvstribvs Inferioris Palatinatvs* (Heidelberg: Daniel Aubry–David Aubry–Clemens Schleich–Johann Georg Geyder, 1621), RMNy 1239. ¶ 50. *Szent Biblia*, szerk. Szenci Molnár Albert (Hanau: Levinus Hulsius örökösei–Johannes Halbey, 1608), RMNy 971; *Szent Biblia*, szerk. Szenci Molnár Albert (Oppenheim: Levinus Hulsius örökösei–Hieronymus Galler, 1612), RMNy 1037. ¶ 51. A margón: Anno MDCVI gravissime decubueram cum coniuge eo morbo. Me meamque D. D. Ioh. CVNO et D.D. Leonhard Doldius curarunt, μυριοχάριτες τῷ θεῷ σωτῆρι: χάριτες τοῖς ἰατροῖς, πολλῶν ἀνταξίοις ἄλλων ἀνδράσι. ¶ 52. A második „u" beillesztését Molnár kézírással jelölte. ¶ 53. Az „r" törlését Molnár kézírással jelölte.

Qui nunc morte iaces peremtus? Eheu!
Saltim Rellligioque Fasque functo
Pauca haec dicere me iubent voluntque,
Gratum cernere quo queas me, adempta
Ut iam lumina sint Tibi atque ocelli.
Aureis nunc tibi cum fient ademptae
Isthaec dicere me volunt iubentque
Saltim Rellligioque Iusque functo
quae exaudire queas, profecta grata
Certe a mente, manu atque corde grato,
CVNO, NORIACAE Galenus vrbis.

Accipe, MOLNARE, Pannonicae linguae illustrator, et Pannoniae tuae lumen splendidissimum, Germaniae delicium nostrae, o ALBERTE, accipe Phaleucos breues, non nimis venustos, nec nimis rotundos, neque nimis politos. Meliores, obsecro des, iubeo imperoque versus. (Potes enim, cui Apollo Musaeque in vota descendere olim) edas licet, quae tu dabis, meos versiculos premas. Debes PUBLICE MANIBUS piis Amici longe optimi et iam heredibus eius debes, filiis, e quibus natu maximus Monpessuli medicinae operam nauat gnauiter.
Vale, Norimb. MDCXI.
Tuus ex fide fida
GEORG. REMVS D.

O felix obitus! Quorum iunctissima corda,
Nec solui aerumnis, sed neque morte queant.
Concordes animae, parili pietate nitentes,
Vnanimi ardentes semper amore Dei.
Vitam nunc demum laetantes cernitis illam.
In vestro cuius pectore fulsit amor.
Vos tenet aula nitens, nos territat horrida tellus.
Vos beat alma quies; nos premit omne malum.
Vixistisque satis virtuti, et viuere Christo,
Exemplo nostis vos docuisse alios.
Hospitio o quoties peregrinum me recreastis!
Vestra domus miseris grata columna fuit.
Spiritus hic Christi suaues spiravit odores,
Familiaeque piae munera multa dedit.
Hinc dulces gnati patria virtute corusci,
Moribus exculti literulisque bonis.
Hos pie Christe, diu serues et dotibus ornes,
Cunoniaeque domus subrige grande decus.

Quod pietas iubet, et tua mandat epistola Reme,
Accinui vt potui, consule, quaeso, boni.

Tuae Clar. addictissimus
ALBERTVS MOLNAR
Szenciensis, scripsi Hanouiae, Mense Martio

Hanoviae,
Typis Thomae Willeriani, anno MDCXI.

Clarissimo Viro Dn. M. Georgio Mauritio amico suo magno honoris et amoris ergo mittit Molnar[54]

Gyászversek
a jeles és kiváló férfiúnak, Johann Cuno úrnak, Nürnberg városa tudós főorvosának a halálára, akit általános gyász kíséretében 1610. december 15-én, egy napon temettek el Nürnbergben drága feleségével, a tisztaéletű Catharina Haug asszonnyal

Tiszteletes, híres és tudós Molnár Albert úr, hőn szeretett barátom!
Úgy van, amiképpen írtam: meghalt és eltávozott körünkből doktorunk, JOHAN. CUNO, városunk Hippokratésze, akit ÁLTALÁNOS GYÁSZ mellett drága feleségével együtt temettek el. Irántuk érzett hálám jeléül írtam gyorsan ezeket a hendekasyllabusokat, hogy tedd a magad csiszolt verssorai mellé, hogyha más elfoglaltságaid mellett erre lehetőség adódik. Rászolgált erre e férfiú istenfélelme, és bizony ennél többet is érdemel. Megadjuk hát azt, amit tudunk akkor, amikor akarjuk, másként nem lehet.

A nemes és tudós férfiúnak, Georgius Remus úrnak, augsburgi patríciusnak, a nürnbergi dicső senatus tanácsosának és jeles ülnökének, támogatómnak és jó barátomnak szívélyes üdvözletem küldöm.

Oh jaj, nagyon gyászosan fest a félig lepusztult világ!
Örömünk végérvényesen eltemetve fekszik.
Ha valami örömteli ragyog ránk, azt hamarosan hatalmas
[bánat dönti romba.

¶ 54. Molnár Albert kézírásos dedikációja

CUNO, Nürnberg városának Galenusa:
O CUNO, aki megakadályoztad,
hogy emberek sok miriádja
városon és vidékeken a Styxbe kerüljön,
és engem is [megmentettél],
amikor utolért a gyengeséget okozó kór,
a halálos végzettel fenyegető végtagbénulás.[55]
S most elragadott [Téged] a halál? Ó, jaj!
Akárcsak az Istenfélelem, az isteni törvény is
azt parancsolja, és azt akarja,
hogy ezt a néhány szót elmondjam Neked halálodban,
amikor már kihunyt szemed világa,
hogy ebből tudjál hálásnak látni engem.
S most, amikor hallásod is elvétetett,
ezek elmondását akarja és parancsolja
az Istenfélelem és az isteni törvény,
hogy tudd kihallani belőlük
az elméből, kezemből és hálás
szívemből jövő háládatosságomat.
CUNO, NÜRNBERG városának Galenusa!

Fogadd el, MOLNÁR, a pannon nyelv megvilágítója és Pannóniád fénylő fáklyája, a mi Germániánk kedvence, ó, ALBERT, fogadd el a rövid phalaekoszi sorokat, amelyek nem túl szépek, nem is túl kerekek, nem túl kimunkáltak. Kérlek, megparancsolom és felszólítalak arra, hogy jobb verset készíts. (Hiszen képes vagy erre, mivel Apollo és a Múzsák egykor kérésedre leszálltak [rád].) Ha ki lehet adni, amit írsz, az én verssoraimat is nyomtasd ki. NYILVÁNOSAN tartozol ezzel e messze legderekabb Barát kegyes SZELLEMÉNEK és örököseinek, fiainak, akik közül a legidősebb Montpellierben serényen tanulja az orvostudományt.

Isten Veled, Nürnb. MDCXI.

Hűséges híved,
GEORG. REMVS D.

Minden nap keserűt elegyít az édeshez.
Ezt bizonyítja, nagy Remus, leveled,
amelyet sóhajtozva írtál a nürnbergi Pindoszon.
Elbeszélve, hogy meghalt Nürnberg város Galenusa,
aki mesterségével képes volt másokat gyógyítani.
Meg tudta szüntetni tudásával a betegségek Lernáját,
és félholott embereket keltett életre.
De most holtan fekszik ő, és drága hitvese is
férjével együtt, oh jaj, eltemetve hallgat!
Ó, boldog halál! Az ő összeforrt szívük nem tud
elválni sem a nyomorúságokban, sem a halálban.
Egy lélekkel, ugyanarra a kegyelemre támaszkodva,
mindig ugyanazzal a szeretettel égve Isten iránt
most végre örvendezve meglátjátok azt az életet,
amelynek szeretete ott tündökölt a szívetekben.
Tietek a ragyogó palota, minket meg a borzalmas föld rémiszt,
Titeket boldog nyugalom örvendeztet, minket mindenféle
[baj sújt.
Erényesen éltetek, és példaadásotokkal minket
és másokat is meg tudtatok tanítani Krisztusnak élni.
Ó, hányszor felüdítettetek vendégszeretetetekkel engem, a
[vándor peregrinust.
Házatok kedves támasz volt az elesettek számára.
Krisztus lelke illatozott itt édes illatot,
és az istenfélő családnak sok ajándékot adott.
Innen atyai erénnyel, nemes erkölccsel
és jó tudománnyal tündöklő kedves gyermekek
[származtak].
Áldott Krisztus, őrizd meg sokáig és jutalmazd őket
[adományaiddal,
Növeld a Cuno ház nagy dicsőségét!

Amit a kegyelet és a te leveled kíván, Rem,
Elénekeltem, ahogyan tudtam, kérlek, fogadd jó szívvel!

Ékességed odaadó híve,
SZENCI MOLNÁR ALBERT
Hanauban, március hónapban írtam

Hanauban,
Thomas Villiers betűivel, az MDCXI. évben

A nevezetes Georgius Mauritius magister úrnak, jó barátjának küldi tisztelete és szeretete jeléül Molnár.

¶ 55. A margón: 1606-ban ezzel a nagyon súlyos betegséggel estem ágynak feleségemmel együtt. Engem is és nőmet is Joh. Cuno doktor úr és Leonhard Doldius doktor úr gyógyított meg. Ezer hála a megmentő Istennek, hála az orvosoknak, a sok mással felérő embereknek. Leonhard Dold (Doldius) (1565–1611) Bázelben tanult és lett orvosdoktor, majd 1594-től haláláig Nürnbergben praktizált.

Szentmártoni Szabó Géza

Lappangó és töredékes könyvek, avagy elveszett és hiányos szövegek a 16. századi magyar irodalomban

Az idén ősszel lett éppen száz esztendeje annak, hogy hosszú lappangás után előkerült Bornemisza Péter (1535–1584) korábban csak említésből ismert Electra-fordítása, amely 1558. octavo calendis Iunii, azaz május 25-én, Bécsben jelent meg. A kis könyvecske először akkor bukkant föl a teljes ismeretlenségből, amikor Kapronczai Ádám (1744–1786) bécsi nyomdásztanuló 1778. július 17-én, Benkő Józsefnek küldött levelében leírta e könyv pontos címét.[1] Ez az utóbb elkallódott példány Kollár Ádámnak (1718–1783), a bécsi királyi könyvtár igazgatójának birtokában volt;[2] tőle kerülhetett Bessenyei György (1746–1811) kezébe, aki 1779-ben két részletet közölt belőle *A Holmi* című folyóiratban, az alábbi szavakkal: „Hiszed-é, ha mondom, hogy ezerötszázba már Pesten Sofoklésnek tragédiáját, mely magyarra Bornemissza Péter deák által fordíttatott, jádzották? Elhiheted, mert a munka, nyomtatásba megvan nálam, melyből némely helyeket, a régi magyar írás módja szerint, mint e munka is nyomtatva van, ide feljedzek”.[3]

Bessenyei nem értékelte sokra ezt a művet, hiszen az *actus prima*, *scena prim*ából és *secund*ából közölt részletekről ezt írta: „Ha Bornemisza Péter velünk tanácskozhatott volna, adhattunk volna talán néki a mai magyarságból valamit, mely magyarázhat vala ily formán.” Ugyanő páros rímű tizenkettesekben verselte meg az általa idézett részletek tartalmát.

Nádasdy Lajos (1913–2014) egyik meggyőzőnek látszó írásában Ányos Pál (1756–1784) 1778. július 14-én kelt, Kreskay Imrének (1748–1811) küldött verses levelét elemezve azt bizonygatta, hogy Bornemisza *Electrá*ját, a Bessenyeinél megfordult példányt felhasználva, akkoriban színpadra is vitték.[4] Ezt a sokáig elfogadott vélekedést 2008-ban Jankovics József (1949–2021) és Schiller Erzsébet (1964) cáfolta meg.[5] Ők tisztázták azt, hogy amikor Ányos Pál egy álbarátságról szóló színjáték kapcsán a Bornemisza nevet említette meg levelében, akkor valójában nem a 16. századi szerzőre utalt, hanem egy 18. századi kortárs íróra, a Déván élő Kászoni Bornemisza János (1734–1810) Hunyad vármegyei főispánra, illetve annak 1777-ben Kolozsvárott kiadott drámájára.[6] Úgy látszik tehát, hogy a 18. század végi írástudók ízlésétől eléggé távolt állt a 16. századi magyar irodalom. Hagyták is elveszni a szerencsésen előkerült, addig teljesen ismeretlen tragédiát. A továbbiakban csupán a bibliográfusok tartották számon az elkallódott könyvet. Száznegyvenöt esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Bornemisza munkája újból előkerüljön.

Ferenczi Zoltán (1857–1927), a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója, 1923. szeptember elsején, Herman Anders Krüger (1871–1945) gothai könyvtárigazgató leveléből értesült az ott felfedezett könyvről. Az *Electra* ezen egyetlen fennmaradt példányának címlapján olvasható Georg Tanner (1520–1581), a bécsi egyetemen ógörögöt oktató jogászprofesszor jegyzete: „Electra Sophoclis a Petro Abstemio Pestino, Georgii Tannerii auditore, Ungarico idiomate reddita”, azaz: Sophocles *Electrá*ja Pesti Bornemisza Péter, Georg Tanner hallgatója által magyar nyelvre fordíttatott.

¶ 1. Szabó Károly, „XV. és XVI. századbeli magyar nyomtatványok, melyeknek jelenleg egy példánya sem ismeretes”, *Magyar Könyvszemle* 1, 2. sz. (1876): 68. ¶ 2. Bán Imre, „Bornemisza Péter *Electrá*ja Kollár Ádám könyvtárában”, *Könyv és Könyvtár* 7, 2. sz. (1969): 75–77. ¶ 3. [Bessenyei György], *A Holmi* (Béts, 1779), 106–111. – Bessenyei György, *A Holmi*, szerk. Bíró Ferenc (Budapest, 1983), 248–250. ¶ 4. Nádasdy Lajos, „Bornemisza *Magyar Elektrá*ja magyar játéknéző helyen 1778-ban”, *Irodalomtörténet* 59, 2. sz. (1977): 454–460. ¶ 5. *„Higgy, remélj, szeress!” Ányos Pál versei, szépprózai írásai és levelei,* szerk. Jankovics József és Schiller Erzsébet, utószó Jankovics József (Veszprém: Művészetek Háza, 2008), 105, 212; Demeter Júlia, „Ányos Pál és a »célerányos nemzeti játékszín«”, *Iskolakultúra* 23, 3–4. sz. (2013): 69–70. ¶ 6. Bornemisza János, *Szomorú játék: Igaz hitét megvető léleknek szabados élete* (Kolozsvár, 1777); Ferenczi Zoltán, *A kolozsvári színészet és színház története* (Kolozsvár, 1897), 279–280.

A kolligátumban fennmaradt példányról nagyon hamar hasonmás kiadást készítettek. Ferenczi már 1923 novemberében megírta az utószót az 1924-ben megjelent könyvhöz.[7] Az évforduló kapcsán érdemes számba venni a régi magyar irodalomban mindazokat az ismert veszteségeket, amelyek miatt bizonyos irodalmi szerzeményeket teljesen nélkülözünk, vagy fájó hiányokat tapasztalunk még a kánonban előkelő helyen álló szövegekben is. Felmérhetetlen viszont az a veszteség, amely a még említésben, vagy könyvjegyzékekben sem szereplő, elveszett műveket illeti. Vannak olyan lappangó, vagy hiányos könyvek is, amelyeknek idővel előkerült a teljes példánya, reményt adva a jövőben várható felfedezésekre is. A továbbiakban néhány kiragadott példával kívánom illusztrálni a régi magyar könyvek és kéziratok hányatott és néha kalandos sorsát.

Az előbbiekben már említett 18. századbeli érdektelenség fájó példája Ráday Gedeon (1713–1792) esete Balassi Bálint verseinek kéziratával.[8] Ráday Gedeon az apjától, Ráday Páltól örökölt könyvtárát nagy buzgalommal bővítgette. Gazdag bibliotékája előbb a Nógrád vármegyei Ludányban (ma Ludányhalászi), majd az 1755–1760 közt átépített péceli kastélyban kapott helyet. A gyűjteshez sok embert mozgatott meg. Ráday egyik ügynöke, egy bizonyos Szentpéteri Hodor József, 1760. május 10-én, éppen Sárospatakról küldött egy kéziratot Ludányba, amelyről a latin nyelvű kísérőlevélben ezt írta: „Nunc mitto Valentini Balassa M[anu]S[criptum], quod utrum fuerit ejus, patebit pag[ina] 135., ubi ad calcem hoc habet: Itt rekedett bé az Balassa Bálint filemiléje etc. Si auctoris fuerit foetus, fiet de quo mihi gratulabor", azaz: Most küldöm Balassa Bálint kéziratát, hogy vajon az övé volt-e, az kiderül majd a 135. lapon, ahol a lap alján ez áll: Itt rekedett bé az Balassa Bálint filemiléje. stb. Ha e szerző szüleménye volt légyen, hadd örvendezzek azon.

Valószínűleg erről a Hodor József által küldött manuscriptumról emlékezett meg évtizedek múlva Ráday Gedeon, amikor Horányi Elek *Memoria Hungarorum et provincialium* című, 1775-ben Bécsben kiadott magyar írói lexikonának Balassi Bálintról szóló részéhez ezt a hozzászólást írta valakinek: „Sokkal több versei vagynak – úgymond – Balassának, mint azmelyek ki vagynak nyomtatva, kivált világi és szerelmes versei, úgy hogy azok, ha kinyomtatódnának, két annyit is tennének. Nékem volt ez manuscriptumban, Barakonyi László keze írásából; de vagy eltévelyedett, vagy elidegenítették tőlem, mert nem találom. Barakonyinak magának is voltanak azon volumenben versei, többnyire szerelmesek. Az *Nyúl éneke* is Barakonyié. Szécsi Máriának is volt ottan három éneke, melyet Murány várában csinált."[9]

A kéziratok és könyvek elkallódásáról másutt is nyilatkozott Ráday. A 19. század elejétől már nagyobb érdeklődés mutatkozott a régi könyvek iránt. Kazinczy Ferenc (1759–1831) kinyomozta, hogy hol lelhető fel Sylvester János (1504 k.–1552) addig csupán említésekben szereplő, 1539-ben Sárvárott kiadott *Gramatica Hungaro Latinája*. A hajdan Sinai Miklós (1730–1808) debreceni professzor birtokában lévő egyedüli példányt Kazinczy 1808-ban lemásoltatta.[10] Erről a könyvről, lappangása idején tévesen azt hitték, hogy azt Janus Pannonius írta.

A reformátor Ozorai Imre által írt, *Az Christusrúl és az ő egyházárúl, esmet az Antichristusrul és az ő egyházárúl* című könyvből 1975-ben került elő Prágában egy teljes példány.[11] Ekkor derült ki, hogy az addig ismert csonka kötet végén kézzel írt hamísítás volt az 1535-ös évszám, mert az valójában 1550 körül jelent meg.

Borsa Gedeon (1923–2022), négy évszázadnyi lappangás után, 1975-ben ép példányt fedezett fel Huszár Gál 1560-as énekeskönyvéből a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban.[12] Ugyanekkor és ugyanott viszont csak a címleírását találta meg a mindmáig hiányos példányokban fennmaradt *Hoffgreff*-énekeskönyvnek, amelynek valódi címe ez volt: *Históriák, melyeket a Szent Bibliából néminemű tudós es istenfélő férfiac énekekbe szerzettenek az együgyű keresztyéneknek tanúságokra es vigasztalásokra, Kolozsvárba, 1556. Hoffgreff.*[13]

Gallen János kassai könyvkereskedő 1583-ból fennmaradt hagyatéki leltárjegyzékéből a 19. század vége óta lehetett tudni arról, hogy volt egy magyar nyelvű Euripidész-fordítás a 16. században: „Bücher in octavo: [...] Tragedia Eurip[idis], ungrisch, VI ex[emplaria], den[arii] 59."[14] Az irodalomtörténeti kézikönyvben Varjas Béla (1911–1985) is érdemesnek tartotta megjegyezni, hogy „híradás van egy elveszett magyar nyelvű Euripidész-fordításról is, amely feltehetően ugyancsak a reformáció szája íze szerint tolmácsolta az ókori szerző darabját."[15] Ennek az elveszett könyvnek a töredékét ugyancsak a már említett Borsa Gedeon fedezte fel Brassóban, 1996 júliusában.[16] Kiderült, hogy ez a fordítás Euripidész Íphigeneia Auliszban című tragédiájának kicsiny részlete, amelyet Nagyszebenben 1583 előtt adtak ki. Az egykori könyvnek felerészben előkerült a C ívjelű füzete.[17] Ezeken a lapokon a drámának az a részlete szerepel, amelyben a Chorus, Agamemnon és Menelaus Iphigenia feláldozásának elkerülhetőségéről beszél, ezenközben a követ jelenti a lány érkezését a táborba. Egy valódi műfordítás részlete került elő, ám a rejtélyes szerző nem szóról szóra fordított, hanem a korabeli magyar nyelv sokszor nagyon ízes fordulataival élve azt a hatást keltette, mintha eleve magyarul íródott volna a tragédia. Az is bizonyosan megállapítható, hogy nem a görög eredetiből, hanem a Melanchthon-féle 1558-as Euripidész-összkiadás latin szövegére alapozva készült az ismeretlen szerző magyar fordítása.

Régi magyar drámai emlék Balassi Bálint *Szép magyar komédiája* is, amelynek lépésről lépésre való előkerülése jól szemlélteti a töredékesen előkerült irodalmi szövegek teljessé válásának időnként hosszú időt igénylő útját. A komédia néhány lapnyi töredéke egy könyvtábla tölteléke volt, ahonnan a bőrkötés lefejtése után, kiáztatással került elő. A 17. század eleji nyomtatványtöredék szövegéről Erdélyi Pál (1864–1936) 1899-ben állapította meg, hogy annak szerzője Balassi Bálint volt. Waldapfel József (1904–1968) 1937-ben azonosította a mű irodalmi mintáját, Castelletti *Amarilli*jét.[18] Iványi Béla (1878–1964) 1954-ben tette közzé Batthyány Ádám 1651. szeptember 17-én készült könyvjegyzékéből a komédia címleírását.[19] Végül 1958-ban egy szlovák kutató, Jan Mišianik, a *Fanchaly Jób-kódex*ben fellelte a komédia kéziratos, ám cím nélküli változatát, amely azonban sokban eltér a töredékben fennmaradt debreceni nyomtatvány szövegétől. A teljes példány még várja a szerencsés megtalálóját!

A mai napig csupán csekély töredéke van meg Sztárai Mihály *Comoedia de matrimonio sacerdotum* című hitvitázó drámájának, amely nem a feltüntetett hamis nyomdahelyen, Krakkóban, hanem Kolozsvárott jelent meg 1550-ben. A katolikus papok nőtlenségét gúnyoló könyv D-ívének néhány levelét Toldy Ferenc (1805–1875) egy 16. századi erdélyi nyomtatvány kötéstáblájából áztatta ki.[20]

A 19. században figyeltek fel arra a kutatók, hogy több hajdani nyomtatvány töltelék gyanánt felhasznált kisebb-nagyobb töredéke könyvtáblákban rejtőzködik. Ezek kutatásáról Borsa Gedeon 1975-ben írt hosszabb tanulmányt, amelyben ismertette a *Croesusról lydiaiaknak királyáról való históriá*nak azon kiáztatott lapjait, amelyek Joannes Manlius (1530 k.–1605) a Sopron vármegyei Keresztúrott, 1599-ben kiadott könyvéből maradtak fenn.[21] Ez a Hérodotosz nyomán szerzett, vélhetőleg terjedelmes históriás ének mindaddig teljesen ismeretlen volt.[22]

17. század eleji nyomtatványtöredékekben maradtak fenn a vélhetőleg még a 16. század során készült *Clitophon és Leucippe históriájá*nak részletei, amelynek csak első 71 strófája maradt egyvégtében épen. Ennek a könyvnek a címleírása is szerepel az említett, 1651-ben készült könyvjegyzékben: *„Igen szép história az görög Clitophonnak és Leucipének egymáshoz való hívséges szerelmükről."* A magyar históriás ének forrása Akhilleus Tatios Kr. u. 3. századi alexandriai görög író nyolc könyvből álló, feletébb cselekményes és terjedelmes szerelmi kalandregénye, amelyet először latin fordításban adtak ki 1554-ben Bázelben.[23] Ha a verses magyar fordítás egészében meglenne, ez volna a leghosszabb epikus szöveg a régi magyar irodalomban.[24] A regény hősnőjére Balassi Bálint is utalt

¶ 7. Bornemisza Péter, *Tragoedia Magiar nelvenn, az Sophocles Electrajabol, Bécs, 1558 (RMK I, 35 – RMNy 144)*, utószó Ferenczi Zoltán (Budapest, 1924). ¶ 8. Szentmártoni Szabó Géza, „Balassi verseinek Rádayféle kézirata", *Irodalomismeret* 12, 3–4. sz. (2001): 128–129. ¶ 9. Gyarmathi Balassa Bálint, *Költeményei: A Radvánszky-codexben foglalt énekekkel kiegészített első teljes kiadás*, szerk. Szilády Áron (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1879). ¶ 10. Bartók István, „Sylvester és Servestanus: Adalék a kora újkori német–magyar kulturális kapcsolatok történetéhez", in *Acta historiae litterarum Hungaricarum*, szerk. Font Zsuzsa és Keserű Gizella, Tomus 29 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006), 33–40. ¶ 11. Holl Béla, „Ozorai Imre vitairatának kiadásairól", *Magyar Könyvszemle* 92, 1–2. sz. (1976): 156–170. ¶ 12. Borsa Gedeon, „Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve", *Irodalomtörténeti Közlemények* 80. 3. sz. (1976): 367–377. ¶ 13. Borsa Gedeon, „Pótlások és kiigazítások a »Régi Magyarországi Nyomtatványok« (RMNy) első kötetéhez. III", *Magyar Könyvszemle* 92. 3. sz. (1976): 284–286.

¶ 14. J. Kemény Lajos, „Gallen János kassai könyvkereskedő hagyatéka 1583-ból", *Magyar Könyvszemle* 12, 1–6. sz. (1887): 136–138. ¶ 15. Klaniczay Tibor, szerk., *A magyar irodalom története 1600-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 361. ¶ 16. Borsa Gedeon, „Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása", *Magyar Könyvszemle* 114, 1. sz. (1998): 44–48. ¶ 17. Szentmártoni Szabó Géza, „Euripidész magyar fordítása a 16. század második feléből", *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 225–239. ¶ 18. Waldapfel József, „Balassi, Credulus és az olasz irodalom (Második közlemény)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 47 (1937): 260–272. ¶ 19. Iványi Béla, „Néhány adat Balassi Bálint életéhez és műveihez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 58 (1954): 415–417, 416. ¶ 20. RMNy 88. ¶ 21. Borsa Gedeon, „Nyomtatványok Manlius kötéstábláiban", *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1972), 165–203. ¶ 22. Orlovszky Géza, szerk., *Régi magyar költők tára, új folyam, XII: XVI. századbeli magyar költők művei, 1587–1600 (Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek)* (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 233–239, 663–665. ¶ 23. Achilleus Tatios, *Leukippé és Kleitophón története*, ford. Szepessy Tibor (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2014). ¶ 24. Orlovszky Géza, *Régi magyar költők tára...*, 339–357, 691–696.

30. számú, a közismert szerelmi tartalmú történeteket példaként felsoroló versében, amely szerint az „Igaz szerelmű Leucippét nyavalyára" vitte a szerelem.

16. század végi, töredékes nyomtatvány tartotta meg az 1587-ből való *Effectus Amoris* című szerelmi história egyharmad részét.[25] A Cegei Névtelennek elnevezett ismeretlen szerző Zariadres és Odatis történetét a Kr. u. 2. század végén élt görög Athenaios *Bölcsek vacsorája* című művének 1556-ban Bázelben kiadott, Natale Conti-féle latin fordításából merítette.[26] A záró strófák egyikében a szerző utalást tett egy Boccaccio által a *Decameron*ban elmondott történetre:

> „Mit cselekedék Cymon Cypseussal,
> Elragadá lányát Iffigeniát,
> Erőszakkal elvövé szeretőjét,
> Egy menyegző nép ellen szép mátkáját."

*Cimone és Efigenia históriájá*nak bizonyíthatóan volt magyar nyelvű verses feldolgozása, hiszen a *Lugossy-kódex*ben (103a) Enyedi György *Guisquardus és Gismunda* című, 1574-ben szerzett históriájának nótajelzése utal rá: *Nota Cimonis*.[27] Boccaccio ezen novellája azáltal vált Európa-szerte népszerűvé, hogy a 15. század második felében Filippo Beroaldo (1453–1505), majd 1502-ben a német humanista Heinrich Bebel (1472–1518) elégikus formában latinra fordította.[28] Az utóbbi címe is sokatmondó: „Elegia Cimonis stulti, qui ex amore factus est prudentissimus", azaz: Az együgyű Cimon elégiája, aki a szerelem által vált felettébb eszessé. A *Dekameron*ban az ötödik nap első novellája a ciprusi Cimone és Efigenia szerelmének és házasságának történetét mondja el. A paraszti munkát végző, bárdolatlan Cimonét a forrásnál alvó szép leány megpillantása és az ebből támadt szerelem ösztönzi arra, hogy kiművelje magát. Cimone Cipseus leányát, Efigeniát hajón megszökteti; Rhodosban börtönbe kerül, ahonnan Lisimaco kiszabadítja; ezt követően annak segítségével elrabolja Efigeniát és Cassandrát menyegzőjük napján; Krétára szöknek; és minekutána mindegyik feleségül veszi kedvesét, hazahívják őket.

Balassi Bálint a *Szép magyar komédia* prológusában, a szerelem hasznait felsoroló érvei közt, erre a történetre hajazó utalást is tett: „Ha penig tompa elméjű, ottan elmélkedik, mint járjon, s mint szóljon, szép verseket szerezzen, kivel magának szeretőjénél kedvet lelhessen. Az félékent penig mi tészi bátorrá, midőn csak egy szemben lételért, vagy egy távol való beszélgetésért is, oly veszedelemre, szerencsére ereszti magát, ki életében s tisztességében jár? Ha azért ilyen az jó szerelem, hogy erőseket bátorít, bolondokot eszesít, resteket meggyorsít, részeget megjózanít, miért alázzuk, szidalmazzuk szegént?"

A kutatók által publikált könyvtárjegyzékekben is több olyan cím bukkan fel, amelyek ma már ismeretlen műveket rejtenek. Batthyány Ádám már említett 1651-es könyvtárjegyzékében szerepel egy elveszett komédia címe is: *Igen szép comedia egy neve titkolt ártatlan római császárnérúl*.[29] Kovács Zsuzsa (1953) véleménye szerint a levágott kezű lány, avagy a Manekine története címen elterjedt mese vezet el a cím mögött rejlő komédia feltételezhető tartalmához. Az ártatlanul üldöztetést és szégyent elszenvedő nő történetének egyik változatát használta fel Hans Sachs (1494–1576) 1551-ben szerzett, öt felvonásos, 826 verssoros drámájában, amelynek címe feltűnő hasonlóságot mutat az ismeretlen magyar komédia címével:[30] *Ein' Comedi' mit vierzehn Personen, die unschuldig' Kaiserin von Rom,* und hat 5 Actus.[31]

Végül egy példányból nem ismert könyvet hozok szóba. Karol Estreicher *Bibliografia Polska* című, 1938-ban megjelent könyvészetében szerepel egy érdekes hungarika, amelyet a magyar kutatók nem vettek észre: „Wesselini Franciszek: *A bálványozásról való könyvecske, kivel a római anyaszentegyház oltalmazza magát a sok mennyező féléktől, mikor vádolják őket bálványozóknak lenni*".[32] A lengyel bibliográfus apró hibákkal közölt címleírása szerint a lappangó könyvecske 1585-ben, Krakkóban, „in officina Lazari", azaz a tudós Jan Januszowski nyomdájában, negyedrét formátumban jelent meg. A cím alapján úgy látszik, hogy a szerző a korabeli mennyezők, azaz a templomfestők tevékenységét kívánta szabályozni a katolikus egyház érdekében. A mennyező mesterségét a nevében őrző Mezőlaki Menyező Mihály a 16. század elején a Zala megyei Nagykapornakon a bencés apátsági templom belsejét festette ki. A későbbiekben a kazettás famennyezetek festőit nevezték mennyezőnek.[33]

Ezt a címleírást egy érdekes adattal tudjuk kiegészíteni. A könyv szerzője, a krakkói királyi udvarban hivatalt viselő Wesselényi Ferenc (1554–1594) 1584. december 30-án levelet írt egy bizonyos kiadásra előkészített könyvről a kolozsvári jezsuita kollégiumban tartózkodó Leleszi Jánosnak (1548 k.–1595), az első erdélyi jezsuitának, Báthory Zsigmond (1572–1613) nevelőjének: „Epistola Francisci Wesselényi ad Patrem Ioannem Leleszi de libro quodam edendo".[34] A csak a Veress Endre (1868–1953) által készített latin nyelvű regesztából ismert levélben, vélhetőleg a következő esztendőben, Krakkóban kiadott, a bálványozásról szóló könyvecske tervéről eshetett szó.

A katolikus Wesselényi Ferenc ifjúkorától Báthory István szolgálatában állt. 1576-ben ment ki Lengyelországba, ahol udvari kamarásként Báthory István legbizalmasabb embere lett. Részt vett a király hadjárataiban. 1582. május 13-án, a krakkói Wawelban vette feleségül Kornyáti Bekes Gáspár (1530–1579) özvegyét, Szárkándy Annát (1558 k.–1604). Felesége révén jutott hozzá a Krakkó főterén álló Bárányos házhoz és Lanckorona birtokához. 1583-ban szerezte meg Dębno várkastélyát, ahol 1590-ben Balassi Bálint vendégeskedett. 1584. március 6-án, Vilnában kapta adományként Báthorytól a szilágysági Hadadot és Zsibót. 1590. április 7-én III. Zsigmond királytól lengyel indigenatust nyert. Bármennyire is ismert történelmi személy volt Wesselényi Ferenc, vele kapcsolatban soha nem merült fel korábban, hogy író is lett volna. Ez az egyedi példa is jól érzékelteti, hogy teljesen ismeretlen művek is felbukkanhatnak napjainkban is.

Jóllehet több mint száz éve ismertette Ferenczi Zoltán a 17. század végén összeírt *Petrovay Miklós-énekeskönyv*et,[35] mégis megbújt benne egy históriás ének, amelyet a tatárjárásról szóló tartalma és címe miatt, a legutóbbi időkig Temesvári János deák 1571-ben, Dézsen készült művének véltek.[36] 2015-ben Schelhammer Zsófia (1990) vette észre, hogy az ismeretlen szerzőjű, mindeddig lappangó, terjedelmes történeti ének egyáltalán nem azonos Temesvári munkájával.[37] Ugyanő 2018-ban ki is adta ennek a *Béla királynak a pogány tatár hámokkal való viadaljáról, szép história* című, 1570-ben, „Keresztelő Szent János innepiben" szerzett históriás éneknek a teljes szövegét, amelynek Rogerius mester (1200 k.–1266) *Siralmas éneke (Carmen miserabile*) volt a forrása.[38]

Több, sok kiadást megért könyvnek éppen azért nincs már fennmaradt példánya, mert népszerűségük miatt ronggyá olvasták őket. A külföldre került magyar könyvek több eséllyel maradtak fenn, hiszen azokat olvasatlanul feltették a könyvespolcra. Ez történt az *Argirus* históriájával is, amelynek egy idő után már csak a Piskolti István (1748–1805) által 1781-ben jelentősen átírt változatait nyomtatták újra meg újra.[39] A Gergei Albert által a 16. században szerzett eredeti szöveget Stoll Béla (1928–2011) csak több töredékes forrásból, azaz hiányos kéziratokból és könyvtáblából kiáztatott nyomtatványok töredékeiből tudta rekonstruálni.[40] A história egyik legépebb, teljes terjedelmű szövege az 1720-as években, Nürnbergben jelent meg. A példányt Borsa Gedeon lelte fel Münchenben.[41]

¶ 25. Uo., 59–68, 607–611 *(Az szerelemnek ereje, kit Athenaeusból magyar rithmusba szerzettenek, atyáknak, anyáknak tanúságokra, mense Iulio Anno Domini 1587).* ¶ 26. Athenaei *Deipnosophistarum libri XV.*, ford. Natalis de Comitibus (Velence, 1556). ¶ 27. Dézsi Lajos, „Egy elveszett magyar verses Boccaccio-novella", *Irodalomtörténet* 2 (1913): 257–259. ¶ 28. Ioannes Boccaccius, *Fabulosae historiae tres de amore* (Argentorate: Jac. Kammerlander, 1536); Henricus Bebelius, „Elegia Cimonis denuo emendata", in Heinrich Bebel, *Haec Bebeliana opuscula nova: Epistola [...] de laudibus [...] veterem Germanorum* (Strassburg, 1508). ¶ 29. Herner János és Monok István, szerk., *A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése* (Szeged: József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1983), 268–273. ¶ 30. Kovács Zsuzsa, „»Igen szép comedia egy neve titkolt ártatlan római császárnérúl.« Egy elveszett régi magyar dráma nyomában", in Csörsz Rumen István, szerk., *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára* (Budapest: reciti, 2010), 369–371. ¶ 31. Hans Sachs, *Werke, Bd. VIII.*, szerk. Adelbert von Keller (Tübingen, 1874), 131–160. ¶ 32. Szentmártoni Szabó Géza, „Wesselényi Ferenc ismeretlen könyvecskéje 1585-ből (Pótlás az RMNy-hez)", *Magyar Könyvszemle* 125, 4. sz. (2009): 361–362; Szentmártoni Szabó Géza, „Wesselényi (I.) Ferenc", in Kőszeghy Péter, főszerk., Tamás Zsuzsanna, szerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor* (Budapest: Balassi Kiadó, XIII, 2012), 40–41.

¶ 33. Zolnay László, *Kincses Magyarország:* Középkori művelődésünk történetéből (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1978), 453 (a 2. jegyzet Menyező Mihályról); Erdélyi László és Sörös Pongrác, szerk., *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* (Stephaneum Nyomda: Budapest, 1912), 283. ¶ 34. Veress Endre, szerk., *Jézus Társasága évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről 1579–1613* (Veszprém, 1921), 245, 270. (A Leleszi Jánosnak küldött levél lelőhelye: In archivo episcopatus Albensis Transylvaniae in Gyulafehérvár.) ¶ 35. Ferenczi Zoltán, „Petrovay Miklós énekeskönyve", *Irodalomtörténeti Közlemények* 26 (1916): 201–219. ¶ 36. *Régi magyar költők tára, VIII: XVI. századbeli magyar költők művei, 7, 1566–1577*, közzéteszi Dézsi Lajos (Budapest: MTA, 1930), 178–200, 468–469. ¶ 37. Schelhammer Zsófia, „Egy ismeretlen 16. századi história a tatárjárásról a Petrovay-énekeskönyvben", *Magyar Könyvszemle* 131, 3. sz. (2015): 312–315; Schelhammer Zsófia, „Nyilvánosan elveszve", in Etlinger Mihály, Markó Anita, Pálfy Eszter, Szatmári Áron, Virág Csilla és Vrabély Márk, szerk., *Tév/hit: Tévedések és tévesztések a régi irodalomban* (Budapest: reciti, 2018), 41–49. ¶ 38. Schelhammer Zsófia, „Ismeretlen szerző: *Béla királynak a pogány tatár hámokkal való viadaljáról szép história*", *Verso* 1 (2018): 115–163. ¶ 39. Szentmártoni Szabó Géza, „Piskolti István", in Kőszeghy Péter, főszerk., Tamás Zsuzsanna, szerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor* (Budapest: Balassi Kiadó, IX, 2009), 199–200. ¶ 40. *Régi magyar költők tára, IX: XVI. századbeli magyar költők művei, 1567–1577,* szerk. Varjas Béla, Horváth Iván és mások (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 371–401, 572–579. ¶ 41. Borsa Gedeon, „18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben (Martin Endter kiadványai Magyarország részére)", *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1981), 381.

A nótajelzésekből is érdemes szemezgetnünk, elveszett históriás énekek és versek kezdősorait idézve. Csomasz Tóth Kálmán (1902–1988) összegyűjtötte az ismeretlen énekek nótajelzések révén fennmaradt kezdősorait.[42] Most csak kettőt hozok belőlük elő. Az 1566-ban megjelent *Váradi-énekeskönyv*ben, a 114. lapon, egy 4x8-as szótagszámú panaszéneknél ez az ad notam olvasható: „Dicséretes példát mondok, néktek asszonyi állatok". Huszár Gál 1574-es énekeskönyve pedig megőrizte a reformátor Dévai Mátyásról szóló elveszett históriás ének kezdősorát: „Magyar nyelven Mátyás vala az prédikátor".[43]

Stoll Béla a 17. századi szerelmi és lakodalmi verseket tartalmazó kötetben[44] összeszedte a legkorábbi 16. századi emlékektől kezdve az elveszett szerelmi versek kezdősorait, közöttük a Sárospatakon, az úr Gombos kertjében, 1577-ben szerzett *Euryalus és Lucretia* széphistória 1592-es kolozsvári kiadásának szép nótajelzését: „Időd szép virágát, termeted szépségét, szívem miért hirvasztod?"

¶ 42. Csomasz Tóth Kálmán, *Régi magyar dallamok t*ára I.*: A XVI. század magyar dallamai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 760–763. ¶ 43. Az „Emlékezzél, mi történék, Uram, mirajtunk" nótajelzése, in *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek és imádságok* (Komjáti, 1574), XIIIr. ¶ 44. *Régi magyar költők tára: XVII. század, 3, Szerelmi és lakodalmi versek*, szerk. Stoll Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 554.

Szatmári Áron

Nyomtatott irodalom kéziratban

Humanista poézis, időmérték és magyar ritmus Bogáti Fazakas Miklós 66. zsoltárában

„…ad ortus / solis ab Hesperio cubili"
(Horatius)

Az irodalomtörténet egyre nagyobb figyelmet fordít a médiumok használatának társadalomtörténetére, arra a folyamatra, ahogyan az íráshasználat nyomtatott és kéziratos változata elkülönülő irodalmi nyilvánosságokat hozott létre, magával vonva a műfajok, regiszterek, megszólalásmódok, íráshasználati stratégiák szétválását.[1] A költészet esetében e mediális kettősségnek metrikai vonatkozása is volt, ez alapján használta Horváth Iván a metrumszociológia kifejezést a 16. századi magyar nyelvű költészet történeti poétikai elemzésekor.[2]

A 16. századi magyar metrumkincs – Horváth Iván szerint – két, mediálisan és politikailag is elkülönülő kánonra osztható. Az arisztokratikus regiszter létmódja a kéziratosság volt, az ide sorolható költészet (az elsősorban Balassi Bálint nevéhez köthető szerelmi líra) pedig egészen más metrikai konvenciókat követett, mint a nyomtatásban is megjelenő populáris-hivatalos regiszter, és e kettő alig érintkezett. A Balassi-féle költészet jellemző versformája az összetettebb, hierarchizáltabb strófa és a zártság felé elmozduló, lírai kompozíció. Horváth Iványt idézem:

„a nyomtatásban is megjelent, nemcsak népszerű, hanem hivatalosnak is mondható versanyagból […] mily kevés volt metrikai hatással Balassira […]. Bizonyos elégtétellel állapíthatjuk meg, hogy a kontraszelekció, az elutasítás kölcsönös volt: a sokversű, tehát a költészettel nemcsak alkalmilag foglalkozó 16. századi költők közül Balassi volt az egyetlen, akinek nem jelent meg verse századában."[3]

Tanulmányom egy másik „sokversű, tehát a költészettel nemcsak alkalmilag foglalkozó 16. századi költőt" mutat be, akinek a legtöbb verse nem jelent meg nyomtatásban. Az antitrinitárius Bogáti Fazakas Miklós költészete azonban éppen a hivatalos-populáris regiszterhez kötődik: költői életműve zsoltárparafrázisokból és históriás énekekből áll. Ezek a műfajok a 16. századi nyomtatott költészet reprezentatív műfajai. Bogáti Fazakas metrikai kánonjából a Balassi Bálint szerelmes költészetét jellemző versszaktípusok teljességgel hiányoznak. *Psalterium Davidis* című zsoltárfordítása a nyomtatott-populáris regiszter metrikai konvenciót követi, egy olyan metrumideált, melyet az azonos rímek, az izometria, a narratív, vagyis „non-lyrique" képletek uralnak.[4]

Bogáti Fazakas költészetét abban a regiszterben helyezi el, melyet Szenci Molnár Albert a *Psalterium Ungaricum* előszavának verstani fejtegetéseiben – a „Kis Magyar" *De vulgari eloquentiá*ban – „köz mód"-nak nevez.[5] Bogáti Fazakas zsoltárkönyvfordítására a Szenci Molnár által kárhoztatott izorímelés és az azonos szótagszámú sorokból építkező strófák jellemzőek, ugyanakkor e metrikai viszonylatok közt a legnagyobb variabilitásra törekedett: kilencven különböző dallamot, körülbelül ugyanennyi versformát és majdnem százötven különböző nótajelzést használt fel.[6]

¶ 1. A magyar szakirodalomban lásd elsősorban a Tóth Zsombor által kijelölt kutatási irányt: Tóth Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667-1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: reciti, 2017); Tóth Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében: Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Humanizmus és reformáció 41 (Budapest: ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet, 2023). ¶ 2. Horváth Iván, „Magyar ritmus", *Alföld* 51, 2. sz. (2000): 3–21. ¶ 3. Uo., 14. ¶ 4. Szigeti Csaba, *Magyar versszak* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 83. ¶ 5. Szenci Molnár Albert, *Psalterium Ungaricum – Kis katekizmus (Herborn, 1607)*, tan. P. Vásárhelyi Judit, hasonmás kiadás, Bibliotheca Hungarica antiqua 46 (Budapest: Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2017), IIv. A népnyelvű költészeten belüli három mód elkülönítése kísértetiesen emlékeztet Dante művének hasonló fejtegetésére, noha a szakirodalom eddig nem mutatott ki közvetlen hatást Dante és Szenci Molnár között. ¶ 6. Bogáti Fazakas Miklós, *Psalterium: Magyar zsoltár*, szerk. Gilicze Gábor és [Szentmártoni] Szabó Géza, tan. Dán Róbert (Budapest: Magyar Helikon, 1979), 262; Szatmári Áron, „Szóbeliség, kéziratosság és a nyomtatott könyv Bogáti Fazakasnál", *Keresztény Magvető* 129 (2023): 206–219, 209.

Ha a kötet – és nem az egyes versek – szintjén megvalósuló variabilitást vesszük szemügyre, akkor mégiscsak találunk kapcsolódásokat Bogáti Fazakas és a Szenci Molnár által preferált költészet között.

A *Psalterium Davidis* szerzőinek tartott címadása szerint Bogáti Fazakas a zsoltárokat „különb-különb magyar ékes nótákra" fordította.[7] A szóhasználat érdekesen reagál Szenci Molnár pár évtizeddel későbbi fordításának címlapjára („*franciai nótáknak* és verseknek módjokra most újonnan *magyar* versekre *fordíttattak* és rendeltettek") és előszavára („ékesb verseket", „*különb* formán", „az zsoltárok százharminc *különböző nótákra* vadnak").[8] Mivel az előszó tanúsága szerint Szenci Molnár nem ismerte az első teljes, magyar nyelvű, verses zsoltárkönyvfordítást (Bogáti Fazakas pedig nem utalhatott a halála után kiadott műre), közös forrásvidéket, szellemi inspirációt kell feltételeznünk. A Bogáti-féle címben megjelenő „ékes" kifejezés mintha jelezné annak az irodalmi programnak a jelenlétét, amely fontosnak tartja az elokúció alkalmazását a népnyelvű, bibliai énekszerzés esetében is. Szenci Molnárnál a minta maga a genfi zsoltárkönyv Théodore de Bèze-ig visszavezethető zsoltárfordítási programja, melynek egyébként van 16. századi, magyar nyelvű recepciója: Balassi Bálint néhány zsoltárparafrázisa, illetve az Ó, Izrael, szerető népem… kezdetű tízparancsolat-ének.[9]

Programját tekintve talán nem is áll olyan messze Bogáti Fazakas fordítása Szenci Molnár humanista mintákat követő *Psalterium Ungaricum*ától, noha metrikai kánonját, felhasznált versformáit, irodalmi mintáit tekintve alig van átfedés a két költészet között. Tegyük fel, hogy a metrikai-poétikai regiszter megválasztása is programszerű volt Bogáti Fazakas részéről. A 16. század végén alkotó antitrinitárius teológus-költő a populáris regiszter használatában láthatta az esélyét annak, hogy a poétika és metrika terén megvalósuló *varietas* ellenére fordítása liturgikus vagy egyéb kegyességi funkciót is betöltsön, és a tágabb olvasóközönséghez is eljutva akár éppen az ő fordítása legyen a „Magyar Zsoltár".[10]

A *Psalterium Davidis* ennek ellenére nem vált a nyomtatott nyilvánosság részévé, aminek leginkább egyházpolitikai okai voltak. Bogáti Fazakas munkásságával szorosan kapcsolódott a páratlan szellemi teljesítményt felmutató erdélyi nonadorantizmushoz, és az irányzat mellett Dávid Ferenc bebörtönzése és halála után is kitartott. Így – más nonadorantista művekhez hasonlóan – a *Psalterium Davidis* nyomtatására nem nyílt mód sem Bogáti Fazakas életében, sem később.[11]

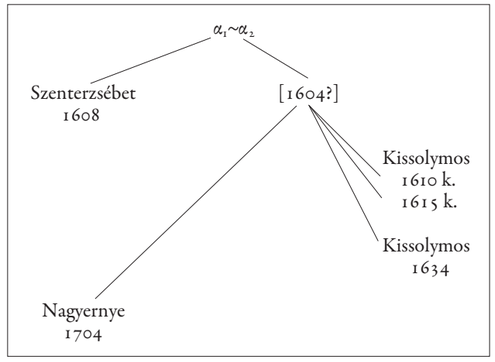
A kinyomtatás hiánya több fontos következménnyel járt. A nyomtatás nagyszámú identikus szövegváltozatot hoz létre, így az újabb kiadások vagy a nyomtatást követő kéziratos másolások általában valamelyik korábbi szövegváltozathoz gravitálnak, vagyis korlátozottak a kéziratos variancia lehetőségei (ezt a forrástípust hívja Pap Balázs kézirat$_2$-nek). Másrészt a nyomtatás általában letakarja, eltünteti, akár fizikailag is megsemmisíti a nyomtatottságot megelőző (Pap Balázs tipológiájában kézirat$_0$-nak nevezett) kéziratokat. A kéziratosság harmadik típusa (kézirat$_1$) nem egy köztes állapotot jelöl, hanem „olyan kéziratos állapotot, mely kizárólag kéziratokon alapul, vagyis a hagyományozódást nem szakítja meg egy, az öröklődést lényegesen hatékonyabbá tevő […] nyomtatott állapot".[12]

Ebből következik a Bogáti-filológia egyik sajátossága: mivel a *Psalterium Davidis* csak a szerző halála után másolt kéziratokban maradt fönn, és vélhetően a szerző életében nem volt esélye annak, hogy a művet kinyomtassák, így nem kizárható annak a lehetősége, hogy a szerzői kéziratköteg lezáratlan maradt, alkalmasint több szerzői változatot is tartalmazott. Sőt, erre több jel is utal: a szerzői átdolgozások a szöveghagyomány különböző pontjain bukkannak fel, mintha a lezáratlan kéziratkötegből a másolók alkalmilag hol az egyik, hol a másik változatot

¶ 7. Lásd a *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapját: Kolozsvár, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, MsU 1729; Stoll Béla, szerk., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 33. sz. ¶ 8. Szenci Molnár, *Psalterium Ungaricum…*, iir–v. A kiemelések tőlem – Sz. Á. ¶ 9. Bogáti Fazakas ez utóbbit választotta nótajelzésül a 119. zsoltár fordításához. Lásd erről a zsoltár közlése elé írt kísérőtanulmányomat: Szatmári Áron, „Bogáti Fazakas Miklós 119. zsoltára", *Verso* 5, 1. sz. (2022): 95–111, 96–102, doi:10.15170/VERSO.5.2022.1.95-111. ¶ 10. Lásd ugyancsak Bogáti Fazakas zsoltárfordításának címlapját. ¶ 11. Etlinger Mihály és Szatmári Áron, „Unitárius *Psalterium*-fordítások", in *Magyar irodalomtörténet*, szerk. Horváth Iván és mások (Budapest: Gépeskönyv, 2020–2022), https://f-book.com/mi/index.php?kulcs=Szatm%C3%A1ri%20%C3%81ron&chapter=1003ETLIUNIT. Bogáti Fazakas életrajzát lásd: Szentmártoni Szabó Géza, „Bogáti Fazakas Miklós életének főbb eseményei", in Bogáti Fazakas Miklós, *Históriás énekei és bibliai parafrázisai („Énekek éneke", mózesi diadalversek, „Jób könyve") 1575–1598*, szerk. Ács Pál és mások, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 13/A, 433–470 (Budapest: Balassi Kiadó, 2018). ¶ 12. Pap Balázs, *Históriák és énekek* (Pécs: Pro Pannónia Kiadó, 2014), 63.

választanák ki. Vagyis nemcsak hogy nem ismerünk Bogáti-autográfot, de rögtön többet is feltételeznünk kell.[13]

A Bogáti Fazakas-zsoltárok szöveghagyományának vázlatát az 1. ábra mutatja be, feltüntetve a szemléltetés szempontjából fontos kéziratok másolásának idejét és helyét.

1. ábra

A *Psalterium Davidis* a 17. század során elsősorban szombatos környezetben másolódott, többnyire szombatos gyülekezeti énekeskönyvek zsoltárrészeként.[14] Az ábra azt érzékelteti, hogy a Kissolymoson készült kódexek nem másolhatták egymást, ugyanakkor szinte biztosan nem autográfot másoltak. A Bogáti-kutatás az 1610 körüli másolat, a *Péchi Simon-énekeskönyv* szövegét tartja a legmegbízhatóbbnak, az eddigi szövegkiadások is ezen alapulnak, noha az ábra is mutatja: a többi kissolymosi másolat vagy épp az 1704-es kódex is jelentős szövegkritikai értékkel bír, a *Péchi Simon-énekeskönyv* egyértelmű hibáit ezek segítségével lehet kiigazítani.

További anomáliát okoz az, hogy az 1607–1608-ig másolt *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*[15] szövegváltozata jelentősen eltér a kissolymosi forrásokétól, noha egyébként Szenterzsébet Kissolymostól hat kilométerre fekszik, és mindkét településen jelentős szombatos irodalmi tevékenység zajlott a 17. század első évtizedeiben.[16] Egy újabban előkerült forrás valószínűsíti, hogy Bogáti Fazakas Miklós 1592-ben hunyt el.[17] Élete utolsó éveit Kornis Farkas (szintén nem túl távol fekvő) homoródszentpáli birtokán és Kolozsvárott töltötte. Homoródszentpálon, Korniséknál Péchi Simon későbbi erdélyi kancellár is megfordult, aki 1606-ban foglalta el szenterzsébeti birtokát, és a szakirodalom elképzelhetőnek tartja, hogy általa jutottak el a Bogáti-autográfok Szenterzsébetre.[18] Mindez megerősíti a régi tételt: a térbeli és időbeli közelség nem jelenti egyszersmind a szövegállapotok közelségét, és *vice versa*.

Bogáti Fazakas Miklós *Psalterium*a poétikai kialakításánál és használatánál fogva is a gyülekezeti éneklés műfajaihoz és így a nyomtatott nyilvánosság olvasási és szövegalakítási módjaihoz kapcsolódik. Noha a szövegek auktoritása erős, és ennek egyik forrása éppen a szerzői auktoritás jelenléte (erről a kéziratok címlapjai tanúskodnak), a nyomtatott énekeskönyvekhez hasonlóan a másolók a használat szempontjait is érvényesítik: gyakran igazítanak a metrumon, a nehezen felfejthető nótajelzéseket ismerősebbre cserélik és a nehezen érthető szavakat vagy sorokat átírják. Ha a két szempont: a szöveg pontos reprodukciójának, illetve használhatóvá tételének szempontja ütközik, akkor a kettőnek az ötvözete hozza létre az adott szövegállapotot. Az, hogy milyen arányú az ötvözet, a másolók profiljától függ. Viszont van egy közös tulajdonsága a Bogáti-zsoltárkönyv másolóinak: ügyelnek az általuk létrehozott szövegek metrikai konzisztenciájára. Ez persze szintén történhet a praktikum jegyében, de egy feltételezett szerzői intenció megőrzésének vagy visszaállításának jegyében is.[19]

Ha a Bogáti-zsoltárok utóéletét a Balassi–Rimay-féle szerelmi költészet által inspirált, jóval pajkosabb kéziratossághoz hasonlítjuk, akkor persze nem találkozunk a szövegek eltulajdonításának, kölcsönzésének, használatának ott tapasztalt szabadságával. De azt a statikusságot

¶ 13. Etlinger Mihály és Szatmári Áron, „Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezetiség, hagyományozódás", in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok konferenciája 2015)*, szerk. Gesztelyi Hermina, Görög Dániel és Maróthy Szilvia, 97–111 (Budapest: Reciti, 2016), 103. ¶ 14. Szatmári Áron, „Bogáti nyomtatásban: A *Psalterium* és az unitárius énekeskönyvek", *Keresztény Magvető* 124 (2018): 48–65, 52–56. Ezt a kéziratos nyilvánosságot mutatja be Újlaki-Nagy Réka angolul megjelent monográfiája: Réka Tímea Újlaki-Nagy, *Christians or Jews? Early Transylvanian Sabbatarianism (1580–1621)*, Refo500 Academic Studies 87 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022). ¶ 15. Stoll, *A magyar kéziratos…*, 22. sz. ¶ 16. Molnár Dávid, „A korai szombatos gyűjtemények másolóinak identitása", *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 33, új folyam, 2 (2017): 45–54, 52. ¶ 17. Lovas Borbála adata 2023. szeptember 9-én *A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében* című konferencián tartott előadásában. ¶ 18. Vö. Dán Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Humanizmus és reformáció 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 101, 138. ¶ 19. Bővebben: Szatmári, „Szóbeliség, kéziratosság…", 210–217.

sem látjuk, amely a nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvek szövegeit jellemzi.[20] Bogáti Fazakas zsoltárfordításainak szöveghagyománya mindkét médium használatának jegyeit magán viseli. Egy alapvetően a nyomtatottsághoz kötődő műfaj került a kéziratos nyilvánosság közegébe, s a kéziratosság mediális adottságaiból következően létrejött valamiféle nyitottsága a szövegeknek. A másolók alkotóan, kreatívan nyúltak Bogáti Fazakas zsoltáraihoz, de ami még ennél is fontosabb: a kéziratosság ezt a kreativitást látni is engedi.

A 66. zsoltár fordítása jól szemlélteti, miként lép jegyességre a liturgikus-populáris költészet igénye a humanista poézis eszményével Bogáti Fazakas Miklós *Psalterium Davidis*ában, és ennek milyen metrikai és textológiai következményei vannak. A zsoltár nótajelzése (Trochaicum: Úristen néz most mireánk) ismeretlen énekre utal, az első szava viszont könnyen dekódolható: a vers metrikai mintája valamilyen trochaikus dallam vagy szöveg. A metrikus dallamokra a 16. századi magyar költészetben persze általában szótagszámláló magyar versek íródtak, a metrum által megszabott szótagszám és legfeljebb a cezúra vált egyedül meghatározóvá. Így lett az aszklépiadészi sorból felező tizenkettes, a szapphói sorból 5+6-os osztású tizenegyes, a különböző jambikus és trocheusi képletekből pedig szintén valamilyen iskolásan tagolt szótagszámláló sor – mindez többnyire izorímeléssel kiegészülve.

Bogáti Fazakas is használt metrikus dallamokat, és ő is mindig időmérték nélküli, szótagszámláló verseket írt rá. Johannes Honterus *Odae cum Harmoniis* című, metrikus dallamokat tartalmazó kiadványában van „trochaicum" elnevezésű tétel.[21] A 66. zsoltár első ránézésre tizenöt szótagos sorai megfelelnek ennek, vagyis akár Honterus kiadványa is lehetett a dallam forrása. Már csak azért is inkább itt, a humanista módon értelmezett antik időmértéknél érdemes keresgélni, mivel Bogáti Fazakas Miklós 66. zsoltára éppenséggel időmértékes vers. De nem a trocheusi versmérték valamiféle szótagszámláló átértelmezése, hanem valódi, rövid és hosszú szótagokat megfelelő rendbe állító, időmértékes vers, melyből nem sokat ismerünk a 16. századi magyar költészetben. Strófája három csonka, vagyis katalektikus trocheusi tetrameterből áll:

— U | — U | — U | — U | — U | — U | — U | U
— U | — U | — U | — U | — U | — U | — U | U
— U | — U | — U | — U | — U | — U | — U | U

A tanulmány végén olvasható a zsoltárfordítás teljes szövege. A sorok kétharmada hibátlanul valósítja meg a metrikai képletet, de gyakran még ott is megmaradt a trochaikus lejtés, ahol a metrum által előírt trocheus vagy spondeus helyett más versláb áll.[22] Különösen szép lejtésű a 31–32., 45–48. és 69–70. sor, érdemes ízlelgetni a régi magyar időmérték eme finom példáit.

Ám Bogáti Fazakas versének metrikai elemzése ebben még nem merül ki. A trochaikus verselésből következik, hogy a sorok szótagszáma kötött: a katalektikus tetrameter tizenöt szótagos sorokat hoz létre. Bogáti Fazakas a saját sorait rímmel is ellátta: a rímek három-három sort fognak össze egy strófába, vagyis minden strófa három egyforma, tizenöt szótagos sorból áll. Így a 66. zsoltár, miközben teljesen megfelel a trochaikus verselés tankönyvi képletének, rímekkel kiegészülve teljesen jól érzi magát a „régi magyar versek" között is, vagyis a szótagszámláló, izostrofikus, rímes magyar ritmusok közt.

A vágáns szemléletű szótagszámláló sorok ráadásul szeretnek cezúrával megjelenni, ami a 66. zsoltárban sincs másképp. A sorok nyolcadik szótagja után rendre (kivétel nélkül) találunk cezúrát, időnként pedig rímeket is. Sokszor a hetes félsorokkal rímelnek, de gyakori képlet a keresztrím is (példának lásd a 3. strófát), aminek szintén nem találjuk párját Bogáti Fazakas életművében. Van tehát egy erős tendencia a versben, amely az izometria megbontása, a nyolc és hét szótagos sorok váltakozása felé mutat. Az időmértékes verselés nyelvén ez úgy fejezhető ki, hogy a versben kétféle kólon: teljes és csonka, azaz akatalektikus és katalektikus trocheusi dimeter váltakozik. Az alábbi ábra a vers metrumának többféle értelmezését mutatja be. Balra látható az időmértékes értelmezés a kétféle kólon váltakozásával, jobbra a nyolcas és hetes kissorok váltakozásából álló képlet a leggyakoribb rímképlet feltüntetésével.

¶ 20. A jelenségről lásd Pap Balázs nemrég megjelent monográfiáját: Pap Balázs, *Sztemmák: Kéziratok és nyomtatványok a 16. századi magyar protestáns költészetben* (Budapest: reciti, 2023). ¶ 21. Lásd a XIX. számú, „Trochaicum Dicolon" elnevezésű tételt: Johannes Honterus, „Zenei tételei (1548)", in Csomasz Tóth Kálmán, *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*, 211–233 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 231. ¶ 22. Azokról a helyekről nem is beszélve, ahol a szótag hosszúsága vélhetően eltért a mai sztenderd ejtéstől.

— U — U — U — U 8a
— U — U — U U 7b
— U — U — U — U 8a
— U — U — U U 7b
— U — U — U — U 8a
— U — U — U U 7b

Ugyanakkor a katalektikus sor végén bekövetkező nagyobb szünet és a nyolcas sor rímelésének bizonytalansága miatt erősen ott munkál a tizenöt szótagos nagysor érzete is a háttérben, ez pedig megfelel annak, ahogyan a trochaikus dallamot általában átértelmezik a 16. századi magyar verselők.

— U — U — U — U || — U — U — U U 15A (8+7)
— U — U — U — U || — U — U — U U 15A (8+7)
— U — U — U — U || — U — U — U U 15A (8+7)

Ha innen nézem, időmértékes, ha onnan, akkor szótagszámláló, ütemhangsúlyos, rímes vers – ezt hívják szimultán verselésnek. A metrum lényege a kétarcúság, amit a kettős nótajelzés is implikál: Bogáti Fazakas úgy írt időmértékes verset, hogy közben meghagyta a lehetőségét, hogy a korabeli magyar olvasó a populáris-hivatalos regiszter metrumideálja, az izostrofikus vers, azaz a „köz mód" felől olvassa.

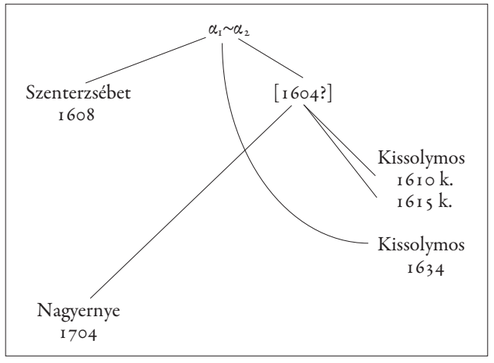
Az azonos rímekhez és egyszerű szótagszámláláshoz szokott másolóknak még így is gondot okozott a metrum felfejtése, hiszen az első strófa több forrásban, köztük a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben is ebben a metrikailag hibás formában olvasható:

„Szentek, ez földön ha vattok,
napkeletre vagy napeseti földre laktok,
innen az nagy mezőn,
túl az vízen,
valahol országban laktok,
Úrnak hálát adjatok!"

Itt sem a rímek, sem az időmérték, sem a szótagszám nem stimmel. Mivel a legtöbb forrás ugyanezt a hibás alakot hozza, kellett lennie egy ősmásolónak, aki összezavarta a dolgokat. Az ősmásoló valószínűleg nem tudta dekódolni a nótajelzéseket. Vélhetően a *Psalterium Davidis* világától egyébként teljesen idegen a–b rímnyitást sem ismerte föl, ezért a legkézenfekvőbb módon járt el: azonos rímre kifutó sorokat próbált összerakni, de legalábbis páros rímekben gondolkodhatott. Könnyű lenne rekonstruálni az eredeti alakot, a szótagszám alapján csak át kellene rendezni néhány szintagmát a belső sorokban. Ám ezúttal nincs szükség a textológus invenciózus és önkényes beavatkozására, ugyanis van egy kódex, amely metrikailag ép és hibátlan változatot tartalmaz. Az 1634-ben másolt *Mátéfi János kódexé*ben[23] ebben az alakban olvasható az első strófa:

Szentek ez földön ha vattok,
napkeletre, nagy mezőn,
vagy napeseti földre laktok,
innen és túl a' vízen,
valahol országban laktok,
Úrnak hálát adjatok!

A *Mátéfi János kódexe* nem túl megbízható forrás, számos átköltést, a másolótól származó sajátos megoldást és egyszerűsítést találhatunk benne.[24] Ám a bemutatott sztemma alapján adott esetben lehetséges, hogy egyedül nála találjuk meg a szerzői alakot. Viszont azt is figyelembe kell venni, hogy a többi kézirat ugyanazt a metrikailag hibás alakot hozza, aminek létrejöttét az előbb egy ősmásoló számlájára írtam.

2. ábra

¶ 23. Stoll, *A magyar kéziratos...*, 39. sz. ¶ 24. Varga Réka, „Mátéfi János és a szombatos szöveghagyomány", in *Vers: Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában (Fiatalok konferenciája 2013)*, szerk. Bartók Zsófia Ágnes és mások, Arianna könyvek 7, 119–129 (Budapest: reciti, 2014).

Ha feltesszük, hogy nem a *Mátéfi János kódexe* másolója hajtotta végre ezt az ügyes javítást (én ilyet biztosan nem feltételeznék róla, az ő javításai mindig az egyszerűsítés irányába mutatnak), akkor bizony ennek a kódexnek más – és adott esetben megbízhatóbb – volt a forrása, mint a többi, nála korábban másolt kissolymosi kéziratnak (ezt szemlélteti a 2. ábra). Ez újabb anomália.

Az első strófában található költői kép egyébként nem Bogáti Fazakas költői leleménye, hanem George Buchanané, a skót humanistáé, aki szintén elkészítette a zsoltárkönyv verses fordítását. Nagy karriert befutó, latin nyelvű, antikizáló metrikus parafrázisai Magyarországra is eljutottak, és minden jel arra utal, hogy Bogáti Fazakas Miklós időmértékes zsoltárfordítása is Buchanan-parafrázis. A 66. zsoltár fordításához számos kifejezést a 66. zsoltár Buchanan-féle időmértékes parafrázisából kölcsönöz.

A bibliai textus szerint a beszélő az „egész földet" hívja dicséretre.[25] Buchanan ezt az égtájakkal teszi érzékletesebbé (66, 1–3):[26]

„Incolae terrarum, ab ortu
solis ultimum ad cubile,
eia domino psallite."

Buchanan itt egy Horatiustól vett megoldást alakít át.[27] A textus Horatiusnál eredetileg így szerepel (Carm. IV, 15, 15–16):

„porrecta maiestas ad ortus
solis ab Hesperio cubili."

Ez az antikizáló szóhasználat több helyen megjelenik Buchanan zsoltáraiban,[28] általában az „omnes gentes", „omnes populi" és „omnis terra" bibliai kifejezések kibontásaként alkalmazva. De ennél konkrétabb átvételét is megtaláljuk a horatiusi soroknak (46, 31–32 és 50, 3–4):

„patravit in terris ab ortu
solis ad Hesperium cubile."

„vocabit in ius orbem ab ortu
solis ad Hesperium cubile."

Mindkét esetben az egyedüli eltérés a horatiusi textustól az irány („ad… ab…") felcseréléséből ered. A 46. zsoltár parafrázisának még a versformája is megegyezik Horatius idézett ódájával, ott is egy alkaioszi strófa 3–4. sorában kap helyet a szövegrész. Érdekes egyébként, hogy az 50. zsoltárban hasonló fordulatot használ a *Vulgata* is: „et vocavit terram ab ortu solis usque ad occasum eius",[29] vagyis éppenséggel van bibliai zöngéje is az „ab ortu solis" szókapcsolatnak. A 66. zsoltárban a „Hesperium" lecserélésével ráadásul az antikizáló kifejezés is eltűnik, de még így is nyilvánvaló a horatiusi allúzió.

Buchanan nem csak egy bevett toposzt használ, amikor a kelettől nyugatig tartó ívvel írja le az „egész földet". Kifejezetten Horatiustól kölcsönzött megoldással él, általában megtartva az antikizáló szóhasználatot is. A 66. zsoltár esetében valamivel rejtettebb az idézet, de még így is felismerhető. Azt pedig alig tartom valószínűnek, hogy Bogáti Fazakas Miklós Buchanantól függetlenül éljen hasonló költői leleménnyel, ugyanannak a zsoltárnak ugyanazon pontján felhasználva ugyanazt a toposzt, méghozzá olyan helyen, ahol a bibliai textus szövegszerűen nem kínálná föl ennek lehetőségét. Bogáti Fazakas zsoltára ezt az – úgy tűnik, antik mintából építkező – költői képet bontja ki a rá jellemző – és a magyar versforma megkövetelte – bőbeszédűséggel. Buchanannál még csak a kelet–nyugat ellentétpár jelenik meg, Bogáti Fazakas ezt a mező és a víz közti – szintén földrajzi jellegű – ellentétpárral egészíti ki (2–4. sor).

A *Mátéfi János kódexe*nek változata nemcsak metrikailag megfelelő, de logikailag is izgalmasabb, összetettebb a másiknál. A hibásnak tartott verzióban a két ellentétpár nem kapcsolódik össze, mindkét alakzat a föld teljességét hivatott csupán kifejezni, ráadásul az „innen az nagy mezőn, túl az vízen" nem is válik topografikusan elrendezhetővé, egyszerű szószaporítás. A hibás strófa gyakorlatilag négyféle módon fejezi ki azt, hogy 'mindenki'.

A másik szövegváltozat ezzel szemben térképészetileg is elképzelhetővé teszi a tájat: a nagy mező keleten, a víz pedig nyugaton található. Nem feltétlenül gondolom, hogy az ószövetségi Izrael valós földrajzát írná le ez a strófa, bár éppenséggel Izraeltől keletre hatalmas síkságok, nyugatra pedig a Földközi-tenger (valamint a Vörös-tenger) található. Bogáti Fazakastól ez a fajta realisztikusság sem volna idegen, szereti a zsoltárokat történetileg és földrajzilag konkretizálni. Ezt ebben a zsoltárban is megteszi: a bibliai textus utal az exodus egyik legfontosabb mozzanatára, a tengeren való átkelésre, amely *Józsué könyvé*ben megismétlődik, de csak általánosságban beszél tengerről (Zsolt 66, 6). Bogáti Fazakasnál a nyolcadik strófában a „Veres-tenger" és a Jordán említésével mindkét esemény (2Móz 14, 21; Józs 3, 14–17) konkretizálódik, történetileg is rögzítve a zsoltár jelentését. A hetedik strófa végén szövegszerűen visszatér az első strófa ellentétpárja, de – Isten csodájának következtében – immár egyazon létezőre vonatkoztatva: „mint *mezőn,* úgy vivé népét, elfogá tenger *vizét.*"[30]

Bogáti Fazakas tehát felhasználja a Buchanan-vers kínálta (horatiusi) képet, de intarziaszerűen beleszövi a saját ószövetségi tájképét is. A magyar szöveg dinamizmusát a földrajzi és logikai mozgás együttese adja. A strófa az általánostól indul („ez földön"), majd konkrét, képszerű leírását kapjuk a tájnak, ami nemcsak nyelvileg cizellál, de topográfiailag is (kelet, mező – nyugat, víz), hogy az ötödik sorban visszaérkezzünk az általánoshoz („valahol országban"). Lehet, hogy rímtechnikailag nem egy Rimay-vers, mint poézis mindenesetre elég sűrűn szőtt.

Bogáti Fazakasnál Isten a zsidókat a „sáraranyhoz" hasonlóan próbálja meg (67. sor), míg a bibliai szöveg ezen a helyen ezüstöt használ (Zsolt 66, 10). Ennek szintén megtaláljuk az előzményét Buchanan 66. zsoltárának párhuzamos helyén (66, 43–45), az ő tollán az ezüst is aranyá válik. Egy sorral később Buchanan verse a „periclis" szóval konkretizálta azt, hogy miben állt Isten próbatétele, ennek egészen kézenfekvő fordítása a „veszély", aminek megfelelőjét szintén hiába keressük a bibliai zsoltárban.

„Próbatűz mint *sáraranyat,*
sok *veszélybe* minket úgy,
próbakőre tőd zsidókat,
vasba koptatád nyakunk,"

„igne, ut *aurum,* examinasti
nos *periclis;* illigasti
hostium nos cassibus."

A 89. sor „tömjén" kifejezése ugyancsak megtalálható Buchanannál (66, 58–60):

„bos et hircus sanguine aras
imbuent, nec *tura* derunt
de Sabaeo stipite."

A bibliai textus csupán az áldozati állatokat sorolja föl. A törvényekből tudható, hogy az ételáldozathoz tömjént kellett adagolni (3Móz 2, 1), mégis gyanút kell fognunk, hogy Bogáti Fazakas ugyanazokon a pontokon használ a *Biblia* adott pontján szövegszerűen nem megtalálható kifejezéseket, ahol Buchanan is. Amennyire meg tudom ítélni, ezek a kifejezések Buchanan invenciói, máshol nem találtam megfelelőit. Ha pedig valóban azok, akkor igen valószínű, hogy az egyezések oka az, hogy Bogáti Fazakas a 66. zsoltár fordításakor Buchanan 66. zsoltárát is felhasználta.

Még egy utolsó példát mutatok az átvételre. Az ötödik strófában is Buchanan értelmező kifejtését (66, 13–15) veszi át Bogáti Fazakas, a kurzívval szedett kifejezéseknek most sem találjuk megfelelőjét a bibliai szövegben (Zsolt 66, 4):

„mint kegyes *atyját* tiszteljen,
mert szabad s nemes néped,
mint *hatalmast*, úgy böcsüljen,
mert nagyot tött szent kezed!"

„te *parentem* laeta honoret,
te *potentem* prona adoret
tota rerum machina."

Az is figyelemre méltó, hogy Bogáti a grammatikai párhuzamot és az azzal járó anaforát is megtartja, sőt újabbakkal egészíti ki. Az első strófához hasonló intarziát láthatunk itt is. Bogáti Fazakas zsoltára egész sorokat vesz át Buchanantól, azoknak kézenfekvő fordítását adva, és megtartva a köztük lévő grammatikai kapcsolatot (mint…, mint…). De ezeket a sorokat saját soraival ékeli ki, mintegy ráfelelve Buchanan szövegére (mert…, mert…). Ezt az eljárást pedig különösen támogatja a magyar zsoltárfordítás metruma: a keresztrím és az eltérő szótagszám is megerősíti az átvett sorok szorosabb összetartozását. De nem csupán ez a funkciója a metrumválasztásnak. Ugyanis nemcsak a szövegszerű átvételek, de a metrumválasztás is a Buchanan-imitációt igazolja.

Buchanan 66. zsoltára szintén trocheusi dimeterekből épül fel, ráadásul ugyanúgy kétféle kólonból, mint Bogáti Fazakasé. Annyi a különbség, hogy Buchanan két teljes

¶ 25. A *Vulgatá*ban: „omnis terra", Ps 65 (66), 1. A *Vulgatát* innen idézem: Robert Weber, szerk., *Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*, 5. kiad. (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2007). ¶ 26. George Buchanan, *Poetic Paraphrase of the Psalms of David: Psalmorum Davidis paraphrasis poetica*, szerk., ford., tan. Roger Green, Travaux d'Humanisme et Renaissance 1576 (Genf: Droz, 2011), 288. A kritikai kiadásra a továbbiakban a zsoltár és az idézett sorok sorszámának megadásával utalok. ¶ 27. Uo., 570. ¶ 28. „…a sole Eoo ad Hesperum" (59, 21), „Orbis omnes incolae, a sole Eoo ad Hesperum" (100, 1–2). ¶ 29. Ps 49 (50), 1 (Hebr.). A LXX szerint: „et vocavit terram a solis ortu usque ad occasum".

¶ 30. A verses szövegekben a kurzív kiemelések mindig tőlem származnak – Sz. Á.

(akatalektikus) dimeterhez kapcsol egy csonka (katalektikus) dimetert, így állnak össze háromsoros szakaszai.

— U — U — U — U — U — U — U — U
— U — U — U U — U — U — U — U
— U — U — U — U — U — U — U U
— U — U — U U — U — U — U — U
— U — U — U — U — U — U — U — U
— U — U — U U — U — U — U U

A Buchanan-parafrázis kritikai kiadása is kiemeli, hogy ez a metrum különösen ösztönöz szójátékok, rímek és asszonáncok létrehozására.[31] Már a fenti idézetekben is látható, hogy a rímekkel egyébként nem operáló versforma mégis mennyi egybecsengést hoz létre, akár csak a grammatikai párhuzamok alkalmazásával. Ez szintén inspirálhatta Bogáti Fazakast, aki olyan versrendszert működtet, ahol alapvetően a rímek felelnek a sorok összetartozásáért. Nála is látunk belső rímeket és asszonáncokat (például a 40. és 73. sorban), amely versét rokon csengésűvé teszi Buchananéval.

Így amikor egész sorokat, sőt sorpárokat parafrazeál Buchanan verséből, ezt úgy tudja tenni, hogy megtartja a latin sorok metrumát, esetleg egymásra rímelő voltukat is (mint az utolsó példa mutatja), vagyis jelöltté teszi az átvételt. Saját, kissé átalakított rendszere viszont megkívánja, hogy az átvett, nyolc szótagos sorok közé hetes sorokat ékeljen – immár saját kiegészítéseivel. A metrikai rendszer poétikai lehetőséget kínál arra, hogy Bogáti Fazakas historizáló fordítása párbeszédbe elegyedjen Buchanan antikizáló szövegével. Vagyis nemcsak a metrumválasztás tűnik tudatosnak, hanem a metrumtól való eltérés is. Úgy is mondhatnám, hogy szép dolog George Buchanan trochaikus 66. zsoltárát trochaikus metrumban parafrazeálni, de az imitációnak mennyivel kifinomultabb formája az, amikor a metrumválasztás csak utal a költőelődre, és hagy némi teret a saját leleménynek is. Ebben az esetben ráadásul egészen konkrétan a verstér kitágításáról van szó.[32]

Ám ez csak az egyik oldala a metrumválasztásnak. Bogáti Fazakas olyan formát választott, amely ugyanolyan trocheusi kólonokból áll, mint Buchanané, de amelyet mégis úgy tudott alakítani, hogy a gyülekezeti éneklés kontextusában, szótagszámláló-ütemhangsúlyos versként is értelmezhető legyen. Bogáti Fazakas parafrázisa így mindkét metrikai és költészeti világ felé nyitott maradt. Még így is elment a határig: amikor Bogáti Fazakas Miklós abban a humanista közegben kalandozott, amelyre esetleg már Szenci Molnár Albert is felfigyelt volna, és amely közvetlenül összekapcsolja Balassi Bálint költészetével is: akkor a zsoltárkönyv későbbi olvasói (a *populus*) számára már nehezen értelmezhető szöveg és versforma jött létre.

Röviden a három tanulság. Egy ennyire szerteágazó kéziratosság esetén a szerzői variánsok szétszóródásával kell számolnunk. A *Mátéfi János kódexe* igen megbízhatatlan, sok másolói változtatást tartalmazó szövegállapotot rögzített. Viszont a fennmaradt források egymáshoz való viszonya alapján logikailag egyáltalán nem zárható ki, hogy bizonyos esetekben akár éppen ez a kódex tartalmazza egyedül a szerzői variánst, a 66. zsoltár esetében erre láttunk példát. Azaz a kritikai kiadás készítése során figyelemmel kell lenni a szövegvariánsaira.

Bogáti Fazakas Miklós költészetének eddig feltárt része is egy igen művelt, sok nyelven tudó és olvasó, de mindezt kizárólag a 16. századi magyar nyelvű költészet egyházi-populáris műfajaiban kamatoztató költő képét körvonalazta. A kritikai kiadás eddig elkészült kötete bemutatta görög és latin nyelvű olvasmányait, teológiai és bibliakritikai inspirációit. Az már eddig is világos volt, hogy egészen tág kánonját hozta mozgásba a 16. századi magyar költészet dallam- és formakincsének, és általában több forrás alapján dolgozta ki fordításait. A kutatás a zsoltárok esetében eddig kevésbé vizsgálta a lehetséges humanista kapcsolódásokat: a 66. zsoltár elemzésével éppen erre tettem kísérletet. Talán a 16. századi irodalmi kánonunk mai képe szempontjából sem egészen elhanyagolható az a felfedezés, hogy van egy újabb korai, időmértékes magyar versünk, és van egy újabb Buchanan-parafrázisunk.

§ 31. Buchanan, *Poetic Paraphrase…*, 570. § 32. Csörsz Rumen István, „Vers – dallam – szótagszám: Adalékok Balassi Bálint verstechnikájához”, in *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra: Fiatal kutatók Balassi-konferenciája (Budapest, 2004. november 8–9.)*, szerk. Kiss Farkas Gábor, Traditio renovata 1, 13–33 (Budapest, 2004), 19; illetve Bogáti Fazakasra alkalmazva: Szatmári, „Szóbeliség, kéziratosság…”, 213.

A 66. zsoltár korábban nem jelent meg nyomtatásban. A könnyebb idézhetőség és visszakereshetőség végett közlöm a vers szövegét. A szövegközlés alapja ezúttal – a fenti érveléssel összhangban – a *Mátéfi János kódexe*. Nem közlöm az összes szövegvariánst, csupán néhány helyen javítom az alapszöveget, ahol a kézirat egyéni változtatásait a verselés vagy a másik két kissolymosi kézirat, a *Péchi Simon-énekeskönyv* (PS) és a *Jancsó-kódex*[33] (JK) szövege egyértelművé teszi. Az átirat ejtéstükröztető, de modernizált helyesírást használ, a közreadói beavatkozások visszakövethetők a jegyzetekben.

Bogáti Fazakas Miklós
Psalmus LXVI
Szabad s úri nép örül
Nóta: Trochaicum: Úristen néz most mireánk

1. Szentek ez földön ha vattok,
napkeletre, nagy mezőn,
vagy napesti földre laktok,
innen és túl a’ vízen,
valahol országba laktok,
Úrnak hálát adjatok!

2. Az nevét, az nagy hatalmát,
Istenünknek nagy nevét,
noh, dicsérjétek jóvoltát,
mint lehet, ő szent nevét,
semmi nincs, ki úgy zsidókat,
mint ez ének, illetett.

3. Bátor ezt mondjátok ennek:
szent Urunk és szent Atyánk,
melly csuda míve kezednek,
nézni sem győzzük csudánk,
mert nyakát sok ránk törőknek,
megszegéd a’ sok pogánt.

4. Az kik ez előtt zsidókat
vesztegették s rablották,
ím, azoktól az fiakat
szép hazájokban hozád,
sok pogánnal szent koronát
talp alatt imádtatád.

5. Derék gyűléssel énekljen
ez egész nemzet neked,
mint kegyes atyját tiszteljen,
mert szabad s nemes néped,
mint hatalmast, úgy böcsüljen,
mert nagyot tött szent kezed!

6. Sőt, ezennel szép Sionba
jertek, elmélkedjetek,
melly ijesztő néki dolga,
az pogánon értitek,
félni őtet hogy tanulja
minden, a’ ki ezt hallja!

7. Úr csudáltatja hatalmát,
írva hatta dolgait,
bölcseséggel mint szabadít,
mint fiait, szolgáit,
mint mezőn, úgy vivé népét,
elfogá tenger vizét.

8. Rajta népét általvivé,
az Veres-tengert veré,
félfelé Jordánt felűzé,
minket úgy költöztete,
ezzel erre minköt inte,
hogy csak ő Úr, s nagy keze.

9. Isten Úr leszen örökké,
nagy király ő mindenen,
nagy szömével néz pogánra,
ránk ne kelhessen fenén,
hogy erős hatalma nézve,
mit reánk szánt, ne legyen.

10. Noh, tehát ennek dicsíret,
ezt dicsírjék mindenek,
az mi jó, nagy Istenünknek
hangoson énekljetek,
hadd legyen nagy híre ennek,
ezt kiáltsák mindenek!

§ 33. Stoll, *A magyar kéziratos…*, 31. sz.

11. Ez nehéz állapotunkat
jóra nagy sokszor hozá,
nagy halálból mente sokszor,
vive rabságból haza,
eliszamtunk, szinte fogytunk,
esni, fogyni sem hagya.

12. Próbatűz mint sáraranyat,
sok veszélybe minket úgy,
próbakőre tőd zsidókat,
vasba koptatád nyakunk,
hogy rabolkodtunk pogánnak,
nem tagadtuk meg hütünk.

13. Ennyi búban, ennyi gőzben,
lelki gőzben, s testiben,
noha ember ült fejünken,
noha vűl tűzen-vízen,
végre vűl kövér, bő földre,
ültetél meg szép mezőn.

14. Ó, kegyes Attyám, ezekért
sátorodhoz felmegyek,
mint fogadtam, hogy nyomorgék,
szép hazámba ha megyek,
megköszönném Istenemnek,
áldozatokat teszek.

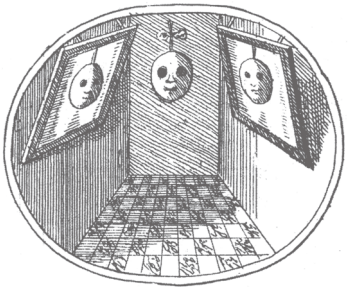
15. Rab valék, nyelvvel fogadtam,
jó kövéröket viszek,
ökröket, juhot, bakokat,
temiént is égetek,
szentek, ott nektek beszéllek,
Úr velem mint cseleködék.

16. Én valék nehéz ügyemben,
az halálhoz már közel,
Istenemhez felkiálték,
Úrhoz én menék nyelvvel,
az ki bűnös, bár kiáltson,
Isten annak nem felel.

17. Úr penig szavamra néze,
bűntelen voltam, hiszem,
nagy ügyemben megsegíte,
ím, szabadságban fejem,
Úrnak hála mindenekben,
hogy kegyelmesen velem.

18. Lőn nyomorgások zsidóknak
Dávidig pogán miá,
ki pogánt körül meghajtá,
népe szép hálát ada,
hatvanhatodik énekben
illy szerencséjét hagyá.

3 napeseti [szótagszámtöbblet] *5* országban JK országba [metrum] *16* a' csudánk [szótagszámtöbblet] *25* énekeljen [szótagszámtöbblet] *33* dolga neki [rím] *42* szárasztá PS JK elfogá [metrum] *58* énekeljetek [szótagszámtöbblet] *64* hoza PS JK haza [értelem] *72* tagadtunk PS JK tagadtuk [értelem] *75* fejünkön JK fejünken [rím] *87* juhokat PS JK juhot [szótagszámtöbblet] *90* [szótagszámtöbblet]

Orbán Áron

A Clusius-kódex és a *Fungorum historia* keletkezésének néhány kérdése

Bevezetés

Carolus Clusius (Charles de l'Écluse, 1526–1609) azok közé a reneszánsz kori természettudósok közé tartozik, akiket nem csak szakmai berkekben ismernek Magyarországon. Vas megyében kisebb kultusza is kialakult; emlékérem, tudományos sorozat, tudományos társaság is őrizte vagy őrzi a tudós nevét.[1] Ennek a relatív népszerűségnek az egyik oka az, hogy Clusiusnak köszönhetően éppen a „pannóniai", magyarországi gombákról született az első olyan mű Európában, amely egy nagyobb földrajzi terület gombáit írja le részletesen. A nyomtatott műhöz, amelynek latin címét *Fungorum historia*ként rövidíthetjük, szorosan hozzátartozik a számos gomba akvarelljét tartalmazó, Leidenben őrzött Clusius-kódex. Bár a két műről, vagy azok egy-egy aspektusáról számos kisebb[2] írás született a modern kutatásban, az alaposabb, átfogó vizsgálatuk inkább csak a legutóbbi évtizedben kezdődött el. A kutatásnak ehhez az újabb hullámához szeretnék hozzájárulni az alábbi tanulmánnyal, olyan terjedelemben, amelyet a jelen kötet keretei megengednek. Egyrészt röviden összegzem a külföldi szakirodalom egyes újabb eredményeit – például a festmények s metszetek viszonyára vonatkozóan –, másrészt néhány újabb szempontból is elemzem a két művet. A mikológiai művek vizsgálatának további eredményei várhatók a jövőben, egy nagyobb kutatás részeként, amely Clusius összes magyarországi kapcsolatának és magyarországi tevékenységének feltérképezésére irányul.[3]

Jól ismert, hogy patrónusként milyen fontos szerepet játszott Clusius életpályájában Batthyány (III.) Boldizsár, akinek Vas megyei birtokaira nemegyszer ellátogatott a császári szolgálatból 1577-ben elbocsátott, de továbbra is Bécsben élő tudós.[4] A mikológiai művek megszületését is a magyar főúr támogatása tette lehetővé. A *Fungorum historiá*ban Clusius több mint száz, alapvetően a Batthyány-birtokok körzetében található gombafajt írt le; a műhöz 32 fametszet tartozik illusztrációként. A 33 oldalas szöveg, amelynek teljes címe *Fungorum in Pannoniis observatarum brevis historia (Pannóniában megfigyelt gombák rövid leírása*[5]*)*, a *Rariorum plantarum historiá*val[6] egy kötetben jelent meg, a nyomtatvány végén. Az 1590-es években, amikor Clusius Leidenben hozzáfogott a mű összeállításához, Batthyány már nem élt, ezért is Gian Vincenzo Pinellihez íródott az előszó 1598. április 25-én; ezt vehetjük a *Fungorum historia* elkészülte szimbolikus időpontjának, bár későbbi nyomtatványok révén kisebb javításokat eszközölt még Clusius, sőt, újabb metszeteket is hozzáadott az 1601-ben megjelent műhöz.[7] Egy levélből tudható, hogy 1595 kora tavaszán fogott hozzá Leidenben a mű

¶ 1. Lásd bővebben Balogh Lajos, „Carolus Clusius (1526–1609) élete és munkássága: a nagy flamand tudós és magyar barátai emlékének", *Vasi Szemle* 64, 4. sz. (2010): 395–421, 416. ¶ 2. Nem számítva Istvánffi Gyula, *A Clusius-codex mykologiai méltatása adatokkal Clusius életrajzához – Études et commentaires sur le Code de l'Escluse augmentés de quelques notices biographiques* (Budapest: magánkiadás, 1900) gazdagon kommentált kiadását. A két mikológiai műről, kiadásaikról és a róluk szóló szakirodalomról lásd a további bekezdésekben. ¶ 3. Egy monográfiát tervezek ebben a témában, amelynek egy hosszabb fejezetét képezi majd a mikológiai művek elemzése, elsősorban a keletkezéstörténet és életrajzi háttér szempontjából. ¶ 4. Clusius és Batthyány kapcsolatáról a legújabb szakirodalom Bobory Dóra, *Batthyány Boldizsár titkos tudománya: Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon* (Budapest: L'Harmattan, 2018), 199–233. ¶ 5. A *historia* szó szerint (az eredeti antik jelentés alapján) 'vizsgálatot' jelent. ¶ 6. Az *Opera omnia* első része (Antwerpen: J. Moretus, 1601). ¶ 7. Ezeket már Istvánffi is jegyzi a kiadásában, lásd Istvánffi, *A Clusius-codex…*

megírásához[8] (az eddigi szakirodalom ennél korábbra[9] vagy későbbre[10] tette a kézirat elkezdését). Ami a gombák rendszerezését illeti, Clusius két kategóriába osztotta őket, ehetőkre *(esculenti)* és ártalmasokra (*perniciales*; e két csoportra osztás ókorból eredő hagyomány); *genus*okon belül esetlegesen több *species*t állapított meg. A *genus*okat római számmal, a *species*eket arabbal jelölte; az alábbi tanulmányban is ilyen számok (nem pedig a kevésbé informatív oldalszámok) jelölik majd a *Fungorum historia* gombáit, az *esculenti* és *perniciales* kategóriák rövidítése pedig „E.” és „P.” lesz.

Másik forrásunk, a Leideni Egyetemi Könyvtárban őrzött Clusius-kódex (Cod. BPL 303)[11] gombák akvarelljeit tartalmazza 86[12] fólión (a szakirodalomban a „tábla” – „Tafel” stb. a bevett kifejezés a kódex lapjaira, így „T.”-vel fogom jelölni az adott kódexlapokat). A kódexbe beleragasztott lapok egy olyan akvarellgyűjtemény részét képezték, amely Clusius birtokában volt, és amely a nyomtatvány említett fametszeteinek forrásául is szolgált. Az akvarellek szépségét és a valósághű ábrázolást számosan méltatták már. A gombák képei mellett magyar, német és latin nyelvű jegyzetek is láthatók, ezek a nyelvtörténeti forrásként is izgalmas nevek és egyéb információk nagyrészt tükröződnek a *Fungorum historiá*ban. Az akvarellgyűjteményre és elkészítésének körülményeire Clusius világosan utal a *Fungorum historia* előszavában. Mint írja, nehéz, de fontos a gombák pontos megkülönböztetése, különösen az ehetőké és nem ehetőké:

„így hát a gombáknak minden egyes ehető, illetve veszélyes nemét, amelyet csak megfigyeltem, lefesttettem eredeti színeikben egy hozzáértő festővel úgy, hogy a költségeket a nemes hős, Batthyány Boldizsár vállalta […], aki engem különösen szeretett.”[13]

Régóta ismert egy Batthyány által Clusiushoz írt levél is, amely a festmények datálásában segít. 1584. november 23-án így fejezte ki a főúr sajnálatát, hogy legutóbb nem találkozhatott tudós barátjával:

„Örültem volna, ha uraságod a nyáron meglátogatott volna, egyrészt, hogy megmutathassam uraságodnak az általam eddig lefestetett sokféle gombát, mielőtt nyomtatásra kerülnének, másrészt, hogy más, súlyosabb dolgokról is beszélhessek az úrral.”[14]

Az akvarellek tehát, legalábbis jelentős részük, 1584 nyarán készültek; korábban is elkezdődhetett a munka, és mint a mondat „eddig” *(hactenus)* időhatározója mutatja, később is folytatódhatott. Az akvarellgyűjteményen alapul a Clusius halála után, de legkésőbb 1670-ig létrejött Clusius-kódex,[15] amelyet aztán a 19. század közepén „fedeztek fel” a modern kutatás számára, de a 17. században is felhasználták. Külön recepciótörténete van a kódexnek, Brüsszelben, illetve Oxfordban is van másolata, és Franciscus van Sterbeeck *Theatrum fungorum*a (Antwerpen, 1675) is nagyban merített a kódexből, de

¶ 8. A levél kiadása: Friedrich Wilhelm Tobias Hunger, szerk., *Charles de l'Escluse (Carolus Clusius), Nederlandsch kruidkundige 1526–1609*, 2. köt. (Hága, 1942), 443. Clusius ifj. Joachim Camerariushoz, 1595. ápr. 30.: „…id omne tempus absumpsi in scribendo mearum Observationum VI et ultimo libro, quem Dei beneficio absolvi, non sine magna mea laetitia: quia magno onere videor nunc levatus. Et, quod magis mirere, etiam hoc Martio satis commoda valetudine usus, animum applicui ad Commentariolum scribendum de fungis, quos aliquando in Ungaria observavi, qui tanquam Appendix accedet ad sex Observationum libros, quos sane typographo tradere possem si omnes stirpium eicones sculptae essent”. ¶ 9. Alphons A. Barb úgy értelmezi az 1595-ös levelet, hogy Clusius egy folyamatban levő munkát említ meg benne, lásd Alphons A. Barb, „Der Maler der Pilz-Aquarelle des Clusius-Codex”, *Burgenländische Heimatblätter* 36, 3. sz. (1974): 116–123, 120, 12. sz. Esther van Gelder viszont úgy, mintha Clusius a gombákról szóló kommentárt említené kész műként, lásd Esther Van Gelder, *Tussen hof en keizerskroon: Carolus Clusius en de ontwikkeling van de botanie aan Midden-Europese hoven 1573–1593* (Leiden: Leiden University Press, 2011), 339. Pedig valójában csak a hat botanikai könyv elkészültéről van szó. ¶ 10. 1597-re való datálás: lásd pl. Ubrizsy-Savoia Andrea, „Importance of Carolus Clusius' Life-Work in the History of Mycology”, *Acta agronomica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25 (1976): 400–417, 400; vagy Ubrizsy-Savoia Andrea, „Some Aspects of Clusius' Hungarian and Italian Relations”, in *Carolus Clusius: Towards a Cultural History of a Renaissance Naturalist*, szerk. Florike Egmond (Amsterdam: Edita–Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2007), 267–292, 275. ¶ 11. Online is elérhető, hozzáférés: 2023. 10. 03, https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/item/760248. ¶ 12. Nem számolva a később bekerült olajfestményt a 87. fólión. ¶ 13. Terjedelmi okokból csak kiadatlan vagy problematikus szövegek esetén közlöm az idézetek eredeti szövegét. ¶ 14. A levél kézirata: Leiden, Egyetemi Könyvtár, Clusius-gyűjtemény (Cod. Vulc. 101). A Clusius és Batthyány közti levelezés kiadásai: Istvánffy, *A Clusius-codex…*; Bobory Dóra, szerk., *The Correspondence of Boldizsár Batthyány: The Everyday Life of an Early Modern Alchemist* (Pécs: Kronosz–Pen Club, 2019). „Gratum mihi fuisset, si Dominatio Tua praeterita aestate me visitasset, tum ut eas quas hactenus depingi curavi, variorum fungorum species, Tuae Dominationi antequam typis mandarentur ostendissem; tum ut cum eadem de aliis quoque rebus gravioribus communicassem.” A *praeterita* („elmúlt”) jelző a most elmúlt (tehát idei) nyárra vonatkozik, a *typis mandaretur* pedig ebben a kontextusban konkrétan arra vonatkozhat, hogy az akvarellek alapján készülnek majd a fametszetek dúcai, amelyekből a nyomtatott mű ábrái lesznek. Mindkét idézett szövegrészletet többen is említették már a szakirodalomban. ¶ 15. A kódex még vizsgálandó korai provenienciájához támpontokat ad Stephan A. Aumüller, „Entstehungsgeschichte und Schicksal des Clusius-Codex und der *Fungorum historia*”, in Stephan A. Aumüller és József Jeanplong, szerk., *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 57–59, 58.

ezzel a kora újkori utóélettel e tanulmányban nem foglalkozhatunk.[16]

A clusiusi mikológia kutatásának két mérföldköve két, tanulmányokkal kísért kiadás. Istvánffi Gyula kolozsvári botanikus és egyetemi professzor mindkét clusiusi forrást már 1900-ban megjelentette facsimile kiadásban, más kisebb forrásokkal, francia és magyar bevezetővel, és főleg a gombák azonosítására irányuló kommentárokkal együtt.[17] 1983-ban pedig megjelent egy magyar–osztrák közös vállalkozás keretében, Stephan Aumüller és Jeanplong József szerkesztésében egy újabb kettős facsimile kiadás, olyan tanulmányokkal és bibliográfiával, amelyek nemcsak a gombászat, hanem az egész clusiusi életmű kutatásának akkori állását tükrözték.[18] Ami a téma általános szakirodalmát illeti, kiemelendő Bohus Gábor[19] és Ubrizsy-Savoia Andrea,[20] akik több kisebb tanulmányt publikáltak, de ebben az időszakban, az 1970-es, 1980-as években általában is viszonylag sok rövid írás született a clusiusi mikológiával kapcsolatban.[21] Általánosságban viszont mindezek a rövid tanulmányok – beleértve egy-két 2000-es években születettet is[22] – két csoportra oszthatók jellegük szerint: vagy áttekintő (akár megemlékező) jellegű szövegek, amelyek összefoglalják a clusiusi gombászati mű(vek) főbb jellemzőit, érdemeit, Batthyány-féle hátterét; vagy pedig egy-egy szempontból világítják meg a clusiusi mikológiát és hoznak új eredményeket (pl. a gombafestő kiléte, a művek elhelyezése a kora újkori mikológia kontextusában, a gombák vagy egy csoportjuk azonosítása, a Clusius-kódex 17. századi recepciója stb.). Magának a két műnek az alaposabb és átfogó vizsgálata, összehasonlítása, életrajzi kontextusba helyezése Esther van Gelder 2011-es, Clusius bécsi időszakáról szóló holland monográfiájával vett új lendületet: a kutató külön fejezetet szentelt a „magyar gombáknak”,[23] és több kérdést is tisztázott. Ezt a munkát folytatom e tanulmányban, előre jelezve, hogy csak néhány problémára térhetek ki. Hogy csak egy-két olyan kérdést említsek, amely a jövőbeli kutatásra vár: máig tisztázatlan az akvarellek festőjének kiléte,[24] de például a gombák minél megbízhatóbb azonosítása terén is lenne még tennivaló.

Az akvarellek kulcsszerepe a gombák leírásában; az akvarellek és metszetek viszonya

Van Gelder minden korábbinál jobban – és joggal – hangsúlyozza, hogy a *Fungorum historiá*t Clusius csak Leidenben állította össze, nagyon nagy részben a gombákat ábrázoló akvarell-lapok alapján, és egyéb, Magyarországról hozott jegyzetekből.[25] Bizonyos, hogy a gombáknak legalábbis a morfológiai leírásai elsődlegesen közvetett megfigyelésen, az akvarelleken alapulnak. Clusius nyilvánvalóan közvetlenül, a Batthyány-régióban is megfigyelt gombákat és készített jegyzeteket, de hogy hogyan zajlott a vizsgálódásnak ez a fázisa, egyelőre bizonytalan, és további kutatást igényel; ami biztosan látható és tudható, az az, hogy az alaktani leírások alapvetően

¶ 16. Erről lásd Istvánffy, *A Clusius-codex…*, passim; Ubrizsy-Savoia, „Some Aspects…”; Ubrizsy-Savoia Andrea, „Relationship between *Libri Picturati* A. 16–30 and Printed Renaissance Botanical Work: Some New Data on Clusius Codex and the Mycological Cesi Codex”, in *The Global and the Local: The History of Science and the Cultural Integration of Europe*, szerk. Michal Kokowski, 2008. ¶ 17. Istvánffi, *A Clusius-codex…* ¶ 18. Aumüller és Jeanplong, *Fungorum…* ¶ 19. Bohus Gábor vonatkozó publikációi pl.: Bohus Gábor, „Clusius tinórugombáinak megfejtése – Interpretation des Bolets de Clusius”, *Acta Mycologica Hungarica* 2 (1945): 20–27, 69–76; „Mikológiai érdekességek a Clusius Codexből”, *Vasi Szemle* 27, 4. sz. (1973): 582–585; „Revision der Pilzarten des Clusius-Codex”, in Aumüller és Jeanplong, *Fungorum…*, 60–69. ¶ 20. Ubrizsy-Savoia Andrea több nyelven írt, egymással gyakran átfedésben levő publikációi a clusiusi mikológia tárgyában: „Les aquarelles mycologiques de Charles de l'Ecluse”, *Histoire et Nature* 7 (1975): 89–94; „Il Codice di Clusius”, *Rassegna di micologia ed ecologia Romana* 3, 7–8. sz. (1976); „Importance of Carolus Clusius' Life-Work…”; *Die Beziehungen des Lebenswerkes von Carolus Clusius zu Italien und Ungarn: Clusius' pilzkundliche Aquarelle* (Wien: Internationale Clusius-Forschungsgesellschaft Güssing, 1977); „Carolus Clusius munkásságát megelőző mikológiái ismeretek”, *Mikológiai Közlemények* 2 (1979): 89–98; „Wissenschaftliche Beziehungen zu Italien: Der Maler der Pilzaquarelle im Clusius-codex”, in Aumüller és Jeanplong, *Fungorum…*, 54–56; „Some Aspects…”; „Relationship…”. ¶ 21. A teljesség igénye nélkül: Kurt Lohwag, „Ein Beitrag zur Geschichte der Mykologie in Österreich”, *Sydowia: Annales Mykologici* 22 (1968): 311–322; Viktor Petkovšek, „*Historia fungorum* und Clusius' Kodex im Lichte neuerer Untersuchungen”, *Schweizerische Zeitschrift für Pilzkunde* 46, 11. sz. (1968): 173–182; Viktor Schuster, „Carolus Clusius' mykologische Tätigkeit in Pannonien”, *Zeitschrift für Pilzkunde* 35 (1969): 149–156; Harald Riedl, „Clusius als Mykologe”, in *Festschrift anlässlich der 400jährigen Wiederkehr der wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius: Charles de l'Escluse im pannonischen Raum* (Eisenstadt, 1973), 225–232; Horváth Ernő, „Clusius, a mikológia atyja”, *Vasi Szemle* 27, 4. sz. (1973): 578–582; Barb, „Der Maler…”; S. A. Aumüller, „Beiträge zur Geschichte der Pilzkunde im Burgenland” (Teil 1), *Natur und Umwelt Burgenland* 3, 2. sz. (1980): 35–42; (Teil 2), Uo., 4, 1. sz. (1981): 17–22; Aumüller, „Entstehungsgeschichte…” ¶ 22. Balogh, „Carolus Clusius…”; Bagladi Orsolya, „A Clusius-kódex és a *Fungorum in Pannoniis* magyar nyelvű vargánya- és tinórunevei”, *Moeszia: Erdélyi gombász* 5, 5–6. sz. (2010): 76–79. ¶ 23. „Hongaarse paddenstoelen”, lásd Van Gelder, *Tussen hof en keizerskroon…*, 323–360. ¶ 24. Itt csak röviden említhetem meg, hogy az a korábbi, több kutató által képviselt feltételezés, miszerint Esaya le Gillon lett volna az akvarellek festője, Bobory, *Batthyány Boldizsár…*, 216–220. és még inkább Van Gelder, *Tussen hof en keizerskroon…*, 336–337. ellenérvei után teljesen bizonytalanná vált. ¶ 25. Lásd Van Gelder, *Tussen hof en keizerskroon…*, különösen 345–351. Véleményem szerint Van Gelder kissé alábecsüli ezeknek az egyéb, Magyarországról hozott jegyzeteknek a szerepét; erről lásd még alább is, a magyar gombanevek kapcsán.

pontosan azokat a példányokat tükrözik, amelyeket a festmények ábrázolnak. A gombákat eleve gyakran több nézőpontból ábrázolta a festő, direkt úgy, hogy minden oldalról meg lehessen figyelni, másrészt – ezt szinte minden kutató hangsúlyozza – rendkívül pontosak, élethűek ezek a gombaakvarellek. A kettő együtt lehetővé tette, hogy Clusiusnak ne kelljen *feltétlenül* helyben, Magyarországon megfigyelnie és leírnia minden gombának minden részletét (az egyes részek színét, formáját stb.). Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez csak az alaktani leírásra vonatkozik; számos más jellemzője van egy gombának a nyomtatvány leírásában (nevek a különböző nyelveken, élőhely, előfordulási idő stb.), és ezeket Clusius nem vehette mind a Clusius-kódex vizuális és verbális forrásanyagából (pontosabban az akvarellgyűjtemény anyagából; a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a „Clusius-kódexbe" írt jegyzetekről, „Clusius-kódexbe" festett gombákról fogok beszélni, de szem előtt kell tartani, hogy a németalföldi tudós birtokában csak egy akvarellgyűjtemény volt, amelynek egy részéből később lett a kódex).

Van Gelder a nyomtatványbeli metszetek és a kódexbeli akvarellek viszonyának a tisztázásához is nagyban hozzájárult (de Van Gelder előtt egyes korábbi megfigyelések is az itt leírtak irányába mutattak); ezeket az eredményeket is csak röviden foglalhatom össze.[26] A kézirat elkészülte után bizonyos kiválasztott akvarell-lapokat Clusius elküldött a kiadónak, Jan Moretusnak, ez alapján készült mintegy 30[27] metszet a nyomtatványhoz. Ezeket az akvarelleket viszont nem kapta vissza Clusius. A Clusius-kódex tehát azokon az akvarelleken alapul, amelyeket Clusius nem küldött be, és végig nála maradtak. Így a két forrás képállománya kiegészíti egymást: ami nincs meg a Clusius-kódexben, az rendszerint megvan a *Fungorum historiá*ban és fordítva. Sokszor még azt is világosan lehet látni, hogy eredetileg egyetlen példányról készült több akvarell, és ezek egy részét küldte be a németalföldi tudós, így az abból készült metszet pontosan tükrözi a másik részt, a Clusiusnál maradt akvarell(eke)t. Erre jó példát nyújt egy pisztricgomba-ábrázolás a *Fungorum historiá*ban (E. V. 1.), illetve a Clusius-kódexben (T. 19v): a két illusztráció összehasonlításából látszik, hogy

1. a–b ábra: A pisztricgomba egyetlen példánya több nézőpontból a *Fungorum historiá*ban és a Clusius-kódexben[28]

¶ 26. Az alábbi összefoglaló bekezdéshez lásd elsősorban Van Gelder, *Tussen hof en keizerskroon*..., 345–348; arról, hogy hogyan szolgálhattak előképül gombákról készült akvarellek a metszetek számára, lásd Barb, „Der Maler...". Azt pedig, hogy a Clusius-kódex és a nyomtatvány gombaábrázolásai kiegészítik egymást, már Van Sterbeeck is észrevette a 17. században, lásd Van Gelder, *Tussen hof en keizerskroon*..., 347. ¶ 27. A nyomtatvány 32 metszete közül kettő (E. I. 3-nál és P. XXVI. 3-nál) nem clusiusi akvarell, hanem Matthias Lobelius könyvének korábbi metszetei alapján készült. ¶ 28. Itt és a későbbiekben a Clusius-kódex digitálisan elérhető változatát (lásd fentebb) használom a képek forrásaként.

ugyanazt a példányt festették le más és más nézőpontokból (1. a–b ábra). Ennek ismeretében már jobban elképzelhető, milyen lehetett Clusius eredeti akvarellgyűjteménye, és mivel a metszetek ugyanolyan jellegű, ugyanattól a festőtől származó akvarellek alapján készültek, mint amelyeket már ismerünk a Clusius-kódexből, kellő óvatossággal a metszeteket is össze lehet hasonlítani a megfelelő latin leíró részekkel. Szükséges lenne folytatni az akvarellek/metszetek és alaktani leírások komparatív vizsgálatát, és nem tisztázott véglegesen az a kérdés sem, hogy nincsenek-e meg valahol, legalább részben az antwerpeni Plantin–Moretus Múzeum állományában a metszetek alapjául szolgáló akvarellek.

A Clusius-kódex bejegyzései: a kezek és jegyzettípusok elkülönítése

A két clusiusi műben nem csak a vizuális elemek tartoznak szorosan össze. Mint azt többen megállapították a kutatásban, a Clusius-kódexbe írt latin, német és magyar jegyzetek jelentős mértékben tükröződnek a *Fungorum historia* gombaneveiben és akár egyéb információkban. Hiányzik azonban az átfogó elemzése ezeknek az összefüggéseknek: pontosan milyen jegyzetek származnak Clusiustól, és melyek a magyarországi adatközlőitől? Ezzel összefüggésben: hogyan és mennyire pontosan veszi át a különböző nyelvű gombaneveket és egyéb jegyzeteket? Mit vehetett át a kódexből, és mit egyéb, Magyarországról hozott jegyzetekből? Mely jegyzeteket írhatta Clusius maga az akvarell-lapokra, párhuzamosan a *Fungorum historia* kéziratának készítésével? Ezen kérdések megválaszolásához mindenekelőtt a kódexbe írt jegyzeteket kell elkülöníteni kezek, illetve jegyzettípusok szerint, minél pontosabban látni kell, kiktől származhatnak az egyes bejegyzések. Különös, de a clusiusi mikológiát övező nagy érdeklődés ellenére ezt az alapvető vizsgálatot még nem végezték el.

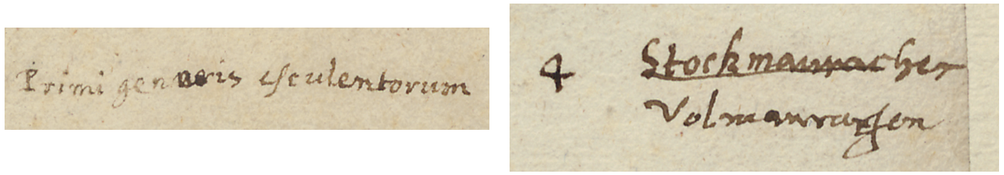
Istvánffi Gyula, amikor az 1900-as kiadásában a *Fungorum historia* gombáit sorra veszi és a Clusius- illetve Sterbeeck-féle kódexek adataival összekapcsolja, azt is igyekszik megadni, hogy kinek a kezétől származnak a Clusius-kódex adott jegyzetei. Ám e megállapításait nem indokolja, és összességében a következő képet tárja elénk: elsősorban Clusius jegyzeteit láthatjuk; egy bizonyos magyar és jellegzetes folyóírással írt jegyzettípus Beythe Istvántól, Batthyány jól ismert udvari lelkészétől származik; más jegyzetek meg „idegen kéztől", miközben egy helyen Batthyány Boldizsárról megjegyzi, hogy „a német nevek nagy részét alkalmasint ő írta be".[29] Azóta sem történt összehasonlító paleográfiai vizsgálat a kérdésben, ehelyett a kutatók szívesen átvették Istvánffitól és egymástól Beythét és Batthyányt mint a nem clusiusi jegyzetek fő forrásait, vagy tényként kezelve, hogy ők ketten írtak még Clusiuson kívül a kódexbe,[30] vagy bizonytalanabbul, valószínű forrásokként említve őket.

Vegyük sorra most az egyes elkülöníthető jegyzettípusokat:

1. *Clusius megszokott kézírása.* A legtöbb bejegyzés egyértelműen Clusiustól származik: ez a korabeli leveleiből vagy levelekre írt jegyzetekből jól ismert, humanista kurzív írásfajtához tartozó kézírás, amelyet bizonyos egyedítő sajátosságok (kis betűméret, a mássalhangzószárak sajátos dőlése és hurkolása, egyes kettőshangzók, pl. „ss" írása stb.) félreismerhetetlenné tesznek. E jegyzetek funkciója is egyértelmű: a lapok tetején található rendszertani megjelölések (pl. *XVI. Gen. esc.*, illetve az ártalmasoknál külön a *non edul.*), a gombák mellett a *species*t jelző számok, illetve néha gombák mellé írt nevek és rövid jellemzések (pl. *adultior*) szerepelnek ezzel az írással, és mindezek pontosan tükröződnek a *Fungorum historiá*ban. (A 2. a–b ábrán látható példa Clusius kezére, mégpedig a 4. tábla következő elemeire: a *Primi generis esculentorum* a lap tetején szokás szerint megadott clusiusi rendszertani besorolás, jelen esetben az E. I.-be tartozást jelöli; a gomba melletti *4*-es szám az E. I. gomba *species*-számára vonatkozik; a *Stockmaurachen* és *Volmaurachen* pedig a 3. és 4. *species* nevei). Nyilvánvaló, hogy ezek a clusiusi jegyzetek a *historia* 1595-ben kezdődő leideni megírásakor kerültek a kódexbe, és biztosították, hogy a gombák rendszerezése párhuzamos és jól látható legyen a kódexben is, ne keveredjenek össze az összetartozó leírások, gombanevek és -képek. A gombanevek és rövid (mindig latin) magyarázatok néha kiegészítőleg csatlakoznak a korábban, mások által beleírt jegyzetekhez; Clusius írása eme jegyzettípuson belül egységes, egy időszakból származónak tűnik; általában semmi jel nem utal arra, hogy bármelyik ilyen jegyzetet 1595 előtt, esetleg a Batthyány-időszakban írta volna az akvarellek mellé.

¶ 29. Istvánffi, *A Clusius-codex*..., 87.

¶ 30. Ilyen például: Petkovšek, „*Historia fungorum*...", 178; Riedl, „Clusius als Mykologe...", 227.

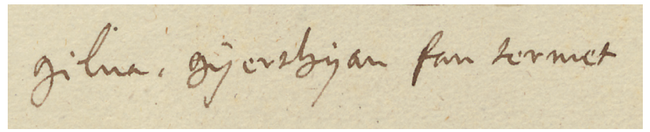
2. a–b ábra: példák Clusius rendes kézírására a Clusius-kódexben

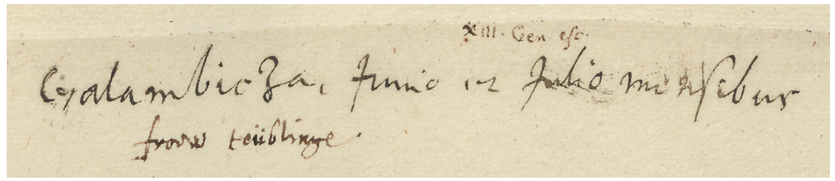

2. Jól elkülöníthető egy *magyar nyelvű, kurzív jegyzettípus*, amelyet Istvánffi indoklás nélküli feltételezése óta Beythe Istvánnak szokás tulajdonítani. (A 3. a ábrán látható példa az 5. tábláról való, és az E. VI-ra vonatkozik, a 3. b ábra pedig a 40. tábláról és az E. XIII. 1-hez tartozik.) Más Beythe-dokumentumokkal való összehasonlítás igazolja, hogy ez valóban Beythe István keze. Az MNL OL Batthyány-levelezésében (P 1314) ugyan nem maradt fenn levele (csak egy névrokonától), más autográf írásai viszont igen: a korszakban használt írását láthatjuk például az általa írt vagy másolt, *Keresztyénségnek fondamentomáról való rövid tanúság* című, kéziratban maradt és Németújváron őrzött katekizmusban[31] (ebből látható

¶ 31. *Kereztiensegnek fondamentomarol walo rwid tanusag*; a mű kézirata: a németújvári (güssingi) ferences kolostor könyvtára, 5/75.

egy részlet a 4. ábrán). Jól felismerhetők a két szövegben a jellegzetesen beythei módon formált betűk, betűkapcsolatok (hurkolt *z*, kettőspontozott *y* stb.), a két írás egész ductusa nagyon hasonló. Ortográfiai, dialektológiai (*ew* használata „ö/ő” gyanánt stb.) és tartalmi sajátosságok is megerősítik ezt az azonosítást. Az egyik kódexjegyzetben latin kifejezést találunk – *Junio et Julio mensibus* (T. 40, 3. b ábra) –, ez latinos iskolázottságra vall; egy másik jegyzet (T. 74), miszerint Velemből Rohoncra (Batthyány egyik várába) hozták a „holtzschwammen” egy *species*ét (Tremella mesenterica, aranyos rezgőgomba), helyismeretről árulkodik.

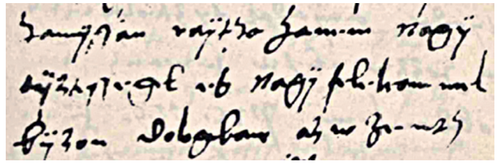

3. a–b ábra: példák Beythe István kézírására a Clusius-kódexben

4. ábra: példa Beythe István kézírására a *Keresztyénségnek fondamentomáról való rövid tanúság*ban[32]

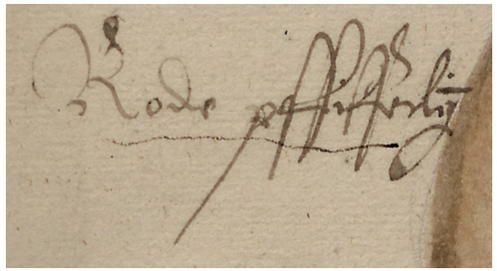
Felmerülhet még, hogy lehet-e a kézírás Beythe István fiaé, Beythe Andrásé, aki szintén érdeklődött a botanika iránt, egy *Fives Könüv*et is kiadott (Németújvár: Manlius, 1595). Ám az a kevés sajátkezű bejegyzés, ami Andrástól fennmaradt (possessorbejegyzések több könyvében), nem hasonlít a fenti kézírásra.[33] Beythe Istvánnak tulajdoníthatjuk tehát ezt a kezet. Az összes, Clusius-kódexben található Beythe-jegyzet helyét és átírását tartalmazza az alábbi táblázat:

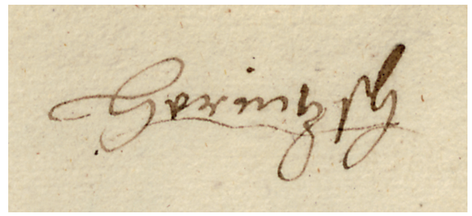
A gomba a *Fungorum historiá*ban	Beythe jegyzete a Clusius-kódexben
E. V.	T. 19: Peztrich T. 20: Peztrich
E. VI.	T. 9: szil fan termewt gylwa T. 10: Szil fa gilwa T. 5: gilva, gyerthyan fan termet
E. VIII.	T. 29: Keserew gomba
E. XIII.1. E. XIII. 3.	T. 40: Galambicza, Junio et Julio mensibus T. 46: Verews galambicza
E. XVIII.	T. 58: Ewz lab
P. III.	T. 3: Ganeion terem nem Jo
P. IV.	T. 23: fũz fan termet Nem Ju T. 24: fuzfan termet
P. V.	T. 22: rewes tewly fanis lattam az kis ke<...>[34]
P. XIII.	T. 33: vt felen terewm Nem Jo
P. XXII. 5	T. 81: tüuis alya gomba dült chyer fan awagj az tewrseken ewrewmest terem, jo meg eni
P.XXII. 6	T. 78: Nem jo gomba
P. XXIV. 3	T. 74: Velembewl hozuk wala Rohontzra viz mellet valmi aszu wiz mosot fakon terem

Összesen 17 bejegyzés található Beythétől. Háromféle információ fordul elő a jegyzeteiben: a gomba magyar neve; a gomba eredeti környezete, főleg hogy hol terem, és egyszer az időszak is; ezenkívül néha megadja, hogy „jó” vagy „nem jó enni”, vagyis, hogy ehető vagy ártalmas. Meglepő módon a környezetre többször utalnak a jegyzetek, mint magyar névre, és akár mondatnyi terjedelmű is az effajta jellemzés.

3. *A nem Clusius kezével írt német bejegyzések* ductusa egységes: viszonylag szépen, díszesen megformált (hosszú szárak és hurkok, kiemelkedő kezdő nagybetűk stb.) német kurzív írás ez, láthatóan egy kéztől. (Az 5. a ábrán

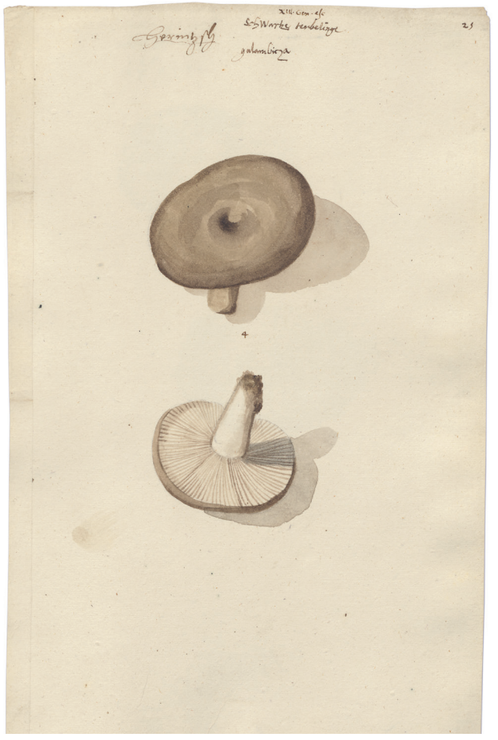
¶ 32. Forrás: P. Magyar Arnold, „Új magyar nyelvemlék. A németújvári kálvinista káté a XVI. századból”, *Magyar Történelmi Szemle* 2 (1971): 117–139, 121. ¶ 33. Három olyan nyomtatványt tudtam megnézni, amelyeknek címlapján Beythe András kézírása látható: egy Gualtherus-, egy Arias Montano- és egy Aretius-nyomtatványt (utóbbinál az OSZK-beli példányról van szó). A nyomtatványokat leírja: Zvara Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában* (Szeged–Budapest: Szegedi Tudományegyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013), 193, 250, 367. Itt köszönöm meg Zvara Edinának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a kézírást tartalmazó nyomtatványlapok fotóit. ¶ 34. A levágott és beragasztott lapnak itt a határa.

5. a–b ábra: példák a „német segítő” kézírására a Clusius-kódexben

látható példa az 30. tábláról való, és az E. VIII. 3-ra vonatkozik, az 5. b ábra pedig a 47. tábláról és az E. XIII. 4-hez tartozik.) Lehet ez Batthyány Boldizsár keze? Batthyány és Clusius között a közvetítő nyelvek egyike lehetett a német, a főúr az utolsó hozzá írt és fennmaradt levelét 1588-ban[35] németül írta, ám ez egy írnok által írt másolat, és más a kézírása, mint a kódexjegyzeteké. Van olyan Batthyány által írt, autográf német levél, amelyet összevethetünk a kódexbeli kézzel: 1577. április 6-án például Georg Kothler bécsi kereskedőhöz írt egy rövid német levelet, *manu propria* aláírással.[36] Az ebben látható kézírás teljesen más, mint a kódexbeli. Eleve légből kapott és

¶ 35. Leiden, Egyetemi könyvtár, Cod. Vulc. 101, Batthyány Clusiushoz, 1588. nov. 11.

¶ 36. MNL OL, P 1314 (Batthyány misszilisek), 3119.

bizonytalan volt Istvánffi Batthyány kezére vonatkozó feltételezése (amelyet mégis sokan átvettek), azon alapulhatott, hogy egyébként ő festtette az akvarellgyűjteményt, és tudott, írt németül. Valójában egyelőre semmi nyoma nincs annak – sem a kódexbejegyzésekben, sem a Clusius által mesélt történetekben –, hogy a főúr maga is részt vett volna ténylegesen a gombászatokon vagy az összegyűjtött gombák vizsgálatában; ettől persze még e tevékenységek lehetősége fennáll. Egyelőre annyit lehet tudni a bejegyzőről, hogy egy német anyanyelvű vagy németül nagyon jól tudó ember Batthyány környezetéből; a továbbiakban *német segítőnek* fogom hívni. Íme a bejegyzéseit összesítő táblázat:

Összesen 23 bejegyzést tett a *német segítő* a kódexbe, de ezek között még kevesebb a hosszú jegyzet, mint Beythénél. Alapvetően neveket írt be, egyszer található a

A gomba a *Fungorum historiá*ban	A *német segítő* jegyzete a Clusius-kódexben (Clusius általi áthúzások nincsenek jelölve)
E. IX.	T. 25: kremling
E. X. 2.	T. 37: Schwartze Hierschling
E. XII.	T. 39: Reheling
E. XIII. 4	T. 47: Herintzsch
E. XVI. 3.	T. 54: Ein grauer bultz
E. XVII.	T. 57: Keyserling
E. XIX.	T. 63: Geißbart und Schöberling
E. XX.	T. 64: Kremlinge
P. VIII.	T. 12: birckenn Schwam
P. IX.	T. 8: Hohe Schwamen
P. XI.	T. 31: Narren Schwam[;] er wachest gleich wie die khaysseling herauss, vnnd wachssen auch selbigmall<…>[37]
P. XII.	T. 32: Fliegen Schwammen T. 27: Fliegen Schwam
P. XII. 3.	T. 28: Rott fliegen Schwam
P. XIV. 1.	T. 35: Smeer [?] Schwammen
P. [XIV]. 2.	T. 34: saw dossen[38]
P. XIX. 7.	T. 62: bingsslin, seindt nicht gutt zu essen
P. [XIX. és XX. között, kétes hovatartozású gomba]	T. 59: Ein Roder-bultz
P. XX. 4.	T. 70: Ein wilder bultz [39]
P. XXI.	T. 71: Greßlinge [40]
P. XXII. 3.	T. 72: Wnder Thorn schwam
P. XXII. 4.	T. 84: Stock Schwam
P. XXIV. 1.	T. 82: Ein Roder holtz schwam

¶ 37. A levágott és beragasztott lapnak itt a határa. ¶ 38. Clusius által átírva: *saw taschen*. ¶ 39. Clusius többszörösen javítja. ¶ 40. A szó előtt a *falsche* Clusius kiegészítésének tűnik.

Beythééhez hasonló „nem jó megenni” értelmű megjegyzés (T. 62), egyszer pedig egy másik gombával való hasonlóságra hívja fel a figyelmet, valószínűleg biztonsági figyelmeztetésként (T. 31: az ártalmas *Narren schwam* hasonló formában és időszakokban jelenik meg, mint a *Keyserling*, azaz császárgalóca). Mindez kevés információ ahhoz, hogy jobban behatároljuk a *német segítő* személyét; Batthyánynak rengeteg német anyanyelvű vagy németül jól tudó alárendeltje volt az udvarban (familiárisok/deákok, várbeli kézművesek, Wolfgang Schallerhez hasonló titkárok/küldöncök stb.). Lehetséges, hogy a jövőben sikerül azonosítani: az MNL OL-ben található Batthyány-levelezés (P 1314) Boldizsár korára vonatkozó anyagában rengeteg feldolgozatlan német levél van, itt vannak a Batthyány Boldizsár-kutatás legnagyobb fehér foltjai. Az biztos, hogy az illető nem tökéletesen értett a gombákhoz: Clusiusnak nemegyszer kellett áthúznia a jegyzetet, és például olyan is előfordul, hogy két teljesen különböző gombára írja ugyanazt a német nevet (*Kremling*, T. 25 és T. 64).

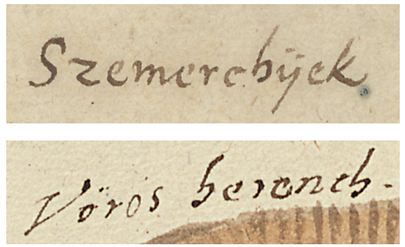
4. Van még egy különös jegyzettípus, amely magyar nyelvű, és szövegeinek tartalma Beythe autográf jegyzeteire emlékeztet, de más a kézírás; egyelőre „magyar 2” jegyzettípusnak nevezem. Ez már nem igazán kurzív írás, hanem mintha gondos átirata lenne máshonnan vett szövegeknek, dőlt betűkkel, és a *textualis formata*, vagyis nyomtatott írást utánzó stílus felé hajlik. (Az 6. a ábrán látható példa az 1. tábláról való, és az E. I.-re vonatkozik, a 6. b ábra pedig a 41. tábláról és az E. IX. 4-hez tartozik.) Hogy tisztázzuk e sajátos jegyzettípus forrását, lássuk ezekről a bejegyzésekről is az összesítő táblázatot:

A gomba a *Fungorum historiá*ban	A „magyar 2” jegyzettípus a Clusius-kódexben
E. I.	T. 1: Szemerchyek
E. VII.	T. 6: Chöpörke Gomba
E. VIII. 3.	T. 30: Vörös keserö gomba
E. IX. 3.	T. 26: Herynch
E. IX. 4.	T. 41: Vörös herench[41]
E. XIII. 2.	T. 45: Keek galambicza
E. XIII. 5.	T. 48: waras galambicza, ez az leg Jobbik
E. XVI. 1.	T. 53: feier varganya
E. XIX. 2.	T. 63: Szarwas gomba
P. V.	T. 22: füz<…> nem J<…>[42]
P. VII. 1.	T. 16: Bagoly fö nem io megh enny
P. VII. 2.	T. 15: Bagoly gomba nem io enny
P. VII. 3.	T. 11: Bagoly gomba
P. XIII.	T. 33: Vörös herinch [áthúzva] T. 44: wt felen terewm nem Jo
P. XVI. 3.	T. 51: kigjo gomba
P. XX. 2.	T. 66: uarga annya enni nem Jo
P. XXII. 3.	T. 72: Tino or
P. XXVI. 1.	T. 76: pöffetegh

¶ 41. Ugyanazon lapon a szintén „magyar 2”-vel írt *feyer herench* (és a hozzá tartozó, Clusius rendes írásával írt *Weiß kremling*) áthúzva. ¶ 42. A levágott és beragasztott lapnak itt vannak a határai.

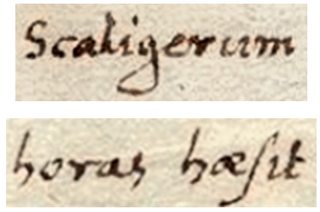

Azonnal látható, hogy e bejegyzések ugyanolyan jellegűek, mint Beythééi: tartalmi elemek (pl. a „jó / nem jó enni” típusú megjegyzések) és helyesírási sajátságok (*terewm* stb.) egyaránt mutatják ezt, és akár hosszabb bejegyzések is teljesen azonosak (*wt felen terewm nem Jo*). Értelmetlen lenne feltételezni, hogy Beythe egy másik írástípust is használt a jegyzetek beírásakor, kézenfekvő viszont az a gondolat, hogy maga Clusius másolhatta bele a kódexbe a Beythétől származó szavakat – amelyek a Magyarországról hozott feljegyzések közt voltak valahol –, és Beythét mint forrást ezzel a gondosabb jegyzettípussal emelte ki. És valóban, már az első tábla címeként szolgáló bejegyzések elhelyezkedésén és ductusán látszik, hogy egy kéztől származnak: a *Szemerchyek*

6. a–b ábra: példák a „magyar 2” jegyzettípusra a Clusius-kódexben

„magyar 2 jegyzettípusban van, míg alatta a *primi generis esculentorum* (lásd 2. a ábra) kisebb betűkkel és Clusius rendes kézírásával, de a tinta színe, a betűk megformálása, a két szövegrész egész ductusa hasonló. Clusiusnak is vannak olyan levelei, amelyeket ilyen gondos írással vetett papírra, és ezek is a „magyar 2” jegyzettípusra hasonlítanak (a 7. a–b ábrán egy Pinellihez írt levélből vett szavak láthatók példaként).

7. a–b ábra: Részletek Clusius 1601. április 9-én Pinellihez írt leveléből[43]

Úgy tűnik tehát, hogy amikor Clusius az akvarellapokon már meglevő jegyzeteket Leidenben kiegészítette, alapesetben a megszokott kézírását alkalmazta, de bizonyos Beythe-jegyzeteket egy sajátos írásmóddal kiemelve írt le.

A *Clusius rendes kézírásával* beírt gombanevek – amelyek a nyomtatványban is pontosan tükröződnek – egészen azt a benyomást keltik, hogy közvetve ugyanattól a *német segítő*től, illetve ugyanattól a Beythe Istvántól származnak, akik maguk is írtak a kódexbe.[44] Amikor pedig *csak a nyomtatványban* szerepel egy gombanév, és

¶ 43. Kézirat: Milano, Biblioteca Ambrosiana, S 107 sup. Digitálisan elérhető: https://ambrosiana.comperio.it/opac/detail/view/ambro:catalog:97432 (299. fotó). ¶ 44. Ezt leglátványosabban azok a gombanevek mutatják, amelyek ugyanolyan formában vannak mind Clusius, mind Beythe vagy a *német segítő* kézírásában. Pl. *galambicza* Beythénél (T. 40, 46) és Clusiusnál is (T. 47); *tüuis alya gomba* Beythénél (T. 81) és Clusiusnál is (T. 60, 72, 79, *tuuissalya gomba* formában); *Fliegen Schwammen* a *német segítőnél* (T. 32) és Clusiusnál is (T. 43); *Hohe Schwamen* a *német segítőnél* (T. 8) és Clusiusnál is (T. 7, *hoe schwamme* formában).

a kódexben egyáltalán nem, azok is összességében hasonló jellegzetességeket mutatnak, mint a kódexbe beírt nevek.[45] Mindent együttvéve kézenfekvő az a gondolat, hogy két helyi segítőtől, Beythe Istvántól és az ismeretlen *német segítő*től származhat akár a *Fungorum historia* összes gombaneve. Ezt azonban bizonyítani nem lehet, és lehetséges más segítők közreműködése is. A helyi segítőktől kellett hogy legyen egy forrásanyag Clusius birtokában Leidenben, például egy jegyzetfüzet; ennek névanyaga átfedésben volt a kódexbe írt bejegyzésekkel, ugyanakkor bővebb lehetett (nem csak nevek, hanem egyéb információk tekintetében is); ebből a bővebb forrásból írhatott át Clusius a feldolgozás közben gombaneveket a kódexbe.

Clusius nehézségei a magyar nyelvvel

Mennyire megbízhatóan tükrözik a *Fungorum historia* gombanevei a helyi segítők által közölt és jegyzetekben fennmaradó gombaneveket? Fontos kérdés ez abból a szempontból is, hogy mennyire használható forrás a nyomtatott mű etnobotanikai szempontból, a régi gombanevek kutatásához. A némettel láthatóan nem volt problémája Clusiusnak: ha a *német segítő* jegyzeteit összehasonlítjuk a *Fungorum historia* német gombaneveivel a megfelelő helyen (amely a *német segítő* jegyzeteit tartalmazó táblázatban is mindig meg van jelölve), láthatjuk, hogy Clusius szinte mindig pontosan vette át a kódexjegyzetként (is?) látott neveket a *Fungorum historiá*ba, még ortográfiai vagy szóváltozatokat[46] illető különbségek is alig vannak.

Több gondja volt a magyar nevekkel, ami nem meglepő, hiszen érdemi magyar nyelvtudása nem volt. Egyrészt látható az, hogy a Magyarországról hozott feljegyzésekben – sok egyéb információ mellett – kellett lennie magyar nevek magyarázatainak is (például latinul), ugyanis alapesetben Clusius érti, le tudja fordítani a magyar gombaneveket, akkor is, ha nincs német név, vagy a német név mást jelent. Az E. IV., *Szilwa alya* gombát például helyesen magyarázza úgy, hogy *sub pruni arboribus,* „szilvafák alatt” teremnek, az E. XVIII., *Ewz lab* (őzláb) gombát pedig jól fordítja *capreoli pes*nek; eme magyarázatokat kódexjegyzetekből nem vehette.[47] Előfordul, hogy tévesen értelmez: a P. VII., *Bagoly gombá*ról / *Krottenschwammen*ről azt írja, hogy „mindkét nyelven ugyanazt jelentik a nevek”, holott a *Krotte, Kröte* varangyot jelent. A vargányára adott magyarázata mulatságos, pontosabban a publikált változatban nem is magyarázza, csak szemérmesen megjegyzi, hogy az E. XVI. „neve igen obszcén a magyaroknál, mert ők *varganya*-nak hívják”; a 65. és 66. táblára írt bejegyzéséből viszont kiderül, hogy a *uarga annyá*ról van szó.[48] Akár komolyan gondolták Beythéék e vaskos népi etimológiát, akár nem, Clusius értette, és ez a káromkodás – mint már Istvánffi felhívta rá a figyelmet – létezett, Bolyai Farkasnál adatolt az „Eredj a varganyádba”.[49]

Nagyobb problémát jelentett, amikor a magyar neveket csak hosszabb, Beythe-féle kódexjegyzetekből hámozhatta ki, ilyenkor magát a nevet is nemegyszer elrontja. Az E. VI.-ról[50] három táblán látható számos akvarell, Beythe egy-egy jegyzetével: *gilva, gyerthyan fan termet* (T. 5); *szil fan termewt gylwa* (T. 9); *Szil fa gilwa* (T. 10). A három jegyzetből együttesen látható, hogy Beythe vagy a „gilvát”[51] gondolta a gomba nevének, vagy valami mást, aminek a „gilva” változatát magyarázza; a többi magyar szöveg az előhelyre vonatkozik, hogy melyik fán terem. Clusius a faneveket magukat érti,[52] a magyar ragozást azonban, úgy tűnik, nem, és ezt mondja a gomba magyar nevének: „Szil fa termewt alya,[53] *hoc est, ad ulmos nascens fungus*” („...vagyis szilfánál termő gomba”). A gyertyánnál termő típusból (T. 5) pedig Clusiusnál a *genus*on belüli *Gilwa gyerthyan fa termewt* alváltozat lett (talán mert csak egy jegyzet utalt rá, míg a szilfára kettő is). A clusiusi nevek nyelvtanilag értelmetlenek, és jelentéskörük nem tükrözi az eredeti beythei szándékot.[54]

¶ 45. Például ezekben az esetekben is ugyanolyan szavakat használ Clusius, mint a *német segítő,* illetve Beythe: *Rott, bultz, Geiss*; „termewt”, „rewes”. ¶ 46. Pl. Schwam/Schwammen; Roder/Rotter bultz stb. ¶ 47. A meglevőkhöz hasonló kódexjegyzetek természetesen azokon a lapokon is lehettek, amelyeket Clusius később a kiadónak küldött, és nem kapott vissza, így elvesztek a mai kutatás számára; azonban messze több, helyi segítőktől származó „plusz” információja volt Clusiusnak a gombákról, mint amennyit ezek a jegyzetek reálisan tartalmazhattak. ¶ 48. A „magyar 2” jegyzettípussal írt, tehát közvetve Beythétől származó jegyzetek a vargányákkal kapcsolatos P. XX. 2–3-nál. ¶ 49. Istvánffi, *A Clusius-codex...*, 72. ¶ 50. Bohus, „Revision der Pilzarten...” valószínű azonosítása szerint erestönkű laskagomba (Pleurotus cornucopiae). ¶ 51. A szó a német „gelb” (sárga) szóval rokon, fakósárgát is jelent. ¶ 52. Ez a nyomtatványban olvasható latin magyarázatokból is látható, és a kódexben a magyar faneveket fölé írt sajátkezű jegyzeteiből is *(hagenbuche; ulmei; ulmei)*. ¶ 53. Az *alja* szót más magyar gombanevekből kölcsönözhette Clusius, Beythe viszont *fán* termő gombáról beszélt; Clusius latin fordítása *(ad ulmos)* mindenesetre egyik jelentést sem zárja ki. ¶ 54. Clusius a további magyarázatban (E. VI., harmadik bekezdés) arra utal, hogy a magyar *Szil fa...* név túl szűk, mert nem csak szilfán, hanem összesen hétféle fán terem; Beythe azonban eredetileg sem valamiféle szilfagombáról beszélt.

Hasonlóképpen tévesen értelmezte a P. XIII.-nál Beythe jegyzetét (T. 33: *vt felen terewm Nem Jo*) gombanévként: *wt felem terewm gomba*; és ilyenféleképp alakulhatott ki a csak a nyomtatványban szereplő P. I., *Boza fa termewt* „név" is. A P. 3-nál szereplő beythei *Ganeion terem nem Jo* jegyzetből tévesen szűri le és elírja[55] a magyar nevet: *Ganeiou*. Összességében nincs túl sok torzult magyar névalak, de ezeket a sajátosságokat figyelembe kell vennie a népi gombanevekre irányuló kutatásoknak. Ha pedig nemcsak a gombaneveket nézzük, hanem a hosszabb Beythe-jegyzeteket a gombák élőhelyéről, még látványosabbá válik a nyelvismeret hiánya Clusius részéről: például azokból az élőhelyre vonatkozó, mondatnyi bejegyzésekből, amelyeket az egyik tövisalja-gombához, illetve az aranyos rezgőgombához[56] fűzött Beythe (P. XXII. 5 és P. XXIV. 3, lásd a Beythe-jegyzetek táblázatát), semmit nem hasznosított a németalföldi tudós.

A kutatás további irányai

A clusiusi mikológia 19. század óta folyó modern kutatása, amely a közelmúltban új lendületet vett, számos kérdést megoldott ugyan, de még így is rengeteg tisztázandó probléma maradt a mikológiai művek körül; ezen aspektusok széles spektrumára szeretném felhívni a figyelmet tanulmányom végén, csupán jelzésszerűen. Mindenekelőtt a két forrásmű közötti összefüggések filológiai alaposságú feltárását lenne szükséges folytatni. Látjuk már az akvarellek és metszetek egymáshoz való viszonyát; ami pedig a verbális forrásanyagot illeti, világosan, személyekhez köthetően elkülönülnek már a jegyzettípusok a Clusius-kódexben, és láthatjuk, hogy a bejegyzésekben rejlő információt „egyenetlenül" hasznosította Clusius a *Fungorum historiá*ban, a némettel ellentétben a magyar jegyzeteket nem mindig tudta értelmezni. Vizsgálni lehetne még, hogy a jellemzően egy tagból álló magyar és német neveket hogyan illesztette bele Clusius a maga kétosztatú rendszerébe (*genus*ok és *species*ek). Általában jó lenne pontosabban megvilágítani azt, hogy egy-egy gomba leírásának elemei közül (nevek, előfordulási hely és idő, morfológiai leírás, a gomba hasznosítása és egyéb információk) melyik milyen mértékben alapulhatott az akvarell-lapok nyújtotta információkon, illetve az egyéb, Magyarországról hozott jegyzeteken. Ha Clusius munkamódszerét, a leírások elemeinek hátterét és forrását pontosabban ismerjük, ez új lehetőségeket jelent a még kérdéses gombák megbízható azonosítása terén is.

A képek és szövegek közvetlen vizsgálatával párhuzamosan a forrásművek életrajzi, keletkezéstörténeti kontextusa is pontosabban körvonalazandó. Nemcsak a még mindig ismeretlen festő vagy a *német segítő* kiléte az érdekes; egyáltalán az is kérdésként merül fel, hogy a gombák gyűjtésének, vizsgálatának mely fázisait végezhette maga Clusius a helyszínen, a Batthyány-régióban; egyáltalán körülbelül mikortól kezdve érdekelhették a gombák, és ebben az időszakban mennyi lehetősége volt Magyarországra járni – ez persze már általában a Batthyány-udvar és Clusius közti kapcsolat kutatásának függvénye is. Ha mindezen kérdésekben tisztábban látunk, akkor helyezhetők el biztonságosan a gombászati művek egyrészt a mikológiatörténet, másrészt Clusius életpályájának kontextusában. Érdekes például összevetni a *Fungorum historiá*t ugyanazon nyomtatvány főművével, a *Rariorum plantarum historiá*val: miből erednek a főbb különbségek azon túl, hogy a gombák esetében sokkal kevesebb szakirodalmi előzményre támaszkodhatott Clusius, mint a növények esetében? Milyen szerepet játszhatott a művek Batthyány-féle háttere abban, hogy a praktikum, a gyakorlati felhasználhatóság szempontja érezhetően jobban érvényesül a *Fungorum*ban, mint a *Rariorum plantarum*ban?

Nehéz kérdések ezek, de érdekes és hálás feladat foglalkozni velük; a téma jelentőségét pedig nehéz túlbecsülni, hiszen a *Fungorum historia* az európai mikológiatörténet egyik fordulópontját jelentő mű, és a nyomtatott szöveg a Clusius-kódexszel együtt a magyar művelődéstörténet számára is egyedülálló természettudományos, nyelvtörténeti, könyvészeti, sőt esztétikai értékeket képvisel.

¶ 55. Hacsak nem sajtóhiba az *-ou* végződés.

¶ 56. Istvánffi, *A Clusius-codex*... és Bohus, „Revision..." azonosítása.

Dukkon Ágnes

A Lázár-vízió motívumai egy 15. század végén keletkezett francia pásztorkalendáriumban és Krizsafán fia György látomásaiban (*Visiones Georgii*, 1353)

A pásztorkalendárium *(Calendrier des bergiers, Calendar of Shepherds)* a kora újkori népkönyvek, az öröknaptárak egyik jellegzetes típusa, amely kiváltképpen Franciaországhoz kötődik, és innen került át a 16. század legelején Angliába.[1] Párizs, Lyon, Genf, Rouen és Troyes könyvnyomtató műhelyeiben készültek a kiadványok és terjedtek el szélesebb körben. A „pásztorkalendárium" elnevezés egyik lehetséges értelmezése a jó Pásztorra, azaz Jézusra utal, de gondolhatunk a betlehemi pásztorokra is, akiknek az angyal megjelentette a kisded születését; egy következő magyarázat szerint azon a hagyományon alapul, hogy a pásztorok foglalkozásukból eredően alaposan ismerik a csillagok járását, a természeti és meteorológiai jelenségeket. A továbbiakban egy francia példány bemutatásával[2] szeretném e népszerű kiadványok és az általuk közvetített tartalmak európai vándorlásának és metamorfózisának kérdését megvilágítani.

A kalendárium őrzési helye az Österreichische Nationalbibliothek Wien, címlapján a következő adatokat olvashatjuk: *Le grant kalendrier et compost des Bergiers avecq leur. Astrologie. Et plusieurs aultres choses. Imprime nouvellement a Troyes par. Nicolas le Rouge (1529).* Az első kiadások még a 15. század végén láttak napvilágot (1493, 1497), amint ezt részletesen tárgyalja a francia kutató, Henri Monceaux a könyvillusztrátor, tipográfus és metszetkészítő Le Rouge család tevékenységének szentelt monográfiájában,[3] s a kalendárium angol fordításáról is közöl adatokat.[4] Egy másik francia kutató, Victor Champier egy évtizeddel korábban a *Grant kalendrier et compost des bergiers* 1503-as és 1529-es kiadásait ismertette könyvében.[5]

A kalendárium címlapján a fametszet pásztorokat, legelésző juhokat és kutyákat ábrázol. A metszeten a kezében dudát tartó pásztorra figyel a másik három. Távol a háttérben pedig katedrális és vár tornyai látszanak. A címlap felső szélén két elhalványult possessor-bejegyzés: „Anthoine de Rouck 1552 [...] en [...]", [más kéztől]: „Societas Jesu [...]". Ez utóbbi alapján feltehetjük, hogy a kalendárium bizonyos ideig jezsuita környezetben volt használatos, vagy legalábbis a tulajdonos ide tartozott, kiváltképpen, ha a könyv tartalmát tekintjük. Nem érdektelen figyelembe venni azt a körülményt, hogy mind a szóban forgó pásztorkalendárium e példánya, mind az 1353–1358 között Avignonban keletkezett *Visiones Georgii* szövegváltozatai (20 latin, 28 népnyelvi) egyházi környezetben maradtak fenn, utóbbi kéziratait ciszterci, bencés, ágostonos, karmelita, karthauzi és domonkosrendi kolostorok könyvtárai őrizték, mégpedig a kézirat keletkezési környezetétől meglehetősen távol, Közép-Európában, német nyelvterületen.[6] Az altzellai másolat (MS 841) a kolostor szekularizációja (1541) után az egész gyűjteménnyel más helyre került, jelenleg a lipcsei Universitätsbibliothekban őrzik.

¶ 1. Bernard Capp, *Astrology and the Popular Press: English Almanacs 1500–1800* (London–Boston: Faber and Faber, 1979), 27. ¶ 2. Egy korábbi francia nyelvű publikációban már röviden ismertettem a kalendárium tartalmát és összevetettem a *calendarium historicum* műfajával: Ágnes Dukkon, „Le cheminement dans l'Europe des XVIe et XVIIe siècles du « *Calendrier historial* », un type de publication populaire", in *Ex oriente amicitia :* Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e *anniversaire*, szerk. Claire Madl és István Monok, 63–85 (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ, 2016). ¶ 3. Henri Monceaux, *Les le Rouge de Chablis, calligraphes et miniaturistes, graveurs et imprimeurs: Étude sur la débuts de l'illustration du livre au 15e siècle* (Paris: Anatole Claudin, 1896). Online is elérhető, hozzáférés: 2023.10.09, https://archive.org/details/leslerougedechab02monc_0/page/n360/mode/1up?ref=ol&view=theaterx. ¶ 4. *The Kalendar of Schyppars Translatyt of Franch in Englysh. Prentyt in parys the xxiij day of iuyng oon thowsand ccccc et iii.* Ez a 15. század végén kiadott francia pásztorkalendárium angol fordítása, és ugyanaz a nyomdász és fametsző, Guillaume Le Rouge készítette, aki az eredeti francia kiadást. Idézi: Monceaux, *Les le Rouge de Chablis...*, 27. ¶ 5. Victor Champier, *Les anciens almanachs illustrés : Histoire du calendrier depuis les temps anciens jusqu' a nos jours* (Paris: Frinzine, 1886). ¶ 6. Nagy Eszter, „A *Visiones Georgii* kéziratai az altzellai apátság könyvtárában, avagy *Krizsafán fia György látomásai*nak recepciója a ciszterciekénél", *Magyar Könyvszemle* 136, 1. sz. (2020): 1–22.

Így tehát a Lázár túlvilági beszámolóját tartalmazó, a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban található kalendáriumpéldányt egyebek közt azért is tartjuk kutatásra érdemesnek, mert a legenda hasonló szövegkörnyezetben jelenik meg, mint a György-látomások az egykori altzellai kódexben. Ugyanúgy szolgálhatott lelki olvasmányként egy feltételezett jezsuita közegben (ha a bejegyzés tanúságát elfogadjuk), mint a *Visiones Georgii*, amelynek ciszterci recepcióját Nagy Eszter feldolgozta disszertációjában és tanulmányaiban. Ám azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a kalendárium műfaja lehetővé teszi a szent és profán dolgok keveredését, ezért egyaránt hordozhat meditációra, lelki épülésre alkalmas szövegeket és a „pogány" asztrológiából származó hagyományt. Jelen kiadványban a hónapképeken és zodiákus-ábrákon kívül számos olyan fametszetet találunk, amelyek a változatos tartalom illusztrálására szolgálnak, ilyenek például az érvágásra vonatkozó tanácsok a hozzá tartozó ábrával, a betegségekről és a gyógymódokról, a csillagképekről (pl. Perseus, Andromeda) és zodiákusjegyekről szóló traktátus illusztrációkkal kísérve, hosszú versezetek a bolygókról, az égbolt és a planéták mozgásáról és a Föld részeiről. A hónapképekhez rigmusok kapcsolódnak, az egyes hónapok egyes szám első személyben jellemzik önmagukat. A „szent tartalom" a kalendárium harmadik részében ugyanilyen gazdag: az Üdvösséges *tudás* és az erények kertje (*Science salutaire et iardin ou champ des vertues*, F_6b–G_1b) cím alatt megtalálható a *Miatyánk* magyarázata soronként, az *Ave Maria* és a *Credo*, melynek tizenkét cikkelyét tizenkét apostol mondja. A fametszet egymás mellett ábrázolja őket 2x6 képen, középen a hitvallás tételei a mondatszalagon találhatóak, például Péteré az első: „Je croy en dieu le pere tout puissant createur du ciel et de la terre", s ebben a formában folytatódik tovább kép és szöveg együttese. Szerepel még a *Tízparancsolat* illusztrációkkal, az egyház öt parancsolata, egy hosszabb, versbe szedett imádság franciául és latinul. Ezt követi ismét egy ábra: a csónakban evező emberalakot látunk, akit fentről Isten figyel, jobbról a csónak oldalába az ördög kapaszkodik. Az ábra alatt magyarázat olvasható: a hajó a kikötőbe igyekszik, ahol boldogság és gazdagság várja, azonban a hajózás veszélyekkel jár, amelyek a következők: a test, amely a világban él, és ennek csábításai. Az áru, amit visz, a lélek, az erények és a jó cselekedetek. A kikötő pedig a paradicsom, és aki eljut ide, az bizonyosan gazdag lesz. A tenger jelképezi a világot, mely telve van bűnökkel és vétkekkel.[7] Erényes, üdvösségre vezető életről szóló tanítással folytatódik a kalendárium, amely igyekszik az olvasót a paradicsomi kikötőbe irányítani.

Ezután különböző moralizáló tartalmú versek következnek, köztük két ének *(chanson)* az oktalan és okos pásztorról; ezt követi egy hosszabb, tíz versszakból álló versezet *(Icy commance le dict d ung mort disant ainsi)* és egy koporsóból kilépő halott monológja a megfelelő ábrával illusztrálva. Végül pedig az ördög tíz parancsolata olvasható *(Les X. commandements du dyable)*, amely a mózesi kőtáblák ellenében a bűnökre biztatja az embert, hogy éljen saját akarata szerint, ne tisztelje Istent, másokat is bűnös életre csábítson és hasonló rossz tanácsok sora.

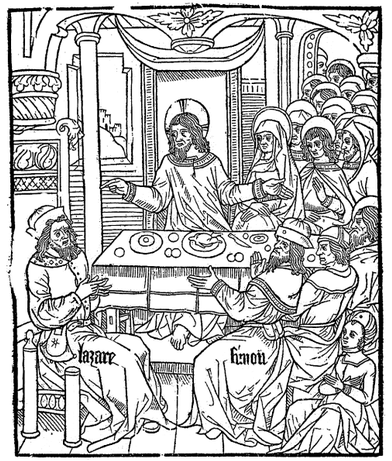
E rövid tartalmi áttekintés két fontos felismerésre juttat bennünket: először arra, hogy a 15. század végéről származó pásztorkalendárium egyszerre hordoz kifejezetten egyházi használatra (is) alkalmas olvasmányokat (felkészülés az üdvösség elérésére, figyelmeztetés a világban működő gonosz csábításaira és elrettentés a bűnöktől), másodszor arra, hogy a kalendárium „klasszikus", ókorban gyökerező lényege, az asztrológiához kapcsolódó tudás változatlanul él tovább és alkalmazkodik – amennyire szükséges – a változó időhöz.

Izgalmas feladatot jelent a kutatás számára a Lázár pokoljárásáról szóló elbeszélés és a hozzá tartozó képek értelmezése. Az apokrif történet alapja az evangéliumokban lelhető fel, az elbeszélés a „Jézus megkenetése Bethániában" jelenet (Mt 26, 6–13; Mk 14, 3–9; Lk 7, 36–50; Jn 12, 1–8) „továbbírása". Ez a téma mind a négy evangéliumban megvan, de csak Jánosnál szerepel Lázár neve, mint aki a föltámasztása után szintén részt vett azon a vacsorán, amely a leprás Simon házában zajlott le. „Jézus azért hat nappal a húsvét előtt méne Bethániába, ahol a megholt Lázár vala, akit feltámasztott a halálból. Vacsorát készítének azért ott néki, és Mártha szolgál vala fel; Lázár pedig egy vala azok közül, akik együtt ülnek vala övele." Az evangéliumban ennél több említés nincs Lázárról, illetve a halál birodalmának megtapasztalásáról.

A francia kalendárium és a középkori pokoljárás- és látomásirodalom közti kapcsolat azért nem szorul különösebb bizonyításra, mert a könyvnyomtatás előtt a templomi

¶ 7. „Tel est le corps de l'homme vivant au monde, la marchandise quil porte est son ame, les vertues et bonnes oeuvres. Le port est paradis. Auquel qui y parvient est souverainment riche. La mer est le monde plain de vices et peches", G5a.

plasztika – az oszlopfőkön ábrázolt torz vagy groteszk figurák jelképrendszere – jelenítette meg a fantázia teremtette groteszk, „túlvilági lényeket", illetve az emberi gyarlóságok szimbólumait, de ugyancsak széles körben ismerték az ún. pokoljárási víziók irodalmi és szóbeli változatait is. A fent hivatkozott Henri Monceaux könyvében részletes áttekintés olvasható a Chablis-ban, Troyes-ban és Párizsban is működő Le Rouge könyvnyomtató, kiadó és fametsző dinasztia kiadványairól. Köztük szerepelnek a népszerű, fametszetekkel illusztrált haláltánc-kiadások, továbbá passiójátékok, valamint egyéb, igen gazdag és változatos nyomtatványlista (prédikációk, hóráskönyvek, ókori és középkori szerzők művei). A passiók és a pokoljárás-víziók kapcsolatát a kutató – többféle forrásra támaszkodva – egy 13. században keletkezett elbeszélő költeményre vezeti vissza *(Passion des jongleurs)*, amely alapján a következő két évszázadban sokféle változat alakult ki, és terjedt el a misztériumjátékok előadására létesült társulatok közvetítésével.[8] Franciaországban a *Confrérie de la Passion* (1402) vállalkozás népszerűsítette ezt a műfajt, mely időközben feltöltődött világi elemekkel. A szent alapot sokszor felülmúlták a profán epizódok, a nevettetés és a szatíra. Arnoul és Simon Gréban misztériumjátékai negyven napra terjedő előadási időt tettek ki; részben ez, részben az apokrif, fantasztikus elemek túlsúlya váltotta ki az egyház tiltakozását, mivel a játékok elvonták az embereket a munkától, s gyakran méltatlan szórakozássá fajult a szentek és bibliai szereplők életéről szóló témák előadása. Ezekben a passiójátékokban megjelenik Lázár feltámasztásának története a bethániai Simon házában, Márta, Mária és más résztvevőkkel együtt elköltött lakoma és Lázár beszámolója a túlvilágról. Nicolas le Rouge *grant kalendrier*jét tekinthetjük e sokféle elem szintézisét magában foglaló középkori hagyomány egyik késői dokumentumának: a túlvilágjárás, a haláltánc, a szent és profán jelenségek egybefonódása, a bűn túlvilági büntetésének sokkoló képekkel történő bemutatása egyaránt helyet kap benne.

Dmestre saulueur et redempteur Jesus vng peu deuant sa passion estant en be-
thanie entra en la maison dung nomme symon pour prendre refection corpo-
relle et comme il estoit a table auec ses apostres et disciples et le lazare frere de marie
magdalaine quil auoit resuscite / de laquelle chose doubtoit ledict symon / commanda
nostre seigneur au dict lazare quil dist deuāt la cōpaignie ce q̄ il auoit veu en lautre mō
de adōc le lazare racōpta cōme il auoit veu en enfer en grādes peines les orgueilleux
cōme orgueilleuses & cōsequēment les aultres entaches dautres peche cōme sensuyt.

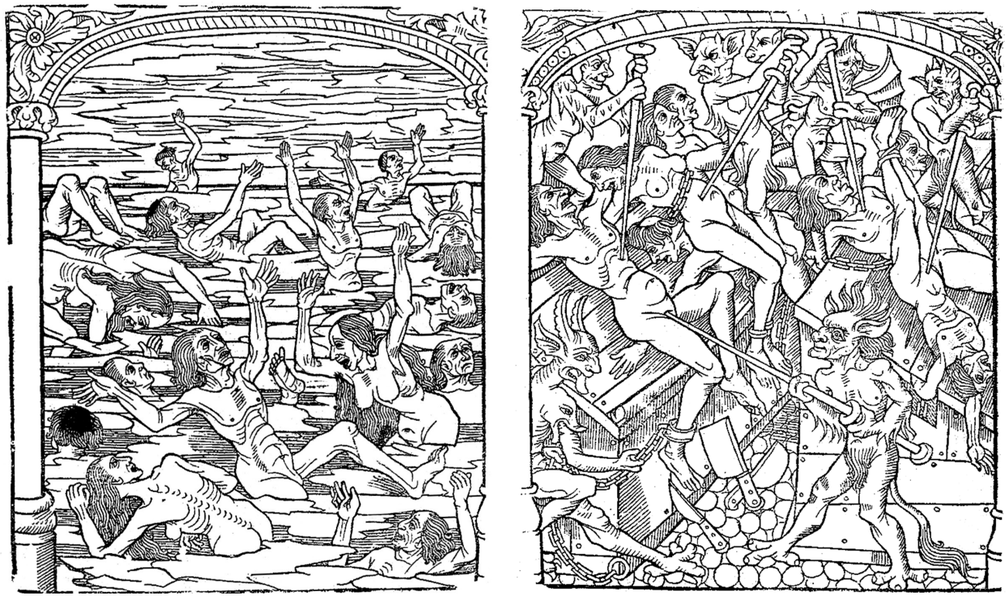
Premierement dist le lazare iay veu des roes en enfer tresfaultes en vne montaigne
situees en la maniere d moulins ptinuellemēt engrādre imputuosite tormātes/lesquelles
roes auoiēt cappes de fer ou estoiēt les orgueilleux & orgueilleuses pendus & atachez.

1–2. kép

Rgueil entre les aultres peches est cōme roy maistre & capital / & cōme
vng roy a grāde cōpaignie de gēs ainsi orgueil a grande compaignie
daultres vices Et ainsi q̄ les roys gardant bien ce qui est a eulx / ainsi fet orgueil les orgueilleux sur lesquelz a seigneurie. Grant si-
gne de reprobation est perseuerer longuement en orgueil. Orgueil
donc est vng peche qui desplaist a dieu sur tō aultres vices autant
que humilite luy est plaisante entre les vertus / et nest peche qui tant face sembler
lhomme au diable comme fait orgueil / car lorgueilleux ne veult estre comme les aul
tres/mais est comme le pharisie auec les dyables / & pource que lorgueilleux se veult
esleuer sur les aultres hommes le dyable en fait comme lopyseau fait de vne noix
dure laquelle ne peult casser de son bec et la porte en hault et la laisse cheoir sur vne
pierre sur quoy se rōpt / & adonc descēd & la mēge. Ainsi le dyable esleue les orgueilleux
& puis les fait cheoir & trebuscher en enfer. La difference des orgueilleux aux hūbles est
cōme la paille au grain. La paille est legiere & veult mōter en hault & le bō tēporte & se
pert & le grain pesent demeure bas sur la terre & est cueilly & mys au grenier du seigr.
Ainsi les orgueilleux hault esleuez sont bruslez en enfer / & les hūbles sont en paradis.
F iii.

¶ 8. Émile Roy, *Le Mystère de la Passion en France du XIVe au XVIe siècle*, Revue Bourguignonne 14 (Dijon: Université de Bourgogne, 1904).

A francia kalendáriumban azt olvassuk, hogy Jézus felszólította Lázárt, mondja el, mit látott a pokolban, hogy a kételkedő Simont meggyőzze a túlvilági ítéletről és a bűnösök szenvedéséről. [1–2. kép] Lázár pedig elbeszéli a hét főbűn büntetésének látomásait, melyeket horrorisztikus képekkel illusztrálnak a fametszetek. Az első képen az asztalnál középen ülő Jézus látható, bal és jobb oldalon Lázár és Simon, a háttérben a többi vendég. A következő kép Lázár első látomását, a gőgösök és kevélyek *(les orgueilleux et orgueilleuses)* bűnhődését ábrázolja. Ördögök forgatják a kerekekre kötözött bűnösöket, akiket közben sárkány marcangol. A bűnök sorrendjében ez az első főbűn. A hozzá tartozó kommentár a tanulságot közvetíti: aki fölmagasztalja magát, az megaláztatik, és a pokolba jut; aki alázatos, az a paradicsomba. A bűnök közt a gőg olyan, mint a király az udvartartás élén. Isten gyűlöli ezt a bűnt. A második főbűn az irigység, akik ebben vétkesek *(les envieux et envieuses)*, büntetésük jeges vízben való fuldoklás, amint a következő kép ábrázolja. A negyedik metszet pedig a harmadik főbűn elkövetőit, a haragosokat *(les ireux)* mutatja, ahogy az ördögök kínozzák és szurkálják őket különféle eszközökkel (lándzsával és tőrökkel). [3–4. kép] Ők azok, akik a békét megrontják, Isten pedig a békét szereti. Az ötödik illusztráción

3–4. kép

a lusták *(les paresseux et paresseuse)* – a negyedik főbűn hordozói, akik a jócselekedeteket elmulasztják – büntetése látható. Kígyók és sárkányok mardossák a bűnösöket, és kötélszerűen rájuk vannak tekeredve. A hatodik ábrázoláson a fösvények *(les avaricieux et avaricieuse)* kínjai találhatóak, akiket az ördögök főznek forró olajat és más, megolvasztott fémeket tartalmazó üstökben. [5–6. kép] A hetedik fametszeten a torkosság és mohóság *(les gloutons et gloutes)* látható. A hatodik főbűnben vétkezőket az ördögök békákkal és egyéb undorító hüllőkkel etetik, némelyiknek meg éppen a nyelvét tépik ki harapófogóval. A nyolcadik ábrázoláson a paráznák és buják *(les luxurieux et luxurieuses)* büntetését szemlélteti. A paráznákat – meztelen nőket és férfiakat – az ördögök olajban főzik, a kádakban egymásra zsúfolódva fekszenek, kétségbeesett mozdulatokkal kapálóznak, miközben az ördögök vasvillával szurkálják és lökdösik őket még mélyebbre. [7–8. kép]

5–6. kép

7–8. kép

A képeket szemlélve és a leírást olvasva adódik több érdekes összehasonlítási lehetőség a középkori pokoljárás-irodalommal és Dante *Poklá*nak motívumaival. Ez utóbbi párhuzamot itt nem tárgyaljuk, mert túl általános a kapcsolata jelen témával, de utalunk egy közelmúltban megjelent kötetre, Draskóczy Eszter munkájára, amely a pokoljárás és látomásirodalom alapos áttekintését adja, bár ebben a könyvben nem szerepel a Lázár pokoljárásáról szóló legenda.[9] Ennek oka abban kereshető, hogy a szerző kutatásai elsősorban Dante valószínű forrásaira, esetleg olvasmányaira, közvetlen és közvetett ismereteire irányulnak a korban rendelkezésre álló alvilágjárások témaköréből.

Tar Lőrinc és Krizsafán fia György látomásaiban is találkozhatunk azokkal a toposzokkal, amelyeket a középkori ikonográfiában (kódexek, falfestmények, plasztika) az ördögi, démoni jelenségek és „lények" ábrázolására alkalmaztak, ilyenek például a torz hibrid figurák vagy ember-állat ábrázolások. A középkori kolostorok, székesegyházak és templomok (csak néhány példa: a zürichi Münster, az oxfordi, cambridge-i college-ok kápolnái, a Pannonhalmi Főapátsági templom) oszlopfőin és kerengőiben is megfigyelhetjük a bűnöket jelképező alakokat. Hieronymus Bosch festményein pedig páratlan változatosságban jelenik meg a torz figurák sokasága, a fantázia – és a bestiáriumok[10] – évszázadokon át megőrizték és bővítették ezt a „készletet", és a kalendáriumi grafikának volt miből merítenie.

A reformáció térhódításával a 16. század közepétől fokozatosan eltűntek az ilyen típusú misztériumjátékok, és a kalendáriumok többségéből is kikoptak a pokoljárás-víziók, haláltáncok, illetve más típusú naptárak kezdtek a piacon megjelenni. Természetesen még kiadtak pásztorkalendáriumokat (öröknaptárakat) Franciaországban a 16. század második felében is. Egy példányt említhetek itt, melynek címlapján a fametszet megegyezik a fent ismertetett le Rouge-féle nyomtatvány címlapjával, viszont a címében utalást olvashatunk arra, hogy a kiadó már XIII. Gergely pápa reformjához igazította a naptárát. Mivel évszám nem szerepel a címlapon, csak a kiadó és a kiadás helye (Pierre Garnier, Troyes), ezért mindenképpen a gregorián időszámítás bevezetése, 1582 utáni nyomtatványnak gondolhatjuk.[11] Ebben a kalendáriumban is megvan a Lázár-legenda, kis változtatásokkal, némi rövidítéssel, nyelvi, stilisztikai korszerűsítéssel ugyanaz a szöveg, amely az 1503-as és 1529-es kiadásban, de a pokol büntetéseit szemléltető fametszetek különböznek. A hónapképek és versek viszont azonosak, s néhány más metszet is megegyezik, a szerkezet és a tartalom sok eleme szintén. Ez azt mutatja, hogy a Troyesban készült késői *Calendrier perpetual*, vagyis öröknaptár kiadója használhatta a le Rouge-dinasztia nyomdai anyagát, a metszetek jó részét biztosan, s a szövegek is átöröklődtek kisebb-nagyobb változtatásokkal a későbbi időkre. Az 1400-as évek végétől a következő évszázad utolsó harmadáig többször is kiadott német prognosztikonok esetében szintén hasonló „öröklődést" tapasztalunk, amint ezt kifejtettük a Johann Lichtenberger-féle *Prognosticatio* (Ulm, 1488) leírásánál.[12] A téma – a túlvilág és a haláltáncok – késői visszhangjaként megemlíthetjük az 1679-re szóló, Christoph Neubarth asztrológus készítette kolozsvári és lőcsei naptárakat, amelyekben a betegségekről szóló jövendölés bevezetéseként a szerző egy haláltáncot bemutató könyvet ismertet, az ifj. Hans Holbein híres Todtentanz-grafikájának valamelyik 17. századi kiadását.[13]

Visszatérve a túlvilági látomások középkori virágzásához, megállapíthatjuk, hogy bizonyos egybecsengések Krizsafán fia György látomásai[14] és a francia *Le grant kalendrier et compost des Bergiers* elbeszélései és illusztrációi között végső soron e fent említett közös alappal magyarázhatók. Nagy Eszter az említett munkáiban foglalkozik Georgius (a magyar irodalomtörténetben Krizsafán fia Györgyként emlegetett vitéz, aki Nagy Lajos király dél-itáliai hadjáratain vett részt) látomásainak – *Visiones Georgii* – filológiai problémáival, nevezetesen a kézirat szerzőjének azonosításával és a fennmaradt másolatok elterjedésével német földön és Közép-Európában.[15]

¶ 9. Draskóczy Eszter, *Alvilágjárások és pokolbeli büntetések* (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2022). ¶ 10. Sok illusztrációval kísért gazdag anyagot és bibliográfiát tartalmaz erről a témáról a következő kiadvány: Luboš Antonín, *Bestiář:* Bájná zvířata, živlové bytosti, monstra, obludy a nestvůry v knižní ilustraci konce středověké Evropy (Praha: Půdorys, 2003). ¶ 11. Online is elérhető, hozzáférés: 2023. 10. 27, https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k15200545/f9.double. ¶ 12. Dukkon Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003), 31, 36, 131–133. ¶ 13. Részletesebben lásd Uo., 153–154. ¶ 14. V. Kovács Sándor, vál., bev., jegyz., *Tar Lőrinc pokoljárása: Középkori magyar víziók* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1985). Ebben a kiadásban olvasható a *Visiones Georgii*, azaz *Krizsafán fia György látomásai*nak magyar szövege Bellus Ibolya tolmácsolásában. ¶ 15. Nagy Eszter, „Petrus de Paternis, *Krizsafán fia György látomásai*nak szerzője", *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 465–475.

Számunkra különösen figyelemreméltó az a megállapítása, hogy – a korábbi kutatásokat kiegészítve – bizonyítható a szerző, Petrus de Paternis személye és dél-franciaországi, avignoni kötődése. A Lázár-legenda nyugati változata[16] pedig éppen ebben a régióban, Marseille-ben és környékén keletkezett és terjedt el! A látomások leírásakor a *Visiones*ben találunk is utalást erre: „Mást is látott itt, olyanokat, amilyeneket Szent Lázár is leírt a Purgatórium büntetéseiről szóló könyvében, amely az ő egykori püspöki templomában, Marseille-ben is olvasható".[17] Max Voigt egy bambergi latin kéziratból idézi a mondatot: „Item vidit ibi sicut eciam beatus Lazarus in suo libro quem fecit de penis purgatorii et qui communiter et publice legitur in ecclesia Marsiliensi in qua quondam episcopus erat; vidit quidem…".[18]

A francia kalendáriumban Lázár túlvilági látomásai, a megnevezett hét főbűn és azok büntetése sok ponton megegyezik a *Visiones Georgii* motívumaival, a különbség csupán a részletezésben és a bűnök sorrendjében figyelhető meg. A túlvilági (azaz a Szent Patrik- purgatóriumban látott) víziók leírása aprólékosabb és hosszabb, mint a kalendáriumi szövegek. A tizenötödik látomásban megjelenik Mihály arkangyal, Isten küldötte, aki elkíséri a lovagot a purgatóriumba, hogy megmutassa annak büntetéseit és kínjait. Erről szól a tizenhatodik látomás, s itt olyan képeket villant fel az elbeszélő, amelyek szinte teljesen megfelelnek a kalendáriumi illusztrációknak és a hozzájuk tartozó magyarázatoknak. A bűnöket elkövetők büntetéséről így írt: „Látott még ott kötelekre vagy tüzes kígyókra felfüggesztett lelkeket is. Ez a zsinór élő kígyókból volt, amelyek tulajdonképpen forró tüzes kígyók alakját öltő ördögök voltak. Ezekkel – zsinórként használva – számtalan lelket kötöttek meg és függesztettek föl, s miután így megkötözték és felfüggesztették őket, azok borzalmas erővel harapdálták testük minden részét…".[19] A kalendáriumban a lusták büntetését szemléltető metszeten látunk ilyen ábrázolást. György hetedik látomásában újból a csúszómászók, kígyók és férgek által okozott kínok részletezése olvasható, mint a lustaság és a jóra való restség büntetése, s ez összecseng a Lázár-vízióban megjelenő képpel (és szöveggel): „Hetedszer: látott számtalan lelket egy nagy házban, ahol mindenféle kígyó, csúszómászó, légy, méh és mindenféle éles és mérgezett csőrű madár volt. Mindezek ördögök voltak az előbb említettek alakjában, és állandóan szurkálták, harapdálták és böködték a lelkeket. Ide is, oda is üldözték őket a házban, szakadatlanul szurkálva, harapdálva, zaklatva őket, a lustaság és a jóra való restség bűnének büntetéseképp".[20]

György látomásaiban a gőg bűnének büntetése a következőképpen kerül leírásra: „Először is látott: a Purgatóriumban tüzes domb és kis hegy módjára kiemelkedő helyeket, s ugyanitt tüzes vaskerekeket, amelyeken számtalan lélek csüngött a tűzbe, torkuknál és nyakuknál fogva kígyókötéllel, illetve zsinórral, meg erősen izzó vasláncokkal megkötözve. A kerekeket számtalan, igen rút alakban mutatkozó ördög szakadatlan forgatta és tekerte a tűzben, nagy erővel és gyorsan, a lelkeket pedig végtelen sok tüzes kígyó harapdálta és marta folytonosan. Ez a különleges büntetése a gőgösöknek és a gőg bűnének."[21] Másodszorra a fösvényeket látja, amint a megkötözött bűnösöket izzó, folyékony fémekkel és arannyal, ezüsttel itatják az ördögök: „Az ördögök erőszakkal nagyon tágra nyitották ezeknek a lelkeknek a száját, és állandóan tüzes, folyékonnyá vált fémet öntöttek szájukon át a gyomrukba: hol aranyat, hol ezüstöt, hol más fémet; olykor pedig a fortyogó fazekakba meg lábasokba hajigálták ezeket a lelkeket. Ez a büntetése a fösvényeknek, meg a fösvénység bűnének: vagyis a tolvajoknak, rablóknak, fosztogatóknak, uzsorásoknak, pénzhamisítóknak, csaló kereskedőknek és más olyan embereknek, akik a pénz meg az ideig való haszon miatt elhagyják Istent, vagy valami más bűnt követnek el".[22] A harmadik és a negyedik látomás a paráznák és a haragosok bűnhődését vetíti elénk, s itt is hasonlóság figyelhető meg a kalendárium és György vitéz előadásában, utóbbiban naturalisztikus (már-már szadista) részletezéssel sorakoznak a kínzások. Az ötödik és a hatodik főbűn (torkosság, irigység) büntetése nem kevésbé elrettentő: „Ötödször: nagyon sok olyan lelket látott, akik asztalhoz heveredtek vagy ültek, s ott ettek-ittak; erre a cselekvésre az ördögök kényszerítették őket. […] Az előbb említett lelkeknek mindenféle méreggel ölő állatot adtak enni, például skorpiókat, meg mindenféle hitvány kígyókat […]. Ami pedig az ivást illeti: folyt, duzzadt, sőt áradni látszott egy nagy folyó az asztalok

¶ 16. Max Voigt, *Beiträge zur Geschichte der Visionenliteratur im Mittelalter*, I–II. (Leipzig, 1924). Az I. kötetet a szerző a Lázár-látomásnak szenteli *(Visio Lazari)*, s a provence-i eredet és elterjedés mellett hoz fel filológiai bizonyítékokat, egyebek közt olyan passiójátékokat említ, amelyekben ez a vízió is megjelenik. ¶ 17. V. Kovács, *Tar Lőrinc pokoljárása…*, 106. ¶ 18. Voigt, *Beiträge…*, 4. A szerző az idézet eredeti helyét így adja meg: „Excert Bamberg KB. Q III 31ª, Bl. 202ᵛᵃᵇ". ¶ 19. V. Kovács, *Tar Lőrinc pokoljárása…*, 106. ¶ 20. Uo., 112. ¶ 21. Uo., 106–107. ¶ 22. Uo., 107.

mellett, tele nagyon meleg, sőt fortyogó folyadékkal; olyan meleg volt, mint a Purgatórium és a Pokol tüze. […] Egy kis idő után ismét evésre-ivásra kényszerültek, napjában annyiszor, ahányszor ebben az életben naponta túlzott mértékben ettek és ittak. Ez az ötödik főbüntetés, amely a Purgatóriumban és Pokolban a torkosoknak és a torkosság bűnének szabatik ki, kiváltképp azoknak, akik megszegik a böjtöt, méghozzá elbizakodottan épp a negyvennapos egyházi böjtöt, a kántorböjtöket, amelyeket a természet jelöl ki, azután a katolikus egyház által a szentek vigiliáira elrendelt böjtöt, és minden más böjtöt, amelyet az egyház parancsol”.[23] Mindkét büntetés esetében (kerékbetörés, kínzás, kígyók általi harapdálás, továbbá hüllőkkel, mérges rovarokkal etetés, tüzes folyadékkal itatás) párhuzam figyelhető meg a *Visiones Georgii* és a kalendárium szövege között.

Az irigyek büntetésének leírása viszont eltér a két látomásban. A francia nyomtatványban az irigyek fuldokolnak a jeges árban, viszont a haragosokat szurkálják mellkasukon az ördögök. Hasonlóan, ahogyan Györgynél az irigyek büntetését olvashatjuk: „Hatodszor: látott számtalan olyan lelket is az előbb említett tűzben, amelyeket rettenetes rút ördögök vágtak és lyuggattak mellkasukon szakadatlanul, igen éles kardokat, úgynevezett gyilkokat tartva kezükben. Ez az irigyek büntetése, akiknek *felebarátjuk java miatt szomorú a szíve*”.[24] Ez a megállapítás viszont a kalendárium szövegében is így hangzik: „Envie est *douleur et tristesse en cueur de la feliciter et bien daultruy*”.[25] Érdemes fölfigyelnünk itt a szív motívumára: Márk evangéliumában olvashatjuk, amit Jézus mondott az emberi rendelésekről és az emberi szívben rejlő bűnös indulatokról: „Ami az emberből jő ki, az fertőzteti meg az embert. Mert onnan belőlről, az emberek szívéből származnak a gonosz gondolatok, házasságtörések, paráznaságok, gyilkosságok. Lopások, telhetetlenségek, gonoszságok, álnokság, szemérmetlenség, gonosz szem, káromlás, kevélység, bolondság. Mind ezek a gonoszságok belölről jőnek ki és megfertőztetik az embert.” (Mk 7, 20–23.)

A felsorolt bűnök és büntetések egymáshoz való viszonya is érdekes. A büntetés mindig az elkövetett bűn ellenbüntetése (inverze). Ha valaki életében túlságosan szerette a pénzt (aranyat, ezüstöt) és vétkezett a megszerzésében, birtoklásában, csalárd módon és mások kárára élt vele, akkor a túlvilági dimenzióban a végletekig fölnagyítva, gyötrelmek közepette fogja megkapni, pusztító formában azt, amihez életében annyira ragaszkodott, amit bűnös módon, bálványként imádott. Ugyanez a szerkezete a többi bűn–büntetés kapcsolatnak is. Ebben a kontextusban mindig *büntetés*ről és nem *bűnhődés*ről van szó. A *bűnhődés* még az emberi, evilági, lelki szférához tartozik, még magában rejti a megváltozás és megtérés lehetőségét, amennyiben *megbűnhődi*, megbánja a vétket; a *büntetés* végrehajtása azonban más kezében (a pokol ágenseinél) van, amin már nem lehet változtatni. Az előbbi inkább a morális, utóbbi pedig a kriminális aspektust jelenti. Fölidézhetünk itt még egy bibliai párhuzamot, mégpedig Lukács evangéliumából a gazdagról és a Lázár nevű koldusról szóló példabeszédet. A pokolra jutott gazdag ember látja az Ábrahám kebelében nyugvó Lázárt, és könyörög Ábrahámhoz, hogy engedje hozzá egy csöppnyi vízzel enyhíteni gyötrő kínjait. Azt a választ kapja, hogy erre nincs lehetőség a két világ közt lévő nagy szakadék („közbevetés”) miatt: „Monda pedig Ábrahám: Fiam, emlékezzél meg róla, hogy te javaidat elvetted a te életedben, hasonlóképpen Lázár is az ő bajait: most pedig ez vígasztaltatik, te pedig gyötrettetel. És mindenekfelett, mi köztünk és ti közöttetek *nagy közbevetés* van, úgy, hogy akik akarnának innét ti hozzátok általmenni, nem mehetnek, sem azok onnét hozzánk át nem jöhetnek.”[26]

Láthatjuk, hogy a pokolbeli büntetéseket elbeszélő középkori legendák pontosan követik a túlvilágra vonatkozó evangéliumi tanításokat. A földi életben van lehetőség az elkövetett vétkeket jóvátenni, de ha ezt elmulasztja valaki, akkor a túlvilágon már visszafordíthatatlanul beteljesül rajta a büntetés. Az a bizonyos „közbevetés” (a Károli-bibliafordítás kifejezésével) menny és pokol között abszolút érvényű, és nincs erő, mely eltörölhetné vagy felfüggeszthetné. A pásztorkalendárium függelékének szövegei, amelyekről fentebb szóltunk, mind e tanítás köré szerveződnek: intés, figyelmeztetés az emberek számára, hogy ne engedjenek a gonosz csábításainak (az ördög tíz parancsolatának!), éljenek az evangéliumokban adott útmutatás szerint, hogy a kegyetlen túlvilági büntetést elkerüljék.

Meglátásunk szerint az 1353–1358 között keletkezett latin nyelvű lejegyzés Krizsafán fia György látomásairól, amelyeket az írországi Szent Patrik-purgatóriumban látott, arról tanúskodik, hogy a 14. század első felében már ismert volt egy legenda-változat Lázár túlvilági útjáról és látomásairól. A Szent Patrik-purgatórium a középkorban keresett célpontja volt a zarándoklatoknak és vezeklési útvonalaknak, amelyekről különféle feljegyzések maradtak fenn: az angol Owein (Oenus) lovagé 1153-ból, *A pokoljárás kézikönyve* 1189-ből, Sire de Beaujeu pokoljárása 1352-ből – a későbbiek témánk szempontjából nem relevánsak. Az a tény, hogy a 12. századtól egyre több, irodalmilag megszerkesztett Patrik-purgatóriumi irat keletkezett és vált ismertté Európában, magyarázza az egyes látomásokban megfigyelhető azonos vagy rokon motívumokat, melyeknek az ősforrása a téma kutatói szerint Owein lovag irodalmi igénnyel összeállított vízióiban ismerhető fel.[27] Lázár a francia pásztorkalendáriumban található pokoljárása pedig szervesen kapcsolódik ahhoz a legendához, amely elbeszéli, hogy a három bethániai testvér, Márta, Mária és Lázár, Jézus feltámadása és mennybemenetele után az üldözések elől Galliába menekült, s Marseille-ben telepedett le. Ez a hagyomány Lázárt mint Marseille püspökét tartja számon, tehát a vele kapcsolatos legendairodalom Provence-ból indult útjára.[28] A másik hagyomány a keleti kereszténységben a ciprusi Larnakához kapcsolja Lázár tevékenységét, amely szerint itt működött a feltámasztása után még harminc évig, s második halála után itt temették el. Ereklyéit VI. Leó császár 898-ban Konstantinápolyba szállíttatta. A 16. században egy orosz zarándok szerzetes Larnakából egy kis darab relikviát magával vitt, s Pszkovban a kolostor mellett kápolnát emeltek és itt őrizték. 1972-ben, majd 2012-ben újabb maradványok kerültek elő, melyeket a ciprusi egyház az orosz ortodox egyháznak ajándékozott.[29] Ezekből az adatokból azt láthatjuk, hogy két különböző eredetű tradíció létezik Lázár pokoljárásáról, s a nyugati változatot megemlíti a *Visiones Georgii* lejegyzője is, a *grant kalendrier* pedig szöveggel és illusztrációkkal részletesebben bemutatja. A francia pásztorkalendárium és a *Visio Lazari* szövegének rokonságáról fontos megállapításokat tesz Max Voigt a fentebb említett könyvében.

¶ 23. Uo., 111–112. ¶ 24. Uo., 112. Kiemelés: D. Á. ¶ 25. F3b. Kiemelés: D. Á. ¶ 26. Lk 16, 25–26. Kiemelés: D. Á.

A középkori túlvilág-víziók kapcsolódási rendszerének feltárása során rámutat a közös eredetre utaló motívumokra, kiemeli az apokrif irodalom hatását, és arra a következtetésre jut, hogy a pásztorkalendáriumban található Lázár-elbeszélés a *Visiones Pauli* és az *Alberich-látomás* kompilációja. Fontos szerepe van az összehasonlításban a hetes számnak is. A pokolbeli büntetések a hét főbűnhöz kapcsolódnak a Lázár- és a György-látomásokban, bár nem pontosan ugyanolyan sorrendben. Más víziókban a bűnök felsorolásában előfordul a kilences és az ötös tagolás. A hetes csoportot Nagy Szent Gergely felosztásából eredezteti a német kutató. A középkor virágzó szakaszában ez a hetes felosztás Szentviktori Hugó (†1141) által terjedt el, majd Petrus Lombardus (†1164) és mások, pl. Alexander von Hales (†1245) nyomán rögzült, és tovább folytatódott Szent Bonaventuránál (†1274). Aquinói Szent Tamás is kialakított egy sorrendet, de a héttagú séma megmaradt, s ez a *Visiones Georgii*ben is tükröződik, sőt később a jezsuitáknál uralkodóvá válik.[30]

A középkori vallásosság jegyében kerül a *pásztorkalendárium*ba – mint fentebb utaltunk rá – a bűnök fája és az erények kertje (szöveggel és képekkel, ez is gyakori témája volt a népszerű kiadványoknak), imádságok és magyarázatok, majd egy-egy erkölcsi tanítás balladaformában. Mi az, ami ebből az anyagból továbbmegy a későbbi francia (majd más európai) kalendáriumokba? A vallásos tartalmak (például imádságok, liturgiai útmutatások) közlése, az egyházi és a bibliai tekintély képviselete, melyet elsősorban a *calendarium historicum* műfaja közvetít. Ebben a *pásztorkalendárium*ban még jelen van a 15. század végén kialakult hagyomány: érvágás, a csillagok hatása az emberi testre, mikrokozmosz és makrokozmosz összefüggése, időjóslás. Az asztrológiai ismeretek és a kegyességre való oktatás nem kerül ellentmondásba, nincs még jelen az az éles szembenállás, amelyet a reformáció a szabad akarat és a determinizmus (vagyis a természeti jelenségeknek tulajdonított végzetes befolyás az ember sorsára) kapcsán fölvetett. Luther és Kálvin asztrológia-ellenessége bibliai gyökerű, és azért olyan radikális, mert ideológiai színezetet

¶ 27. Bőséges szakirodalmi hivatkozásokat találunk V. Kovács Sándor bevezetőjében, Draskóczy Eszter könyvében valamint Nagy Eszter idézett tanulmányaiban és disszertációjában (Eszter Nagy, *La réception des Visiones Georgii : Lectures de la légende du Purgatoire de saint Patrick à la fin du Moyen Âge*, PhD értekezés kézirata, Párizs, 2018). ¶ 28. Max Voigt a 19. század végéig megjelent szakirodalmat és kiadásokat idézi a Lázár-vízió keletkezéséről és elterjedéséről, köztük megnevez egy pszeudo-augustinusi homíliát (XCVI. sz.), hivatkozva Migne PL 39. kötet (Sp. 1929) adataira. További adatokat említ 12. és 13. századi exemplumgyűjteményekből, amelyekben többféle változat és motívum lelhető fel Lázár túlvilági látomásáról. Voigt szerint ez a legenda a legkorábbi keresztény apokrifek közé tartozik, s a késő középkorig megfigyelhető a hatása. Könyvében részletesen bemutat egy ún. *Német költeményt* a *Lázár-vízió*ról, mely három különböző kéziratban maradt fenn a 15. század első évtizedeiből (1420–1430 körüli datálás), lásd Voigt, *Beiträge…*, 42–120. ¶ 29. Ez a keleti változat még további kutatásokat igényel. A jelen tanulmány a nyugati hagyományt követi nyomon. ¶ 30. Voigt, *Beiträge…*, 5–7, 121–226. A könyv II. része egészében a *Visiones Georgii*t tárgyalja.

is kap a „pápista babonaságokkal” és „bálványimádással” folytatott harcban.[31] Ettől válik különösen érdekessé a 16. század második felében kiadott protestáns *calendrier historial*ok[32] és e lenyűgözően változatos, egészen a középkorban gyökerező *grant kalendrier des Bergiers*-példány együttes tanulmányozása. Ez utóbbit a 16. század első negyedében még kétszer kiadták, majd kissé módosított változatban a század vége felé is. A reformáció jegyében megszületett új műfaj, a történelemre alapozott *calendarium historicum (calendrier historial)* viszont már egy egészen más mentalitás kialakulásában játszik fontos szerepet. Néhány évtized alatt megszületik a józan gondolkodású, vallásos polgár nevelésének eszménye, amely már nem a misztikumra és a fantázia színes szüleményeire támaszkodva igyekszik hatást elérni, hanem a múlt példatárából merítve tereli az embert egy tudatosabb és felelősségteljesebb magatartás irányába. Ugyanakkor ezzel együtt a képi gondolkodás egyszerre sokféle asszociációt létesítő jellegéből fakadó előnyök, a megértés nem csak racionális dimenziója is háttérbe szorul, ahogy a középkor szimbolikája és vizualizációja veszít korábbi erejéből (hogy aztán a barokk művészetben és irodalomban kicsit másképp, de mégis újjászülethessen). A reformáció szellemében létrejött *calendarium historicum* a kegyességre nevelést egyedül a Szentírás tekintélyére alapozza, s a világtörténelem eseményeiben a gondviselés működésére hívja föl a figyelmet. A népszerű tömegkiadványokat előállító sajtó, mely mindenkor követi az idők változásait, a kalendáriumkiadással hozzájárult ehhez a folyamathoz.

Összegzésként néhány tanulságot fogalmazhatunk meg: a középkori Lázár-legenda – minden valószínűséggel az elterjedtsége következtében – a 15. század végén eljutott a kalendárium-műfaj egyik speciális változatáig, amely struktúrájában és funkciójában még folytatja a régebbi századokban keletkezett hóráskönyvek tradícióját. Az idő mérésének, tagolásának gyakorlati haszna mellett az időn túli dimenziót, az örökkévalót is bekapcsolja használói szemléletmódjába, ezért egyaránt szolgálhatott útmutatóként, meditációra is alkalmas olvasmányként egyházi és világi közegben. Egybevetve a *Visiones Georgii*val azt láthatjuk, hogy ez utóbbi hivatkozik a marseille-i eredetre, illetve feltételezhető, hogy a *Visiones* lejegyzőjének (Petrus de Paternisnek) tudomása volt egy bizonyos könyvről, melybe Lázár a vízióit írja le a pokol büntetéseiről, s amelyik az egykori püspöki templomban Marseille-ben olvasható. Max Voigt is foglalkozik a két látomás kapcsolatával, de ő elsősorban filológiai kérdések földerítésére összpontosít. Jelen tanulmány pedig a tartalmi és motivikus párhuzamokra, a sajátos, eklektikus hordozó közeg (kalendárium) vizsgálatára, valamint a bűnös és erényes élet kontrasztjának bemutatására, és ezáltal a kalendárium nevelő céljára kívánja fölhívni a figyelmet.

A fentiekből az is nyilvánvalóvá válik, hogy a kalendárium műfaja alkalmas volt bármilyen olvasmányanyag – vallásos, világi, szórakoztató, tanító, kegyességi – közvetítésére, s egy kiadványon belül jól összeférтek egymással a teljesen ellentétes világképeken alapuló szövegek: az antik asztrológiai hagyomány a keresztény tanítással – a témákhoz illő fametszetekkel együtt. A középkori eredetű vallásos irodalom műfajainak (legendák, víziók, himnuszok, imádságok) kalendáriumi fölhasználása egyúttal megőrzést is jelenthetett: széleskörű ismertségük térben és időben hozzájárult ahhoz, hogy a szóbeliségben is fennmaradjanak valamilyen formában, s aztán később különféle változatokban (elbeszélések, erkölcstanító versezetek, fohászok) újra visszakerüljenek a kalendáriumokba, amint ezt számos 16–17. századi kiadvány tanúsítja.

¶ 31. 16. századi angol protestáns vélemények szerint az asztrológia középkori tekintélye pápista bálványimádásnak számított. Capp, *Astrology and the Popular Press*..., 132.

¶ 32. Korábbi részletesebb bemutatásukat lásd Dukkon, *Régi magyarországi kalendáriumok*..., 54–56; Dukkon, „Le cheminement...”, 66–72.

Bíró Csilla

Gregorius Coelius Pannonius pálos szerzetes hebraista forrásairól

Gregorius Coelius Pannonius, vagy magyarosabb nevén Coelius Gergely, 16. századi pálos szerzetes.[1] Életéről csak töredékes ismereteink vannak, teológiai művei pedig a jelenkori tudományosság érdeklődését nem keltették még fel, holott számos olyan terület kutatható Gregorius Coelius Pannonius szövegein keresztül, amely nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat, a hazai kutatásban pedig jószerivel újnak nevezhető. Bár a szerző életéről meglehetősen kevés adat maradt fenn, annál adatgazdagabb források állnak a rendelkezésünkre a műveiben arra vonatkozóan, hogy milyen szellemi áramlatok hathattak rá.

Gregorius Coelius Pannoniushoz kapcsolódó kutatásaim még kezdeti szakaszban vannak, eddig két írást publikáltam róla, mindkettő Énekek éneke-kommentárjának egy-egy résztémáját dolgozza fel.[2] Ezen kevés előzmény után azonban már levonhatók tanulságok és felsejlenek olyan utak, amelyeken a jövőben érdemes lesz továbbmenni. Egyrészt érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy mennyire jelentős különbség mutatkozik az Énekek éneke középkori értelmezői hagyománya és a pálos szerzetes 16. század közepi műve között. Miben új, miben más, mint nagy elődei? Másképp értelmezi-e az Énekek énekét, mint a hagyományos interpretációk? Mennyiben térnek el a forrásai a bevett és az egész középkoron át használt forrásoktól? Milyen szellemi áramlatok hathattak a szerzőre?

Jelen tanulmány arra szeretné felhívni a figyelmet, mennyire jelentős hatással voltak kortárs alkotók Gregorius Coelius Pannoniusra, közülük is két személyt emelnék ki, Agazio Guidaceriót és az obszerváns ferences Francesco Zorzit. Jelen írás nem törekedhet teljességre a vizsgált szövegkorpusz hatalmas terjedelme miatt, továbbá azért sem, mert a könyvtárnyi alapvető szakirodalom csak töredékesen érhető el hazánkban. Ugyanakkor nagyon fontos hangsúlyozni, hogy Gregorius Coelius Pannoniust olyan kortárs hatások érték, jelen esetben a keresztény hebraisták és a keresztény kabbala, amely a pálos renden belül egyedülállónak tűnik.

Gregorius Coelius Pannonius terjedelmes Énekek éneke-kommentárját római tartózkodása alatt, 1540 környékén írhatta. A szövegből 1681-ben jelent meg egy posztumusz kiadás, amelynek a legfontosabb adatai a következők. Címe: *Commentaria in Cantica canticorum Salomonis*. Megjelenési helye Bécs, Leopold Voigt nyomdájában, 1681-ben.[3] Az Énekek éneke-kommentárok között terjedelmesnek számító nyomtatvány jezsuita és pálos szerzetesek közreműködésével jött létre. A pálos rend Szelepcsényi György esztergomi prímáshoz írt ajánlólevelének tanúsága szerint a kéziratos mű ismert volt, csak a kedvezőtlen körülmények – török uralom, reformáció – következtében 133 évet kellett várni nyomtatott megjelenésére. Jelenleg a szövegnek egyetlen kéziratban fennmaradt változatát sem ismerjük. A horvát jezsuita Laurentius Chrysogonus (horvát nevén Lovro Grisogono,

¶ 1. Gábor Sarbak, „Gregorius Coelius Pannonius”, in *Biographisch-bibliographische Kirchenlexikon*, szerk. Friedrich Wilhelm Bautz, 35: 548–550. ¶ 2. Bíró Csilla, „Gregorius Coelius Pannonius Énekek éneke-kommentárja”, in *Fordítás, tolmácsolás, értelmezés*, szerk. Mikusi Balázs, Rózsafalvi Zsuzsanna és Sirató Ildikó, 110–118 (Budapest: Bibliotheca Nationalis Hungariae–Gondolat Kiadó, 2017); Bíró Csilla, „Az Énekek éneke 5, 1. verse mint az Eucharisztia előképe Andreas Pannonius és Gregorius Coelius Pannonius kommentárjában”, in *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. Szelestei N. László, 33–43 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018). ¶ 3. Gregorius Coelius Pannonius, *Commentaria in Cantica canticorum Salomonis, auctore R. P. F. Gregorio Coelio Pannonio ordinis Sancti Pauli primi eremitae, olim monasterii ad S. Stephanum in monte Caelio de urbe priore: Opus posthumum* (Bécs: Leopoldus Voigt, 1681), [20], 306, [32] p., 2 , RMK III, 3092.

1590–1650) háromkötetes, enciklopédikus igényű *Mundus Marianus*, azaz *Mária világa* című, 1646-ban megjelent teológiai írásából[4] tudjuk, hogy egy kéziratos példány a pálos rend központjában, a horvátországi Lepoglava kolostorában volt, amelyet a *Mundus Marianus* szerzője fel is használt. Külön tanulmányt érdemel, hogy Chrysogonus számos alkalommal és mariológiai kontextusban hivatkozik Gregorius Coelius Pannoniusra, hiszen egy fontos adalék lehet ahhoz, hogy a pálos szerzetes elismert lehetett jezsuita körökben.

Gregorius Coelius Pannoniusról mindössze néhány életrajzi adatot ismerünk: 1537-től 1552-ben bekövetkezett haláláig Rómában, a Santo Stefano Rotondo magyar templom melletti pálos kolostor perjele, két másik művét, Szent Ágoston regulájához írt magyarázatát[5] és Jelenések könyve-értelmezését[6] élete folyamán megjelentette Velencében, ezek a művei több kiadást is megértek.

Posztumusz megjelent, kifejezetten terjedelmesnek számító Énekek éneke-kommentárja előtt a kiadványban egy *Index auctorum*ot[7] talál az olvasó, amelyről nehéz megállapítani, hogy már magának a kéziratnak is a részét képezte-e, vagy csak a nyomtatványhoz készítette el egy buzgó szerzetes. Mindenesetre elgondolkodtató, ha végigfutjuk: első olvasásra szemet szúr, hogy nem csak a középkori keresztény Énekek éneke-szövegértelmezői hagyomány bevett forrásai szerepelnek a listán. Igaz, megtaláljuk Szent Ágostont, Clairvaux-i Szent Bernátot, Nagy Szent Gergelyt vagy Rupertus Tuitiensist, ám az ókori görög és római irodalom számos jeles személyisége is szerepel itt, akik a középkori Énekek éneke-szövegértelmezői hagyomány kánonjának sohasem képezték a részét: például Apuleius, Cicero, Claudius Claudianus, Columella, Démoszthenész, Aulus Gellius vagy Iuvenalis, Martialis, Ovidius – akik szerepeltetése egy keresztény exegetikai műben legalábbis meglepő –, de itt van Plutarkhosz is, vagy Plautus, Terentius, Tibullus, és természetesen Vergilius sem hiányozhat a felsorolásból.

De ne álljunk meg itt: neoplatonikus szerzők is sorakoznak a listán. Akikre pedig a jelen tanulmányban elsősorban a figyelmünket fordítjuk, azok a 16. századi, Itáliában tevékenykedő hebraisták, valamint a keresztény kabbala képviselői, közöttük is elsősorban Agazio Guidacerio (Gregorius Coelius Pannonius listáján Agathius), Rómában működő világi pap, és Francesco Zorzi (Gregorius Coelius Pannonius listáján Franciscus Venetus), velencei obszerváns ferences szerzetes.

Külön feladat lesz, így nem is térhetünk ki rá a tanulmányban, hogy a szövegben idézett hebraisták és kabbalisták közül kiknek tanulmányozhatta Gregorius Coelius Pannonius a műveit, és kik azok, akiket más nagyobb, enciklopédikus igényű művekből emelt át. Továbbá szükséges lesz a későbbiekben ezeknek a forrásoknak a csoportosítása bibliai, Biblia utáni nem misztikus, illetve kabbalisztikus forrásokra.[8]

Tény, hogy a 15. századtól egyre több héber nyelvű, elsősorban az Ószövetséghez kapcsolódó kézirat vált ismertté Európa-szerte, elsősorban Itália és Spanyolország nagyobb városaiban héber iskolák várták az érdeklődőket, és több humanista, illetve egyházi személy érezte szükségét a héber nyelv elsajátításának és a bibliai szövegek eredeti nyelven való tanulmányozásának. Tevékenységük hozzájárult a keresztény hagyomány újraértelmezéséhez, majd a 16. század során egyre inkább előtérbe került az a szövegértelmezői modell, amely a három szent nyelv (héber, görög és latin) ismeretét nélkülözhetetlennek tartotta nemcsak a Szentírás tanulmányozásához, hanem a keresztény egyház alapvető tanainak mélyreható újragondolásához is. 1517. október 31-e sorsfordító napja után

¶ 4. Laurentius Chrysogonus, *Mundi Mariani pars prima. Maria speculum mundi archetypi, seu divinitatis. Auctore R. P. Laurentio Chrysogono Dalmata Spalatensi Societatis Iesu theologo* (Bécs: Matthaeus Cosmerovius, 1646), [56], 868, [77] p., 2°. További két része: *Mundus Marianus, hoc est Maria speculum mundi caelestis*; *Mundus Marianus, sive Maria speculum mundi sublunaris*. ¶ 5. *Annotationes in regulam divi Augustini episcopi* (Velence: Iohannes Patavinus et Venturinus Roffinensis, 1537), [104] fol., 8 , RMK III, 320. Ennek modern kiadása: Gregorius Coelius Pannonius, *Annotationes in regulam divi Augustini episcopi*, szerk. Sarbak Gábor (Miercurea-Ciuc: Státus, 2001). Későbbi kiadása: *Explanatio regulae divi Augustini episcopi Hipponen.* (Bécs: Leopoldus Voigt, 1642), [2], 118 p., 4 , RMK III, 1584. ¶ 6. Első kiadása: *Collectanea in sacram Apocalypsin D. Ioannis apostoli et evangelistae* (Velence: Petrus Lichtenstein, 1547), [16], 652 fol., 8 , RMK III, 372; későbbi kiadásait lásd RMK III, 609; RMK III, 1510. ¶ 7. „Index auctorum, qui in hoc opere citantur: R. Abraham Abenezra, Aegesippus, Agathius, Albertus Magnus, Alexander Milesius, D. Ambrosius, Apuleius, Aquila, Aristoteles, Asconius Pedianus, Averroës, D. Augustinus, Avicenna, R. Azaria, D. Bernardus, Cassiodorus, D. Chrysostomus, Cicero, Claudianus, Columella, Cornelius Celsus, R. David, Demosthenes, D. Dionysius, Dioscorides, Franciscus Venetus, Festus Pompejus, Galcidius, Galenus, Gellius, D. Gregorius Magnus, D. Gregorius Nazianzenus, D. Hieronymus, Joannes Reuchlinus, Joannes Scotus, R. Jona, R. Juda, Julius Capitolinus, Julius Pollux, Juvenalis, Lactantius Firm., Laërtius, Lampidius, Lucianus, Macrobius, Martialis, Origenes, Ovidius, Phocas Grammaticus, Philemon, Plato, Platonicus, Plautus, Plotinus, Plutarchus, Proculus, Quintilianus, Rupertus Abbas Tuitien., R. Simeon, Statius, R. Tenhuma, Terentius, Theoprastus, Theophylactus, Tibullus, D. Thomas, Trismegistus, Varro, Virgilius, Ulpianus, Zoar.” Fol. b.r. ¶ 8. Saverio Campanini, „Le fonti Ebraiche del *De harmonia mundi* di Francesco Zorzi”, *Annali di Ca’ Foscari* 38, 3. sz. (1999): 29–74.

különösen hangsúlyos szerepet kapott a héber ismeretén alapuló szövegértelmezési módszer, amelyet a Luther elleni fellépés egyik módjának fogott fel akkor a katolikus egyház. A héber tanulmányok egyik központja Róma volt, ahol a humanista műveltségű pápák, X. Leó és VII. Kelemen támogatták a héber nyelv tanítását, és anyagi patronálásukkal hozzájárultak a héber nyelvhez kapcsolódó kiadványok, illetve az eredeti héber szövegeken alapuló új bibliai exegetikai munkák megjelentetéséhez.

A magyar szakirodalom számára talán kevéssé ismert Agazio Guidacerio klerikus alakja,[9] aki 1477-ben született a Catanzaro közeli kis faluban, Rocca Fallucában. Guidacerio római tanulmányai során ismerkedett meg a héber nyelvvel, amelyben hamar olyan jó előmenetelt szerzett, hogy X. Leó pápa támogatását élvezve 1514-től a római egyetem első számú héberprofesszorává nevezték ki. X. Leó és VII. Kelemen pápasága alatt – mindkettejük támogatásában részesülve – hat művet is megjelentetett, egy héber nyelvtant, egy kommentárt az Énekek énekéhez és négy írást a zsoltárokról.[10] 1514-ben vagy 1515-ben Rómában megjelent rövid, mindössze 50 lap terjedelmű nyelvtana alapvetően a héber ábécé betűit helyezi a középpontba, ugyanakkor fontos mérföldkő a héber hagyomány iránti keresztény érdeklődés történetében: addig ugyanis nagyon kevés ilyen típusú szöveg volt elérhető a keresztény Szentírás-magyarázók számára, főleg Itáliában. Bár Aldo Manuzio már 1501-ben próbálkozott héber szöveg kiadásával Velencében,[11] a legalapvetőbb művek a korszakban az Alpokon túl jelentek meg Konrad Pellikan, Johannes Reuchlin vagy François Tissard tollából.

Guidacerio tagja volt azoknak az egyházi köröknek, akik érdeklődtek a héber hagyomány iránt, és elképzelésük szerint a keresztény tanokat az Ószövetség héber szövegének gondos tanulmányozásával lehetne felülvizsgálni és megreformálni.[12] Filológiai alapú módszerükhöz az a gondolat is társult, hogy a héber hagyományon belül különösen a kabbala az, amely lehetővé teszi a keresztény hit mélyebb titkainak a megértését.[13] A római hebraisták egyik kiválósága, az Ágoston-rend generálisa, Egidio da Viterbo is ugyanezeket a nézeteket vallotta, és abban az időszakban, amikor Guidacerio Rómában tartózkodott, több jelentős zsidó tudóst is maga köré gyűjtött, akik segítségével jelentős héber gyűjteményt hozott létre, valamint széles körű ismereteket szerzett a héber nyelvről és a kabbalista hagyományról. Feltehetően Guidacerio kapcsolatban állt ezzel a körrel.[14]

Mivel Luther mozgalma is nagymértékben épített az Ószövetség héber eredetijének a tanulmányozására, Guidacerio megkísérelte a héber nyelvű szövegek vizsgálatát és az *ad fontes*-elvet az újonnan megjelent lutheránus fenyegetés ellen felhasználni. Guidacerio vélekedése a héber nyelvről és annak hasznosságáról azért is bír jelentőséggel, mert amellett, hogy ő is hangsúlyozta a Szentírás szó szerinti *(ad litteram)* értelmezésének jelentőségét, a héber nyelvet és a zsidó kommentárokat arra használta fel, hogy megerősítse a katolikus tanokat és a római egyház tekintélyét. Ezen törekvésének kiváló példája az 1524-ben kiadott Énekek éneke-kommentárja. VII. Kelemen pápának címzett előszavában kifejti, hogy első és legfőbb célja művével, hogy felvegye a harcot az új eretnekséggel, azaz a lutheránusokkal, akiket következetesen a *vulpeculae* ’kis rókák’ kifejezéssel nevez meg. Ugyanis az Énekek éneke értelmezői hagyománya szerint az Énekek éneke 2, 15. versében *(capite nobis vulpes parvulas quae demoliuntur vineas: nam vinea nostra floruit)* megjelenő rókák értelmezése: eretnekek. Guidacerio előszavában kifejti,

¶ 9. Bővebben lásd: Cesare Mulè, *Agazio Guidacerio: Un umanista catanzarese a Parigi* (Róma: Gangemi Editore, 1990); Guido Bartolucci, „Il calabrese Agazio Guidacerio e l’insegnamento dell’ebraico nell’Europa del XVI secolo”, *Sefer yuhasin* 10. sz. (2022): 81–101. ¶ 10. [Agazio Guidacerio], *Grammatica Hebraicae linguae* (Roma: [Étienne Guillery], [1514?]), EDIT16 CNCE 22359; [Agazio Guidacerio], *Nova expositio in septem maxime contra omnia adversa Psalmos Penitentiales per Agathium* (Romae, per Antonium Bladum, 1523), EDIT16 CNCE 22360; [Agazio Guidacerio], *Nova commentaria in Canticum Canticorum Selomonis* [!] *per Agathium clericum* ([Roma]: per Antonium Bladum, 1524), EDIT16 CNCE 22361; [Agazio Guidacerio], *Nova expositio in septem maxime contra omnia adversa psalmos penitentiales per Agathium* (Roma: per Antonium Bladum, 1524), EDIT 16 CNCE 23974; [Agazio Guidacerio], *Agathii Guidacerii In omnes Davidicos Psalmos argumentum, et in primum: qui incipit: Beatus vir qui non abiit, secundum veritatem hebraicam interpretatio* (Roma: per Antonium Bladum, 1525), EDIT16 CNCE 23981; [Agazio Guidacerio], *Nova translatio septem psalmorum poenitentialum ex Hebraeo in latinum et cum commentariis* (Roma: per Antonium Bladum, 1526), EDIT16 CNCE 23991. ¶ 11. [Aldo Manuzio], *Aldi Manutii Romani Rudimenta grammatices Latinae linguae. De literis Graecis et diphthongis, et quemadmodum ad nos veniant. Abbreviationes, quibus frequenter Graeci utuntur* [...] *Omnia haec cum interpretatione latina. Introductio perbrevis ad Hebraicam linguam* (Velence, 1501), EDIT16 CNCE 36106. ¶ 12. Vö. Robert J. Wilkinson, *Orientalism, Aramaic and Kabbalah in the Catholic Reformation: The First Printing of the Syriac New Testament* (Leiden: Brill, 2007), https://doi.org/10.1163/ej.9789004162501.i-224; Brian Copenhaver és Daniel Stein Kokin, „Egidio da Viterbo’s Book on Hebrew Letters: Christian Kabbalah in Papal Rome”, *Renaissance Quarterly* 67, 1. sz. (2014): 1–42., https://doi.org/10.1086/676151; Robert J. Wilkinson, *Tetragrammaton: Western Christians and the Hebrew Name of God, from the Beginnings to the Seventeenth Century* (Leiden–Boston: Brill, 2015), https://doi.org/10.1163/9789004288171. ¶ 13. Bartolucci, „Il calabrese Agazio Guidacerio...”, 86; Francis X. Martin, *Friar, Reformer and Renaissance Scholar: Life and Work of Giles of Viterbo, 1469–1532* (Róma: Augustinian Press, 1992). ¶ 14. Bartolucci, „Il calabrese Agazio Guidacerio...”, 86–87.

hogy a római katolikus egyházban is jelen vannak azok a tudósok, akik az eredeti héber szövegeket kutatni és értelmezni tudják.

Guidacerio kommentárjában egy új, a héber eredetin alapuló fordítást használ, és ezt a katolikus egyház védelmébe állítja. Minden Énekek éneke-részlet magyarázata elején három fordítást vet egybe: a *Septuaginta* görög nyelvű szövegét, a *Vulgata* latin nyelvű szövegét, és a héber eredeti alapján ő maga készít egy teljes szöveghűségre törekvő új fordítást. Ezek után következik az Énekek éneke-szakasz értelmezése, amely során a héber szövegértelmezői hagyományt is bevonja, és magyarázatát az eretnekek, valamint a lutheránusok cáfolására futtatja ki. Lássunk erre egy példát az Énekek éneke 1, 5. verséhez írt magyarázatából!

Vetus translatio

Nolite me considerare, quod fusca sum,[15] quia decoloravit me Sol. Filii matris meae pugnaverunt contra me. Posuerunt me custodem vineis. Vineam meam non custodivi.

Nova translatio

Non respiciatis me, quod ego valde nigra, quia denigravit me Sol. Filii matris meae irati sunt in me. Posuerunt me custodientem vineas. Vineam meam non custodivi.

Nolite me considerare, quod fusca sum, quia decoloravit me Sol. Ita in utraque[16] translatione. In Hebraeo autem sic: Non respiciatis me, quod ego valde nigra, quia denigravit me Sol. Cum sponsa dixisset supra se nigram, hoc est, peccatis subditam, et obnoxiam: videns ob eam rem, se despiciendam ab omnibus, atque contemnendam. Propterea prudenter excusans suam nigredinem, atque peccatum, subinfert dicens: non respiciatis me, quod ego valde nigra, quia nigredo ista, subaudi, non est mihi propria, neque voluntaria, aut affectata, sed est per accidens, et contra meam voluntatem. Denigravit enim (inquit) me Sol. Qui de facili suo aestu efficit homines nigros. Verumtamen quia non consuevit Sol mulieres, quae sub umbra consistunt, reddere nigras, sed solum homines, qui versantur in sole, propterea tacitae quaestioni occurrens puella, reddens causam, quam ob rem accesserit ad Solem, ut ab eo nigra efficeretur. Infert, dicens: filii matris meae pugnaverunt contra me. Ita in Graeco et in Latino, in Hebraeo autem sic: Irati sunt in me. Posuerunt me custodientem vineas. Hoc est, fratres mei idolatrae reges Iudae, et reges Israel in prima domo sancta, extruserunt me ad Solem: posueruntque me, ut custodirem vineas, hoc est, ut colerem deos alienos, et praevaricarer a deo meo. Et ibi in custodiendis vineis, id est in cultibus idolorum, denigravit me Sol. [...] Propterea spectandum, quod etsi in catholica ecclesia nunquam commissa fuerit idolatria, sicut in prima domo a patribus, nihilominus in ecclesia non defuit Arrius, Nestorius, Manicheus, Sabellius, Iovinianus et alii quamplurimi, qui pro idolatria improbissimas haereticas opiniones in ecclesiam dei invexerunt. Et nunc his novissimis temporibus non desunt quidam praedictorum veterum haereticorum ex Germania (quos Lutheranos appellant) discipuli. Qui ecclesiam dei suis falsissimis opinionibus agitant, atque perturbant, de quibus, sicut synagoga de idolatris, sic et aliquae pars catholicae ecclesiae de dictis Lutheranis haereticis hoc tempore conqueritur, dicens: Posuerunt me custodem vinearum, hoc est compulerunt me, ut custodirem vineas, id est opiniones Lutheranorum haereticorum. Et vineam meam non custodivi, hoc est, rectam et catholicam Romanam fidem non custodivi.

Guidacerio új fordítása, valamint mellette az Énekek éneke új értelmezése azért bír kifejezett jelentőséggel, mert az új célhoz, azaz az Énekek éneke szövegének felhasználásához az új protestáns irányzat ellen, meg kellett törnie az évszázadok alatt rögzült szövegértelmezői hagyományt, és új jelentéseket kell társítania egy-egy Énekek éneke-részlethez.

¶ 15. A Vetus translatio a *Vulgata* szövege, ám itt az eredeti *fusca sim* helyett *fusca sum* áll.

¶ 16. A *Vulgata* és a *Septuaginta* szövegét érti rajta a szerző.

A rövid terjedelmű és lényegre törő Énekek énekekommentárja egyértelműen az ekkléziológiai kommentárok közé sorolható, azaz az Énekek éneke-beli vőlegényt és menyasszonyt Istennel és az egyházzal azonosítja, ám értelmezését új elemekkel bővíti egy új jelenségre, a protestantizmusra adott válaszaként. Műve a tridenti zsinat előtti ellenreformációs törekvésnek tekinthető, amely nem szervezett keretek között működött, hanem a római egyházi vezetés egy szűk, humanista műveltségű és a héber tanulmányokkal szimpatizáló csoportjához köthető.

Guidacerio Énekek éneke-kommentárja valójában egy kísérletezés terméke, amely három szempontból hoz újat: új szövegértelmezői módszerek bevezetésével való kísérletezés, a katolikus hit új módon való védelme és válaszadás a reformációra. Guidacerio tevékenységének első, római szakasza napra pontosan 1527. május 6-án, a Sacco di Roma néven elhíresült esemény kezdetén ért véget, amikor is V. Károly német-római császár zsoldosai III. Károly Bourbon herceggel az élükön bevonultak Rómába, és három nap alatt félelmetes pusztítást hajtottak végre a reneszánsz városban. Végül egy hónapos jelenlétük június 7-én, VII. Kelemen pápa foglyul ejtésével ért véget. A bonyolult politikai viszonyokra visszavezethető ostrom és az azt követő fosztogatások a hebraista felbecsülhetetlen értékű könyvtárát sem kímélték, és menekülésre késztették Guidaceriót, aki a továbbiakban Párizsban folytatta héber nyelvtanári tevékenységét.[17]

Guidacerio feltehetőleg 1540-ben bekövetkezett halála időszakában a konfliktus a katolikus egyház és a protestánsok között fokozódott.[18] A Biblia szövegével, fordításával és a héber szövegértelmezői hagyomány felhasználhatóságával kapcsolatos viták jelentős változáson mentek keresztül, és katolikus részről a héber eredeti tanulmányozásának korlátozását eredményezték, a tridenti zsinat pedig a *Vulgata* szövegét hirdette ki irányadónak.

Guidacerio kommentárja mégsem maradt visszhang nélkül, mivel Gregorius Coelius Pannonius saját, jóval terjedelmesebb Énekek éneke-kommentárjához Guidacerio művét vette alapul. Minden egyes Énekek énekerészlet magyarázatát a szöveg hármas fordításával kezdi, illetve jó pár általa hivatkozott héber forrást valójában Guidaceriótól emel át a saját kommentárjába. Ilyen például a spanyol exegéta, Avraham ibn Ezra, aki három kommentárt is írt a műről: az elsőt a nyelvtani és az etimológiai kérdéseknek szentelte, a másodikat a szó szerinti értelmezésnek és a párbeszédeknek Salamon és Szulamit között, a harmadikban pedig az Énekek éneke allegorikus értelmezését adta, amely szerint a szöveg egy párbeszéd Izrael népe és a *Sekinah*, azaz az isteni jelenlét között. Továbbá Guidaceriótól származó átvétel egy bizonyos Tenhuma rabbira és Azaria rabbira történő hivatkozás, akiknek a személyét egyelőre nem sikerült azonosítanom. Akár az is feltételezhető, hogy Guidacerio hebraista körökből származó kortársai, akik a héber nyelvvel, illetve a zsidó szövegértelmezői hagyománnyal ismertették meg. A részlet az Énekek éneke 3, 6. verséhez *(Quae est ista, quae ascendit per desertum sicut virgula fumi ex aromatibus myrrhae et thuris, et universi pulveris pigmentarii?)* írt kommentárból származik.

Agazio Guidacerio: *Nova commentaria in Canticum Canticorum Selomonis* [!], D3v.

„[...] Ex omni pulvere aromatarii: hic – inquiunt – fuit pater noster Jacob. Unde Rabbi Tenhuma dixit, sicut in officina aromatarii comperiuntur omnia gerena aromatum, sic et omnes dignitates et maximae inter mortales et primae res in domo Iacob. Ex domo Iacob enim processit sacerdotium et omnis ordo Levitarum. Ex domo Iacob sanctitas et cognitio rerum divinarum, ex domo Iacob regnum et imperium. Rabbi autem Azaria inquit: Omnia bona, quae fecit Israel, fecit merito illius pulveris pedum patris nostri Iacob. [...]"

Gregorius Coelius Pannonius: *Commentaria in Cantica canticorum Salomonis*, 111–112

„[...] Porro in universo pulvere pigmentarii, iidem Hebraei expositores intelligunt ipsum Jacob. Unde Rabbi Tenhumma dicit: Sicut in apotheca aromatarii inveniuntur omnia genera aromatum, sic in domo Jacob omnes dignitates primae et maximae quae sunt in mundo. Namque ex domo Jacob prodiit sacerdotium et ordo Levitarum. Ex domo Jacob sanctitas et rerum notio divinarum, denique ex domo Jacob regnum et imperium. Rabbi quoque Azaria, omnia, inquit, bona, quae fecit Israel, fecit merito pulveris pedum patris nostri Jacob [...]"

¶ 17. Érdemes megjegyezni, hogy a másik híres hebraista, Egidio da Viterbo könyvtára is a Sacco di Roma áldozata lett. Lásd Emma Abate, „Filologia e quabbalah: La collezione ebraica di Egidio da Viterbo alla Biblioteca Angelica di Roma", *Archivio Italiano per la Storia della Pietà* 26 (2013): 413–451. ¶ 18. Bartolucci, „Il calabrese Agazio Guidacerio...", 97.

Guidacerio műve mellett Gregorius Coelius Pannonius az úgynevezett keresztény kabbala forrásait is felhasználja, alapvetően Francesco Zorzi két monumentális művére, a *De harmonia mundi totius*ra[19] és a *Problemata*ra[20] támaszkodva. Mivel a bibliakommentárok, így az Énekek éneke-kommentárok esetében is a *praefatio* kulcsot ad a kommentár értelmezéséhez, elengedhetetlen Gregorius Coelius Pannonius bevezetőjének alapos vizsgálata: értelmezése az ekkléziológiai típusú kommentárokat követi, az Énekek éneke vőlegénye Isten, a menyasszony pedig az egyház allegóriája. Az Énekek éneke szerzője, bölcs Salamon Krisztus előképe, akinek alakja és bölcs mivolta alapján Gregorius Coelius Pannonius olyan forrásokat kapcsol be a keresztény Énekek éneke-értelmezői hagyományba, amelyek a zsidó és a keresztény kabbala alapvető és népszerű szövegeinek tekinthetők. Azt gondolom, programszerű, hogy a pálos szerző a művéhez írt bevezetőjében bibliai szöveghelyek mellett mindössze két forrását említi meg: a *Zóhár*t (*A ragyogás könyv*ét), amely a kabbala alapszövege, és Francesco Zorzi (vagy más néven Franciscus Venetus) *Problemata* című, enciklopédikus jellegű, a keresztény kabbalához sorolható jellegzetes alkotását. Míg az 1525-ben megjelent *De harmonia mundi* kisszámú héber forrást használt, addig az 1536-os *Problemata* számos héber szövegre hivatkozik, valamint rendszeresen felhasználja a kabbala szövegeit, különösen a *Zóhár*t.[21] Bár még részletes kutatásoknak kell következniük, egyelőre annyi mondható el Gregorius Coelius Pannonius *Zóhár*-hivatkozásairól, hogy azokat Zorzi *Problemata*jából emelte át. Lássunk erre is egy példát!

Franceso Zorzi: *Problemata*, I. VI. 342.

„[…] Quos sexcentos currus accoepit pharao, antequam currus Aegyptiorum expediret? An ab aliquo rege confoederato accoepit? An (ut Zohar sentit) virtutem spirituum immundorum, quibus Aegyptii familiares erant, accersivit? Hinc Mose incipiente prodigia facere, ipsi Aegyptii confugerunt ad illas virtutes immundas per Iannem et Mambrem magorum omnium tunc celeberrimos. Harum igitur virtutum immundarum primo subsidium ipse pharao invocavit […] postea expedivit omnes bellatores, quos in Aegypto reperit."

Gregorius Coelius Pannonius: *Commentaria in Cantica canticorum Salomonis*, 27.

„[…] Assurgit hic poeta divinus, ad heroicam maiestatem recordans fortissimorum exercituum populi Israëlitici, ac pharaonis, qui curribus multis in virtute spirituum immundorum, quibus Aegyptii familiares erant, ut Zohar sentit, munierat suum exercitum, fortem nimis ac praedivitem, ut cum Deus ductor exercitus populi Israëlitici esset, diabolus adversus eum Aegyptios iuvaret, cuius primum subsidium ipse pharao invocavit, postea expedivit omnes bellatores, quos in Aegyptio reperit. […]"

A kabbala kifejezés, amelynek jelentése 'hagyomány', szűkebb értelemben olyan tan vagy iskola, amely a judaizmus misztikus és ezoterikus vonatkozásaival foglalkozik. Míg a kabbala elnevezést a 12. századtól kezdik használni, maguknak a misztikus szövegeknek, amelyek a kabbala heterogén szövegkorpuszát alkotják, egy része már az ókorban létezett.

Maga a kabbala tanítása a kapcsolatot magyarázza a végtelen, örök és misztikus Teremtő és a véges és halandó teremtett világ között, amely csak kevés számú kiválasztott és szent életű elmélkedő számára válik érthetővé. A kabbala nyelve az arameus dialektus, fő szövegei az ókori *Jeciró (Teremtés könyve)* és a középkori *Zóhár (A ragyogás könyve)*, amelyek a zsidó teológiai írásoknak nem kanonizált részei. A rendkívül összetett filozófiai rendszer célja, hogy meghatározza a világegyetem és az emberi lét természetét, módszere a szent szövegek mélyreható vizsgálata, a negatív teológia és a szemlélődés, ugyanis Isten a kontempláció és a megvilágosodás útján ismerhető meg, s egyszerre rejti el és nyilatkoztatja ki önmagát.

¶ 19. Francesco Zorzi, *L'armonia del mondo*, szerk. Saverino Campanini (Milano: Bompiani, 2010); *Francisci Georgii Veneti minoritanae familiae De harmonia mundi totius cantica tria* (Velence: in aedibus Bernardini de Vitalibus, 1525), EDIT16 CNCE 21022. ¶ 20. *Francisci Georgii Veneti minoritani In Scripturam Sacram problemata* (Velence: in aedibus Bernardini de Vitalibus, 1536), EDIT16 CNCE 21023. ¶ 21. Giulio Busi, „Francesco Zorzi: A Methodical Dreamer", in *The Christian Kabbalah: Jewish Mystical Books and Their Christian Interpreters*, szerk. Joseph Dan, 97–125 (Cambridge, MA: Harvard College Library, 1997), 102.

A kabbala európai virágkora a 13. század, központja Spanyolország, ahol a spanyol zsidó író, Móse De León kompilátori tevékenységének köszönhetően létrejött, majd közismertté vált a *Zóhár*.[22] Mint kegyességi mozgalom a misztikából nőtt ki, és ellensúlyozni kívánta a racionalista-kazuisztikus talmudizmust. Hatása nemcsak a zsidóságon belül volt számottevő, hanem egyes keresztyén tudósok körében is. A firenzei egyetemen tanították; első keresztyén rendszerezője Johannes Reuchlin.

Gregorius Coelius Pannonius kabbalához köthető forrásai kapcsán felmerül, hogy milyen műveltséggel és milyen nyelvismerettel rendelkezett a pálos szerzetes. A keresztény kabbala első képviselői kifejezetten azért tanultak meg arámiul, hogy a kabbalához tartozó hatalmas terjedelmű heterogén gyűjteményt tanulmányozhassák. Ami a *Zóhár*t illeti, csak ez az egy szöveg körülbelül ezer oldalt tesz ki egy modern kiadásban.[23] Első fordításai, amelyek csak részleteket tartalmaztak, héber nyelvűek voltak, tehát ezek olvasásához hébernyelv-ismeretre volt szükség, első latin fordításai, amelyek kezdetben szintén csak részleteket tartalmaztak, az 1500-as évek elejére tehetők. Teljes latin fordítását 1553-ban készítette el a francia keresztény kabbalista, Guillaume Postel,[24] ezt jelenlegi ismereteink szerint már nem használhatta Gregorius Coelius Pannonius. Az még további vizsgálatok tárgya, hogy ismerte-e a héber nyelvet. Francesco Zorzi két szintén monumentális munkájáról elmondható, hogy ezeket biztosan forgatta a pálos szerzetes, hiszen a *De harmonia mundi totius* 1525-ben, az *In Sacram Scripturam problemata* pedig 1536-ban jelent meg Velencében, Bernardino Vitalinál. Zorzi mindkét művét, de különösen a *Problemata*t hatalmas kabbalisztikus érdeklődés jellemzi, és mindkettőt hamar nagy érdeklődés fogadta Itália-szerte. Ugyanakkor a *Problemata* rögtön heves kritikák céltáblájává is vált, amelyek ortodoxiáját kérdőjelezték meg. Többen – köztük Pietro Bembo – szót emeltek a kabbala gondolatvilágát előtérbe toló módszere ellen, amit az ellentábor – például Sienai Sixtus és Roberto Bellarmino – rendszerezett cáfolata követett,[25] míg végül Zorzi egész életművére rányomta bélyegét a heterodoxia vádja. Ennek következtében művei több *Index librorum prohibitorum*ba is bekerültek, ahol a szertartásos *donec corrigatur* vagy *usque expurgetur* megjegyzéssel jelölték őket,[26] és még egy 1667-es madridi tiltott könyvek listáján is szerepeltek.[27]

Melyek azok az erős kabbalisztikus hatások, amelyek kimutathatók a magyar származású pálos szerzetes művéből? Vagy úgy is feltehetnénk a kérdést, hogy a kabbala mely tanai azok, amelyeket a szerző összekapcsolt az Énekek éneke keresztényi értelmezésével. Alapvetőnek tartható a zsidó és a keresztény misztika összekapcsolása, ugyanis míg a kabbala is csak egy szűk kör számára nyilatkoztatja ki magát, addig az Énekek éneke – amely a keresztény misztika egyik alapszövege – keresztény értelmezési hagyományában is már Órigenésztől fogva jelen van az a gondolat, hogy az Énekek éneke szövegét csak a teológiában már jelentős előmenetelt szerzett személyeknek szabad tanulmányozniuk és értelmezniük. Emellett mind a keresztény, mind a zsidó misztikában jelentős szerepet kap a negatív teológia *(via negationis, apophatikus teológia)*, azaz az istenismeret azon módja, amely értelmében Isten lényege megismerhetetlen, így lehetetlenség róla bármilyen kijelentést tenni. Ha mégis megpróbálunk róla valamit közölni, akkor azt vagy negatív leírásokkal (mi nem Isten), vagy alkalmas szimbólumokkal tehetjük meg. A számmisztika,[28] a héber betűk[29] és Isten elnevezéseinek mágikus ereje szintén összeköti a kabbalát az Énekek éneke értelmezésével, hiszen az *oleum effusum nomen tuum* kezdetű szövegrészlet hagyományosan Isten neveinek[30] az értelmezéseként magyarázható. Az Énekek éneke szerzője, Salamon szintén összekötő kapocs a kabbalával, mivel hagyományosan Salamon és Dávid a kabbala misztériumának legavatottabb ismerője. Salamon esetében ezt fejezi ki jelzője, a „bölcs", utalva arra, hogy beavatást nyert az Istennel kapcsolatos misztériumokba.

Ebben a tanulmányban terjedelmi okokból már nem térek ki arra, hogy Gregorius Coelius Pannonius Énekek éneke-kommentárjának a keresztény kabbalával való kapcsolatát a kötet végén, az impresszumadatok fölött elhelyezett fametszet is egyértelművé teszi. A bal oldalon

¶ 22. Gershom Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism* (New York: Schocken, 1961), 156. ¶ 23. Magyar kiadása: Uri Asaf, bev., ford. és jegyz., *Zohár a Teremtés könyvéről* (Budapest: Atlantisz, 2014). ¶ 24. Judith Weiss, „The Quality of Guillaume Postel's First *Zohar* Latin Translation", *Accademia: Revue de la Société Marsile Ficin* 15 (2013): 63–82. ¶ 25. Zorzi, *L'armonia del mondo*..., XXII. ¶ 26. Hamvas Endre Ádám, „Francesco Zorzi és Hannibal Rosseli a prisca theologiáról", *Antikvitás és Reneszánsz* 7 (2021): 91–114, 101; Zorzi, *L'armonia del mondo*..., XXII. ¶ 27. Zorzi, *L'armonia del mondo*..., CXXIX, 70. lj. ¶ 28. William Varner, „The Christian Use of Jewish Numerology", *The Master's Seminary Journal* 8, 1. sz. (1997): 47–59. ¶ 29. Copenhaver és Stein Kokin, „Egidio da Viterbo's Book on Hebrew Letters...", 1–42. ¶ 30. A témáról részletesen lásd: Wilkinson, *Tetragrammaton*..., passim.

*szefira*fát, azaz a kabbalista hagyományok életfáját, amely az Isten tíz alkotó erejét szimbolizálja, jobb oldalon pedig a Krisztus keresztjét ábrázoló fametszet összeköti a szefirákat Krisztus sebeivel. A kapcsolat alapját a János evangéliumának 1, 4. verse jelenti: „Benne az élet volt, s az élet volt az emberek világossága".

Gregorius Coelius Pannonius Énekek éneke-kommentárja a tridenti zsinat előtt nem sokkal vagy a zsinat időszakában keletkezett, feltehetően egy kifejezetten pezsgő szellemi környezetben, ahol a magyar szerzetes Európa meghatározó szellemi áramlataival ismerkedett meg, és ezek hatására jelentős műveket tudott alkotni. Forrásai nagyszerűen tükrözik azt is, hogy a nyomtatás elterjedésével és a példányszámok növekedésével egyre többféle kötet vált elérhetővé a korszakban. Abban, hogy Gregorius Coelius Pannonius kommentárja akkor nem jelent meg, szerepet játszhatott a szerző halála, ugyanakkor a zsinat fokozódó gyanakvása a héber és kifejezetten a kabbalához köthető szövegekkel kapcsolatban szintén nehezíthette a mű kiadását.

Mi változott meg a 17. század végére, hogy jezsuita és pálos összefogással újra elővették Gregorius Coelius Pannonius kéziratát, és Bécsben, Leopold Voigt nyomdájában megjelentették?[31] A barokk katolicizmus megerősítésének egyik megkerülhetetlen eszköze volt a zömmel jezsuita kézben lévő nyomdák működtetése Európa-szerte: a színvonalas teológiai és lelkiségi munkák iránti kereslet a korszakban folyamatosan nagy volt.[32] Vélhetően ez utóbbinak tudható be, hogy majdnem másfél évszázad után 1681-ben megjelentették Gregorius Coelius Pannonius kéziratban maradt Énekek éneke-kommentárját. A kiadásban a kommentárt Szelepcsényi György esztergomi érsekhez írt ajánlólevél előzi meg, valamint a pálos rend három tagjának, Mallechich Gáspárnak,[33] Lepoglava házfőnökének, valamint Bolla Ágoston[34] egykori lepoglavai, 1681-ben Nagyszombatban egyházjogot tanító pálos szerzetesnek és Benkovich Ágoston[35] pálos generálisnak az ajánlása, hogy a szöveg csak a katolikus tanoknak megfelelő tartalommal rendelkezik. Az egész műben következetesen kabbalisztikus forrásokat – köztük indexre került köteteket is – használó szöveg, amely a *Vulgata* hivatalos szövege mellett ráadásul minden szövegrészleténél feltünteti és elemzi Agazio Guidacerio héber eredetiből készült fordítását, 1681-ben már a legkifogástalanabbnak minősített katolikus tartalomnak számított.

¶ 31. Bojtos Anita, *A pálos rend XVII. századi története, különös tekintettel a rend szellemiségére: A magyar rendtartomány szerzeteseinek életpálya- és karrierrekonstrukciója az 1637 és 1700 közötti utánpótlás adatai alapján*, PhD értekezés (Budapest: PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2018), 25, 176. ¶ 32. Bojtos, *A pálos rend XVII. századi története…*, 175. ¶ 33. „Ego infra scriptus Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae in Residentia Tyrnaviensi SS. Theologiae Professor ordinarius, perlegi opus, cui titulus est: Commentaria in Cantica Canticorum Salomonis, Auctore R. P. F. Gegorio [!] Coelio Pannonio, Ordin. S. Pauli primi Eremit., olim Monasterii ad S. Stephanum in Monte Coelio de Urbe Priore, nihilque in eo quod fidei orthodoxae, aut bonis moribus contrarium, ullive censurae obnoxium videri possit, deprehendi; sed omnia secundum sacra Catholicae Apostolicae et Romanae Ecclesiae documenta, sanamque Sanctorum Patrum doctrinam, in eo exponi; ac verificari ea, quae olim in laudem illius a viris eruditis fuere scripta. Dignum proinde luce publica censeo. Tyrnaviae xv. Calendas Januarii 1680. Fr. Casparus Mallechich." Gregorius Coelius Pannonius, *Commentaria in Cantica canticorum Salomonis*, bir. ¶ 34. „Ego infra scriptus Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae theologus […] singulari animi admiratione ac iucunditate perlegi, nihilque sanctionibus sacris contrarium, quin potius admirabili eruditione et doctrina plenum inveni, hinc ut latius cum ingenti omnium sapientiae et scientiae amantium bono se diffundere possit, litterario orbi, ac publicae luci dari dignissimum omnino iudicavi. Tyrnaviae 18. Decembris, 1680. Fr. Augustinus Bolla." Gregorius Coelius Pannonius, *Commentaria in Cantica canticorum Salomonis*, bir. ¶ 35. „Facultas reverendissimi patris generalis. Cum liber […] a duobus theologis nostris ad id deputatis, lectus, et approbatus sit; damus facultatem ut typis evulgetur, si iis ad quos pertinet, ita videbitur. Tyrnaviae 18. Decembris, 1680. Fr. Augustinus Benkovith, Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae prior generalis." Gregorius Coelius Pannonius, *Commentaria in Cantica canticorum Salomonis*, biv.

Máté Ágnes

Lucretia, az *író* nő

Az RMNy 693 (ifj. Heltai, Kolozsvár, 1592) címlapillusztrációjának helye a *Historia de duobus amantibus* 15–16. századi ikonográfiai hagyományában

Enea Silvio Piccolomini *Historia de duobus amantibus*át a szöveghagyományának nagysága a latin nyelvű humanista novellairodalom legnépszerűbb darabjai közé emelte. A latin novellának ma 93 kéziratos másolatát és 62 nyomtatott kiadását ismerjük a 15–17. századból. A történetnek német, francia, olasz, spanyol, angol, magyar, lengyel és dán, valamint holland nyelven készültek fordításai a 15–18. század között. E fordításoknak a többsége nyomtatásban is megjelent, összesen legalább 80 alkalommal.[1] A dolgozatban egy, a *Historia* illusztrált szövegeiről írandó monográfia legfontosabb szempontjait tekintem át, majd az ifj. Heltai Gáspár nyomdájában megjelent magyar históriás ének sűrítő jellegű borítóillusztrációjának (1. kép) lehetséges rokon ábrázolásairól adok vázlatos képet. Ahol lehetséges, a bemutatott képanyagot redukálom, az *open access* is elérhető illusztrációkra elérési helyükkel utalva a jegyzetekben.

Az illusztrációk csoportosítása különböző szempontok szerint

A *Historia de duobus amantibus* történetét ábrázoló illusztrációkat a következő szempontok szerint csoportosíthatjuk: könyvillusztráció vagy másféle tárgyon megjelenő ábrázolás; kézzel festett vagy nyomtatott, esetleg a két technika keverékével létrehozott alkotás; latin vagy nemzeti nyelvű *Historia* szöveghez kapcsolódik; általános emberi interakciót vagy a *Historia* egy specifikus jelenetét ábrázolja;[2] nagyközönségnek szánt vagy magánhasználatra készült alkotás. Ezek az osztályozási szempontok vegyülnek az egyes esetekben, nem különíthetők el élesen egymástól.

A szöveghagyomány méretéből adódóan *A két szerelmes történet*ének ábrázolásai túlnyomórészben a szöveghez kapcsolódó figurális illusztrációkként készültek, míg a témát feldolgozó díszítőművészeti alkotás kivételesnek számít. Amennyiben a történet egyes jeleneteit illusztráló képeket mind külön egységnek számoljuk – még ha közülük jó néhány önállóan nem is állja meg a helyét az Eurialus és Lucretia története ábrázolásaként –, akkor mintegy 60 különböző könyvillusztrációról beszélhetünk. A 20. század első felében egyetlen díszítőművészeti alkotás, egy toszkán eredetű, Matteo di Giovanninak tulajdonított kelengyeláda *(cassone)* volt ismert (2. kép), amely tabló-szerűen mutatta be a Sienába látogató Zsigmond császár kíséretét.[3] A második

¶ 1. Az egyes kiadásokról nyelvek szerint frissített bibliográfia olvasható 2023-ban megjelent monográfiámban, azok külön hivatkozásától a továbbiakban ezért helytakarékossági okokból eltekintek: Máté Ágnes, *A sikertörténet folytatódik: Enea Silvio Piccolomini* Historia de duobus amantibus*ának fordításai a 17–18. században*, Europica varietas Tokajensis – Dissertationes 2 (Budapest: L'Harmattan, 2023), 253–294. ¶ 2. Az általános *versus* specifikus jelenetek fogalmát Stephanie Cain Van D'Elden könyvéből vettem, aki a Tristan és Isolde-történet jeleneteinek ábrázolásait csoportosította aszerint, hogy melyek azonosítják minden kétséget kizárólag a történetet. Ilyen jelenet szerinte például az, hogy Lancelot egy kardokból álló hídon kel át egy folyón. Stephanie Cain Van D'Elden, *Tristan and Isolde: Medieval Illustrations of the Verse Romances* (Turnhout: Brepols, 2016), 18–25. ¶ 3. Piero Misciattelli, *Studi senesi: Con 57 illustrazioni* (Siena: Editrice La Diana, 1931), 73–86, a kép a 84–85. oldal közötti számozatlan táblán található. A kelengyeládák első nagy kutatója, Paul Schubring katalógusában még kifejezetten azt állította, hogy Eurialus és Lucretia történetét más novellákhoz hasonlóan ugyan ismerték és olvasták, de a *cassone*-témák közé nem került be, csupán miniatúrákon ábrázolták. Ezért is volt fontos Misciattelli ellenkező előjelű felfedezése, és ezért különösen sajnálatos, hogy az általa bemutatott műalkotás ma lappang. Paul Schubring, *Cassoni: Truhen und Truhenbilder der italianischen Früh-Renaissance: Ein Beitrag zur Profanmalerei im Quattrocento*, Bd. 1. Textband (Leipzig: K. W. Hiersemann, 1915), 139: „Auch die Bewältigung der großen und stimmungsvollen Landschaft gelingt in Siena nicht. Die Vorzüge liegen hier in der innerlichen, menschlichen Erzählungsweise, die nicht nur das Fernste nahe bringt sondern auch das Seltsame verständlich macht. Die Kultur est literarischer als in Florenz. Dazu kommt das Gibellinisch-Kaiserliche. Die zeitgenössische Novelle tritt zurück. Boccaccio, Sermini, Bandello, lassen so manche Liebesgeschichte in Siena erlebt werden und die Meisternovelle Papst Pius' II: Euryalus und Lucrezia spielt natürlich auch in Siena. Diese Dinge hat man nicht auf die Truhe gemalt; sie blieben der Miniatur überlassen."

világháború előtt a párizsi Sulzbach család tulajdonában álló műtárgynak a mai lelőhelye ismeretlen.[4]

A kb. 60 figurális könyvillusztráció három csoportra osztható: kis részben teljesen kézzel festett miniatúrák (kéziratokban és néhány nyomtatványban is előfordulnak), túlnyomó többségében fametszetes nyomtatott illusztrációk, illetve néhány kivételes esetben kézzel utólag kifestett fametszetes ábrázolások kísérik a latin és a különböző népnyelvű *Historia*-szövegeket.

Nyelvek szerint vizsgálva az illusztrált szövegtanúkat, szembetűnő a különbség a *Historia* latin, illetve különböző nemzeti nyelvű változatai között. A *Historia* latin szövegváltozatai csak kivételes esetben illusztráltak. Ilyen például a Bayerische Staatsbibliothek CLM 70 jelzetű kódexében az Eneas Silvius név miniált E iniciáléja, amely egy nőalakot ábrázol. Ritkasága miatt különlegesnek számít egy gazdagon festett, ma a Los Angeles-i J. Paul Getty Museum tulajdonában lévő, franciaországi eredetű kódex, MS 68 (3. kép), amelynek azonban mind a szövege, mind a miniatúrái befejezetlenek maradtak. Tudomásom szerint a *Historia* latin nyomtatott hagyományának csupán egy tagja tartalmaz metszetes borítóillusztrációt, a H 221 kiadás [Delft, Jacob Jacobszoon van der Meer vagy Christiaen Snellaert, 1486-1491][5] (4. kép). Előfordult ugyanakkor, hogy egyes olvasók a *manciolae*-t meghaladó képi ábrázolásokat rajzoltak a lapszélre az egyes kiadásokban. Például a Hain 228 (Strasbourg: [Heinrich Knoblochtzer], 1476)[6] kiadás általam vizsgált cambridge-i példányában az aranygyapjat őrző sárkány említésekor egy ismeretlen olvasó odarajzolt egy sárkányként azonosítható állatot a margóra.

Az Eurialus és Lucretia történetét feldolgozó korai fordítások a latin szövegváltozatokhoz képest nagyon gyakran illusztráltak. A különböző nemzeti nyelveken készült, kéziratos, illetve nyomtatott *Historia*-fordítások közül csupán a spanyol és a lengyel nyelvű verziókból nem ismerünk illusztrált példányt.[7] Másik szemszögből megvilágítva a kérdést, azt mondhatjuk, hogy német, olasz, francia, angol, magyar és dán nyelven is létezik legalább egy figurális ábrázolást tartalmazó *Historia*-fordítás.

Az illusztrációkat csoportosíthatjuk aszerint is, hogy csupán egy-egy borítóillusztrációt tartalmaznak, vagy több- illetve sokjelenetes, képregényszerű ábrázolásokat. Mindkét csoportban találunk olyan ábrázolásokat, amelyek Eurialus és Lucretia történetét más szerelmi tematikájú történetekkel hozzák összefüggésbe. Ilyen például az a *Historia* illusztrációi között egyedülálló miniatúra, amely Petrarca *Triomfi*jával társítja a sienai szerelmesek történetét, a Venetói Névtelen olasz fordítását tartalmazó kódex címlapján, amely ma a Biblioteca Nazionale

¶ 4. A Sulzbach-gyűjtemény egyes részeit Londonban magángyűjtőknek árverezték el, más részei talán az Egyesült Államokba kerültek a Museum of Jewish Heritage gyűjteményébe. A fellelhető adatokból arra következtetek, hogy a gyűjteménynek legalább egy része a II. világháború alatt elkobzott francia zsidó vagyonhoz tartozott, és a sorsa feltáratlan. Az általam ismert művészeti albumokban a Misciattelli által bemutatotthoz még csak hasonló *cassone* sem lelhető fel. ¶ 5. Máté, *A sikertörténet*..., 274. ¶ 6. Máté, *A sikertörténet*..., 275. ¶ 7. A spanyol illusztrált kiadás hiányáról lásd alább a 29. jegyzetet. Lengyelországban a Stanisław z Bochnie Gąsiorek nevéhez kötődő *Fortuna abo Szczęście* címen ismert sorsvetőkönyvnek egy kb. 1649-ben megjelent csonka és egy 1665-ben megjelent teljes kiadását tartják számon. Ezekben a szerelem *(miłość)* kérdésére felelő válaszok fölött látható a lovon ülő Eurialus, amint a magas ház kapuja felett nyíló ablakon kitekintő Lucretiára felnéz. A metszet megjelent: Stanisław z Bochnie Gąsiorek, *Fortuna abo Szczęście*, oprac. Justyna Kiliańczyk-Zięba (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, cop. 2015), 92. Az 1649-es kiadás elérhető online is, hozzáférés: 2023. 10. 10, https://polona.pl/item-view/68031662-8385-4de0-b8e1-e651e0dc4e00?page=8. A kritikai kiadás készítője, Justyna Kiliańczyk-Zięba szerint a mű első megjelenése az 1531 körüli évekre tehető (Gąsiorek, *Fortuna abo*..., 13–14). A metszetek pontos előképét Kiliańczyk-Zięba nem tudta azonosítani. Az általa hivatkozott, Tammaro de Marinis által összeállított katalógusban valóban nincs hasonló illusztráció sem, csak olyanra találunk példát, hogy egy adott kérdésnél a kockatábla bordűrjén mitológiai alakokat ábrázolnak, például Paris ítéletét vagy Daphne babérfává változását. Vö. Tammaro de Marinis, „Le illustrazioni per il libro de le sorte di Lorenzo Spirito", in Tammaro de Marinis, *Appunti e ricerche bibliografiche*, 69–83, tavole LXXII-CXLIII (Milano: Hoepli, 1940), tavola CXXXIV. sz. Engem a férfi figura megformálása a lengyel illusztráción leginkább a Niklas von Wlye német *Historia*-fordításának (Strasbourg: Johann Bryse, 1510) kiadásából fennmaradt egyetlen illusztrációjára emlékeztet, amelyet a British Museumban őriznek BL E, 7.511 jelzeten. Hozzáférés: 2023. 10. 10, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_E-7-511. Bár az az illusztráció sem a pontos előképe a lengyel ábrázolásnak, én német metsző ihletését feltételezem a lengyel mintájaként. Egy másik lengyel szerző, Jan Gawiński (kb. 1622–1684) neve alatt fennmaradt másik sorsvetőkönyvben a korábbitól eltérőek a metszetek, így Eurialus ábrázolása is. Jan Gawiński, *Fortuna albo szczęscie* (Kraków: Michał Dyszewski, 1744), E2r. Hozzáférés: 2023. 10. 10, https://polona.pl/item-view/bdc32269-43da-4121-82cd-a61c3bfeff2d?page=26. A férfi ugyan lovon ül, de a nő egy ház kapuján lép ki, nem egy emeleti ablakból tekint le. Ebben a kiadványban az Eurialust ábrázoló metszet már nem a szerelem, hanem a barát *(przyjani)* kérdésére vonatkozó válaszok felett található. Úgy tűnik fel, mintha a 17. századi kiadványban még emlékeztek volna az Eurialus-figurának Piccolomini *Historiá*jához kötődő szerepére, ezért tették alakját a szerelemre vonatkozó kérdéshez. Ez a kapcsolat a 15. századi novellaszereplő és szerzője között a 18. századra azonban mintha elhalványult vagy feledésbe merült volna Lengyelországban, ezért visszatértek a klasszikus vergiliusi Eurialus alakjához és a hozzá kötődő „barátság" értelmezéshez a kései sorsvetőkönyvben. Nem tudjuk, hogy az 1531 körül és az után, a 16. század folyamán megjelent lengyel sorsvetőkönyvekben már benne volt-e Eurialus figurája. Az azonban bizonyos, hogy a lengyel *Historia*-fordításnak ma ismert két kiadása (post 1580 és kb. 1607) nem tartalmazott illusztrációt (vö. Máté, *A sikertörténet*..., 294). Arra következtethetünk tehát, hogy Lengyelországban Piccolomini Eurialus-figurája és a Krzysztof Golian nevéhez fűződő lengyel *Historia*-fordítás egymástól különálló életet élt. Amint látható, jelenleg a rekonstrukcióban elég sok a kérdőjel.

Centrale di Firenze Magliabechiano VI 39 jelzetű kötete. Az erősen rongálódott képen egy diadalkocsin lángok nyalta oszlopon álló Amor felfelé nyilaz az ablakban álló Lucretiára, miközben az asszony letekint a lovon közeledő Eurialusra. A három figura egyenlőszárú háromszöget zár be. Ehhez az illusztrációhoz hasonlót találunk a *Triomfi* ábrázolásainak katalógusában, amely szintén firenzei mester munkája.[8] Az olasz nyelvű nyomtatványok között pedig a nő-férfi-nyúl-kutya-nyilazó Amor figuráit felvonultató címlapillusztráció[9] (5. kép) az *Apollonio di Tiro* és a *Libro nuovo delo inamoramento di Galvano* című kiadványokkal kapcsolja össze az Alessandro Braccesi által toszkán nyelvjárásban készített Eurialus és Lucretia fordítást. A 3 különböző történet összesen legalább 5 alkalommal jelent meg ezzel az illusztrációval.[10]

A sokjelenetes, képregényszerű illusztrációk csoportjára is jó példa Alessandro Braccesi olasz fordításának két korai kiadása. Ennek az olasz fordításnak két külön kiadása jelent ugyanis meg (Firenze, s. t., s. a. és Firenze, Piero Pacini, s. a.)[11] legalább két olyan illusztrációval, amelyek lehetnének akár Guiscardo és Ghismonda történetének ábrázolásai is. Az első képen balról a nyilazó Amor a nőalak hátát célozza meg, miközben ő a kép jobb oldalán álló férfitől egy annak csípővonala alatt tartott, egyértelműen fallikus szimbólumként szolgáló papírtekercset vesz át (6. kép). A papírtekercs lehetne az a tűz hevítésére szolgáló „fuvalló", amelybe a boccacciói történetben Guiscardo a levelet rejti Ghismonda számára.[12] A másik képen[13] egy fiatal nő udvarlója ölében ül egy elfüggönyözött hálórészben, miközben a függöny mögül, a kép bal oldalán egy idősebb férfialak leskelődik utánuk (7. kép). A fiatalok után leskelődő, *voyeur*pozícióban látható férfi lehetne Ghismonda történetében a hercegnő idős apja, Tancred király, míg Piccolomini történetében a figura talán Sosias, a szolga alakjaként interpretálható. Csakhogy, ha a Piccolomini történetében valóban a szerelmeseket segítő Sosias ez a figura, akkor a szöveg értelmében a szolgának figyelmeztetésével meg kellene szakítania a randevút,[14] majd a megérkező férjet kellene látnunk. Ez utóbbi példa rámutat, hogy a szöveg és a képek összhangja nem mindig áll fenn, gyakran előfordul, hogy a szerelmi tematika csak lazán kapcsolja össze őket. A Pacini által kiadott illusztrációkkal ellátott olasz Ghismonda-nyomtatványt nem ismerek, s olyat már Kristeller 130 évvel ezelőtt megjelent katalógusa sem regisztrált.[15]

A Historia specifikus jelenetei: mi történik, hol történik?

A kb. 60 figurális ábrázolás közül talán 10 olyan kép van, amelyek a *Historia de duobus amantibus* specifikus jeleneteit örökítik meg, és nem csupán embereket ábrázolnak, akik egymással társalognak különböző hátterek előtt. Ilyen specifikus jelenet, amely egyértelműen azonosítja a sienai szerelmesek történetét, például az, amelyben Eurialus gabonahordó béreslegénynek álcázza magát és

¶ 8. Tér és kompozíció tekintetében legalább hasonló illusztráció témája a kosárban a házfalon lógó Arisztotelész legendája, amely egy, a firenzei Biblioteca Riccardiana tulajdonában lévő kódexben található meg. Victor Masséna Essling és Eugène Müntz, szerk., *Pétrarque: ses études d'art, son influence sur les artistes, ses portraits et ceux de Laure, l'illustration de ses écrites* (Paris: Gazette de Beaux-Arts, 1902), 116. ¶ 9. Max Sander, *Le livre à figures italien, depuis 1467 jusqu'à 1530: essai de sa bibliographie et de son histoire*, 5 köt. (Milan: Hoepli, 1942), 50. sz. Valamint Ruth Mortimer, *Harvard College Library, Department of Printing and Graphic Arts: Catalogue of Books and Manuscripts, Part 2: Italian 16. Century Books* (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1964), 554, 385. sz. Egyszerű „Scena amorosa" megjelöléssel, konkrét műhöz kötés nélkül a kép megjelent továbbá: Paolo Toschi, *Stampe popolari italiane* (Milano: Electa Editrice, 1984[2]), 231, 160. sz. ¶ 10. Mortimer, *Harvard*..., 554, 385. sz. Egy másik illusztráció, amelyen a kép bal oldalán álló férfi egy hatalmas váza virágból egy szálat nyújt át az asszonynak, az *Uberto e Filomena*-történettel kapcsolja össze a Braccesi-féle olasz fordítást. Paul Kristeller, *Early Florentine Woodcuts: With an Annotated List of Florentine Illustrated Books* (London: Kegan Paul and Co., 1897), Illusztrációk 11, 13. sz. (Az oldalszámozás újrakezdődik az illusztrációkat bemutató mellékletben!) Továbbá: A. Hyatt Mayor, *Prints and People: a Social History of Printed Pictures* (New York: The Metropolitan Museum of Arts, 1971), 159. A Metropolitan Museum oldaláról *open access* is. Hozzáférés: 2023. 10. 10, https://www.metmuseum.org/art/collection/search/355377. ¶ 11. Kristeller, *Early Florentine Woodcuts*..., 129–130, 330a. sz. és 330b. sz. Vö. Sander, *Le livre à figures italien*..., 5664. sz. és 5665. sz. ¶ 12. Kristeller, *Early Florentine Woodcuts*..., 129, 330a. sz., iii. illusztráció: „A youth handling a roll of paper, on the l[eft] Amor shooting (thin-lined style)." A képet közli: Sander, *Le livre à figures italien*..., 667. sz. ¶ 13. Kristeller, *Early Florentine Woodcuts*..., 129, 330b. sz., ix. illusztráció: „A young man seated on a bed with a girl on his knees, an older man peeping from behind the curtains of another bed to left." A kép megjelent: Andrea Bayer, szerk., *Art and Love in Renaissance Italy* (New York: The Metropolitan Museum of Art-Yale University Press, 2006), 198–199, 98. sz. A Metropolitan Museum oldalán *open access* is. Hozzáférés: 2023. 10. 10, https://www.metmuseum.org/art/collection/search/355377. ¶ 14. „Tum Sosias ante hostium pulsitans: Cavete, inquit, amantes. Nescio quid rerum quaerens Menelaus huc festinat. Tegite furta vestra dolique virum fallite." Máté Ágnes, *Egy kora újkori sikerkönyv története: 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini* Historia de duobus amantibus *című szerelmes regényéből* (Budapest: reciti, 2018), 273. ¶ 15. A konferencia vitájában Lovas Borbála is megerősítette, hogy ilyen Ghismonda-illusztrációval ő sem találkozott a témában végzett kutatásai során. Hozzászólását itt is köszönöm. Vö. Lovas Borbála, „Gismunda és Guiscardo: Egy történet arcai Boccacciótól a barokkig", in *Boccaccio etal.on fiatal kutatók konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. Dobozy Nóra Emőke, Lovas Borbála és Szilágyi Emőke Rita, Arianna könyvek 2 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009), 75–82.

zsákot vesz a vállára,[16] vagy amelyben Lucretia kidobja az ablakon az ékszeresládikát, hogy Menelaus és Bertus leszaladjanak érte az utcára[17] és összeszedjék a tartalmát (8. kép).[18] Eddig összesen öt olyan illusztrációt találtam, amelyek intim helyzetben, a szexuális együttlétre elég nyíltan utalva mutatják a párt. Ezekből egyet fentebb már bemutattam: a firenzei Piero Pacini nyomdájában készültek, és egymás karjaiban ábrázolják Eurialust és Lucretiát előbb ruhában (7. kép), majd szemérmesen takaró alatt[19] (9. kép). A harmadik kép a korai angol nyelvű, valószínűleg 1515-ben, Jan van Doesborch antwerpeni nyomdájában készült és csupán nyolcoldalnyi töredékben fennmaradt *Historia*-fordításban jelent meg: a párt álló helyzetben, felöltözve ábrázolja, amint csókolóznak, de a mögöttük látható ágy világosan utal a folytatásra (8. kép bal felső mezője). A másik képpár egy kézzel utólag miniált francia nyomtatvány Octovien de Saint-Gelais fordításából (Párizs, Antoine Vérard, kb. 1493), amelyet VIII. Károly francia király számára készítettek, és amely ma a British Library tulajdonában van (10. kép).[20] Ebben a privát közegnek szánt dedikációs példányban a jelenet egyértelműségét a második képen szemérmesen behúzott ágyfüggöny leplezi el. Fontos szempont lehet, hogy míg Itáliában nyomtatásba is került, tehát a nagyközönség számára elérhetővé és világosan láthatóvá vált egy ilyen ágyjelenet, addig a magánhasználatra szánt francia nyomtatványt csak utólag festették ki.

A szexualitásra utaló jelenetek ábrázolásának lehet köze az egyes kultúrák „vérmérséklete" közötti különbségekhez is. Az imént bemutatott olasz és francia illusztrációkhoz képest jóval szofisztikáltabb a szexuális utalás az egyik német kiadásban megjelent ábrázoláson (Worms, Gregor Hofmann, 1550), amely a dúcok cseréjével lényegében ugyanabban a beszélgető helyzetben ábrázolja Pandalust és Eurialust (11. kép), mint amely beállítás Eurialus és Lucretia esetében az intim együttlétet szimbolizálja (12. kép). A lényeges eltérésre a két szituáció között a Lucretia mögött látható baldachinos ágy mutat rá.

A német illusztrált kiadások a kezdetektől a térkezeléssel szimbolizálják a helyzet intimitását. A jeleneteket rendszerint utcaképbe helyezik, ahol a figurák a nyílt utcán, vagy az emeletes házakon az erkélyen, vagy emeleti szobában vannak elhelyezve, illetve úgy ábrázolják őket, mintha mi nézők a ház belső tereibe az ablakon vagy az ajtón át látnánk be. Ilyen perspektívából látjuk a kocsmázókat és Eurialust, amint levelet ír (13. kép), vagy Lucretiát, amint a nyílt utcán tépi szét a kerítőnő által átadott levelet (14. kép). Ehhez képest az igazi magánbeszélgetés Eurialus és Pandalus között (11. kép), valamint a pár randevúja kifejezetten szobabelsőben kapnak helyet az imént már idézett képeken (12. kép). Az eredeti történetben domináns titkolózás, az eseményeknek a privát terekben való rejtegetése, valamint a relatíve kevés segítő bevonása (már ahhoz az eshetőséghez képest, hogy egész Siena, illetve az egész Szent Római Birodalom tudomást szerez a viszonyról)[21] arra is szolgál, hogy fokozza a két szerelmes érzelmeinek hevességét. Azzal, hogy a privát térből a nyílt térbe helyeznek számos jelenetet, ezek az illusztrációk mintha erkölcsi kiigazítást is végrehajtanának a történeten: az izgalmas, titkos viszony helyett az emberi kapcsolatok felett gyakorolt társadalmi kontroll fontosságára teszik a hangsúlyt.

A magyar *Eurialus és Lucretia históriája* 1592-es kolozsvári kiadásának borítóillusztrációja is belső térben mutatja a párt (1. kép). A férfi éppen belép a nő szobájába, amely azonban a földszinten foglal helyet: nem látunk lépcsőket, mint például a korábban bemutatott 1515-ös angol anonim fordítás illusztrációján (8. kép jobb oldalán), és a kép elrendezése nem utal arra, hogy Lucretia emeletes házban lakna. Hacsak a kép jobb oldalán, egy virágzó faként azonosítható részlet nem azt akarja kifejezni, hogy a szoba magasan, lombkoronaszinten helyezkedik el. A testi intimitásra is egyértelműen utal az erdélyi kiadvány metszője: Lucretia ruhája megbontva, bal mellét kezében tartva kínálja szerelmét Eurialusnak.

¶ 16. „…pergit igitur, ingressusque Lucretiae domum, frumento se oneravit, positoque in horreum tritico ultimus descendentium fuit." Máté, *Egy kora újkori…*, 272. ¶ 17. „Subitoque decurrens, tamquam vellet aperire cistellam, latenter illam deorsum impulit […]. Motus hoc facto Menelaus Bertusque una repente in vinculum se praecipitant." Máté, *Egy kora újkori…*, 275. ¶ 18. Közli: Piet Franssen, „Jan van Doesborch and the History of Euryalus and Lucretia", *Dutch Crossing* 45, 3. sz. (2021): 216–240, 220, doi:10.1080/03096564.2019.1617182. ¶ 19. Kristeller, *Early Florentine Woodcuts…*, 129, 330b. sz., xii. illusztráció: „Lovers in a bed embracing each other."

¶ 20. Közli: Federico Poletti, „Tra Griselda e Lucrezia: l'eroina d'amore nell'immaginario medievale e umanistico. Percorsi letterari e figurativi tra Boccaccio, Petrarca e Piccolomini", *Rara Volumina* 1 (2003): 5–24, 16. ¶ 21. „Nec apud Italos solum tua fama clauditur, sed et Teutones et Pannonii et Bohemi et omnes Septentrionis populi tuum nomen agnoscunt. Quodsi ego te rapiam, mitto decus meum, quod tui causa flocci facerem: qua ignominia tuos afficeres necessarios? […] quis rumor exiret in orbem?" Máté, *Egy kora újkori…*, 299.

Író nő-e Lucretia?

Eurialus és Lucretia történetének első felében a pár közötti levélváltásokat olvashatjuk, a levélírás és -olvasás tehát az események központi eleme. A magyar borítóillusztráción a Lucretia asztalán látható tintatartó és tollszár, valamint egy összetekert papír utal a levelezésre. Ezeknek a tárgyaknak a jelenléte a képen motiválta, hogy jelen dolgozatnak a fő kérdését szisztematikus vizsgálat tárgyává tegyem: a *Historia de duobus amantibus* szövege alapján írástudó, és a mitológiában jártas hősnő ikonográfiája alapján valójában író nő-e? A rövid válasz az, hogy nem. A különböző ábrázolásokon sokszor látjuk Lucretiát levéllel a kezében, amint átveszi Sosiastól vagy átadja neki azt (3. kép), vagy éppen összetépi a kerítőnőtől kézbesített első levelet, sőt, a dán fordítás egyik illusztrációján egy szabadtéri tűzrakásba hajítja a papírcafatokat (14. kép). Mellékesen jegyzem meg: az az aktus, hogy Lucretia meg is köpködi a levél darabjait, képi ábrázolást sehol sem kap, még az olasz fordításokban sem. Mint legutóbbi monográfiámban kifejtettem,[22] az elutasításnak ez a durva módja csak a Boccaccióhoz szokott olasz fordítások szövegében maradt benne, a többi nyelven alkotó fordító szemérmesen elhallgatta Lucretiának ezt a gesztusát. A gesztus képi megjelenítése azonban, úgy tűnik, még Itáliában sem tűrte a nyomdafestéket.

Egy kivételtől eltekintve, amelyről a következő alfejezetben lesz szó, soha nem ábrázolják Lucretiát írópultnál vagy asztalnál ülve, amint levelet ír. Eurialust azonban láthatjuk írás közben a különböző területekről származó és eltérő ábrázolási hagyományokat követő illusztrációkban is. Például a franciaországi eredetű Los Angeles-i kéziratnak a *Historia* szövegét megnyitó miniatúrája csupa férfit mutat írás közben, egy képbe sűrítve a szerző, a címzettek, Mariano Sozzini és Kaspar Schlick, valamint értelmezésem szerint Eurialus írói tevékenységét is, miközben Lucretia a háttérben egy ablaknyílásban ülve társalog (15. kép). Az Eurialus első levelét kísérő miniatúra ugyanabban a kódexben Lucretiát csak úgy ábrázolja, mint olvasót (3. kép). A wormsi 1550-es német nyelvű kiadásban az illusztráció Eurialust egy emeleti szobában írva ábrázolja, míg Lucretia a szemben lévő ablakban passzívan állva várja, hogy történjen valami (13. kép). A dán fordítás saját belső szobájában mutatja Eurialust, aki asztalnál ülve fejezi be az írást a levélre várakozó Sosias társaságában (16. kép). Azért tartom fontosnak hangsúlyozni, hogy az illusztrációkon Lucretia szinte soha nem látszik írói helyzetben, mert a latin szövegben jellemző erőviszonyokat ez a fajta képi elhallgatás felborítja Eurialus javára. Piccolomini ugyanis Lucretiát mint gyors észjárású, tettre kész és művelt asszonyt mutatja be, aki testi szépsége mellett tanultságával, „doctrinam tuam,"[23] is meghódítja Eurialus szívét. Igaz, hogy Lucretia latinul nem tud, ezért Eurialusnak kell alkalmazkodnia hozzá, és olaszul megtanulnia a kedvéért, de az asszony saját anyanyelvén írt leveleiben gond nélkül vonultatja fel például az idegen szeretőktől elárult hősnők mitológiai példatárát. A szöveg szerint aktív és kezdeményező Lucretia figurája a képi világban inkább passzív szereplőként tárul a néző szeme elé.

A kolozsvári 1592-es históriás ének kiadás borítóillusztrációja (1. kép) azzal, hogy a nő szobájába helyezve mutat az asztalon heverő írószerszámokat, az egyik legtöbb utalást teszi Lucretia írástudó voltára a *Historia* ikonográfiai hagyományában. Ez a tény azért is különösen fontos, mert a kép készítője, az erdélyi szász metsző, Jacobus Lucius Coronensis/Cibiniensis/Claudiopolitanus Transylvanus munkássága egyértelműen a német fametszők tradíciójához csatlakozik.[24] Jacobus Lucius wittenbergi tanulmányai során 1550-től az idősb Lucas Cranach műhelyében sajátította el a fametszés fortélyait, majd Rostockban működött (1568-1578), és végül az újonnan alapított egyetem nyomdásza lett Helmstedtben, 1578 novemberétől 1597-ben bekövetkezett haláláig.[25]

Jacobus Lucius Lucretia-illusztrációjának előképei lehettek azok az ábrázolások, amelyek közül az utolsó, 1605-ös kiadáshoz jutottam hozzá, és amely Oderafrankfurtban jelent meg Friedrich Hartman nyomdájában.[26] A figurák és a belső terek ábrázolása ezeken az alkotásokon hasonlóságokat mutat ugyan, de egyértelmű,

¶ 22. Máté, *A sikertörténet…*, 110–112. ¶ 23. „Si meum minuere amorem volebas, non oportuit doctrinam tuam ostendere." Máté, *Egy kora újkori…*, 263. ¶ 24. Ahogyan ezt részben egymástól függetlenül Waldapfel József, „Egy népkönyv illusztrációinak vándorlása (tizenkettő képpel)", *Magyar Könyvszemle* 81, 1. sz. (1965): 64–69. és Soltész Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 62–68. is megállapították. ¶ 25. Luciusról újabban, a korábbi kutatások összefoglalásával, látszólag Soltész Zoltánné munkásságának ismerete nélkül: Norbert Buske, *Jakob Lucius die Ältere Formscheinder, Zeichner für den Holzschnitt & Drucker und seine Verbindungen zur Barther Druckerei* (Berlin: Thomas Helm Verlag, 2001). ¶ 26. Egyik német ábrázolási hagyománynak sincs szisztematikus feldolgozása, és a kiadások többsége nem érhető még el a digitális könyvtárakban.

hogy Jacobus Lucius csak ihletésként használta a német nyomtatványokat, nem egy konkrét képet metszett újra valamelyik kiadványból. A kiválasztott két példámban azt látjuk, hogy Sosias levelet hoz Lucretiának (17. kép), illetve hogy Eurialus és Lucretia az asszony szobájában találkoznak, amint arra a kép bal oldalát elfoglaló baldachinos ágy utal (18. kép). Amíg tehát az erdélyi szász metsző munkája nem puszta utánzás, addig a rostocki kiadásokban fennmaradt dán fordítás illusztrációi egyértelműen jobb-rosszabb minőségű újrametszései azoknak a német metszeteknek, amelyek az említett 1605-ös oderafrankfurti kiadvánnyal fejeződtek be. A dán illusztrációk német előképeit már 1923-ban Richard Jacob Paulli,[27] a dán *Historia*-fordítás modern kiadásának készítője azonosította. Az egymás mellé állított metszeteken a német 1605-ös (19. kép), illetve az 1594-es rostocki dán kiadásból (20. kép) láthatjuk ugyanazt a jelenetet.

Író nők a 15–16. századi könyvillusztrációk világában

A *Historia* illusztrációs hagyományát vizsgálva számomra meglepő volt, hogy Lucretia írástudásának a szövegben megfigyelhető jelentősége ellenére a képi megjelenítésekben ennyire utalásszerű csupán a hősnőnek ez a képessége. Eddig csupán egy kiadványban, az Anthitus la Favre francia fordításának 1537-es [Lyon, Denis de Harsy] kiadásában (21. kép) találtam olyan illusztrációt, amelyik a főhősnőt írás közben ábrázolja. Amikor keresni kezdtem azokat a szövegeket, amelyek illusztrációiban egyáltalán helyet kaphatott egy írás közben ábrázolt nőalak, a francia közegből származó ábrázolások felé fordult a figyelmem. Azt találtam, hogy a francia kódexfestészetben már a 15. század utolsó harmadától kezdve hagyománya volt olyan klasszikus „író nőket" munka közben ábrázolni, mint Falconia Proba ókeresztény szerzőnő, vagy Ovidius *Heroides* című művének szereplői Octovien de Saint-Gelais francia fordításában.[28] Később, már a 16. század folyamán Macé de Villebremes *Hystoire romain de la belle Clériande* történetének címszereplője és François Habert munkájának, a *La jeaunesse du Banny de Liesse* című műnek a főhősnője is csatlakozott ehhez az illusztrált író női társasághoz.

Az 1490-es évek végén egy másik olyan szerelmi tárgyú novella is hódító útjára indult Nyugat-Európában, amelyben a Piccolomini *Historiá*jához hasonlóan központi szerepet játszik a férfi és a nő, Leriano és Laureola közötti levelezés. A kasztíliai Diego da San Pedro *Cárcel de amor* című munkájáról van szó, amely már 1493-ban Zaragozában megjelent illusztrációkkal, de az itt bemutatott metszetek az 1496-ban Burgosban nyomtatott kiadásból valók (22. kép).[29] Ezt a történetet katalánra (1493), majd olaszra (1514), ezt követően franciára is lefordították (1525), végül a 16. század közepén elérte az angol partokat is (kb. 1548).[30] A német nyelvterületre fordítás formájában ez a mű azonban nem jutott el. A *Cárcel de amor* 1650-ig különböző nyelveken megjelent mintegy 73 kiadása között minden nyelven létezett legalább egy illusztrált kiadvány is, de az illusztrációk szisztematikus feldolgozását a fordításokat monografikus formában tárgyaló Emily C. Francomano sem vállalhatta magára.[31] Számunkra mindebből az a fontos, hogy a francia területeken volt hagyománya annak, hogy hősnőket íróként ábrázoljanak. A fentebb említett 1537-es francia Lucretia-kiadásban található illusztrációnak (21. kép) a közvetlen előképét azonban ennek ellenére sem sikerült eddig megtalálnom. A *Cárcel de amor* egyetlen metszetes francia fordításában, amely 1525-ben jelent meg Párizsban, nincs olyan ábrázolás, amely a főhősnőt, Laureolle-t, levélírás közben ábrázolná.

¶ 27. Richard Jacob Paulli, *Danske Folkebøger fra det 16. og 17. Århundrede*, 9. köt. (København: Gyldendal, 1923), 312–313, 12. és 13. ábra. ¶ 28. Myra Dickman Orth, *Renaissance Manuscripts: the Sixteenth Century*, 1. köt. (London: Harvey Miller Publisher, 2015), 28–29. A női alkotók ábrázolásának a női kódexfestő inasok alkalmazásával való összefüggéséről képekkel: Richard H. Rouse és Mary A. Rouse, *Renaissance Illuminators in Paris: Artists and Artisans 1500–1715* (London: Harvey Miller Publishers, 2019), 110-118. ¶ 29. A *Cárcel de amor* néhány kiadása ugyanahhoz a Cromberger családi nyomdához kötődik, mint ahol Piccolomini *Historiá*jának névtelen, kasztíliai spanyol nyelvű fordításának, a *Hystoria muy verdadera* rövid címen ismert műnek a legtöbb kiadása is napvilágot látott. A Cromberger nyomda azonban csak borítóillusztrációval adta ki még a más spanyol nyomdák által gazdag metszetekkel ellátott *Cárcel de amor*t is, így talán nem csoda, hogy náluk a spanyol Piccolomini-fordítás sem kapott illusztrációt. Az a tény tehát, hogy a spanyol Piccolomini-fordításnak nincs illusztrált verziója, véleményem szerint a Cromberger nyomdászok döntésén alapult. A két mű kiadási időrendje a sevillai Cromberger kiadóban a következő: *Cárcel de amor* 1509 [metszetes címlap], *Hystoria muy verdadera* 1512, *Cárcel de amor* kb. 1511–1515, *Cárcel de amor* 1515 [metszetes címlap], *Hystoria muy verdadera* 1524, *Cárcel de amor* 1527 [metszetes címlap], *Hystoria muy verdadera* 1530. A két mű kiadásainak időrendjéhez lásd Emily C. Francomano, *The Prison of Love: Romance, Translation and the Book in the Sixteenth Century* (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2018), 234–235; Máté, *A sikertörténet...*, 288. ¶ 30. Francomano, *The Prison of Love...*, 234–237. ¶ 31. Francomano, *The Prison of Love...*, 234–238.

Ahogy monográfiámban bemutattam,[32] Piccolomini *Historiá*jának a francia nyelvterületen készült a legtöbb különböző fordítása. 9 szerzői név alatt 8 fordító munkája került kiadásra Franciaországban, s ezen belül Anthitus la Favre fordítását nyomtatták ki a legtöbb alkalommal. La Favre munkájának nyolc kiadása közül azonban eddig csak hármat láttam, így a többinek az illusztrációiról egyelőre nem tudok számot adni.

Ennek az alfejezetnek, valamint a dolgozatnak általában az a legfontosabb állítása tehát, hogy bizonyos történetekhez kötődve valóban léteztek író nőket ábrázoló könyvillusztrációk, de ezek szűkebb körben, a francia miniátorok és könyvkiadók által dominált területeken voltak jellemzőek. További vizsgálatot igényel, hogy a német területeken legalább a klasszikus kultúrához sorolható Falconia Proba és Ovidius *Hősnők levelei* kaptak-e író nőket ábrázoló illusztrációkat, vagy ez az ábrázolásmód Európának azon a területén teljességgel hiányzott. A kolozsvári 1592-es *Eurialus és Lucretia históriája* borítóillusztrációja szempontjából a német ábrázolási hagyomány a döntő. Annak fényében, hogy Jacobus Luciust milyen művészi hatások érték választott hazájában, véleményem szerint az erdélyi szász metsző saját leleményének tekinthető, hogy a női főhős íráskészségére és a levélírásnak a történetben betöltött jelentőségére egyáltalán utalást tett a sűrítő jellegű címlapillusztráción.

Összefoglalás

Jelen dolgozatban egy készülő monográfia legfontosabb szempontjaiból adtam ízelítőt, a már rendelkezésre álló gyűjtésből erősen válogatva az itt bemutatott képanyagot. Figyelmem középpontjában az 1592-ben ifj. Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájában megjelent históriás ének címlapillusztrációjával kapcsolatba hozható ábrázolások álltak ugyan, de igyekeztem felvillantani azokat a különbségeket is, amelyek az egyes nyelvterületekhez kötődnek az Eurialus és Lucretia történetének ikonográfiai hagyományában. Lábjegyzetben magyarázatot próbáltam adni arra is, hogy az európai körképből miért hiányozhatnak az illusztrált spanyol, illetve lengyel nyelvű *Historia de duobus amantibus*-fordítások. A dolgozat összességében egy második évtizede tartó anyaggyűjtésről szóló előzetes beszámoló kívánt lenni.

Képmelléklet

1. kép: Az RMNy 693 (Kolozsvár, ifj. Heltai, 1592) címlapillusztrációja. Eurialus és Lucretia randevúja. Forrás: MTA KIK Régi Könyvek Gyűjteménye, RM I 4r 177. „A szerelem költői" c. konferenciára készült facsimile kiadvány az MTA Könyvtár unicum példányát reprodukálja. Balassi Kiadó, 2004.

¶ 32. Máté, *A sikertörténet...*, 87.

2. kép: Matteo di Giovanninak tulajdonított *cassone* a *Historia de duobus amantibus* jeleneteivel. Egykor Párizs, Sulzbach gyűjtemény, mai lelőhelye ismeretlen. Forrás: Misciatelli, 1931.

3. kép: Eurialus elküldi első levelét Lucretiának. J. Paul Getty Museum, Los Angeles, Ms 68, fol. 30. Open access: https://www.getty.edu/art/collection/object/108HXN

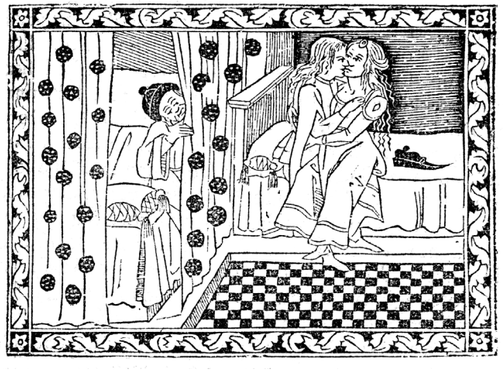
4. kép: Címlapillusztráció a H 221 jelű ősnyomtatványból. Eurialus és Lucretia randevúja. Forrás: Uppsala UB Ink. 34:39 fol. 2.

5. kép: Alessandro Braccesi olasz fordításának címlapja a Milano, Leonardo Vegio, 1510. december 18. kiadásból. Nyúl, Lucretia, kutya, Eurialus, nyilazó Amor alakjaival. Forrás: Sander, 1942, nr. 50.

6 . kép: Alessandro Braccesi olasz fordításának Firenze, s. t., s. a. kiadásából a Kristeller által leírt 330a. iii. számú illusztráció. Eurialus egy papírtekercset nyújt át Lucretiának, miközben Amor nyilat lő ki rá. Forrás: SANDER, 1942, nr. 667.

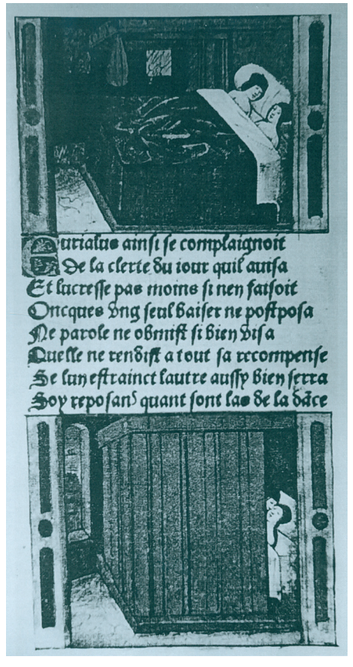
7. kép: Alessandro Braccesi olasz fordításának Firenze, Piero Pacini, s. a. kiadásából a Kristeller által leírt 330b. ix. illusztráció. Lucretia Eurialus ölében. Open access: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/355377.

9. kép: Alessandro Braccesi olasz fordításának Firenze, Piero Pacini, s. a. kiadásából a Kristeller által leírt 330b. xii. illusztráció. Eurialus és Lucretia együttléte.
Open access: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/355377

8. kép: Az 1515-ös, töredékes angol fordítás illusztrációi. Eurialus béreslegénynek öltözik. Eurialus és Lucretia együttléte. Megérkezik Menelaus és Bertus. Lucretia kihajítja az ékszeresládikát az ablakon. Eurialus elbújik az ágy melletti rejtekhelyre. Forrás: Franssen, 2019, 220

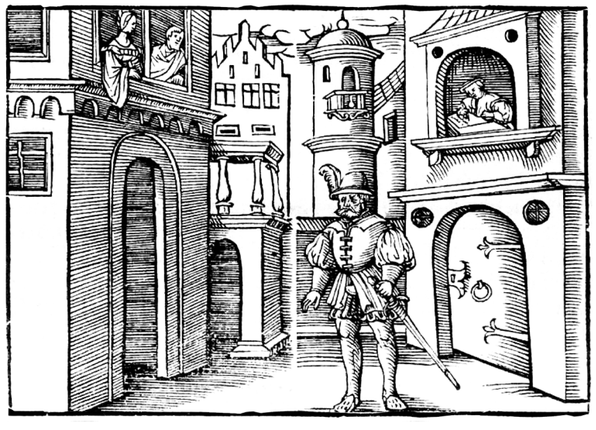
10. kép: Kézzel utólag miniált példány Octovien de Saint-Gelais francia fordításának Párizs, Antoine Vérard, kb. 1493 kiadásából. Eurialus és Lucretia együttléte. Forrás: POLETTI, 2003, 16.

11. kép: Niklas von Wyle német fordításának Worms, Hofmann, 1550 kiadásából. Eurialus és Pandalus beszélgetése.
Open access:
access.bl.uk, Identifier: Digital store 8416.c.22..

12. kép: Niklas von Wyle német fordításának Worms, Hofmann, 1550 kiadásából. Eurialus és Lucretia randevúja.
Open access:
access.bl.uk, Identifier: Digital store 8416.c.22.

13. kép: Niklas von Wyle német fordításának Worms, Hofmann, 1550 kiadásából. Eurialus levelet ír, Lucretia várja.
Open access:
access.bl.uk, Identifier: Digital store 8416.c.22.

14. kép: A dán fordítás Rostock, 1594 kiadásából. Lucretia a nyílt utcán tűzbe hajítja a széttépett levelet. Forrás: PAULLI, 1923, 64.

15. kép: Enea Silvio, Mariano Sozzini, Kaspar Schlick és Eurialus levélírás közben. J. Paul Getty Museum, Los Angeles, Ms 68, fol. 23. Open access: https://www.getty.edu/art/collection/object/108HXK

16. kép: A dán fordítás Rostock, 1594 kiadásából. Eurialus levelet ír Sosias társaságában. Forrás: PAULLI, 1923, 67.

17. kép: Niklas von Wyle német fordításának Franckfurt and der Oder, Hartman, 1605 kiadásából. Sosias levelet hoz Lucretiának. Open access: Forschungbibliothek Gotha, Phil 8° 00614/01 (02), CC BY-SA 4.0 license.

18. kép: Niklas von Wyle német fordításának s. t., Franckfurt and der Oder, Hartman, 1605 kiadásából. Eurialus és Lucretia randevúja. Open access: Forschungbibliothek Gotha, Phil 8° 00614/01 (02), CC BY-SA 4.0 license.

19. kép: Niklas von Wyle német fordításának s. t., Franckfurt and der Oder, Hartman, 1605 kiadásából. Zsigmond császár találkozása a sienai szépasszonyokkal. Open access: Forschungbibliothek Gotha, Phil 8° 00614/01 (02), CC BY-SA 4.0 license.

20. kép: A dán fordítás Rostock, 1594 kiadásából. Zsigmond császár találkozása a sienai szépasszonyokkal. Forrás: PAULLI, 1923, 143.

21. kép: Anthitus la Favre francia fordításának Lyon, Denis de Harsy, 1537 kiadásából. Lucretia levelet ír Sosias társaságában. Open access: http://www.bibliotheque-conde.fr/ressources-en-ligne/collections/livres-imprimes-anciens/

22. kép: A *Cárcel de amor Burgos,* Fadrique de Basilea, 1496 kiadásából. Laureola levelet ír. Forrás: FRANCOMANO, 2018, 149, fig. 14.

Maczák Ibolya

A láthatatlan könyvtár

Forráshasználat Illyés András prédikációgyűjteményeiben

Illyés András prédikációgyűjteményei

Illyés András[1] *Megröviditttetet ige* címmel tíz prédikációgyűjteményt jelentetett meg a 17. század végén magyarul és latinul – noha tartalmuk, illetve szerkezetük szerint ezek igen változatosak: megtalálható köztük két ünnepi,[2] egy tematikus[3] és két vasárnapi[4] kötet. Az 1691-ben, illetve 1692-ben megjelent első két kiadvány ünnepi beszédeit a liturgikus év rendjének megfelelő sorrendben közölte (bár az első kötetet két, Jézus életéhez kapcsolódó, a liturgikus év szempontjából nem a megadott rendbe illeszkedő beszédcsoporttal, Szent József napjára vonatkozó négy és Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepére szóló, szintén négy beszéddel nyitotta).

Az ugyancsak 1692-ben megjelent, magyar nyelvű tematikus Illyés-köteten érezhető leginkább tudatos, önálló invencióra épülő szerkesztői elgondolás. Tartalma több tematikus egységre tagolódik. Az elsőt a különböző hivatásokhoz és élethelyzetekhez kapcsolódó példákról szóló prédikációk (Illyés szóhasználata szerint: tükrök) adják: püspökök tüköre, királyok tüköre, fiak neveléséről tükör, fejedelmek és vitézek tüköre, özvegyek tüköre. Az egység minden egyes eleme szerepel az előző (vagyis a második ünnepi) kötetben: kivétel nélkül magyar szentekről szóló beszédek alkotják. Hiszen a püspökök tüköre Szent Adalbert-napi, a királyok tüköre Szent István-napi, a fiaké Szent Imre-napi, a vitézeké Szent László-napi, az özvegyeké Szent Erzsébet-napi beszédként szerepel az előző kötetben.

A kiadvány következő egységének elemei újdonságot jelentenek a korábbi gyűjteményhez képest (ott nem szerepelnek), nem kapcsolhatók (magyar) szentekhez, de hivatásokhoz és élethelyzetekhez annál inkább: papok tüköre, házasok tüköre, fiak tüköre, urak tüköre, szolgák tüköre. A következő egységben a szeretet különféle formáiról szóló beszédeket közölt Illyés: Isten- és emberszeretetről, ez utóbbin belül az ellenség, a felebarát, valamint az Anyaszentegyház szeretetéről. Ezt követi a kötetben a kora barokk kedvelt témáit, a négy végső dolgot prédikációkba foglaló rész. Jóllehet a vázolt témakörök csak némi magyarázattal kapcsolódnak egymáshoz, az egyes részeken belüli felosztás átgondolt szerkesztői munkát tükröz. Az elrendezés azért is érdemel figyelmet, mert a korszak beszédköteteit illetően alig-alig találkozunk hasonlóval: a *de tempore* és a *de sanctis* köteteken kívül jószerivel csak konferenciabeszédeket[5] tartalmazó gyűjteményeket látunk, ezek viszont többnyire protestáns szerzők művei, s egy-egy – többnyire szentírási – szöveget magyaráznak, vagyis a *lectio continuá*n alapulnak.

¶ 1. Illyés András életművéről, újabban: Gábor Csilla, „Keresztény tökéletesség és lelki képességek: Lelkiségi traktátus(részlet) az elmélkedésről Illyés András fordításában", in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Bogár Judit, Déri Eszter, Kónya Franciska, Maczák Ibolya és Szádoczki Vera (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 160–164; Gábor Csilla, „Nyelvek és szövegformák, legenda és királytükör között: Illyés András királyéletrajzairól", *Certamen* 9 (2022): 39–56; Mihalik Béla, „A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye: Illyés András erdélyi püspök kinevezése (1696)", in *Catholice reformare: A katolikus egyház a fejedelemség korában*, szerk. Diósi Dávid és Marton József (Budapest–Kolozsvár: Szent István Társulat–Verbum Keresztény Kulturális Egyesület, 2018), 285–287; Szilágyi Anna Rózsika, „Legenda a prédikációban: Műfaji átjárások és szövegformáló szerepük Illyés András *Megröviditttetet Ige* című prédikációskötetében", in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. Maczák Ibolya, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 8 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 93–110; Tasi Réka, „Mutatók és kompiláció 17–18. századi katolikus prédikációgyűjteményekben", in Maczák, *Közkincs…*, 111–123. ¶ 2. Illyés András, *Megröviditttetet ige az az: Predikatios könyv*, I (Nagyszombat, 1691); Illyés András, *Megröviditttetet ige az az: Predikatios könyv*, II (Bécs, 1692). ¶ 3. Illyés András, *Megröviditttetet ige az az: Predikatios könyv*, III (Bécs, 1692). ¶ 4. Illyés András, *Megröviditttetet ige, Az az; vasárnapi prédikátioknak könyve*, I (Bécs, 1696); Illyés András, *Megröviditttetet ige, Az az; vasárnapi prédikátioknak könyve*, II (Bécs, 1696). ¶ 5. Gábor Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Csokonai könyvtár 24 (Debrecen: Kossuth Kiadó, 2001), 137, 142.

Illyés András harmadik magyar nyelvű prédikációskötetében tehát mindenképpen figyelemre méltó az invenciózus kötetszerkesztés, amelynek elvei eddigi ismereteink szerint nem rekonstruálhatók pontosan, ám a korabeli szerzők műveit vizsgálva egyedinek mondhatók. Ez a kötet 1692-ben latinul is napvilágot látott[6] – vagyis annak ellenére, hogy Illyés gondosan számozta a köteteket, ez a kiadási gyakorlatán nem tükröződött: a harmadik számú (tematikus) gyűjteménye jelent meg először latinul.

Ezt követte 1693-ban az első és második kötet latin nyelvű kiadása.[7] Ezek a kötetek a magyar szövegek alapján készültek, lényegében azok tükörfordításai – leszámítva azt a szerkezeti változtatást, hogy a második ünnepi kötetből Illyés kihagyta a már említett magyar szentekről szóló szövegeket és csak a harmadik, „tematikus" kiadványban szerepeltette, „korrigálva" a magyar változatokban meglévő duplikációt.

Ezt követően 1695-ben két latin nyelvű vasárnapi gyűjtemény látott napvilágot Illyés neve alatt,[8] ádvent első vasárnapjától az áldozócsütörtök utáni vasárnapig, illetve a pünkösd utáni második vasárnaptól fogva a pünkösd utáni huszonnegyedik vasárnapig tartó időintervallumra vonatkozóan.

1696-ban ezek magyar változatai is megjelentek[9] – ugyancsak tükörfordításban.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mi lehetett az oka az Illyés-kötetek kronológiai sajátosságainak. Miért jelentek meg „illogikus" sorrendben a kötetek, ha Illyés számára láthatóan ezek számozása igen fontos volt?

Forráshasználat Illyés András köteteiben – szerzők

Az egyes kötetek megjelenésének sorrendje szokatlan módon hívja fel a figyelmet Illyés András forráshasználatára. Mindezek részletes bemutatása előtt azonban le kell szögezni, hogy az elmúlt évek kutatásai bebizonyították, e kötetek tartalma aligha tekinthető Illyés saját leleményének, szerzői invenciójának: jelenleg körülbelül a szövegek 98%-áról igazolható, hogy egy korábbi kiadványban már szerepel szövegük. Illyés András prédikációszerzői életműve tehát jelentős mértékben tükörfordítás, illetve (magyar források esetén) szó szerinti, jelöletlen szövegátvétel. Ha ebből a szempontból ismét áttekintjük a köteteket, izgalmas folyamatra figyelhetünk fel.

Az 1691-ben, illetve 1692-ben megjelent első két kötet fő forrásai igen vegyesek. Az elsőé (elsősorban) Káldi György harminckilencszer,[10] Giuseppe Mansi tizennégyszer,[11] Pázmány Péter tizenkétszer,[12] Pietro Rota ötször,[13] illetve négy esetben Philippe d'Outreman[14] szövege is Illyés-forrás lehetett.

A második kötet fő forrásai: Giuseppe Mansi negyvenkilenc, Káldi György tizenhat és Pázmány Péter tizenöt alkalommal. Ezen felül olyan beszéd is megtalálható benne, amelyről igazolható, hogy szövege megtalálható egy másik szerző korábbi kötetében. (Mivel Illyés – mint az előbbi számadatokból is kitűnik – jellemzően nagy mértékben használt fel egy-egy forrást, érdemes óvatosnak lenni azokban az esetekben, amikor egy-egy szerzőtől csak egy-egy beszéd szerepel gyűjteményében. Mindazonáltal ezek az esetek is azt igazolják, hogy az adott prédikáció nem Illyés invencióján alapul.)

A harmadik (tematikus) kötet fő forrása Pázmány Péter harmincnégy, Káldi György kilenc, Pietro Rota hét alkalommal. Ugyanitt található néhány olyan forrás, melynek szerzőjétől jelen ismereteink szerint csak alkalmi jelleggel vett át szöveget Illyés.

A vasárnapi kötetek közül az első túlnyomó részben Pietro Rota és Thomas Stapleton műveire támaszkodik, előbbi negyvenkilencszer, utóbbi huszonhétszer fordul elő, míg az utolsóban kizárólag Pietro Rota művei nyomán magyarított beszédek olvashatók.

Vagyis azt láthatjuk, hogy az idő előrehaladtával változik a források köre és a szövegek felhasználása is: az első két, magyar nyelvű kötetben több szerzővel dolgozott Illyés – az elsőben inkább magyarokkal (Káldival

¶ 6. Illyés András, *Verbum Abbreviatum*, III (Bécs, 1692). ¶ 7. Illyés András, *Verbum Abbreviatum, I* (Bécs, 1693); Illyés András, *Verbum Abbreviatum*, II (Bécs, 1693). ¶ 8. Illyés András, *Verbum Abbreviatum, Liber concionum dominicalium*, I (Bécs, 1695); Illyés András, *Verbum Abbreviatum, Liber concionum dominicalium*, II (Bécs, 1695). ¶ 9. Illyés András, *Megörvidittetet ige, Az az; vasárnapi prédikátioknak könyve, I* (Bécs, 1696); Illyés András, *Megörvidittetet ige, Az az; vasárnapi prédikátioknak könyve*, II (Bécs, 1696). ¶ 10. Káldi György, *Az Innepekre-valo Predikatzioknak Első Resze* (Pozsony, 1631); Káldi György, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatzioknak Első Resze* (Pozsony, 1631). ¶ 11. Giuseppe Mansi, *Prontuario sacro* (Róma, 1658). ¶ 12. Pázmány Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz* (Pozsony, 1623); Pázmány Péter, *A' római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrúl predikációk* (Pozsony, 1636). ¶ 13. Pietro Rota, *Giardino fiorito di varij concetti scritturali e morali sopra le domeniche e feste dalla Circoncisione sin alla settuagesima* (Velence, 1661). ¶ 14. Philippe d'Outreman, *Paedagogus Christianus Seu Recta Hominis* (Trier, 1644).

és Pázmánnyal), a másodikban inkább Giuseppe Mansi munkáira támaszkodva. A harmadikban ugyancsak a magyar szerzőké a főszerep, míg a vasárnapi gyűjteményekben egyértelműen Pietro Rota művei jelentik a tükörfordítások (illetve szó szerinti, jelöletlen) forrását. Ezt az időrendi alakulást természetesen befolyásolhatta az egyházi évrend is, de jól érzékelhető, hogy a vasárnapi kötetekben más forrásokkal dolgozott Illyés. Alaposabb vizsgálattal azonban az is észrevehető, hogy módosult a szövegalkotási eljárása is.

Pietro Rota művei az Illyés-kötetekben

Az első – ünnepnapi – prédikációgyűjteményben öt olyan beszédet találunk, három alkalomra, amelynek forrása Pietro Rota valamely prédikációja:

Illyés	*Rota*
1. Krisztus mennybemenetele III.	Krisztus mennybemenetele III.
2. Szentháromság vasárnap II.	Szentháromság vasárnap II.
3. Szentháromság vasárnap III.	Szentháromság vasárnap I. Szentháromság vasárnap III.
4. Úrnapja II.	Pünkösd utáni II. vasárnap II.
5. Úrnapja III.	Pünkösd utáni II. vasárnap V.

Tudva azt, hogy Illyés gyűjteményében ezekre az alkalmakra három-három beszédet rendelt a hitszónok, jól érzékelhető, hogy forráshasználata ilyen értelemben is vegyes képet mutat. A második – szintén ünnepi – Illyés-gyűjteményben nem ismeretes Rota-forrásból származó szöveg. A harmadik – tematikus – gyűjteményben ugyancsak három alkalomra vett át Rota-beszédet Illyés:

Illyés	*Rota*
1. A házasok tüköre I.	Vízkereszt utáni II. vasárnap III.
2. A házasok tüköre II.	Vízkereszt utáni II. vasárnap IV.
3. A házasok tüköre III.	Vízkereszt utáni II. vasárnap V.
4. Ellenségünk szeretetéről II.	Pünkösd utáni XXI. vasárnap V.
5. Ellenségünk szeretetéről III.	Pünkösd utáni XXI. vasárnap VI.
6. Az anyaszentegyház szenteléséről I.	Pünkösd utáni XXIV. vasárnap V.
7. Az anyaszentegyház szenteléséről II.	Pünkösd utáni XXIV. vasárnap VI.

A vasárnapi gyűjtemények még egységesebb képet mutatnak: főleg Rota-átvételekből állnak – oly módon, hogy az első rész lényegében Rota- és Stapleton-átvételekből áll, míg a húsvéti időszak beszédei Stapleton művéből származnak.

Illyés	*Rota*
1. Ádvent I. vasárnap I.	Ádvent I. vasárnap I. Ádvent I. vasárnap II.
2. Ádvent I. vasárnap II.	Ádvent I. vasárnap III.
3. Ádvent I. vasárnap III.	Ádvent I. vasárnap IV.
4. Ádvent II. vasárnap I.	Ádvent II. vasárnap II.
5. Ádvent II. vasárnap II.	Ádvent II. vasárnap I. Ádvent II. vasárnap II.
6. Ádvent II. vasárnap III.	Ádvent II. vasárnap IV.
7. Ádvent III. vasárnap I.	Ádvent III. vasárnap I.
8. Ádvent III. vasárnap II.	Ádvent III. vasárnap II.
9. Ádvent III. vasárnap III.	Ádvent III. vasárnap III.
10. Ádvent IV. vasárnap I.	Ádvent IV. vasárnap I.
11. Ádvent IV. vasárnap II.	Ádvent IV. vasárnap II.
12. Ádvent IV. vasárnap III.	Ádvent IV. vasárnap V.
13. Karácsony utáni vasárnap I.	Karácsony utáni vasárnap I. Ádvent II. vasárnap I.
14. Karácsony utáni vasárnap II.	Karácsony utáni vasárnap II.
15. Karácsony utáni vasárnap III.	Karácsony utáni vasárnap IV.
16. Vízkereszt utáni I. vasárnap I.	Vízkereszt utáni I. vasárnap II.
17. Vízkereszt utáni I. vasárnap II.	Vízkereszt utáni I. vasárnap VII.
18. Vízkereszt utáni I. vasárnap III.	Vízkereszt utáni I. vasárnap IX.
19. Vízkereszt utáni II. vasárnap I.	Vízkereszt utáni II. vasárnap I.
20. Vízkereszt utáni II. vasárnap II.	Vízkereszt utáni II. vasárnap II.
21. Vízkereszt utáni III. vasárnap I.	Vízkereszt utáni III. vasárnap I.
22. Vízkereszt utáni III. vasárnap II.	Vízkereszt utáni III. vasárnap II.
23. Vízkereszt utáni III. vasárnap III.	Vízkereszt utáni III. vasárnap V.
24. Vízkereszt utáni IV. vasárnap I.	Vízkereszt utáni IV. vasárnap I.
25. Vízkereszt utáni IV. vasárnap II.	Vízkereszt utáni IV. vasárnap II.
26. Vízkereszt utáni IV. vasárnap III.	Vízkereszt utáni IV. vasárnap III.
27. Vízkereszt utáni V. vasárnap I.	Vízkereszt utáni V. vasárnap II.
28. Vízkereszt utáni V. vasárnap II.	Vízkereszt utáni V. vasárnap IV.
29. Vízkereszt utáni V. vasárnap III.	Vízkereszt utáni V. vasárnap V.
30. Vízkereszt utáni VI. vasárnap I.	Vízkereszt utáni VI. vasárnap I.
31. Vízkereszt utáni VI. vasárnap II.	Vízkereszt utáni VI. vasárnap IV.
32. Vízkereszt utáni VI. vasárnap III.	Vízkereszt utáni VI. vasárnap V.

33. Húsvét utáni II. vasárnap II.	Húsvét utáni II. vasárnap II.
34. Húsvét utáni II. vasárnap III.	Húsvét utáni II. vasárnap III.
35. Húsvét utáni III. vasárnap I.	Húsvét utáni III. vasárnap II.
36. Húsvét utáni III. vasárnap II.	Húsvét utáni III. vasárnap III.
37. Húsvét utáni III. vasárnap III.	Húsvét utáni III. vasárnap IV.
38. Húsvét utáni IV. vasárnap I.	Húsvét utáni IV. vasárnap I.
39. Húsvét utáni IV. vasárnap II.	Húsvét utáni IV. vasárnap II.
40. Húsvét utáni IV. vasárnap III.	Húsvét utáni IV. vasárnap III.
41. Húsvét utáni V. vasárnap I.	Húsvét utáni V. vasárnap I.
42. Húsvét utáni V. vasárnap II.	Húsvét utáni V. vasárnap II.
43. Húsvét utáni V. vasárnap III.	Húsvét utáni V. vasárnap III.
44. Áldozócsütörtök utáni vasárnap I.	Áldozócsütörtök utáni vasárnap I.
45. Áldozócsütörtök utáni vasárnap II.	Áldozócsütörtök utáni vasárnap II.

Az utolsó Illyés-kötet beszédeinek pedig kizárólag Pietro Rota gyűjteménye volt a forrása.

Illyés	*Rota*
1. Pünkösd utáni II. vasárnap I.	Pünkösd utáni II. vasárnap I.
2. Pünkösd utáni II. vasárnap II.	Pünkösd utáni II. vasárnap II.
3. Pünkösd utáni II. vasárnap III.	Pünkösd utáni II. vasárnap III.
4. Pünkösd utáni III. vasárnap I.	Pünkösd utáni III. vasárnap I.
5. Pünkösd utáni III. vasárnap II.	Pünkösd utáni III. vasárnap II.
6. Pünkösd utáni III. vasárnap III.	Pünkösd utáni III. vasárnap III.
7. Pünkösd utáni IV. vasárnap I.	Pünkösd utáni IV. vasárnap I.
8. Pünkösd utáni IV. vasárnap II.	Pünkösd utáni IV. vasárnap II.
9. Pünkösd utáni IV. vasárnap III.	Pünkösd utáni IV. vasárnap III.
10. Pünkösd utáni V. vasárnap I.	Pünkösd utáni V. vasárnap I.
11. Pünkösd utáni V. vasárnap II.	Pünkösd utáni V. vasárnap II.
12. Pünkösd utáni V. vasárnap III.	Pünkösd utáni V. vasárnap III.
13. Pünkösd utáni VI. vasárnap I.	Pünkösd utáni VI. vasárnap II.
14. Pünkösd utáni VI. vasárnap II.	Pünkösd utáni VI. vasárnap IV.
15. Pünkösd utáni VI. vasárnap III.	Pünkösd utáni VI. vasárnap V.
16. Pünkösd utáni VII. vasárnap I.	Pünkösd utáni VII. vasárnap I.
17. Pünkösd utáni VII. vasárnap II.	Pünkösd utáni VII. vasárnap III.
18. Pünkösd utáni VII. vasárnap III.	Pünkösd utáni VII. vasárnap IV.
19. Pünkösd utáni VIII. vasárnap I.	Pünkösd utáni VIII. vasárnap II.
20. Pünkösd utáni VIII. vasárnap II.	Pünkösd utáni VIII. vasárnap IV.

21. Pünkösd utáni VIII. vasárnap III.	Pünkösd utáni VIII. vasárnap VII.
22. Pünkösd utáni IX. vasárnap I.	Pünkösd utáni IX. vasárnap IV.
23. Pünkösd utáni IX. vasárnap II.	Pünkösd utáni IX. vasárnap VI.
24. Pünkösd utáni IX. vasárnap III.	Pünkösd utáni IX. vasárnap VII.
25. Pünkösd utáni X. vasárnap I.	Pünkösd utáni X. vasárnap II.
26. Pünkösd utáni X. vasárnap II.	Pünkösd utáni X. vasárnap III.
27. Pünkösd utáni X. vasárnap III.	Pünkösd utáni X. vasárnap IV.
28. Pünkösd utáni XI. vasárnap I.	Pünkösd utáni XI. vasárnap I.
29. Pünkösd utáni XI. vasárnap II.	Pünkösd utáni XI. vasárnap II.
30. Pünkösd utáni XI. vasárnap III.	Pünkösd utáni XI. vasárnap IV.
31. Pünkösd utáni XII. vasárnap I.	Pünkösd utáni XII. vasárnap I.
32. Pünkösd utáni XII. vasárnap II.	Pünkösd utáni XII. vasárnap II.
33. Pünkösd utáni XII. vasárnap III.	Pünkösd utáni XII. vasárnap IV.
34. Pünkösd utáni XIII. vasárnap I.	Pünkösd utáni XIII. vasárnap II.
35. Pünkösd utáni XIII. vasárnap II.	Pünkösd utáni XIII. vasárnap IV.
36. Pünkösd utáni XIII. vasárnap III.	Pünkösd utáni XIII. vasárnap V.
37. Pünkösd utáni XIV. vasárnap I.	Pünkösd utáni XIV. vasárnap II.
38. Pünkösd utáni XIV. vasárnap II.	Pünkösd utáni XIV. vasárnap III.
39. Pünkösd utáni XIV. vasárnap III.	Pünkösd utáni XIV. vasárnap IV.
40. Pünkösd utáni XV. vasárnap I.	Pünkösd utáni XV. vasárnap II.
41. Pünkösd utáni XV. vasárnap II.	Pünkösd utáni XV. vasárnap IV.
42. Pünkösd utáni XV. vasárnap III.	Pünkösd utáni XV. vasárnap VI.
43. Pünkösd utáni XVI. vasárnap I.	Pünkösd utáni XVI. vasárnap I.
44. Pünkösd utáni XVI. vasárnap II.	Pünkösd utáni XVI. vasárnap II.
45. Pünkösd utáni XVI. vasárnap III.	Pünkösd utáni XVI. vasárnap III.
46. Pünkösd utáni XVII. vasárnap I.	Pünkösd utáni XVII. vasárnap II.
47. Pünkösd utáni XVII. vasárnap II.	Pünkösd utáni XVII. vasárnap IV.
48. Pünkösd utáni XVII. vasárnap III.	Pünkösd utáni XVII. vasárnap V.
49. Pünkösd utáni XVIII. vasárnap I.	Pünkösd utáni XVIII. vasárnap IV.
50. Pünkösd utáni XVIII. vasárnap II.	Pünkösd utáni XVIII. vasárnap VI.
51. Pünkösd utáni XVIII. vasárnap III.	Pünkösd utáni XVIII. vasárnap VII.
52. Pünkösd utáni XIX. vasárnap I.	Pünkösd utáni XIX. vasárnap IV.
53. Pünkösd utáni XIX. vasárnap II.	Pünkösd utáni XIX. vasárnap V.
54. Pünkösd utáni XIX. vasárnap III.	Pünkösd utáni XIX. vasárnap VI.
55. Pünkösd utáni XX. vasárnap I.	Pünkösd utáni XX. vasárnap III.
56. Pünkösd utáni XX. vasárnap II.	Pünkösd utáni XX. vasárnap IV.

57. Pünkösd utáni XX. vasárnap III.	Pünkösd utáni XX. vasárnap VI.
58. Pünkösd utáni XXI. vasárnap I.	Pünkösd utáni XXI. vasárnap I.
59. Pünkösd utáni XXI. vasárnap II.	Pünkösd utáni XXI. vasárnap II.
60. Pünkösd utáni XXI. vasárnap III.	Pünkösd utáni XXI. vasárnap III.
61. Pünkösd utáni XXII. vasárnap I.	Pünkösd utáni XXII. vasárnap II.
62. Pünkösd utáni XXII. vasárnap II.	Pünkösd utáni XXII. vasárnap IV.
63. Pünkösd utáni XXII. vasárnap III.	Pünkösd utáni XXII. vasárnap V.
64. Pünkösd utáni XXIII. vasárnap I.	Pünkösd utáni XXIII. vasárnap I.
65. Pünkösd utáni XXIII. vasárnap II.	Pünkösd utáni XXIII. vasárnap IV.
66. Pünkösd utáni XXIII. vasárnap III.	Pünkösd utáni XXIII. vasárnap V.
67. Pünkösd utáni XXIV. vasárnap I.	Pünkösd utáni XXIV. vasárnap I.
68. Pünkösd utáni XXIV. vasárnap II.	Pünkösd utáni XXIV. vasárnap II.
69. Pünkösd utáni XXIV. vasárnap III.	Pünkösd utáni XXIV. vasárnap III.

Illyés prédikációgyűjteményében tehát százhuszonhét olyan magyar nyelvű beszéd található, amelynek Pietro Rota volt a forrása. Ezek latin fordításaival együtt kétszázötvenhat Illyés-beszéd alapul az olasz szerző művein. (Ez a szám többé-kevésbé megegyezik a Mansi-források számával, és körülbelül kétszer annyi, mint a Pázmánytól, illetve Kálditól átvett beszédek száma.)

Illyés forráshasználatának további sajátossága, hogy – második tematikus gyűjteményét leszámítva – jól érzékelhetően egyre inkább támaszkodott Pietro Rota munkáira, s ezt egyre tudatosabb és strukturáltabb formában tette.

Egy fontos közvetítő forrás: Bruno Neusser latin fordítása

Ha az Illyés-féle latin szövegeket összevetjük más latin fordításokkal, felfigyelhetünk rá, hogy bizonyos Illyés-kötetek szövegei szó szerint (vagy minimális különbségekkel) megegyeznek a Bruno Neusser minorita által fordított mainzi Rota-kiadásokéval:

Illyés András

Felix sane fuisset Pharisaeus, si intrans cum Publicano Templum *ut oraret,* debitis circumstantijs orationem vestivisset: si enim multis praeditus fuisset operibus bonis, eaque orationi conjunxisset, fuisset valde accepta, et grata Deo ejus oratio. Sed quaenam debeant esse hae circumstantiae? Advertite, quomodo illi viginti quatuor senes conspecti a Joanne, praescripserint verum specimen perfectae orationis, quia non tantum fuerunt humiles, et reverentes, dum *ceciderunt coram agno:* sed et praeterea, *habebant singuli citharas, et phialas aureas plenas odoramentorum, quae sunt orationes Sanctorum.*[15]

Pietro Rota/Bruno Neusser

Felix sane fuisset Pharisaeus, si intrans cum Publicano Templum *ut oraret,* debitis circumstantijs orationem vestivisset: si enim multis praeditus fuisset operibus bonis, eaque orationi conjunxisset, fuisset valde accepta, et grata Deo ejus oratio. Sed quaenam debeant esse hae circumstantiae? Advertite, quomodo illi viginti quatuor senes conspecti a Joanne, praescripserint verum specimen perfectae orationis, quia non tantum fuerunt humiles, et reverentes, dum *ceciderunt coram agno:* sed et praeterea, *habebant singuli citharas, et phialas aureas plenas odoramentorum, quae sunt orationes Sanctorum.*[16]

15. Illyés, *Verbum Abbreviatum...*, II: 141.

16. Pietro Rota, *Hortus floridissimus variorum* (Mainz, 1677), 1111.

Ez a *Megrövidíttetet ige* harmadik, valamint a két vasárnapi kötet latin változatára igaz. (Természetesen csak a Rota-szövegekre, hiszen, mint említettem, a kötetek jelentős részben Kálditól, illetve Pázmánytól átvett anyagot tartalmaznak, ez utóbbiaknak természetszerűen nem volt olasz változatuk, sőt vélhetően ez az első latin fordításuk is.) Ugyanakkor az első kötetben szereplő Rota-prédikációk szövege nem egyezik meg a Neusser-féle latin változattal.

Illyés András	*Pietro Rota/Bruno Neusser*
Quomodo ascendit gloriosus Dominus? Adinstar regalis, ac victoriosae Aquilae. Sanctus Maximus ait: Per omnia aquilae comparatio convenit Salvatori. At quales habet Aquila proprietates? Multas: sed haecpraecipua est: quoniamsicut Plinius scribit: *Est avis liberalissima: nam praedam suam sola non comedit, immo avibus, quae secum sunt, liberaliter impartitur.* Hanc habuit properitatem gloriosus, ac victoriosus Salvator noster: quoniam postquam post ineffabiles labores, sudores, passiones Coelestem Beatitudinem et gloriam, tanquam praedam accepit, noluit eam solus accipere, et comederes; sed communicare voluit eam cum omnibus illis, qui cum eo tanquam gratae aves e Limbo resurrexerunt, et devotissimo cum comitatu ipsum triumphantem secutae sunt. *Multa corpora Sanctorum, qui dormierant surrexerunt.*[17]	*Assumptus est Jesus in caelum, et sedet a dexteris Dei.* Et quomodo ascendit gloriosus Dominus? Instar Regiae, et triumphantis aquilae? Per omnia aquilae comparatio convenit Salvatori, inquit Sanctus Maximus. Sed quales sint proprietates aquilae? Sunt multae, sed haec singularis, nam, juxta Plinium, *Est avis liberalissima: nam praedam suam solae non comedit, immo avibus, quae secum sunt, liberaliter impartitur.* Et hanc excellentissimam qualitatem habuit noster gloriosus, et triumphans Redemptor; dum enim post infinitos quasi labores, sudores, passiones, coelestem beatitudinem et gloriosam quasi praedam accepit; Solus eram noluit recipere, et comendere; sed eam voluit communicare omnibus illis, qui velut charae aves cum eo e limbo resurrexerunt, et devotissimo comitatu cum triumphantem comitati sunt: *Multa corpora Sanctorum, qui dormierant surrexerunt.*[18]

Ugyanakkor egyértelmű, hogy e műnek is Pietro Rota, vélhetően olasz nyelvű gyűjteménye volt a forrása:

Illyés András	*Pietro Rota/Bruno Neusser*
Quomodo ascendit gloriosus Dominus? Adinstar regalis, ac victoriosae Aquilae. Sanctus Maximus ait: Per omnia aquilae comparatio convenit Salvatori. At quales habet Aquila proprietates? Multas: sed haecpraecipua est: quoniamsicut Plinius scribit: *Est avis liberalissima: nam praedam suam sola non comedit, immo avibus, quae secum sunt, liberaliter impartitur.* Hanc habuit properitatem gloriosus, ac victoriosus Salvator noster: quoniam postquam post ineffabiles labores, sudores, passiones Coelestem Beatitudinem et gloriam, tanquam praedam accepit, noluit eam solus accipere, et comederes; sed communicare voluit eam cum omnibus illis, qui cum eo tanquam gratae aves e Limbo resurrexerunt, et devotissimo cum comitatu ipsum triumphantem secutae sunt. *Multa corpora Sanctorum, qui dormierant surrexerunt.*[19]	Assumptus est Iesus in Caelum, et sedet a dextris Dei. E come ascende glorioso il Diuin Signore? certo a guisa di Regia, a triofante Aquila, sic he: Per omnia aquilae comparatio conuenit Saluatori, dice S. Massimo. Ma pure quali sono le proprieta dell' Aquila? molte si, ma questa e singolare, dice Plinio, che: Est auis liberalissima, nam predam suam sola non comedit, imo auibus, quae secum sunt liberaliter impartitur. Hor questa pure fu eccellentissima qualita del nostro trionfante e gloriosissimo Redentore, mentre hauendo doppo quasi infinite fatiche, passioni, e trauagli fatta hoggi cara preda della celeste beatitudine, e gloriosa, non pero volle riceuerla, e goderla solo, ma cosi dispose, che fosse communicata a tutti quelli, i quasi quasi cari vcelli erano con esso risuscitati dal Limbo, poiche: *Multa corpora Sanctorum, qui dormierant surrexerunt.*[20]

¶ 17. Illyés, *Verbum Abbreviatum*, I: 264. ¶ 18. Rota, *Hortus floridissimus...*, 771.

¶ 19. Illyés, *Verbum Abbreviatum*, I: 264. ¶ 20. Rota, *Giardino fiorito...*, 189.

Vagyis Illyés András bizonyos gyűjteményeiben ugyanazon szerző művének olasz, másikban latin változatából dolgozhatott. Ezt igazolja a szövegek számozása is, amely a Neusser-szövegek sajátja, s amely Illyés prédikációiban is megtalálható.

Illyés más (jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető) kéziratos anyagai igazolják, hogy a szerző olasz forrásait fiatalkorában, római tanulmányai idején másolta. Személyes feljegyzései is erről tanúskodnak. Igen valószínű, hogy hazatérése után már nem fért hozzá az eredeti, olasz anyagokhoz, így latin közvetítő forrásból (elsősorban a Bruno Neusser-féle kiadásból) pótolta azokat a szövegeket, amelyekre szüksége volt.

Jól érzékelhető ugyanis, hogy Illyés célja elsősorban teljes gyűjtemények létrehozása volt. Ez különösen annak fényében jelentős, hogy a két nagy magyar, forrásként használt prédikációs életmű (Káldié és Pázmányé) csonka. (Pázmány gyűjteményének bevallott hiányossága a szentekről – főként a magyar szentekről – szóló beszédek hiánya, Káldi anyagából pedig a pünkösdtől ádventig tartó vasár- és ünnepnapi beszédek hiányoznak.) Esetükben különösen ott érhetők tetten Illyés kötetszerkesztői szándékai, amikor e magyar szerzők egyes beszédeit tudatosan átstrukturálva, más alkalomra vagy más formában adta közre a szerkezet megőrzése érdekében.

Illyés András tehát munkássága során egyfajta sajátos „virtuális könyvtárat” mozgósított annak érdekében, hogy prédikációgyűjteményeit létrehozhassa. Számos kiadványt (olykor valószínűleg nem is saját tulajdonait) másolt, szerkesztett át annak érdekében, hogy létrehozhassa kora legteljesebb prédikációgyűjteményét. Ilyen irányú munkáját természetesen meghatározhatták olvasmánybeszerzési lehetőségei is, amelyek olykor saját fordítás létrehozására sarkallták, olykor egy meglévő (a neusseri) hagyományhoz kötötték tevékenységét.

Béla Bálint

Hermányi Dienes József olvasmányai*

Bevezetés

Hermányi Dienes József (1699–1763), nagyenyedi református prédikátor műveltségével a különféle szövegkiadások elő- és utószavain[1] kívül Gyenis Vilmos kandidátusi értekezése,[2] illetve Szénási Sándor egy tanulmánya foglalkozott.[3] Nemrégiben Tóth Zsombor tett megállapításokat a témában,[4] melyek újszerűségét az eddig feltáratlan kéziratos források kutatásba történő bevonása adja.

Jelen kutatás kiindulópontja Balázs Mihály kritikai megjegyzése volt, miszerint Hermányi szövegeinek szövegközpontú, reflexiókra érzékeny vizsgálata mindeddig nemigen történt még meg, pedig a szövegek nehéz hozzáférhetősége már nem akadályozza ezt.[5] Habár a kritikai kiadás jegyzetanyaga és névmutatója igyekszik rögzíteni a Hermányi által említett szerzők és könyvek adatait, néhány esetben a jegyzetanyag pontatlan vagy hiányos; a 2011-ben készített jegyzetkönyvkiadás pedig kihagyja azokat a részeket, amelyek Hermányi olvasmányélményeiről szolgáltathatnának újabb adatokat.[6] A kiadott szövegeken kívül Hermányi kéziratos prédikációi és jegyzetei számos szerzőre és műre történő utalást, illetve különféle idézeteket tartalmaznak, ezeket azonban ezidáig még nem vizsgálták részletesen. A tanulmány azt mutatja be röviden, miként hasznosíthatók ezek a szöveghelyek Hermányi műveltségének megismeréséhez.

A vizsgált szövegforrások

Hermányi munkásságát a hagyaték szétszóródása miatt csak részben ismerjük, könyvtáráról sem készült könyvjegyzék, így műveltségéről a fennmaradt szövegeiben található utalások és idézetek alapján tehetünk megállapításokat. Az 1992-es kritikai kiadásban megjelent szövegeken túl a 2011-es jegyzetkönyvkiadás anyaga szolgáltatja a vizsgált szövegek egyik nagy csoportját.[7] Hermányi három kéziratos és három nyomtatott prédikációs kötete,[8] a 2011-es jegyzetkönyvkiadás alapjául szolgáló kézirat,[9] valamint a diákkori jegyzeteket tartalmazó *Miscellanea* kötet[10] szövegeiben találhatunk különféle utalásokat. Ismert, hogy Hermányi fordításokat is készített, illetve fordításokat másolt le magának, így ezeket is figyelembe kell vennünk az olvasmányok összegyűjtésekor. A Hermányiról szóló szövegek közül vejének róla írt epitáfiuma említi

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3-SZTE-47 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap szakmai támogatásával készült.

¶ 1. Hermányi Dienes József, *Nagyenyedi Demokritus*, szerk. Klaniczay Tibor, Magyar könyvtár (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1960), 412–426; Hermányi Dienes József, *Szépprózai munkái*, szerk., tan. S. Sárdi Margit, Régi magyar prózai emlékek 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1992), 7–28. ¶ 2. Gyenis Vilmos, *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, szerk. S. Sárdi Margit, Irodalomtörténeti füzetek 124 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991). ¶ 3. Szénási Sándor, „Hermányi Dienes József, a prédikátor", *Confessio* 3, 3. sz. (1980): 46–55. ¶ 4. Tóth Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében: Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Humanizmus és reformáció 41 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2023). ¶ 5. Balázs Mihály, „A kultúra és az irodalom intézményei a felekezeti korszak utolsó évtizedeiben", in *Magyar irodalomtörténet*, szerk. Horváth Iván, Balázs Mihály, Bartók Zsófia Ágnes és Margócsy István (Budapest: Gépeskönyv, 2022), hozzáférés: 2023. 07. 08., https://f-book.com/mi/index.php?book=14AKULTURA. ¶ 6. S. Sárdi Margit, szerk., *Hermányi Dienes József jegyzetkönyve*, Scriptores rerum Hungaricarum 6 (Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2011). ¶ 7. Hermányi Dienes, *Szépprózai*...; S. Sárdi, *Hermányi Dienes*... Ezekben olvashatjuk a szerző *Emlékirat*át, a *Nagyenyedi Demokritus*t, a sok másolatban fennmaradt *Püspökök életé*ről szóló munkát, illetve néhány feljegyzését a nagyenyedi tractus jegyzőkönyveiből. A kritikai kiadás függelékében Hermányi Kemény- és Bethlen-önéletírásokból készült jegyzeteit is megtalálhatjuk. ¶ 8. Nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, 32. sz. kézirat (továbbiakban: *Torockószentgyörgyi prédikációk*); Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Mss. 37. (továbbiakban: *Nagyenyedi prédikációk*). A harmadik, Pápán található kéziratos kötetről Tóth Zsombortól értesültem a sárospataki konferencián, így ennek anyaga még feldolgozatlan. A három nyomtatott prédikáció adatait lásd Hermányi Dienes, *Szépprózai*..., 25. S. Sárdi listájának 4., 10. és 11. eleme. ¶ 9. OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 4443. ¶ 10. Nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, 112. sz. kézirat.

könyveinek számát, illetve felsorol néhány szerzőt, akiket Hermányi olvasott vagy másolt, így ez a vers is értékes adatokat tartalmaz a hagyatékról, illetve Hermányi alkotásmódjáról.[11]

Az utalások jellege

Hermányi a nyomtatott és kéziratos prédikációkban hivatkozik legnagyobb számban különféle szerzőkre és olvasmányokra, hiszen érveinek alátámasztásához és gondolatainak árnyalásához gyakran használ külső forrásokat.

A prédikációkban a használt munkák forrásmegjelölése alapvetően háromféle módon történik: (1) Több esetben az idézett gondolat után pontos forrásmegjelölést ad hivatkozva az adott szerzőre és műcímre („Vide plura in Oecon. Momm. §10. De Jesu Sepulcra").[12] (2) Másutt megadja a szerző nevét, majd a gondolatot szó szerint vagy parafrazeálva idézi („Chrysostomus azt tanította, hogy azért kiáltott Jézus, hogy megmutassa, hogy ő még él").[13] (3) A felhasznált források nagy részénél azonban nehézkes az azonosítás, mert Hermányi elhagyja a forrásmegjelölést, vagy nem nevezi nevén a szerzőt, csak ködösen utal rá, hogy külső forrásból veszi a gondolatot. Erre szemléletes példa, amikor megemlíti egyik prédikációjában, hogy „a régiek közül egynéhányan azzal tartottak, hogy ez a korona tengeri, hegyes kákából volt összefonva [...]".[14] Tovább nehezíti az azonosítást az is, hogy ezeket a gondolatokat a legtöbb esetben nem szó szerint idézi, hanem parafrazeálva illeszti őket a szövegeibe. A prédikációkban található átvételek esetén előfordul, hogy Hermányi nem primer forrásból idézi az adott szerzőt, hanem közvetítő szövegek (bibliamagyarázatok, kompendiumok) segítségével, illetve nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy Hermányi mások prédikációit felhasználva kompilál.

A különféle fordítások, illetve vegyes témájú feljegyzések is szolgáltatnak adatokat az olvasmányélményekről: a fordítások esetében a forrásszöveg megállapítása után egyértelműsíthetjük, hogy Hermányi miből másolt, vagy mit fordított. Tóth Zsombor mutat rá tanulmányában, hogy a kéziratos nyilvánosságban a forrásszövegekhez nem feltétlen nyomtatott formában jutnak hozzá a másolók, hanem a kéziratok disszeminációja történik meg, ezt a jelenséget például Hermányi esetében is ki tudta mutatni.[15] Éppen ezért számolni kell azzal, hogy Hermányi nem feltétlen nyomtatványokból, hanem kéziratokból dolgozott.

A vegyes témájú feljegyzésekben, illetve diákkori jegyzetekben is megjelennek könyvcímek, szerzőkre való utalások, ilyenkor minden esetben a kontextus vizsgálata szükséges ahhoz, hogy eldönthessük, Hermányi valóban olvasta-e az adott szöveget, vagy csak egyszerűen lemásolta a szövegben egyébként is megtalálható utalást. A diákkori jegyzetek inkább primer olvasmányélményekről tanúskodnak, de sok esetben hallott szövegek lejegyzéseit olvashatjuk a *Miscellanea* gyűjteményben.

A szépprózai jellegű szövegekben *(Emlékirat*, *Nagyenyedi Demokritus)* az elbeszélt történetek kontextusában jelennek meg szerzők és könyvcímek, így el kell különíteni azokat az eseteket, amikor biztosan tudjuk a szövegből, hogy Hermányi olvasta az adott művet (erre sok esetben utal is) azoktól, amikor a könyv címét hallomásból ismeri, és a történet részeként említi meg.

Hermányi olvasmányainak regiszterei

Hermányi eddig megvizsgált műveiben az utalások száma ezres nagyságrendű, de néhány kézirathoz még nem fértünk hozzá a dolgozat megírásáig, illetve egyelőre nem sikerült minden utalás kapcsán a szerzőt és a mű címét pontosan megállapítani. A hozzávetőleges számadat az összes, Hermányi által említett szerzőt és/vagy műcímet tartalmazza, így azokat is, amelyeket ő maga nem olvasott, csak hallomásból ismert. Ezek elkülönítése a ténylegesen olvasott művektől a kutatás jövőbeli feladata. Hermányi egy adott szerzőt vagy művet többször is idéz, így az ezres nagyságrendű adatba ezek az ismétlődések is beleszámítanak egy kivétellel: a vizsgált szöveghelyek közé nem vettük fel a Bibliára – illetve a nagyon sokszor külön kiemelt Komáromi-Bibliára[16] – történő számos utalást.

A gyűjtés során kapott lista lehetőséget ad arra, hogy Hermányi olvasmányainak regisztereit is áttekinthessük – habár a szövegek kis száma miatt csak szűk keresztmetszetét láthatjuk ennek, és nem is feltétlen reflektált

¶ 11. Mohai János epitáfiuma a Hermányi temetésére mondott prédikációkat tartalmazó kötet végén található meg: [Mohai János], „Epitafium", in *Hór hegye mellyen Mó'ses Áront Papi öltözetiből le-vetkezteté és Éliázárt fel-öltöztetté* [...] (Kolozsvár, 1763), 85–104. sor. ¶ 12. *Torockószentgyörgyi prédikációk*, 382. ¶ 13. Uo., 344. ¶ 14. Uo., 265–266. ¶ 15. Tóth, *A hosszú reformáció*..., 395–398. ¶ 16. *Magyar Biblia, Avagy az Ó és Uj Testamentom könyveiből álló tellyes Szent Irás a Magyar nyelven*..., ford. Komáromi Csipkés György (Leiden, 1685), RMK I, 1336.

minden olvasott műre írásaiban. A terjedelmi korlátok miatt az utalásokat tartalmazó szövegekről és ezek néhány fontosabb jellemzőjéről írok.

Hermányi diákkori olvasmányairól a *Miscellanea* című jegyzetanyag, illetve *Emlékirat*a tanúskodik. A *Miscellanea* kötetben nagyrészt az általa hallgatott prédikációk lejegyzéseit olvashatjuk 1723–1725 közötti időszakból, de néhány olvasmány teljes kivonata, másolata is megtalálható benne. Ezek jórészt teológiai munkák, de leírta magának Kaposi Sámuel *Geographiá*ját is.[17] Az *Emlékirat* alapján édesapja és saját tanulmányairól, valamint olvasmányairól értesülünk. Külön értékesek azok a megjegyzések, amelyek Hermányi könyvtárára vonatkoznak: több helyen elbeszéli, hogy bizonyos köteteket – leginkább édesapja könyvei közül – megőrzött.[18] Az *Emlékirat*ban említett olvasmányok nagy csoportját alkotják az antik auktorokra történő utalások: ezeket Hermányi diákkorában olvasta és fordította.[19] Tankönyvei közül is felidéz párat: Comenius *Orbis sensualium pictus*át és *Janua aurea linguarum*ját, illetve Johann Clauberg *Logicae contractae*-ját, de ezeket nemigen kedvelte.[20] A megnevezett művek között a teológiai munkák vannak nagy számban, de több lejegyzett prédikációt is felsorol, amelyeket meg is őrzött könyvtárában.[21] Kitér ezeken kívül még a nyelvtanuláshoz használt könyvekre (héber és görög), illetve édesapja időtöltő olvasmányaira is,[22] a filozófiai munkákat azonban az *Emlékirat* nemigen tárgyalja, csak Descartes-ot idézi édesapja nézeteire utalva.

A *Nagyenyedi Demokritus*ban közel 100 utalást találunk. A regiszterek hasonlóak az *Emlékirat*ban említett olvasmányokhoz: tartalmaznak antik auktorokra történő utalásokat, teológiai munkákat és prédikációkat, de itt nagyobb számban olvashatunk filozófusokról, illetve többször jelennek meg 17–18. századi nyomtatványok a felidézett munkák között. Ezt a tendenciát azzal magyarázhatjuk, hogy a szereplők portréjának felvázolásakor (rendszerint professzorok és egyházi személyek) gyakran megjegyzi, hogy az adott személy milyen műveket írt, illetve a teológiai és filozófiai meggyőződéséről is beszámol.

A *Demokritus*ban megtalálhatóak olyan utalások, amelyek arról tanúskodnak, hogy Hermányi valóban olvasta az adott munkát. A gyűjtemény elején az egyik történetben idézi, hogy Coccejus János így ír az egyik könyvében: „Multum profecto pietati officiunt questiones stultae et indisciplinatae”.[23] A másutt *Cocceji Foedus* címen említett munkának praefatiójából idéz, s mivel ugyanezt a munkát torockószentgyörgyi prédikációiban is használja, egyértelmű, hogy ismerte ezt a művet.[24]

Érdemes kiemelnünk a *Demokritus*ban található említések közül párat, melyek a módszertani nehézségekre világítanak rá. Hermányi elmondja Szigeti István professzorról, hogy amikor Johannes Brauniusnál tett látogatást, akkor rögtön tudta Braunius, hogy magyarok és Roeliushoz tartanak. Megkérdezte tőlük, hogy olvasták-e az ellene írott *Epicrisis*ét, majd Braunius elkezdett Roelius ellen beszélni.[25] Ez a részlet azokat az eseteket példázza, amikor Hermányi nem a művet ismeri, hanem egy történetet, amelyben megjelennek különféle szerzők és művek, de ő maga nem biztos, hogy olvasta ezeket.

Az egyik anekdotában azt beszéli el, hogy a lengyel Árnoldus professzor *Lux in Tenebris* címmel írt könyvet, ezért Franekerben a diákok a professzor lányát is Lux in Tenebrisnek kezdték el nevezni annak szépsége miatt. Ebben az esetben sem mondhatjuk, hogy Hermányi olvasta volna az adott művet, hanem egy hallott vagy olvasott történet kontextusában említi a munkát. Hasonlóan óvatosan érdemes kezelni az olyan utalásokat,

¶ 17. Kaposi Sámuel földrajzi munkája kéziratban maradt, lásd Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981), 10:978–980; Hermányi Dienes, *Szépprózai*..., 372. A *Nagyenyedi Demokritus*ban Hermányi egy helyen nevezi meg ezt a munkát, akkor „compendiosa Geográfia”-ként hivatkozik rá, így nagy valószínűséggel a Szinnyeinél is említett *Compendium Geographiae jucundis observationibus instructum* című kéziratos munkára utal. ¶ 18. Például: Hermányi Dienes, *Szépprózai*..., 123. Itt Hermányi arról ír, hogy édesapja Homérosz-kiadását és a hozzá való görög fólió lexikont megőrizte, illetve a Deési-hagyatékból Kálvin *Institutió*ját és Josephus Historicus azon kiadását, amely korábban Geleji Katona Istváné volt, jó kedvvel tartja a tékájában. ¶ 19. Megemlíti Cicero, Homérosz, Ovidius, Florus, Vergilius és Curtius nevét, illetve az előző jegyzetben megnevezett Josephus Flaviust is. Utóbbit prédikációiban is sokszor idézi exemplumként. ¶ 20. Hermányi Dienes, *Szépprózai*..., 154–156, 158–159. ¶ 21. Coccejus, Vitringa, Heidegger, Lightfoot, Roell, Maccovius és Ryssen nevét idézi a szerzők között: alapvetően bibliamagyarázatokra és segédkönyvekre utal. A prédikációkra történő utalások a prédikációk lejegyzésére és másolására vonatkozó adatokat tartalmazzák, ami a kéziratok disszeminációjára ad példákat. Hermányi megemlíti, hogy édesapja is kiadta a küküllővári és patakfalvi prédikációit másolásra. Hermányi Dienes, *Szépprózai*..., 128. ¶ 22. „[...] mert idö töltö elmés könyveket is olvas vala mulatságbol.” Hermányi Dienes, *Szépprózai*..., 153. Az *Emlékirat* sokszor idézett mondata Hermányi édesapja műveltségének azon regiszterére mutat rá, amely esetlegesen Hermányit is motiválhatta a szórakoztató történeteket is elbeszélő *Nagyenyedi Demokritus* megalkotására. ¶ 23. Hermányi Dienes, *Szépprózai*..., 183. A forrásmunka, melyet a kritikai kiadás nem azonosított: Johannes Coccejus, *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei explicata* (Leiden, 1654). ¶ 24. *Torockószentgyörgyi prédikációk*, 116. ¶ 25. Hermányi Dienes, *Szépprózai*..., 300.

amikor Hermányi felidézi, hogy ki milyen könyvet írt, hiszen ennek ismeretéhez sem feltétlenül szükséges az emlegetett könyvet olvasni. Köleséri Sámuelről jegyzi meg, hogy Abrudbányán írta az *Auraria Romano–Dacica* című könyvet.[26] Az ilyen jellegű említésekből sem következtethetünk egyértelműen a mű ismeretére.

Hermányi peregrinusokkal való kapcsolatára Mohai János korábban idézett epitáfiuma mutat rá, hiszen megverseli, hogy „Lipsiai Acták nálla forgottanak, / Holott szentségesek a’ mellyek vóltanak, / Azok böltsen tölle ki-irattattanak, / És emlékezetben róla maradtanak. // Egészen le-irta Stapfer Systeméját, / Schultens Múnkájának éles Summátskáját, / Tudós Venemának a’ Dictaturáját / Le-írta, mozgatván ezeken pennáját.”[27] A „lipsiai Acták” kifejezés az *Acta Eruditorum* című folyóiratra utal, melyre Hermányi a *Nagyenyedi Demokritus* egyik történetében is hivatkozik Ajtai Abód Mihály *Grammatiká*ja kapcsán, hogy ti. azt a lipcsei *Acta Eruditorum*ban szép dicsérettel recenzeálták.[28] Az epitáfium és a történet tanulsága, hogy Hermányi vélhetően több munkához jutott hozzá külföldről, olykor peregrinusok segítségével. Ezt a tényt még jobban megerősíti Venema *Dictatura*jának említése, amely nem nyomtatvány volt, hanem a Venema által tartott előadás(ok)ból készült jegyzet, melyet Hermányi is megkapott.[29]

A prédikációk forráshasználata

A feldolgozott anyagból a prédikációk szövege tartalmazza a legtöbb azonosítatlan utalást, hiszen Hermányi sok esetben a szerző nevének megjelölése nélkül, parafrazeálva veszi át a gondolatokat. A prédikációk esetében egyelőre közel 560 utalás esetében azonosítottam a szerzőt és/vagy a műcímet, ezek között ismétlődések is találhatók. Az adatokat sokféleképp hasznosíthatja majd a jövőbeli kutatás, itt csak a tíznél többször említett szerzők nevét és az utalások számát közlöm. A tíznél kevesebbszer előforduló szerzők vizsgálata ugyancsak nem elhanyagolható, ez is jövőbeli feladat.

Szerző	Utalások száma (db)
Momma, Wilhelm	29
Chrysostomus	29
Augustinus	26
Hieronymus	26
Lightfoot, John	21
Órigenés	20
Gerhard, Johann	18
Josephus Flavius	17
Theophylactus	14
Ambrosius	13
Tertullianus	12
Coccejus, Johannes	11
Rodolph, Johannes Rodolphus	11

1. táblázat: Szerzőkre történő utalások Hermányi kéziratos és nyomtatott prédikációiban

Az adatok alapján megfigyelhető, hogy Hermányi sokszor idéz egyházatyákat, de ez a korszakban teljesen szokványosnak tekinthető. Prédikációiban sokszor citál több szerzőtől párhuzamosan gondolatokat, így feltételezhetjük, hogy ehhez közvetítő forrást használ. Az egyik torockószentgyörgyi prédikációjában így ír: „Tsudálkozom én Hilariuson, Hieronymuson, kik azt mondják, quod hac Petrus ex ardore fidei dixerit; kik után Béda nyilván igy ir: Non temeritatis hac sunt verba, sed magni ardoris, quem in Dominum habebat.”[30] Az idézett szöveghely megtalálható egy Hermányi által többször hivatkozott bibliamagyarázatban is, közel azonos szöveggel.[31] A további vizsgálatok vélhetően még számos, hasonló átvételre találhatnak majd példákat.

Momma, Lightfoot, Gerhard, Rodolph és Coccejus munkáit Hermányi kézikönyvként használta, a legutóbbi kivételével leginkább a korai, pályája kezdetén elmondott

¶ 26. Uo., 359. ¶ 27. [Mohai], „Epitafium...”, 93–100. sor. ¶ 28. Valóban található recenzió a *Nova Acta Eruditorum* 1747-es számában Ajtai *Grammatica*járól: „Grammatica Latina, methodo nova et artificiosa, in usum illustris Gymnasii Bethleniani adornata a Michaele Ajtai Cibinii, 1744”, *Nova Acta Eruditorum* (1747): 479–480. ¶ 29. Bujtás László hívta fel a figyelmemet rá, hogy Venemának nincs *Dictatura* címen ismert munkája, így a *dictatura* kifejezést érdemes úgy érteni, hogy valaki lejegyezte az általa mondottakat.

¶ 30. *Torockószentgyörgyi prédikációk*, 97. ¶ 31. „Hilarius, Hieronymus & alij ex veteribus Petrum ex ardore fidei haec dixisse statuunt, *Non temeritatis haec sunt verba (inquit Beda) sed potius magni ardoris; quem in Dominum habebat*.” *Harmoniae qvatvor evangelistarvm a theologis celeberrimis, D. Martino Chemnitio* [...] *D. Polycarpo Lysero* [...] *D. Johanne Gerhardo, Tomi Secvndi, Pars Tertia, Quarta & Quinta* (Genf, 1645), Cap. CLXXXI, 10.

torockószentgyörgyi prédikációiban. Josephus Flavius és Theophylactus többszöri idézése jó példa Hermányi történetírás iránti érdeklődésére, az *Emlékirat*ából is megtudjuk, hogy kifejezetten kedvelte Josephust. Emellett a prédikációk témája is magyarázza ezeknek a szerzőknek az idézését, hiszen leginkább a zsidókról szóló részekhez használta fel őket.[32]

A kutatás perspektívái

Tanulmányomban csak rámutatni tudtam arra, hogy a Hermányi-szövegekben található reflexiók miként hasznosíthatók Hermányi műveltségének vizsgálatakor. A kutatás további feladata az utalások minél pontosabb azonosítása, illetve annak eldöntése, hogy mely szövegeket ismerte primer vagy szekunder forrásokból. Ezek után kísérelhetem meg Hermányi műveltségének egyedi és korban szokványos vonásainak felvázolását, illetve az esetlegesen fennmaradt példányok azonosítását.

¶ 32. Vö. 18. és 19. sz. jegyzet. A történetírás iránti érdeklődésének vizsgálatához elegendő áttekinteni Kemény János önéletírásából készített jegyzeteit, melyben Bethlen Farkas históriáját folytatta az erdélyi fejedelmek kronológiáját követve.

Tüskés Anna

Francia kéziratok a pozsonyi Notre-Dame apácák könyvtárában*

Bevezetés

A Pierre Fourier és Alix Le Clerc által a 17. század elején alapított Notre Dame Kongregáció Szent Ágoston kanonoknői lánynevelésre összpontosító oktatási tevékenysége[1] a 18. század közepén jutott el Közép-Európába. Nem ez volt az egyetlen rend, amely a lányok nevelésével foglalkozott: míg az orsolyiták és az angol nővérek a nép nyelvén tanítottak, a kanonoknők franciául oktattak,[2] és magas szintű franciás műveltséget adtak. A Németrómai Birodalomba hívták meg először a Szent Ágoston kanonoknőket, hogy alapítsanak intézetet Franciaországon kívül: a Regensburg melletti Stadtamhof volt az egyik első németországi város ebben a tekintetben.[3] Hírnevük egészen a Magyar Királyságig terjedt. A magyar főnemesek hívására érkezett hat kanonoknő Pozsonyba, hogy 1747-ben Mária Terézia császárnő engedélyével megalapítsák a Magyar Királyság első (és sokáig egyetlen) Notre-Dame-házát.[4]

A kutatás eddig a pozsonyi Városi Levéltárban őrzött források alapján elemezte tevékenységüket. Jelen tanulmány három új forráscsoportot mutat be, amelyek hozzájárulnak az iskola alapításának és a francia nyelvű oktatás körülményeinek tisztázásához: 1. Az első főnöknő, Anna Victoria Werschovetznek a rendházat alapító Oneil grófnőhöz[5] 1747–1753 között írt huszonhárom levele a budapesti Magyar Országos Levéltár Forgách-gyűjteményében található; 2. a zárda könyvtárából a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárba átkerült tíz francia nyelvű kéziratos könyv; 3. a zárda könyvtárából a pozsonyi Városi Levéltárba jutott négy francia nyelvű kéziratos könyv és két jegyzetfüzet.

Kutatástörténet

Az iskola első száz évének történetét Josef Schäffer írta meg és adta ki 1888-ban.[6] Eva Kowalská volt az első, aki elemezte az intézmény jelentőségét a 18. századi magyarországi leánynevelés összefüggésében.[7] Az iskola története iránti érdeklődés az elmúlt harminc évben jelentősen megnőtt.[8] A pozsonyi Miasszonyunk kongregáció Ágostonos kanonoknőinek bentlakásos iskolájában a francia műveltség szintjének tanulmányozásához többféle forrás áll rendelkezésre. Ahogy azt a rendi szabályzat előírta, az

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¶ 1. René Taveneaux, szerk., *Saint Pierre Fourier en son temps* : *Actes du colloque de Mirecourt* (Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1992); René Taveneaux, *La pastorale, l'éducation, l'Europe chrétienne* (Párizs: Messene, 1995). ¶ 2. Erzsébet Hanus, „Les études francophones en Hongrie", in *Transmission et théories des littératures francophones*, szerk. Dominique Deblaine, Yamna Abdelkader és Dominique Chancé (Pessac: Presses Universitaires de Bordeaux, 2008), 89–100. ¶ 3. Miroslav Kamenický, „Kongregácia regulovaných kanonistiek sv. Augustína rehole Notre Dame v Bratislave v 18. storočí", in *Žena a právo: Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*, szerk. Tünde Lengyelová (Bratislava: Academic Electronic Press, 2004), 256–266. ¶ 4. Mária Terézia levelei a ház superiorjának. Pozsonyi Városi Levéltár (Archív hl. mesta SR Bratislavy), Notre Dame fond. Az épületegyüttesről lásd Katarína K. Bodnárová, „Bratislavský kláštor Notre Dame: Niekoľko poznámok k stavebnej aktivite a rekonštrukčným prácam", *Monument* 2 (2012): 18–20. ¶ 5. Fontos megjegyezni, hogy Oneil grófnő nemcsak Szent Ágoston kanonoknőit támogatta, hanem az orsolyitákat is: a grófnő 1758-ban 1000 rajnai forint alapítólevelet adományozott a győri apácáknak. A francia és angol filozófiai irodalom számos művét tartalmazó könyvtáráról lásd Donáth, Regina „Tiltott könyvek egy Mária Terézia korabeli főúri könyvtárban", *Magyar Könyvszemle* 88, 3–4. sz. (1972): 210–219. ¶ 6. Josef Schäffer, *Die Augustiner-Canonissinnen-Congregation de Notre-Dame, ihr Entstehen und ihr Wirken in Pressburg* (Pressburg: C. Angermayer's Buchdruckerei, 1888). ¶ 7. Eva Kowalská, *Štátne ľudové školstvo na Slovensku na prelome 18. a 19. storočia,* Historické štúdie (Bratislava: Veda, 1987); Eva Kowalská, „Horizonte der Mädchenausbildung in 18. Jahrhundert", in *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, szerk. Viliam Čičaj és Othmar Pickl (Bratislava: Academic Electronic Press, 1998), 195–204; Eva Kowalská, „Dievcenské vzdelávanie v Uhorsku", in *Žena a právo: Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti* (Bratislava: Academic Electronic Press, 2004), 236–243. ¶ 8. Katarína Mináriková, *Dejiny Školských sestier de Notre Dame na Slovensku*. Thesis, Univerzita Mateja Bela, 2005, Superviseur: PhDr. Rastislav Kožiak.

apácák a kezdetektől fogva nyilvántartást vezettek az internátusba felvett tanulókról. A prefektus által franciául vezetett könyv tartalmazza a növendék kolostorba érkezésének időpontját, a lányok életkorát, valamint lakóhelyükre és szüleikre vonatkozó adatokat. Az évek során nemcsak Pozsonyból, Bécsből és a Nyitrai Püspökség területéről, hanem a Habsburg Birodalom egész területéről érkeztek fiatal nemeslányok a Miasszonyunk kolostor oktatási intézményébe: Ausztriából, Felső-Magyarországról, Cseh- és Morvaországból, Sziléziából, Lengyelországból, Erdélyből, valamint Horvátországból.[9] Néha a Habsburgok joghatóságán kívül eső területekről is; voltak például jelentkezők a mainzi, salzburgi és grazi egyházmegyékből is. Az apácák megkapták az engedélyt, hogy nem katolikus családokból származó növendékeket fogadjanak. A tanítványok szinte mindegyike nemesi származású volt, a legmagasabb rangúaktól a legalacsonyabbakig, de az internátusban egységesen „Mademoiselle"-nek hívták őket. Ugyancsak „Mademoiselle"-nek hívták azokat a nem nemesi származású lányokat, akiknek szülei császári szolgálatban álltak, vagy valamely város tanácsának tagjai voltak.

A pozsonyi Miasszonyunk kolostor fennmaradt forrásai, amelyeket ma a Városi Levéltárban őriznek, számos figyelemre méltó, tanulmányozható információval szolgálnak.[10] Ingrid Vávrová-Štibraná 1998-ban írta szakdolgozatát a Miasszonyunk bentlakásos iskolájának művészeti vonatkozásairól, mindennapi életéről és a 18. század második felében követett pedagógiai elvekről.[11] A 18. század harmadik negyedében elkészült tizennégy diákportré az iskolai eleganciáról szolgáltat ismereteket: Daniel Schmiddeli festette a kék ruhás („Gros de Tours" selyemszövet) fiatal lányok portrésorozatot, amelyet „kék hölgyek" néven ismerünk.[12] Ezek a portrék mintául szolgáltak a későbbi tanulók számára: a fiatal arisztokrata hölgyek különböző tantárgyakhoz tartozó tárgyakkal szerepelnek, például két festményen zongora vagy kotta a zenéhez, három festményen földgömb vagy térkép a földrajzhoz, két képen guzsaly és rokka a fonáshoz. Ezek a portrék ma szétszórva találhatók Közép-Európa múzeumaiban. Ma már tizennégy olyan lány portréját ismerjük, akiknek a nevét a forrásokban említik, azonban közülük csak tizenegy lelőhelye ismert a kutatók számára. A legtöbb portrét (nyolcat) Vöröskő (Červený Kameň) várának múzeumában őriznek, a pozsonyi Miasszonyunk kolostor más képeivel együtt helyezték el őket a kolostor 1950-es feloszlatása után. Három másik portrét a Pozsonyi Városi Múzeum állandó kiállításán az egykori városházán, a budapesti Magyar Nemzeti Galériában és a morvaországi Buchlovice várában őriznek, a sorozat többi darabjával azonos színű és típusú ruházatban, hasonló formátumban. Vávrová-Štibraná tanulmánya óta ismét előkerült egy portré: Jeanne-Nepomucene Walderode portréja, amely 2018-ban magángyűjteményből került a Galeria Mesta Bratislava Mirbach-palotájába.[13]

Michal Benedik elemezte a Miasszonyunk kongregáció nevelési koncepcióját. Kutatásai szerint a tantárgyak oktatása hasonló volt a fiúiskolákéhoz, kiegészülve a szakmai tantárgyakkal, a mindennapi házimunkával és a kézművességgel, amelyeket a lányoknak szóló „munkaiskolákban" is tanítottak.[14] Emellett a fiatal nemeslányok rajzot, festészetet, zenét és francia nyelvet tanultak. A nyelvtanulást a legszegényebb tanulók számára is lehetővé tették, azzal a feltétellel, hogy kiváló iskolai eredményeket érnek el, ami reményt adott arra, hogy később nemesi családok nevelőnőiként érvényesüljenek. Az apácák által térítés nélkül tanított kötelező tantárgyak a vallás, a francia és a német nyelv (olvasás, helyesírás, társalgás és levélírás), valamint a földrajz, a történelem, a számtan és a különböző hasznos kézimunkák

¶ 9. Beiratkozók névsora 1747-től 1903-ig. Pozsonyi Városi Levéltár, Notre Dame IV. B. 4. b/1. 2. ¶ 10. Egyházzenészek figyelmébe pl. *Antifonarium. In festo purificationis B. Marie virginis ad processionem*. Kéziratos könyv 42 fol. pergamenkötés, 1656. március 12-én készült magyar nyelvű utasításokkal. Megjegyzés a borító első oldalán belül: Soror Iohanna Helena Szalay, Soror Clara Morocz. Pozsonyi Városi Levéltár, Notre Dame IV. B. 4. b/1. 1. ¶ 11. Ingrid Vávrová, *Portréty šlachtických chovaniek rehole Notre Dame v Bratislave z tretej štvrtiny 18. storočia*, szakdolgozat, Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 1998; Ingrid Vávrová, *Červený Kameň: Modré dámy* (Komárom, 1999). ¶ 12. Ingrid Vávrová-Štibraná, „A pozsonyi Notre Dame-zárda nemesi növendékeinek portréi a 18. század harmadik negyedéből", *Művészettörténeti Értesítő* 51, 1–2. sz. (2002): 51–68; Ingrid Vávrová-Štibraná, „Podobizne absolventiek šlachtického vzdelávacieho inštitútu Notre Dame v Bratislave (Katalóg doposiaľ známych portrétov „uniformovaných" i „neuniformovaných" chovaniek z druhej polovice 18. storočia)", *Časopis ARS* 36, 2. sz. (2003): 122–144; Papp Júlia, szerk., *A zsoltártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014), 280–281. ¶ 13. Anton Vydra, „Oči, ktoré videli Máriu Teréziu: Rozhovor o dlho stratenom obraze, ktorý sa opäť našiel", 2020. január 19., hozzáférés: 2023. 05. 17, https://www.tyzden.sk/kultura/61717/oci-ktore-videli-mariu-tereziu/. ¶ 14. Michal Benedik, „Edukačné koncepty Kongregácie Notre Dame", in *Kulturológia: Kreativita, kultivácia, kultúrnosť: Zborník z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou venovanej kulturologičke Anne Fischerovej 15. mája 2014. Bratislava*, szerk. Viera Gažová, Acta culturologica 22 (2014): 189–197.

voltak. A 18. század második felében és a 19. században több francia könyvet is nyomtattak „a pozsonyi Notre Dame Kongregáció fiatal lakóinak használatára" több kiadásban: ezek nemcsak lelki könyvek voltak (katekizmus, imakönyv), de tankönyvek is (pl. földrajz könyv).[15] A diákok külön fizettek a bentlakás, étkezés és orvosi díjakon felül a speciális nyelvi vagy művészeti kurzusokért, mivel ezeket szakemberek – színvonalas helyi művészek – tanították. A Miasszonyunk internátusról ismert, hogy a 18. században különös figyelmet fordított a nők zenei képzésére.[16] Olyan neves helyi művészek tanítottak ott zenét, mint Heinrich Klein és Johann Gottwald. A 18. század végétől kezdve tudunk olyan helyi művészekről (például Kaspar Stilp), akik a kongregációban művésztanárként dolgoztak. Lehetséges, hogy itt tanított Johann Schauff is, aki harminc éven át rajzot oktatott a pozsonyi fiúiskolában.

A Miasszonyunk Rend pedagógiájában fontos szerepet játszott az iskolai színjátszás. Az internátusban különös figyelmet fordítottak a francia nyelv oktatására, amelyet az előkelőségek Európa-szerte használtak. A francia nyelvű színdarabok előadása kiváló pedagógiai módszernek bizonyult e cél érdekében. A Miasszonyunk internátusában nevelkedett hölgyek azonban mindig zárt körben léptek fel, csak jelentős társadalmi események – híres politikai és egyházi személyiségek Pozsonyba érkezése – alkalmával. A kutatások eddig az 1751-es évre datálták a diákok első feljegyzett előadását, egy komédiával, amelynek szerzője és címe egyaránt ismeretlen. A következő eddig ismert alkalom az új kolostorépület alapkőletétele alkalmából 1754. július 17–18-án tartott nagy ünnepség volt, amelyen a császári pár is részt vett. A második nap programjában szerepelt egy színdarab, amelyet az internátus diákjai adtak elő. Két évvel később, 1756 júliusában a *Philanthropus, avagy minden ember barátja* című vígjátékot adták elő, valamint a *Minden ember a maga kínzója* című komédiát; mindkettő francia nyelven hangzott el. Az 1760-as években a diákok repertoárján szerepelt két történelmi színdarab, mindegyik Pietro Metastasio, a császári udvar bécsi költőjének műve. Mindkét előadásnál ugyanazok a színészek szerepeltek, és fennmaradt egy 1764-es eredeti színlap.

A bentlakók étkezésére vonatkozóan is számos érdekes információ található, az ebédidőben elfogyasztott ételek számától kezdve az étlap összeállításáig.[17] Ebben a tekintetben a kiadási könyv hasznos segítséget nyújt. Megtudhatjuk belőle, hogy a pozsonyi diákok asztalán szerepelt narancs és citrom – ritka és drága áruk –, valamint csokoládé, sajt és francia bor. A 44 üveg tokaji bort 1749 márciusában 3,15 rajnai guldenért, 1751 februárjában pedig 50 „Tokayer Boutellien" 3,54 rajnai guldenért vásárolták a vendégeknek.

Források a könyvtár francia részlegének rekonstruálásához

A kiadási könyvből kiderül, hogy a kanonoknők 1747-es pozsonyi érkezésük után a konyhai eszközök mellett nagyobb mennyiségű könyvet is vásároltak.[18] Ezek között voltak katekizmusok és különféle vallási kézikönyvek, nyelvtankönyvek és tankönyvek. E könyvek szerzői között sikerült azonosítanom a rendalapító Pierre Fourier-t, Alphonsus Rodríguez spanyol jezsuita papot és lelki írót, Louis Abelly francia teológust, François Fénelon francia teológust, pedagógust és írót, valamint Jean Croiset francia jezsuita papot, professzort, teológust és irodalmárt.

Werschovetz Anna Viktória apátnő levelei az alapító Oneil grófnőnek

Ezek a levelek a kanonoknők 1747-es utazásának előkészületeiről és az iskola első éveinek eseményeiről szólnak.[19] A levelek nyelve elsősorban a francia, bár néha átvált németre. A jelen kutatás szempontjából következők a legjelentősebb levelek:

Stattamhoff, 1747. augusztus 24.: a kanonoknők megkezdik az előkészületeket.

Regensburg, 1747. szeptember 19.: Werschovetz elfogadja Oneil grófnő választását a három fiatal nő közül, akiket magával visz, valamint egy tanítványt, aki

¶ 15. *Petit catéchisme ou Abrégé de la doctrine chrétienne á l'usage des demoiselles pensionnaires des Religieuses de la Congrégation de Notre Dame de Presbourg*, nouv. éd. rev. corr. (Nagyszombat: Impr. du Coll., 1769); *Exercice journalier du chrétien á l'usage des demoiselles pensionnaires des religieuses de la Congrégation de Notre Dame de Presbourg*, nouvelle éd. augm. corr. (Nagyszombat: Impr. Acad., 1769); *Abregé de la Geographie, pour les Demoiselles pensionaires de la congregation de Notre Dame de Presbourg* (Presbourg: Jean Landerer, 1753). ¶ 16. Eva Szórádová, „Piano Culture in Bratislava, 1770–1830 (II)", *Musicologica Slovaca* 7 (2016): 165–221. ¶ 17. Kiadások és bevételek: Pozsonyi Városi Levéltár, Notre Dame IV. B. 4. b/1. 3–6. ¶ 18. Pozsonyi Városi Levéltár, Notre Dame IV. B. 4. b/1. 3. Ausgaab seitehr den 11 Novembris 1747. ¶ 19. Anna Victoria Werschovetz levelei Oneil grófnőhöz. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, Forgách fond, P 1898-2-309 No. 1-23.

szolgaként segít majd a bentlakó nemes lányok kiszolgálásában: „ő egy 17 éves lány, akit mi neveltünk, aki nagyon jól beszél franciául, és ügyesen el tud látni különféle feladatokat”.[20]
Regensburg, 1747. október 18.: Werschovetz várja Mária Terézia az utazásba és a pozsonyi letelepedésbe való beleegyezését, magukkal visznek „jó néhány francia könyvet, mind brosúrákat, mind pedig nemrég bekötött könyveket”.[21]
Regensburg, 1747. november 2.: megköszöni az útiköltségekre kapott 300 rajnai guldent, még mindig várja a püspök engedélyét az induláshoz, november 11-ére tervezi az elutazását.
Pressburg, 1748. június 10.: Werschovetz a legjobb sebészt, Monsieur Revey-t hívta, hogy meggyógyítson egy lányt, akinek fáj a karja.
Pressburg, 1748. június 20.: megígéri, hogy teljesíti Oneil grófnő megbízását egy adóssal kapcsolatban.
Pressburg, 1748. június 24.: Werschovetz kedvezően ír Mademoiselle Chaninelről, akinek nagy hozománya lesz.
Pressburg, 1748. október 22.: beszámol egy augusztus 20-án tartott színielőadás sikeréről. Egy olyan tragédiát mutattak be, amelynek sem a szerzője, sem a címe nem ismert. Ez az információ újdonság, hiszen eddig a kutatás az első ismert diákelőadást 1751-re tette. Megemlíti a közönség tagjait is: „az egész nemesség ott volt, Palatinus, Veschehassy [Esterházy József] Iudex Curiae, Nádasdy, és végül minden illusztris. Mindenki nagyon elégedett volt, és ez egy csoda, mert nem számítottunk arra, hogy a mi gyermekeink ilyen csodálatosan fognak teljesíteni, sőt el kell ismernem, hogy a mi gyermekeink 20-án felülmúlták önmagukat, és soha nem teljesítettek még olyan jól, mint ezen az alkalmon.”[22]
Pressburg, 1749. június 23.: Werschovetz először egy 8300 f[orint]-os ház megvásárlásának kérdésére utal, majd a diákokra: „Liserl ma csodásan alakított egy komédia főszereplőjeként, melyben a gyermekek magukat képezték nyelvtani beszédek előadásával, mindamellett azok a nézetek, amiket maguknak tulajdonítottak kis semmiségekben és butaságokban, megnevettettek minket. Haller, Lodron és Sztárai öltöztették őket, és egyszóval az egész nagyon jól összeállt.”[23]

Martinban őrzött francia kéziratos könyvek

A könyvtárukból a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárba átvitt kéziratos könyvek arról tanúskodnak, hogy jelentős francia nyelvű irodalmat bírtak. A tíz fennmaradt francia nyelvű kézirat 1735 és 1820 között keletkezett; szerzőik, forrásaik és másolóik (legtöbbjük esetében novíciusok) csak esetenként azonosíthatók. Két könyv a rend történetéhez kapcsolódó forrásokat (például Pierre Fourier levelezését, Alix Le Clerc életét), három könyv történelmi és földrajzi ismereteket tartalmaz, amelyeket gyakran több kézikönyvből másoltak össze, és öt könyvben a novíciusok imái és elmélkedései találhatóak, amelyek a rendi ruhafelvételhez és a szerzetesi fogadalom megújításához kapcsolódnak.

Vallási szertartáskönyvek

Az M 4 jelzetű, papírkötésű kézirat a borítón belül a következő dedikációt viseli: „Marie Bernard nővérünk használatára, 1735. év január 30-án kezdve”,[24] ez tehát egyike azoknak a könyveknek, amelyeket valószínűleg Stattamhoffból hoztak Pozsonyba. Marie Bernarde nővér személyazonossága jelenleg nem meghatározható. A könyv tartalmazza „A posztulánsnő rendelkezése a habitus felvételére”, „A professzió szertartásai” és a „Meditáció a posztulánsnők lelkigyakorlata előtti estére” leírását, valamint több latin nyelvű éneket kottával.[25] A kötetben kétféle írásmódot találunk: az egyik nagyon pontos, jól formált, könnyen olvasható, a másik kevésbé jól formált, gyorsabban készült.

§ 20. „…c'est une fille de 17 ans que nous avons elevée, qui parle très bien françois, et qui est habile en toutes sortes d'ouvrages”. § 21. „…un bon nombre de livres françois tant en brochure que nouvellement reliez”. § 22. „…tout ce qu'il y a de noblesse en a été présente, Palatine, Veschehassy [Esterházy] Iudex Curiae, Nadasti [Nádasdy] et enfin tous ce qu'il y a d'Illustre excepté le Palatin et le Iudex Curriae. Tout le monde a été très satisfait, et s'est au miracle, puisqu'on ne s'est pas attendu que nos Enfans feroient tant de merveilles aussi faut il que j'avoue moi même que nos enfants se sont surpassée le 20 et qu'elles n'ont jamais encore si bien fait que cette fois là.” § 23. „…la Liserl a fait des merveilles aujourd'hui dans son idée au moins, en faisant la premiere personne d'une Comédie que les Enfants avoient imaginées elles memes en revitant des discours de la gramaire cependant les avis qu'elles se sont donées en revitant des bagatelles et des fataises nous ont fait rire la Haller, Lodron et Starai les ont habillez, et en un mot le tout étoit fort bien assorti, que domage que la petite n'aïe pas été de la piece surement elle en auroit été l'héroïne.” § 24. „A l'Usage de notre Soeur Marie Bernarde, Commencé ce 30 janvier de l'an 1735”. § 25. „Disposition d'une postulante pour la prise d'habit”, „Les Cérémonies de la Profession” és „Méditation pour la veille du jour de la retraite pour les postulantes”.

A 133 számozott oldalas, M 15-ös jelzetű, papírkötéses könyv címe magyarul: „Háromnapos lelkigyakorlattal felkészülés a vallási fogadalmak megújítására”.[26] Pierre Fourier által írt elmélkedéseket tartalmaz. Ez a minden valószínűség szerint a 18. században íródott könyv a 19. században, sőt a 20. század elején is használatban lehetett a benne lévő szentképek tanúsága szerint.
A harmadik vallási szertartáskönyv az M 23 jelzetet viseli, és papírkötéses. Az első négy oldalon a szerző rövid életrajzot közöl Pierre Fourier-ról, majd elkezdi az elmélkedéseket december 9-i ünnepére és a Boldog Tanító oktávájára. A kötet különböző ünnepekre, például Jézus Szentséges Szívének tiszteletére szóló imákkal és litániákkal folytatódik, majd az őrangyalhoz intézett imával zárul.
A negyedik, modern kötésű, M 92-es jelzetű könyv három nagyobb részből áll. Az első (f. 1–18.) címe: *Kivonatok a mi Urunk Jézus Krisztus szenvedéséről szóló elmélkedésekből az évben*, az első oldalon az 1787-es dátummal.[27] A második rész (f. 20–43.) címe: *Kletzl nővérünk postulánskönyve az 1789. év.*[28] A harmadik rész (f. 44–56.) címe: *Jézus Krisztus megismeréséről és szeretetéről Bertrand apát atyától*,[29] amelynek valódi szerzője Jean-Baptiste de Saint-Jure jezsuita pap és író, számos berulliánus lelkiségű vallásos könyv szerzője, közülük ez az első, 1633-ben megjelent mű, amelyet még a 19. század elején is használtak „in classe eloquentia quintus” tankönyvként.[30] A könyv végén néhány oldal hiányzik. A könyvben egy külön papírra, kézzel írt feljegyzés található, amelyen egy diák, Marie Victoire Porubsky neve és 1831. december 23-i dátum szerepel.
A csoport ötödik kötete szintén modern kötésben van, és az M 94-es jelzetet viseli. Kétnyelvű: az első rész (f. 1–18.) francia nyelvű, az első oldalon az *Ad maiorem dei gloriam MDCCCXX* felirattal, és elmélkedéseket *(Elvonulás az apácák kötelességeiről)*[31] tartalmaz. Az első rész végén lévő levél rajzán a „dame Elisabethe” név olvasható. A második rész német nyelvű és a címe: *Glaub Hoffnung und Liebe Gottgefälliges Andenken 1828*, azaz: Hit, remény és szeretet: isteni emlékezet 1828.

A rend történetével foglalkozó könyvek

Az M 13-as jelzetű kézirat kötése újrahasznosított középkori pergamen, és a „Nagyon kedves Pozsonyi Anyánknak” dedikációt viseli,[32] de címzettje jelenleg nem azonosítható. A könyv „azon levelek másolatait tartalmazza, amelyeket nagyon szent és áldott tanító atyánk áldott kezéből a champagne-i Troyes-ban élő apácáknak írt”,[33] ezek tehát Pierre Fourier 1630 és 1640 között írt levelei. A kötet végén található a „Másolat egy levéltöredékről, amelyet áldott atyánk [azaz Pierre Fourier] nagyon kedves és tisztelt du Plessis anyánk tiszteletére írt”.[34] Ez Pierre Fourier leveleinek (aktív misszilis levelezésének) gyűjteménye, amelyet a Miasszonyunk Kongregáció apácái gyűjtöttek és állítottak össze.[35] Úgy tűnik, hogy e levelek közül sok a Nomeny-házból (Franciaország, Meurthe et Moselle) származik, de más házakból is. Ezeket a leveleket kéziratos kötetek formájában gyűjtötték össze és másolták le, egyrészt Pierre Fourier boldoggá avatási folyamatához való hozzájárulásként, másrészt lelki épülési céllal. Ezeket a Miasszonyunk nővérek házaiban olvasták, sőt néhányat ereklyeként is értékeltek (autográf kézirat esetén, de a jelen kézirat nem tűnik annak). A levelek az 1633-tól Lotaringiát sújtó harmincéves háború idején íródtak. Ez a kontextus késztette Pierre Fourier-t arra, hogy leveleiben gyakorlati és szellemi témákkal egyaránt foglalkozzon.[36] Ezek másolatok, amelyeket nagy valószínűséggel maguk a nővérek készítettek, és amelyek dátumát nehéz pontosan meghatározni. Az íráskép a 17. század végére vagy a 18. század elejére utal, valószínűnek tűnik, hogy a 18. század első felében, a Pozsonyba érkezés előtt keletkeztek.

§ 26. „Préparation par trois jours de retraite, pour la rénovation des saints voeux de religion”. § 27. „Extraits des Méditations de la Passion de Notre Seigneur Jésus Christ de l'année”. § 28. „Livre de postulante à l'usage de notre soeur Kletzl l'année 1789”. § 29. „De la connoissance et de l'amour de Jésus-Christ par Monsieur l'Abbé Bertrand”. § 30. Jean-Baptiste Saint-Jure, *De la connaissance et de l'amour du Fils de Dieu* (Párizs: Sebastien Cramoisy, 1633). § 31. „Retraites sur les Devoirs des religieuses”. § 32. „Pour nos très chère Mère de Presbourg”. § 33. „…les copies des Espitres que notre très saint et bien heureux père instituteur a daigné escrire de sa beniste main à ses religieuses de Troyes en Champagne”. § 34. „Copie d'une reste de lettre que notre bienheureux père [c'est à dire Pierre Fourier] a escrite à la faveur de notre très chère et honorée Mère du Plessis”. § 35. Köszönöm Cédric Andriotnak a kötet elemzéséhez nyújtott segítségét. § 36. Cédric Andriot, „La correspondance comme enjeu mémoriel : Le cas de Pierre Fourier”, in *La correspondance, le mythe de l'individu dévoilé ?* szerk. Philippe Martin (Louvain: Presses Universitaires de Louvain, 2014), 73–84; Pierre Fourier, *Sa correspondance, 1598–1640*, 5 köt. (Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1986–1991); Louis Châtellier, „Sœur Hélène Derréal : Une source pour l'étude du renouveau religieux au XVIIe siècle : la correspondance de saint Pierre Fourier”, in *Les Réformes en Lorraine (1520–1620)*, szerk. Louis Châtellier (Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1986), 119–124.

A papírkötésű, 94 számozott oldalas, M 18-as jelzetű könyv első lapján a „Marie Josephe Karkos" név szerepel, ami lehetővé teszi a tulajdonos(ok) (vagy legalábbis egyikük) azonosítását: Karkos Mária 1891 és 1894 között a pozsonyi Miasszonyunk kongregáció főnöknője volt. Az egész kötet egyetlen kézírással készült: „itt közli Alix Le Clerc anya módszerét a kormányzásról, amelyet egy jegyzetfüzetben találtunk az ő keze írásával, az isteni fények szerint, és amelyet az apácák láttak őt gyakorlatba ültetni, életének 204. oldaláról merítve. Az elöljáróknak tanulniuk kell, amennyire csak tudnak, hogy nagy egységet alkossanak Istennel…".[37]

Iskolai könyvek

A papírkötéses, 314 számozott oldalas, M 22-es jelzetű könyv *Az egyetemes történelem tanulásának rövidített módszere a földrajzi-történelmi térkép szerint, amelyet e célból a néhai Anselme Desing, a bajorországi Ensdorf apátja, a Szent Benedek Rend tagja, 1786-ban készített* című művet tartalmazza.[38] Ez egy kézzel írott példánya a *Történelem és földrajz, a fiatalok és a történelemkedvelők használatára* című tankönyvnek, amelyet a bencés Anselm Desing írt, aki az ensdorfi bencés kolostorban tanított történelmet és földrajzot.[39]

A papírkötésű, M 91-es jelzetű könyv különböző forrásokból másolt szövegeket tartalmaz. A benne található első részlet *A leghíresebb lovagrendek színháza* címet viseli, ami a „Szent Római Birodalom lovagjá"-ra utal,[40] és amelynek forrása az államügyek, a közhírek és az ezekre utaló beszélgetések megértését szolgáló 1766-os *Új egyetemes történelmi-földrajzi szótár* „A Szent Római Birodalom lovagja" című szócikke.[41] A szócikket először szóról szóra idézi, majd kérdés–felelet formájában beszélgetés következik a lovagrendekről, mely szerint a teuton lovagrend, a Mária Terézia- és Szent István-rend a legmodernebb, a rodostói Szent János lovagrend vagy a máltai lovagrend a legismertebb. A második rész részleteket közöl a 17. század második felétől a 19. század elejéig tartó időszak ismert levélváltásaiból, mint például Burgundia hercegnőjének, Savoya hercegnőjének levele Mme de Maintenonhoz (Madame de Maintenon levelezése, csütörtök, 1698), Madame de Sévigné levele Grignan grófjához (Párizsban, 1670. december 3.). Az utolsó szöveg „kivonat Palafox spanyol tábornoknak Le Lefebvre tábornokhoz írt leveléből, aki azt tanácsolta Palafoxnak, hogy seregével együtt hódoljon be"[42] 1808 nyarán.

Az utolsó kéziratos könyv, amelynek jelzete M 280, az első oldalon „Csillaghy Marie" nevét viseli, és a címe: *Compendium minden tudományokról: Geológia, ásványtan, kozmográfia, földrajz.*[43] A kötet kétnyelvű: a bal oldali oldalak németül, a jobb oldaliak pedig franciául vannak. A könyv kérdések és válaszok formájában közelíti meg a témát, például: Mit jelent a Geológia? Mi az Ásványtan? A világ melyik részén a legerősebb a Nap melege?[44] A kézirat szó szerinti forrása a francia bevándorló családból származó, francia nyelven prédikáló, tanító és író német pedagógus, író és újságíró Jean Henri Samuel Formey *Compendium minden tudományokról, avagy enciklopédia gyermekek számára* című művének számos kiadása közül az egyik.[45]

Pozsonyban őrzött kéziratos könyvek

A Pozsonyi Városi Levéltárban (Miasszonyunk Kongregáció 1739–1938) őrzött kéziratos könyvek az apácák könyvtárának jelentős francia és német nyelvű kultúrájáról tanúskodnak.[46] A fennmaradt hat kéziratos könyv, a két jegyzetfüzet és a levél 1739–1938 között keletkezett. Szerzőik, forrásaik és másolóik (többnyire novíciusok) csak néha azonosíthatók. Két könyv és két füzet francia nyelven íródott, két könyv háromnyelvű (francia–német–magyar), két könyv pedig német nyelven. A két német nyelvű könyv közül az egyik tulajdonosának neve a tulajdonosi megjegyzésnek köszönhetően ismert: „Marie Raphael Huber 1832 den 13 November".

§ 37. „…rapporte ici la Méthode de la Mere Alix Le Clerc, pour le gouvernement, que l'on a trouvé en un cayer, ecrit de sa main, dressé selon les lumieres que Dieu lui en donnoit, et que les religieuses lui ont vue pratiquer tirez de la page 204 de sa vie. Les Superieures se doivent étudier, autant qu'elles pourront, d'avoir une grande union avec Dieu…" A füzetről és a módszerről lásd Marie-Claire Tihon, *La bienheureuse Alix Le Clerc* (Paris: Cerf, 2004), 230. § 38. „Méthode Abregée pour aprendre l'histoire universelle selon la Carte Géographique-Historique, faite à cet usage par feu Monsieur Anselme Desing, Abbé d'Ensdorf en Bavière, de l'Ordre de Saint Benoit, 1786". § 39. Első kiadás: Anselme Desing, *Compendium eruditionis complectens Historiam Sacram, Profanamque, Politicen Geographiam, Ritus Veterum & Chronologiam. Ad Captum Juventutis…* (Ingolstadt: Johannes Andreae de la Haye, 1728). § 40. „Theatre des plus celebres ordres de chevalerie", „Chevalier de St Empire Romain Equites St Romani Imperii…" § 41. *Nouveau dictionnaire historique-géographique universel pour l'intelligence des affaires d'état, des nouvelles publiques et des conversations du tems qui s'y rapportent*, En IV parties (I. R. Imhof & Fils, 1766), 366. § 42. „Extrait d'une lettre du General Espagnol Palafox, au General le Febere qui lui avoit écrit pour engager Palafox à se soumettre avec son armée". § 43. „Abrégé de toutes les sciences : Géologie, Minéralogie, Cosmographie, Géographie". § 44. „Que veut dire Géologie ?, Qu'est-ce que la Minéralogie ?, Quelle est la partie du monde où la chaleur du soleil est la plus ardente ?" § 45. Jean Henri Samuel Formey, *Abrégé de toutes les sciences, ou Encyclopédie des enfans*, 1764–1809. § 46. Kéziratos könyvek. Pozsonyi Városi Levéltár, Congrégation Notre-Dame 1739–1938.

Meditációs könyvek

A 147 számozott oldalas, papírkötésű kézirat, amelyen a következő dedikáció olvasható: „Marie Ignace Schröderin nővérünknek, méltatlan novícia, 1739. évben",[47] egyike azoknak a könyveknek, amelyeket valószínűleg Stattamhoffból hozott Pozsonyba a tulajdonos. A könyv húsz „elmélkedést tartalmaz a fogadalmak megújítására",[48] amelyek forrása a bencés Claude de Bretagne *Elmélkedések a vallásos élet fő kötelességeiről* című műve, amely 1690 és 1710 között több kiadásban is megjelent.[49] A kézirat hirtelen megszakad egy befejezetlen mondattal, és több üres oldal maradt a könyvben. Két 18. századi rézmetszetű szentképet tartalmaz. Az egyik Jeremias Gottlob Rugendas munkája, és a Pozsony melletti Máriavölgy zarándokhely (Marianka, Mariatall) Madonna-szobrát ábrázolja.[50] A másik Johann Asner bécsi metszőművész húsvéti üdvözlőlapja, amely a hit, a remény és a szeretet hármasságát ábrázolja. A kompozíciót Gottfried Bernhard Göz, augsburgi rokokó festő és metsző találta ki, Asner tőle vette át.[51]

A 20. század első évtizedéből származó két kézirat a Bibliáról és az apácák életéről szóló elmélkedéseket tartalmaz, ugyanazokat a szövegeket több nyelven. A bal oldali oldalak francia nyelven, a jobb oldaliak németül és néha magyarul íródtak. Az egyik forrása az 1880-ban Constant-Henri Fouard teológiadoktor, a roueni székesegyház kanonokja és a Biblia Bizottság tagja által kiadott elmélkedések *Urunk Jézus Krisztus életéről*.[52] A német és magyar nyelvű változat a fordító sajátja. A másik könyv forrását még nem sikerült azonosítanom.

A 19. század végére és a 20. század elejére datálható jegyzetfüzet több forrásból származó szövegeket tartalmaz, amelyek közül sikerült azonosítanom Boldog Margit-Mária Alacoque látomását. A másoló többféle kézírásstílust használt.

Tankönyvek

A papírkötéses könyv, amelynek első fedőlapján a „Gatterbourg Thérèse I. könyv a N. D. noviciátusban" név és cím olvasható, a *Bevezetés a profán történelembe* című könyvet tartalmazza, 28 leckét a görögök történetéről és a rómaiak kezdeteiről.[53] Ez egy kézzel írott másolata a *Compendium a tudományokról és a művészetekről* című tankönyvnek,[54] amelyet Jean Palairet kartográfus írt, aki a Francia Államfőügynökség ügynökeként dolgozott, és francia nyelvet tanított II. György gyermekeinek. Ez a könyv kérdés–felelet formában kezeli a témáját, például: Mi a történelem? Hányféle történelem létezik? Melyik a leghasznosabb történelem? Kik Róma alapítói? stb.[55]

A birtokos nevével és a dátummal ellátott 12 fóliós jegyzetfüzet, „A kedves Louise Elisabeth Maillet nővér 1781. év július 8-án készült osztályfőnöki jegyzetfüzete"[56] leírást tartalmaz arról, hogyan kell fegyelmezni a diákokat különböző alkalmakkor. Ez „A keresztény iskolák vezetése" című könyv egyik fejezetének kézzel írott másolata, amelyet a Keresztény Iskolák Testvérei Intézetének alapítója, Jean-Baptiste de La Salle írt, aki életét a szegény gyermekek nevelésének szentelte.[57]

Következtetések

Anna Viktória Werschovetz Oneil grófnőhöz írt leveleiből egyrészt kiderül, hogy a kanonoknők nagyszámú francia könyvet hoztak Regensburgból Pozsonyba, másrészt az, hogy a színházi előadások 1748-ban kezdődtek, korábban, mint eddig gondolták (1751). A Turócszentmártonban és Pozsonyban fennmaradt kéziratos könyvek bizonyára csak egy kis szegmensét képezik a francia nyelvű kéziratoknak, és csak töredékét a pozsonyi Miasszonyunk leányiskolájának teljes könyvtárából. Ezek a kivonatos könyvek *(livre d'extrait)* az iskolai tanulmányok

§ 47. „A l'Usage de notre Soeur Marie Ignace Schröderin Novice Indigne, L'an 1739". § 48. „Méditations pour la renovation des voeux". § 49. Claude de Bretagne, *Méditations sur les principaux devoirs de la vie religieuse*, 1689–1703. § 50. Szilárdfy Zoltán, Tüskés Gábor és Knapp Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről* (Budapest: Budapesti Egyetemi Könyvtár, 1987), cat. nr. 213. § 51. Eduard Isphording, *Gottfried Bernhard Göz 1708–1774: Ölgemälde und Zeichnungen*, 2 köt. (Weißenhorn: Anton H. Konrad, 1984). § 52. Constant-Henri Fouard, *La vie de Notre Seigneur Jésus-Christ*, 28 kiadás 1880–1927 között. § 53. „Gatterbourg Thérèse Livre I Au Noviciat de N.D.", „Introduction à l'Histoire Profane". § 54. Jean Palairet, *Abrégé sur les sciences & sur les arts*, 1731–1795. § 55. „Qu'est ce que l'Histoire ?, Combien de sortes d'Histoires y-a-t-il ?, Quelle est l'Histoire la plus utile ?, Qui sont les fondateurs de Rome ?" § 56. „Cayer de Classe appartenant a l'aimable Soeur Louise Elisabeth Maillet fait a Versailles ce 8 Juillet de l'année 1781". § 57. Jean-Baptiste de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, 1811–1856.

magas színvonaláról, a tankönyvek kiválasztásáról, a másolás fontosságáról és a kérdés–felelet formátumról mint a korban széles körben elterjedt módszerről tanúskodnak.[58]

A jómódú családok lányai a hitoktatáson és az elemi tárgyakon túlmutató oktatást szerezhettek. Az apácák iskolájában az oktatás ingyenes volt, és különórákra magántanárokat lehetett fogadni. A lányok oktatásának jellege jóval túlmutatott a szigorúan vallásos erkölcsi nevelésen, és megközelítette a fiúk világiasabb iskoláztatását. A kanonoknők oktatási tevékenységüket a közép-európai nemesi igényekhez igazították: a bentlakásos iskola tantárgyi palettája francia nyelvvel és földrajzzal, valamint külső oktatók által oktatott művészeti tárgyakkal egészült ki. Ezek az újítások egyértelműen ellentmondtak a rendi szabályzat követelményeinek, de szükségesek voltak ahhoz, hogy továbbra is vonzzák a tanulókat az internátusba, és jelentős bevételt biztosítsanak a kolostornak. A felvilágosult pedagógia által képviselt különféle elvek megtalálhatók a Miasszonyunk Kongregáció rendjének szabályzatában. Az oktatás tartalma szorosan kapcsolódott a modern társadalom által az apácákkal szemben támasztott változó követelményekhez. Nyitottak a szülők és iskolások világiasabb igényei, valamint a felvilágosodás pedagógiai igényei felé. A kanonoknők közösségének fontossága a korabeli fiatal lányok oktatásában azzal magyarázható, hogy alkalmazkodni tudtak a korszak oktatási szükségleteihez.

¶ 58. Élisabeth Decultot, szerk., *Lire, copier, écrire : Les bibliothèques manuscrites et leurs usages au XVIIIe siècle* (Párizs: CNRS Éditions, 2003).

Hegyi Ádám

Történetíró református lelkészek olvasmányai a 18. században*

A történettudományban a 18. században komoly változások zajlottak. Ekkor terjedt el a forráskritika, születtek meg a történeti segédtudományok, és ez volt az az időszak, amikor az események felsorolása helyett a komplex és összefüggésekre alapozó történetírás létrejött.[1] A Kárpát-medencében a protestánsok között a 17. század közepétől mutatható ki a módszeres történeti adatgyűjtés megjelenése, amely a 18. században Bél Mátyás munkásságában csúcsosodott ki.[2] A jezsuita történetírók szintén felismerték, hogy a primer források szükségesek a történelmi események hiteles bemutatásához, és a forráskiadáson kívül a forráskritikát is magas színvonalon kezdték alkalmazni.[3]

A 18. századi református történetírók közül Debreceni Ember Pál,[4] Bod Péter[5] és Sinai Miklós[6] munkásságát szokták kiemelkedőnek tartani. A kálvinista történetírást viszont nem csak ők képviselték. Kecskeméti Selymes János református lelkész megírta a kecskeméti kálvinista egyház történetét. Ismerte Debreceni Ember Pál egyháztörténeti művét, de még annak kéziratos változatát, és ő is részt vett Debreceni művének kiadási kísérletében. Kecskeméti munkája három részből áll: a magyarság története a középkorban, a reformáció története és a kecskeméti református egyház története. Művéhez írott forrásokat és a szájhagyományt is felhasználta.[7] Polgári Mihály mezőtúri lelkész a 18. század közepén valószínűleg magyarul írta meg az ország történetét. Nem tudjuk, történeti munkája milyen színvonalú volt. Elképzelhető, hogy csak história vagy krónika jellegű írás volt, mert kézirata jelenleg lappang valahol. Jelentősége abban rejlik, hogy ebben az időszakban kevés református történetíró állított össze ilyen munkát.[8]

A református történetírásnak viszont létezik egy másik vetülete is. Ezek azok a művek, amelyek nem szakmunkák, íróiknak alapvető célja nem történeti kutatómunka végzése volt, hanem az adott közösség emlékeinek összegyűjtése, és ezáltal identitásuk megőrzése. Ezek olyan gyülekezettörténetek, amelyek nyomtatásban nem jelentek meg, hanem az egyházközségek irataiba jegyezték fel azokat, ezért mindegyiket lelkipásztorok írták.[9] Lényeges különbség a professzionális történeti munkákkal szemben, hogy keletkezésükben közrejátszott a vértelen

* A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata valamint a SZTE Kulturális Örökség és Digitális Társadalom Kutatócsoport támogatta.

¶ 1. Soós István, „Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon”, in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. Tóth Gergely, Magyar történelmi emlékek: Értekezések (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014), 228–231. ¶ 2. Tóth Gergely, „A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből”, *Történelmi Szemle* 55, 4. sz. (2013): 593–617, 609–610; Szelestei N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai: Új sorozat 4 (Budapest: OSZK, 1989), 56. ¶ 3. Szabados György, „Jezsuita »sikertörténet« (1640–1811): A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről”, in Tóth, *Clio inter arma…*, 220, 225–226. ¶ 4. Hóman Bálint, *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*, A Szent István Akadémia Történelmi-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának felolvasásai (Budapest: Stephaneum, 1920), 15; Ritoók Zsigmondné, „Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai”, *Magyar Könyvszemle* 89 (1973): 175–185, 175; Csorba Dávid, „Adalékok Debreceni Ember Pál kéziratban maradt szövegeinek irodalmi hagyatékához”, *Egyháztörténeti Szemle* 15, 4. sz. (2014): 51–76, 51. ¶ 5. Gudor Kund Botond, *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Erdélyi egyháztörténeti könyvek 3 (Barót: Tortoma, 2018), 75–81. ¶ 6 Révész Imre, *Sinai Miklós és kora: Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 5–16. ¶ 7. Székely Gábor, *Reformátusok Kecskeméten a 16–18. században*, Magyar történelmi emlékezések: Értekezések (Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet, 2022), 259. ¶ 8. Bán Imre, „Polgári Mihály és magyar történelme”, *Irodalomtörténet* 38, 1. sz. (1950): 76–79. ¶ 9. Ez nem mindenütt volt jellemző. Például 1776-ban Krasznokvajdán a református kegyúr, Szentimrey Zsigmond írta be a gyülekezet anyakönyvébe az egyházközség történetét. Vö. Gyulai Éva, „Templomfoglalás Krasznokvajdán 1759-ben a református és a katolikus narratívában”, in *Interkonfesszionalitás és irodalom a kora újkorban*, szerk. Móré Tünde és Tasi Réka, Reciti konferenciakötetek 8, 153–187 (Budapest: reciti, 2020), 174.

ellenreformáció[10] világa: az egyházközségek kénytelenek voltak iratok segítségével is igazolni létezésük legitimitását. Ezek a művek azért készültek, hogy bebizonyítsák a kálvinista közösségek múltját. Nagyon leegyszerűsítve közösségi visszaemlékezésnek tekinthetjük őket. Az ilyenfajta visszaemlékezéseket hívja Jan Assmann kommunikatív emlékezetnek, amelyen azt érti, hogy a kortárs emberek által ismert hagyományt írásban rögzítik. Ezek jellemzően az elmúlt 80 év eseményeit tudják rekonstruálni, a korábbi időszakról nincs információjuk. Ez a hagyomány részben szóbeli, részben tárgyi és részben pedig írásos elemeket tartalmaz. Ez utóbbi esetében oklevelek, jegyzőkönyvek és egyéb jogbiztosító iratok mellett bármilyen írásos dokumentum a hagyomány része lehet, amely ezáltal bekerül az egyházközség történetébe.[11]

A továbbiakban a református egyház egyik régiójára, a Békési Református Egyházmegyére fókuszálunk. Az ott keletkezett gyülekezettörténeti műveket fogjuk elemezni, amelynek során arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen írott forrásokat használtak fel megírásukhoz.[12] Másként fogalmazva azt nézzük meg, hogy az eklézsiatörténetek szerzői milyen olvasmányokra támaszkodtak a szövegek készítése során. Mivel ebből a régióból nem maradt fenn lelkészi könyvjegyzék, ezért az olvasmányokat az egyháztörténetek alapján próbáljuk meg rekonstruálni.[13]

A békési egyházmegyét északról a Körösök, nyugatról a Tisza, délről a Maros, keletről a Zarándi-hegység határolta. A két Carolina resolutio és a türelmi rendelet között helyzete viszonylag stabilnak volt mondható, bár több gyülekezete megszűnt. Ezek közül az algyői és a ménesi egyházközségeket erőszakkal számolták fel, míg a gerlai és a fási egyszerűen csak elnéptelenedett. Országos viszonylatban is jelentős református központnak számított Hódmezővásárhely, amelynek iskolája komoly regionális vonzerővel bírt. A szentesi, a gyulai és a makói gyülekezetek mezővárosi viszonyoknak megfelelő helyzetben voltak. Az egyházmegye legtöbb eklézsiája viszont falusi gyülekezet volt. A reformátusok megmaradását nehezítette az a körülmény, hogy mind a falvak, mind a mezővárosok földbirtokosai katolikusok voltak. Hétköznapjaikat ezért alapvetően meghatározta a vallási elnyomás elleni küzdelem.[14] Nem véletlen, hogy a református egyház a 18. században több olyan kéziratos művet is terjesztett, amelyek szellemi síkon vették fel a harcot a perzekúció ellen. Ezek a kéziratok a hugenotta mártirológia magyar nyelvű fordításai voltak, és meghatározó szerepük volt a református múlt és identitás megőrzésében és ápolásában.[15] A békési egyházmegye községeiben keletkezett gyülekezettörténetek is pontosan ezt a célt szolgálták.

A békési egyházmegye gyülekezeteiben igen eltérő hosszúságú egyháztörténetek készültek. A legterjedelmesebb a szentesi krónika, amelyet 1747-től kezdve egészen a 19. század közepéig két kötetben több lelkész is vezetett.[16] Hódmezővásárhelyen Szőnyi Benjámin tizennyolc oldalban latinul írta meg az eklézsia történetét.[17] A többi egyházközségben ezekhez képest jóval szerényebb munkák születtek. Sződényi József dobozi lelkész 1769-tól kezdve az anyakönyvben különböző történeti feljegyzéseket készített. Ezek leginkább a kortárs eseményeket rögzítették, de fél oldal terjedelemben a gyülekezet múltjával is foglalkozott.[18] Szilágyi János vadászi prédikátor 1769-ben három oldalban összegezte

¶ 10. A hosszú reformáció és a vértelen ellenreformáció fogalmáról lásd Tóth Zsombor, „Vértelen ellenreformáció: persecutio incruenta? Egy lehetséges értelmezés a hosszú reformáció kontextusában", in *Vértelen ellenreformáció*, szerk. Csorba Dávid, Reformáció öröksége 2, 21–34 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2020), 31; Dienes Dénes, „Tartható-e még a vértelen ellenreformáció fogalma?", in Csorba, *Vértelen…*, 13–20. ¶ 11. Jan Assmann, *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Német szellemtudományi könyvtár (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2018), 52–53; Gyáni Gábor, „Kollektív emlékezet és történetírás: kapcsolatuk ellentmondásossága", in Gyáni Gábor, *Az elveszíthető múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, 68–84 (Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2010), 79–80. ¶ 12. Megjegyezzük, hogy az evangélikus egyház Békés megyei gyülekezeteiben is létezett ez a műfaj. Markovicz Mátyás, „A Maros–Körös közi táj sajátos természeti viszonyainak rövid ismertetése, valamint az ott alakult ágostai hitvallású egyházközségek történetének áttekintése", ford. Pánczél Barnabás, szerk. Erdmann Gyula, in *Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből*, Közlemények Békés megye és környéke történetéből 3, 35–74 (Gyula: Békés Megyei Levéltár, 1989), 48–74. ¶ 13. Hegyi Ádám, „Olcsai Gaál András (?–1742) hagyatéka (1717–1777)", *Magyar Könyvszemle* 138 (2022): 243–251, 249. ¶ 14. Kis Bálint, „A helvéciai vallástételt követő Békés-bánáti egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírási történeteinek emléke", in Kis Bálint, *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*, Dél-alföldi évszázadok 5, 51–292 (Békéscsaba–Szeged: Csongrád Megyei Levéltár–Békés Megyei Levéltár, 1992), 87–92, 264–267. ¶ 15. Tóth Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében: Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Humanizmus és reformáció 41 (Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2023), 118. ¶ 16. *A szentesi református ekklézsia története 1700–1825*, közread. Takács Edit (Szentes, 2001). Online is elérhető, hozzáférés: 2023. 10. 30., http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/. ¶ 17. Szeremley Samu, *Szőnyi Béniámin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794* (Budapest: Hornyánszky, 1890), 177–178. ¶ 18. Kósa László, „A dobozi református egyház története 1860-ból", *Békési Élet* 25 (1990): 497–501, 497–498.

a gyülekezet történetét.[19] Király Márton öcsödi lelkész valamikor 1774 előtt az egyházkerület kérésére foglalta össze a gyülekezet múltját. Az eredeti kézirat jelenleg lappang, arról egy másolatot készítettek a 18. század végén. Ez a munka is igen tömör, összesen két oldal terjedelmű.[20] Vésztőn 1786-ban Erdélyi Sámuel lelkipásztor szintén három oldalban írta meg a falu és a református egyház történetét.[21] Békésen Szikszai György többször írt be krónika jellegű feljegyzéseket az anyakönyvbe, de a gyülekezet korábbi történetéről valójában semmit sem rögzített.[22] Fennmaradt viszont egy ismeretlen kéztől származó egyháztörténeti kivonat, amelyet egy 1783 és 1795 között vezetett anyakönyvben találunk.[23] Tudjuk, hogy a gyulai reformátusok históriáját a 18. században lejegyezték, de az sajnos 1801-ben tűzvész áldozata lett. Az eredetit pótlandó Juhász István prédikátor az emlékezetére alapozva írta meg az eklézsia történetét.[24] 1784-ben az erdőhegyi anyakönyvbe csak a templomépítéssel kapcsolatban jegyeztek fel históriai adatokat,[25] komolyabb történeti munkát csak 1868-ban vetett papírra Pató Károly.[26] Köröstarcsán 1777-ben határozták el a település múltjának megírását, de valójában az sosem készült el.[27] A türelmi rendelet előtti időszakból a makói egyház iratai között történeti feljegyzések nem maradtak fenn, de a békési egyházmegye jegyzőkönyvében igen. Ebben a protokollumban található Bökény János makói prédikátor önéletrajza, amely a gyülekezettel kapcsolatban történeti adatokat is tartalmaz.[28]

Látható, hogy összesen *hét* egyházközségnek maradt fenn 1800 előtt keletkezett gyülekezettörténete. A 18. században az egyházmegyében összesen harminc gyülekezet létezett.[29] Ha a hét, hiánytalanul megmaradt kézirathoz hozzáadjuk *még* azokat, amelyek megsemmisültek vagy félbemaradtak, akkor is igen kevés krónika áll a rendelkezésünkre: a megsemmisült gyulaival, a köröstarcsai valamint erdőhegyi próbálkozásokkal és a makói életrajzzal együtt összesen tizenegy gyülekezettörténetről tudunk.

A felsorolt gyülekezettörténetek közül egyedül Szőnyi Benjámin műve tekinthető tudatosan megszerkesztett és kutatásokkal alátámasztott történeti munkának, ugyanis Szőnyi nemcsak Hódmezővásárhely helytörténetét írta meg, hanem elemzi az országos eseményeket is. A többi krónikával ellentétben egészen a kereszténység kezdetéig megy vissza, amelynek során kitér Szent Pálra és Szent Jeromosra is. Külön foglalkozik a hazai reformáció történetével, azon belül is leginkább Szegedi Kis István szerepével. Szól a 17. századi háborúkról is: a törökök és a tatárok pusztításairól, Thököly és Rákóczi hadjáratairól.[30] Szőnyi munkája nemcsak széles horizontja, hanem a forráskritika alkalmazása miatt is eltér a többi gyülekezettörténettől, mert összhangban a 18. századi modern történeti gondolkodással, ő is fontosnak tartotta a levéltári források beemelését a történetírásba. Tudjuk, hogy Szőnyi megpróbálkozott bejutni Szeged város levéltárába is azért, hogy a vásárhelyi egyház klenódiumairól információkat szerezzen.[31] Egyháztörténetében le is írja, hogy sok irat megsemmisült, ezért nehezen tudja az eseményeket rekonstruálni: „Nos saltem moderni in hac ecclesia V[erbi] D[ivini] Ministri, nullas repperimus ab antecessoribus nostris relictas Schedas, nullas rerum ecclesiae ius tabellas."[32] Úgy gondolom, Szőnyi munkája a korábban említett Kecskeméti Selymes János egyháztörténetével azonos színvonalú, viszont túllép az Assmann-féle kommunikatív emlékezet kategóriáján, mert nemcsak a kortársak által ismert hagyományt rögzíti, hanem több száz év összefüggéseit próbálja meg értelmezni.

¶ 19. Arad Megyei Levéltár (AML) Colectia registre de stare civila – Oficiul parohial reformat Vânători, 2077 sz., *Vadászi házassági és halotti anyakönyv 1768–1838*. ¶ 20. *Ócsödi Református Egyházközség levéltára (ÖREL), I.325.b.1, Presbiteri jegyzőkönyv (1771) 1809–1869*. ¶ 21. Vésztői Református Egyházközség levéltára (VREL), I.450.a.1, *Keresztelési (1759–1816), halotti (1772–1816) és házassági (1772–1818) anyakönyv omniáriummal*, 3. ¶ 22. Békési Református Egyházközség levéltára (BREL), I.62.a.2, *Keresztelési, házassági és halotti anyakönyv 1773–1783*. ¶ 23. BREL I.62.a.3, *Anyakönyv 1783–1795*. ¶ 24. Gyulai Református Egyházközség levéltára, I.160.b.2, *Presbiteri jegyzőkönyv 1793–1841*. ¶ 25. AML nr. 2046 *Erdőhegyi keresztelési (1772–1799), házassági (1772–1800) és halotti anyakönyv (1772–1787)*. ¶ 26. Erdőhegyi Református Egyházközség levéltára, *Presbiteri jegyzőkönyv (1814) 1847–1880 és iskolaszéki jegyzőkönyv (1880–1886)*. ¶ 27. Köröstarcsai Református Egyházközség levéltára, I.232.a.1, *Keresztelési, házassági és halotti anyakönyv 1777–1830*. ¶ 28. Hegyi Ádám, *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1839)*, Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani 23 (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2021), 49–50; Szirbik Mikós, *Makó városának leírása 1835–1836*, A Makói Múzeum füzetei 22 (Makó: Makó Város Tanácsa, 1979), 47–48. ¶ 29. A 18. században több egyházközség megszűnt, de 1781 után újak is létrejöttek. 1715–1800 között az alábbi gyülekezetek léteztek: Ágya, Algyő, Békés, Békésszentandrás, Bélzerénd, Borossebes, Debeljása, Doboz, Erdőhegy, Fás, Feketegyarmat, Gerla, Gyoma, Gyorok, Gyula, Gyulavári, Hódmezővásárhely, Kispereg, Köröstarcsa, Liebling, Magyarittebe, Makó, Ménes, Mezőberény, Nagyzerénd, Öcsöd, Rittberg, Szentes, Vadász, Vésztő. Kis, *A helvéciai…*, 87–94. ¶ 30. Hódmezővásárhelyi Református Egyházi Gyűjtemény (HRGY), A/3/1/2 *Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795 (1831)*; *A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711 és 1821 között*. Online is elérhető, hozzáférés: 2023. 04. 01., http://bekref.bibl.u-szeged.hu/259/. ¶ 31. Zsilinszky Mihály, *Csongrádvármegye története: Második rész* (Budapest: Csongrádvármegye, 1898), 289–290; Szeremley, *Szőnyi Benjámin…*, 113. ¶ 32. HRGY, A/3/1/2.

Ilyen jellegű történetírói tudatossággal a többi gyülekezettörténetben nem találkozunk. Hiába tesz ki két kötetet a szentesi eklézsiatörténet, az valójában évkönyv jellegű, illetve a katolikus *historia domus* szerkesztési elveinek megfelelő mű: nem célja a történeti események elemzése, hanem naplószerűen írja le azokat.[33] A többi kézirat nemcsak rövidsége, hanem szerkezete miatt sem tekinthető szaktörténeti munkának. Ezek egyértelműen a helyi közösségek emlékezetére építve jöttek létre. Ennek ellenére több olvasmánynak is a nyomára akadhatunk bennük.

A legnagyobb számban Szőnyi Benjámin gyülekezettörténetében találunk utalást olvasmányokra, ugyanis Szőnyi meg is nevezte azokat a nyomtatott munkákat, amelyeket felhasznált műve megírásához. Leggyakrabban Debreceni Ember Pál kötetéből idéz. Nem meglepő módon tisztában volt a kötet kiadási körülményeivel, így tudja, hogy az Németalföldön Lampe neve alatt jelent meg, és azt is leírja, hogy a vásárhelyi lelkészek névsorát csak Ember könyvéből tudta rekonstruálni, más nyomtatott munka nem tartalmaz ilyen adatokat:

„Quamobrem intra bonos conatus subsistere, atque uno codice Histor[iae] Ecclesiast[icae] Hungariae ac Transylv[aniae] post Paulum Ember a celebr[antibus] Frid[erico] Ad[olfo] Lampe adornato contentus esse debui […]. Pastores ecclesiae reformatae HódMezőVásárhelyiensis quorum memoriam laudatiss[i]mus vir cl[arissimus] d[ominus] Paullus Ember conservavit isti sum vel potius fuerunt."[34]

Amint említettük, Szőnyi a hazai reformáció történetének összefoglalása során lejegyezte, milyen könyveket használt fel. Így megtudjuk, hogy Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivum*át,[35] Szathmárnémethi Mihály *Dominicá*ját,[36] Iratosi T. János egyháztörténetét,[37] Skaricza Máténak Szegedi Kis Istvánról írt életrajzát,[38] Georg Haner erdélyi egyháztörténetét,[39] Czvittinger Dávid irodalomtörténetét[40] és Melchior Adam életrajzi lexikonát[41] olvasta.[42]

A kora újkorban a hazai hitújítás történetét legelőször azok írták meg, akik személyesen ismerték a reformátorokat. Jó példa erre Skaricza Máténak Szegedi Kis Istvánról írt életrajza. A reformáció történetére vonatkozó adatok tudatos összegyűjtését a kálvinisták részéről először Iratosi T. János próbálta megvalósítani. A gyászévtized hatására fellendült a reformáció történetének kutatása. Ennek jellegzetes eredménye Pápai Páriz Ferenc munkája. Végül a 18. században ment végbe a kéziratos források rendszerezése és kritikai elemzése. Erre a legismertebb református példa Bod Péter egyháztörténete.[43] Nincs nyoma annak, hogy Szőnyi Bodnak bármelyik, nyomtatásban megjelent művét felhasználta volna egyháztörténete megírásához. Annak ellenére, hogy Bod egyháztörténetét kéziratos másolatokban is terjesztették,[44] nem tudunk arról, hogy Vásárhelyre is eljutott volna belőle egy példány. Jelenleg csak a Bod Péter által lefordított gályarabtörténetnek egyik kéziratos másolatáról bizonyítható, hogy az 1818-ban Hódmezővásárhelyen készült, de ezt Szőnyi biztosan nem használta, hiszen 1794-ben meghalt.[45] Szőnyi viszont igényes történetíró volt. Ha Bod munkáját nem is, de egy ugyanolyan korszerűnek

§ 33. Bagi Zoltán, „Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kis Bálint által írt eklézsiatörténet alapján", in *Mezőváros, reformáció és irodalom*, szerk. Szabó András, Historia litteraria 18, 185–205 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2005), 185; Filep Antal, „Népismereti, néprajzi érdeklődés a Délkelet-Alföldön a reformkorban és továbbélő öröksége: Kutatási vázlat", *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 28 (2020): 349–390, 358. § 34. HRGY A/3/1/2. § 35. Pápai Páriz Ferenc, *Rudus redivivum seu Breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum* (Nagyszeben: Stephanus Jüngling, 1684). § 36. Szathmárnémethi Mihály, *A négy evangelisták szerint valo dominica* (Kolozsvár: Veresegyházi Szentyel Mihály, 1675). § 37. Iratosi T. János, *Az ember életenek bóldogul való igazgatasanak módgyáról* (Lőcse: Brewer Lőrinc, 1641). § 38. Skaricza Máté, „Vita Szegedi Stephani", in Szegedi Kis István, *Theologiae sincerae loci communes* (Bázel: Konrad Waldkirch, 1588), B2v–y3v. § 39. Georg Haner, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum* (Frankfurt–Leipzig: Johann Christoph Fölniger, 1694). § 40. Czvittinger Dávid, *Specimen Hungariae literatae* (Frankfurt–Leipzig: Jobst Wilhelm Kohles, 1711). § 41. Melchior Adam, *Decades duae continentes vitas theologorum exterorum principum* (Frankfurt am Main: Jonas Rosa–Nikolaus Hoffman der ältere, 1618). § 42. HRGY A/3/1/2. Későbbi kutatások feladata lesz eldönteni, hogy Szőnyi valóban olvasta-e ezeket a műveket, ugyanis Debreceni Ember Pál egyháztörténete szintén rendszeresen hivatkozik Pápai Párizra, Szathmárnémetire, Iratosira, Skariczára, Hanerre és Czvittingerre. § 43. Tóth Gergely, „A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: A magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban", in *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. Varga Szabolcs, Vértesi Lázár, Series historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 17, 409–422 (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Egyháztörténeti Intézet, 2017), 411, 413, 420; Csepregi Zoltán, „A személyes emlékektől a kanonizált hagyományig: A magyarországi reformáció historiográfiája a kora újkorban", in *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon*, szerk. Fazekas Csaba és Rada János (Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2022), 32–43; Gudor, *Bod Péter…*, 281–301; Nagy Géza, „Pápai Páriz Ferenc (1649–1716)", in Pápai Páriz Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, szerk. Nagy Géza (Bukarest: Kriterion, 1977), 5–134, 117. § 44. Buzogány Dezső, „Bod Péter egyháztörténeti kéziratának viszontagságai", *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 2 (2011): 401–407, 406–407. § 45. Bod Péter, *Kősziklán épült ház ostroma* (Hódmezővásárhely, 1818), Fq 48.

számító, a kéziratos forrásokat rendszerező és kritikusan kezelő művet felhasznált munkájához: az evangélikus Georg Haner egyháztörténetét.[46]

Látható, hogy Szőnyi alaposan ismerte a reformáció történetével foglalkozó hazai irodalmat. Katolikus szerzőt egyet sem idéz, viszont elkötelezett reformátust annál inkább, mint például Melchior Adamot, aki a pfalzi kálvinizmus tipikus képviselője volt.[47] Fontos viszont megjegyeznünk, hogy a 17. században a Kárpát-medencében megjelent reformációtörténetek jelentős része csak paratextusokban látott napvilágot.[48] Szőnyi igényes olvasóként ezek közül is többet ismert, mint például Skaricza művét.

Annak ellenére, hogy nem maradt fenn Szőnyi könyvtára, különböző kutatásokból tudjuk, hogy nemcsak a história, hanem más tudományok területén is olvasott ember volt. Lengyel Réka tanulmányából ismert, hogy Szőnyi a *Gyermekek fisikája* című könyve megírásához Wiliam Derham és Charles Rollin fizikoteológiai könyvének 1730-as hamburgi, német nyelvű kiadását olvasta.[49] Az is ismert, hogy könyvtárában megvolt Georges Polier *Le nouveau Testament mis en chatéchisme* (Lausanne, 1756) című könyve.[50] Imre Mihály hívta fel arra a figyelmet, hogy Szőnyi egyik latin nyelvű epigrammája François de La Mothe-Fénelon katolikus érsek munkásságára reflektál. Fénelon a vallási tolerancia és a fizikoteológia képviselője volt. A *De coactione in Religione Verba Cardinalis Fenelonii, carmina expressa* című verset Szőnyi magyarul is megírta és részben meg is jelent 1791-ben a *Magyar halleluja* című művében. Ebből kiderül, hogy Szőnyi Fénelon életrajzát is olvasta.[51]

Az egyháztörténet ismerete szerves része volt a református lelkészi műveltségnek: annak ellenére, hogy Miskolci Csulyak István könyvtárában magyar történelemmel foglalkozó művek nem voltak, mégis jól ismerte Bonfini és Székely István műveit.[52] A külföldet megjárt prédikátorok is sokat tudtak a protestáns egyházak múltjáról, hiszen a németalföldi és svájci egyetemeken a stúdiumok jelentős részét egyháztörténeti könyvek olvasása tette ki, mint például Friedrich Adolph Lampe *Synopsis historiae sacrae et ecclesiasticae* (Utrecht, 1726), Daniel Gerdes *Doctrina gratiae sive compendium theologiae dogmaticae* (Duisburg, 1734) valamint J. Alphonsus Turretinus *Historia ecclesiasticae compendium* (Genf, 1734) című könyvei.[53]

A békési egyházmegye többi gyülekezettörténetében viszont nem találunk Szőnyiéhez hasonlóan bőséges szakirodalmi hivatkozást, és ezzel párhuzamosan történeti elemzést sem. A szentesi krónikában Debreceni Ember Pál már említett könyvén kívül a Szenci Csene Péter által összeállított református hitvallásra utalnak.[54] Megemlítik, hogy ebben szó van arról, miszerint a makói esperesség 1567-ben már a református egyházhoz tartozott. A hitvallás említésekor egy lábjegyzetben viszont leírják, hogy 1725-ben Érsekújvárról elüldözték a reformátusokat, pedig Szenci Csene korábban ott szolgált lelkészként. Egyben kitérnek arra is, hogy ezzel egy időben a kálvinistákat több atrocitás is érte Komáromban és Esztergomban. A bejegyző adatainak hitelességét kicsit beárnyékolja, hogy Érsekújvár latin megnevezését összekeverte Besztercebánya latin nevével:

„A helvetica confessionak a magyarországi ekklézsiákhoz érkezvén a[nn]o 1567. esztendőben Debretzenben synodus lőn, hova begyűlének a Tiszántúl és innét való tanítók XVII seniorság alatt valók, melly seniorságok között negyedik neveztetik a Makóinak. Vide Helv. Conf. edit. Oppenheimii a[nn]o 1616. versio[55] Ung. p. m. 9. Kétségkívül azért, hogy e tartomány is az evangéliumot bevette régen azelőtt, következésképpen a szentesi akkori lakosok is.

§ 46. Csepregi, *A személyes…*, 38. § 47. Friedrich Hermann Schubert, „Adam, Melchior", in *Neue Deutsche Biographie* 1 (1953), 53. Online is elérhető, hozzáférés: 2023. 10. 30., https://www.deutsche-biographie.de/pnd120058860X.html#ndbcontent. § 48. Csepregi, *A személyes…*, 32–33. § 49. Lengyel Réka, „Szőnyi Benjámin, a természettudós fordító: A *Gyermekek fisikája* ismeretanyagának forrásai", *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 734–751, 740, 746. § 50. Imre Mihály, „Szőnyi Benjámin levele Jakob Christoph Beck baseli professzorhoz 1776-ból", *Irodalomtörténeti Közlemények* 85 (1981): 67–72, 69. § 51. Imre Mihály, „Kegyesség és egyházpolitika: Szőnyi Benjámin két ismeretlen műve 1791-ből", *Vásárhelyi Látóhatár* 13, 1. sz. (2022): 4–9, 6. § 52. Oláh Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkészek könyves műveltsége*, Hit és kultúra 7 (Sárospatak: Hernád, 2022), 103–108. § 53. Tóth, *A hosszú…*, 199. § 54. Takács Edit, „Kiss Bálint, a szentesi református eklézsiatörténet írója", in *Kiss Bálint református lelkipásztor élete és munkássága (1772–1853): A Kiss Bálint Tudományos Emléknap előadása, Szentes, 2014. március 21.*, szerk. Labádi Lajos (Szentes: Kiss Bálint Református Általános Iskola, 2014), 67–77, 71. § 55. „Prima haec est versio Petri Czene Szentziensis pastoris p[ro] t[empore] Neosoliensis, Hung[arice] ÉrsekÚjvár [sic! Besztercebánya] et senior tractui ejusd[em]. Necne sic Neosolii decanus quidem invenitur r[e]for[matus] nec rudera sup[er]sunt florentissimae ibidem olim eccl[e]siae [nec] p[rae]scripti s[un]t hinc r[e]f[orma]ti cum a[nn]o 1725 propugnacola ejus arcis demolirentur ne Strigonio et Comarino, quod est in vicinitate, prout antea, hostilis esset fundus, qui tenat. Hanc invenit speciem archiep[isco]pus Strigoniensis ut hinc posset eccl[esi]am Christi et fideles r[e]f[orma]tos exterminare, excidium eccl[esi]ae et ministris demolitionem immediate clausit nos praefati ipsius archiep[isco]pi […] condolio et jubilo, Dei tamen manu."

Ámbár ez a helységnek kitsin voltához képest nemigen híres és nevezetes ekklézsia lett légyen is abban az időben, mindazáltal ugyancsak virágzó ekklézsia volt, amint bizonyosan a districtusbeli ekklézsiák catalogusában olvastatik. Vide Lampe M. histor. ecclesiae ref[orma]tae in Hung. et Transylv. pag. 641."[56]

A békési egyházközség anyakönyvében egy latin nyelvű kivonatban Debreceni Ember Pál, Pápai Páriz Ferenc és Nadányi János könyveiből jegyezteték ki a gyülekezetre vonatkozó adatokat. Láttuk, hogy Pápai *Rudus redivivum*a Szőnyi számára is fontos volt, mert egy olyan kötet volt, amely a református egyház 16–17. századi történetéről sok adatot tartalmazott.[57] Nadányi János *Florus Hungaricus* című műve a 16. századi magyarországi eseményeket nagyon részletesen tárgyalta. Munkája Bonfini, Thuróczy János, Istvánffy Miklós és más magyar történeti munkákra épített, és azoknak szerves folytatása volt. Mivel Nadányi elkötelezett református volt, nem véletlen, hogy művét Békésen kivonatolták.[58] Szikszai Pápai Páriz könyvéből az 1523-as év Békésre vonatkozó részeit kivonatolta, majd ugyanezt megtette Nadányi *Florus Hungaricus* könyvéből az 1527-es esztendőre. Így megemlíti Ozorai Imrét, Gálszécsi Tamást és Deák Lukácsot, akik ekkor a Körös–Maros közben a lutheránus tanokat terjesztették. Ezt követően Debreceni Ember Pál művéből azt jegyezte föl, hogy 1553-ban Szegedi Kis István kénytelen volt elmenekülni Békésről.[59]

Két olyan eklézsiatörténetünk van, amely csak Ember Pál könyvére hivatkozik. A vadászi gyülekezet anyakönyvébe Szilágyi János prédikátor 1769-ben azt jegyezte fel, hogy „A Vadaszi Ekklesiat Ao 1597. Reformatus Magyarok laktak Almasi Janos Darus[?] Jenei Esperest idejében, amint Lampe Uram Historiájában meg tettzik."[60] Ez azt jelenti, hogy Szilágyi is Ember Pál ismert egyháztörténeti könyvéhez fordult, viszont ezen kívül semmi mást nem használt föl a múlt feltárásához. A szöveg további részeiből kiderül, hogy szolgálati idejének évkönyv jellegű feljegyzéseit készítette el. Vésztő esetében Erdélyi Sámuel is csak egyetlenegyszer utal Ember művére, amikor arra hivatkozik, hogy a faluban a református egyház 1567 óta folyamatosan létezik.[61]

A békési egyházmegyében fennmaradt gyülekezettörténetek közül még a makóiban találunk könyvészeti utalásokat. Amint korábban említettük, ez nem eklézsiatörténet, hanem Bökényi János önéletrajza, de a gyülekezettel kapcsolatban történeti adatokat is tartalmaz.[62] A szöveg különlegessége, hogy mottóként Titus Maccius Plautus ókori komédiaíró *Hetvenkedő katona* című művéből idéz egy sort,[63] majd ezt követően az eleusziszi misztériumok főpapi méltóságára, a hierophantesre utal, és a Zsidókhoz írt levél 13, 5–6. részét idézi. Feltételezhetően azért teszi ezt, mert arra kívánt utalni, hogy a Zsidókhoz írt levél a hellenisztikus kultúrában élő közösséghez íródott, amely a kereszténységen kívül a görög (eleusziszi) és más vallásos szokásokat is ismert. A bibliai levél viszont megmutatta nekik az egyedüli helyes istenhitet.[64] Minden bizonnyal ezt analógiaként a saját korára is igaznak tartotta: egyedül a református tanításokról gondolta azt, hogy azok üdvösséghez vezetik az embert. A bibliai idézet természetesen nem meglepő egy református prédikátortól. Mégis felvet egy kérdést: miért Pál apostolt tekintette Bökényi a Zsidókhoz írt levél szerzőjének, ha Kálvin cáfolta Pál szerzőségét?[65] Ma már egyértelműen tudjuk, hogy a 18. század elején Kálvin kommentárja a Zsidókhoz írt levélről ismert volt a református lelkészek körében.[66] A magyar református bibliafordításokban viszont van arra példa, hogy Pált tekintik a szerzőnek, és arra is, hogy nem.[67] Nem tudjuk Bökényi teológiai műveltségét rekonstruálni, de ez a rövid szövegrész rávilágít arra, hogy a Szentírás idézési módjai sok támpontot nyújtanak a magyar prédikátorok teológiai tájékozottságáról. Mivel Bökényi állást foglalt Pál szerzősége mellett, ezért olyan képzésben kellett hogy részesüljön, amely nem értett egyet Kálvin állásfoglalásával. A dobozi és az öcsödi gyülekezettörténetek viszont semmilyen könyvre nem hivatkoznak. Király Márton öcsödi lelkész forrásainak csak az idősek emlékezetét[68] nevezi meg, Dobozon

§ 56. Takács, *A szentesi…* Online is elérhető, hozzáférés: 2023. 10. 30., https://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/011.JPG és 012.JPG. § 57. Szelestei, *Irodalom- és tudományszervezési…*, 57. § 58. Havas László, „Bevezetés", in Nadányi János, *A magyar Florus*, szerk. Havas László, Agatha 11 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 13–24 köt. § 59. BREL I.62.a.3, *Anyakönyv 1783–1795*, 326. § 60. AML 2077. sz. § 61. VREL I.450.a.1. § 62. Hegyi, *A Békési…*, 49–50; Szirbik, *Makó…*, 47–48. § 63. Roberta Stewart, *Plautus and Roman Slavery* (Chichester: Wiley–Blackwell, 2012), 181. § 64. Ravasz László, *Az Újszövetség magyarázata* (Budapest: Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1991), 249–251. § 65. Kálvin János, *A Zsidókhoz írt levél magyarázata*, Református egyházi könyvtár (Budapest: Kálvin, 2010), 20–24. § 66. Ősz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 21 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Erdélyi Református Egyházkerület, 2014), 247–264. § 67. RMNy 971, 1229–1240; RMNy 652, 196–206. § 68. ÖREL I.325.b.1.

viszont – az öregek emlékezetén kívül – Sződényi József egy 1616-os keltezésű oklevélre is utal, amelyet azért tartott lényegesnek, mert bizonyította a gyülekezet régiségét. Sajnos nem nevezi meg pontosan, milyen iratról van szó, és nem is idéz belőle.[69]

Olvasmánytörténet szempontjából nem elhanyagolható adalék, hogy a szóbeliségre nemcsak a dobozi és a vésztői krónika épít, hanem mindegyik, ugyanis az összes gyülekezettörténetben megtaláljuk az öregek emlékeire alapozott visszaemlékezéseket. Carlo Ginzburg klaszszikussá vált könyvéből tudjuk, hogy a szóbeliség és az írásbeliség keveredhet egymással. A magasirodalom alkotásai népkönyvvé válhatnak, amiből aztán átkerülnek a szájhagyományba.[70] A békési egyházmegyében is történt ehhez hasonló, mert 1794-ben Papp János öcsödi tanító egyházfegyelmi vétségéből kiderült, hogy a három imposztor történetét a szóbeliség torzításával ismerte meg és az eredeti 17. századi kötetet nem olvasta.[71]

Csongrád–Csanád vármegye 18. századi közigazgatási gyakorlatában bevett szokásnak számított, hogy 15–16. századi iratok alapján döntöttek birtokügyi vagy határperekben. 1724-ben Andrássy Zsigmond alispán egy 1561-es adóösszeírás alapján döntött Vásárhely birtokviszonyairól.[72] 1748-ban Csanád vármegyében Tótkomlós határait keresve 1479-re és 1560-ra keltezett okleveleket használtak fel.[73] Békés vármegyében a jobbágyok libellusban vezették a földesúrral kötött szerződésük (kontraktus) alapján a földesúr számára megfizetett kötelezettségeiket. 1769-ben az úrbéri összeírásokkor több olyan jobbágy is volt, aki ezt a libellust az 1720-as évektől kezdve folyamatosan vezette és megőrizte.[74] Ez azt mutatja, hogy mind a nemesi, mind a jobbágyi világ bizonyos alkalmakkor több száz éves iratokra hagyatkozott. Egész biztos, hogy ezek jelentőségét megbeszélték egymás között, és ez a tudás a szóbeli emlékezet részévé vált. Amikor a gyülekezettörténetek írói az idős emberek emlékeit gyűjtötték össze, egykori iratok emlékeit is felidézhették a tanúk, ezáltal olyan olvasmányélmények kerültek be a krónikákba, amelyek valamikor írottak voltak, de később a szájhagyomány részei lettek.

Erre a jelenségre enged következtetni a szentesi templom katolikus eredetének kivizsgálása. III. Károly vallásügyi rendelkezéseinek értelmében eljárást lehetett kezdeményezni protestáns templomok korábbi katolikus jellegéről.[75] Szentesen erre 1746-ban került sor. A január 27-én felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvben összesen tizennégy embert kérdeztek ki a templom múltjáról. A tizenegyedik tanú, Gondos András római katolikus vallású ember azt állította, hogy 1697-ben katonaként járt Szentesen. Ekkor a parancsnokának, az evangélikus Kiss Balázsnak is feltűnt, hogy a templom tornyán kereszt volt és oltár is volt benne:

„…a fatens fegyver viselő ember lévén in a[nn]o 1697. commendiroztatott többekkel együtt Lippárúl a tatárságh után, aki igyenessen Szentes felé indult volt, és ottan akart által menni a Tiszán, de az commendirozott háromezer nép sohult sem érte a pogányságot, hanem Szentesre érkezvén akkoron testi szemmeivel látta a fatens a mostani szentessi templom tetein fent állani edgy keresztet, aminthogy maga akkori generalissa Kis Balás is többekkel edgyütt menvén az templomban megvallotta (lutheranus lévén), hogy pápista templom volt. S még akkor az oltár helye is megvolt a sanctuariumban."[76]

Nagyon valószínű, hogy a parancsnok jelentést is írt erről, így az állam is tisztába került a helyzettel.[77] Gondos egész biztosan nem olvasta parancsnoka beszámolóját, hiszen nem volt arra jogosult (esetleg nem is tudott olvasni), viszont a szóbeli emlékezet megőrizte a szentesi templom katolikus eredetét. 1746-ban az írott jelentés nem volt ismert a Szentesen vizsgálódó vármegyei emberek előtt, helyette a szájhagyományra támaszkodtak. Elképzelhető, hogy Gondos tudott Kis Balázs beszámolójáról, hiszen

§ 69. Kósa, *A dobozi…*, 498. § 70. Carlo Ginzburg, *A sajt és a kukacok: Egy XVI. századi molnár világképe* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2011), 232–241. § 71. Hegyi Ádám, *„…azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos…": Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2018), 95; Balázs Péter, „Az *Értekezés* változatai és a források", in *Spinoza élete és szelleme, avagy Értekezés a három imposztorról*, ford. Balázs Péter, Fiatal filológusok füzetei: Korai újkor 5, 115–139 (Szeged: SZTE Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 2005), 115. § 72. MNL OL, Károlyi család nemzetségi levéltára, Acta oeconomica, P 397 III/A/1, 70. sz. (Andrássy Zsigmond levele Károlyi Sándorhoz, s. l., 1724[?].) § 73. MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Acta religionaria, C 40 fasc. 2, 11. sz., fol. 25r–27v. (Csanád vármegye történeti összefoglalása arról, hogy Komlós melyik vármegyéhez tartozott 1479 és 1560 között, Makó, 1748. október 10.) § 74. Cseh Edit, „A Békés vármegyei parasztok válaszai az úrbéri kérdőpontokra", in Erdmann, *Békés…*, 279–395, 288. § 75. Bucsay Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985), 143–149. § 76. MNL OL, Tanúkihallgatási jegyzőkönyv másolata, C 40 fasc., 1. sz., 3. fol. 13r. (Vác, 1746. január 27.) § 77. Kenyeres István és Pálffy Géza, „A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században", *Századok* 152 (2018): 1033–1076.

láthatta, hogy feljebbvalója iratokat küldött a főparancsnokságra. Ebben az esetben nem a Kis által leírt jelentés, hanem a Gondos által megőrzött emlékek kerültek vissza az írásbeliségbe. A régi oklevelek utáni kutakodás emléke is ilyen formában őrződhetett meg a paraszti kultúrában, tehát itt nem a Ginzburg által leírt folyamatról van szó, hanem annak egy torzult változatáról: az emberek tudták, hogy írásban is feljegyeztek eseményeket, de azok ismeretének hiányában saját interpretációjukat adták vissza.[78] Ehhez hasonló folyamat zajlott le másutt is. Clementis János fancsali evangélikus lelkész 1719 és 1760 között vezetett naplóját a hívek 1861-ben már gyülekezettörténeti műnek tekintették. A közösség emlékezete az írott mű műfaját száz év alatt megváltoztatta.[79] A krónikákban megörökített visszaemlékezések esetében nem tudok olvasási emlékre utaló adattal szolgálni. Az előbb bemutatott példa azonban azt szemlélteti, hogy erre megvolt az esély. A gyülekezettörténetek szövegei nemcsak primer olvasmányokból, hanem a szájhagyományban megőrzött olvasási élményekből is táplálkozhattak.

Összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg: a békési egyházmegyében keletkezett 18. századi gyülekezettörténetek felhasználták a nyomtatásban elérhető egyháztörténeti könyveket. Leggyakrabban Debreceni Ember Pál munkájára hivatkoztak, de más közkedvelt református szerzők műveit is ismerték. Mindezen túl az eklézsiatörténetek a szóbeliségre is alapoztak és nagyon sok eseményt a szóbeli hagyomány alapján jegyeztek le.

¶ 78. A paraszti kultúra része volt az olvasás, de torzult formában, ezért fordulhatott elő, hogy az imádkozás és az olvasás egymás szinonimái lettek. Tóth István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz…: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17 (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996), 81. ¶ 79. Gyulai Éva, *Régi diárium: Clementis János fancsali evangélikus lelkész naplója, 1719–1760*, Officina Musei 25 (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2018), 20.

Oláh Róbert

Könyvaukciók a Debreceni Református Kollégiumban (1743–1842)

A hazai antikvár könyvkereskedelem kezdetéről máig nem jelent meg átfogó ismertetés, a könyvkereskedelemre vonatkozó tanulmányok nem érintik a használt könyvek adásvételét. A tanulmányunk közlésével arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy professzionális kereskedői háttér nélkül is létezett antikvár könyvforgalom a 18–19. századi Magyarországon, valamint rá kívánunk világítani arra, hogy milyen szerepet játszottak a könyvaukciók a református iskola életében.

A Debreceni Református Kollégium és könyvtára rövid bemutatása és a 18. századi Debrecen könyvkereskedelmének rövid ismertetése után térünk rá a kollégiumban 1743 és 1842 között tartott könyvaukciók bemutatására. Amennyire a szűkös forrásadottságok engedik, néhány példán keresztül felvázoljuk az aukciók működését. Ezt követően vizsgáljuk az aukciókról kikerült használt könyvek hatását a helyi művelődési viszonyokra. Mivel a kollégiumi könyvárverésekről eddig nem született ismertetés, ezért elsősorban a jelenség bemutatására koncentráluk, és kevésbé foglalkozunk tartalmi kérdésekkel (például, hogy milyen szerzők és művek forogtak az aukciókon).

A Debreceni Református Kollégium és könyvtára

Debrecen, a Tiszántúli Református Egyházkerület központja a 18. században a maga 20–30.000 lakosával az ország legnépesebb városának számított. A Református Kollégiumban a század végén átlagosan 123 felsőbbéves hallgató tanult, az alsó- és a középső szinten további kb. 1.600 diák élt együtt. A diákságon belül a debreceniek aránya alig érte el a 20%-ot, szerte a Kárpát-medencéből

1. kép: Kalós Kálmán rajza a Kollégiumról (1869)

érkeztek tanulni vágyó ifjak.[1] A kollégium az oktatás mellett gyakran olyan feladatokat is ellátott, amelyeket Nyugat-Európában külön intézmények végeztek. Jellemző példa a hitelszervezeti működés. Az első magyar pénzintézetek az 1840-es években alakultak, ugyanakkor Debrecenben a 17. század közepétől kölcsönfolyósító intézményként is működött a kollégium: a fenntartásra létrehozott alapítványokból származó pénzt 6%-os kamatra helyezték ki.[2]

A diákközösség (coetus) és a professzorok szerepet vállaltak a tankönyvek kiadásában és terjesztésében. Martonfalvi Tóth György (1635–1681) és Lisznyai Kovács Pál (1630–1695) műveit említhetjük korai példaként, amelyeket a diákság a saját költségén adott ki és forgalmazott. A 18. századból számos példa mutatja, hogy a kollégiumi tanárok külföldön megjelent klasszikus szövegkiadások alapján latin és görög auktorokat jelentettek meg a városi nyomdában a diákság hasznára.[3]

A coetus kezelésében működött a kollégium könyvtára is, amelyet a 18. században gyakran „bibliotheca publica"-ként emlegettek. A gyűjteményt a diákok közül választott könyvtáros („bibliothecarius ordinarius") kezelte, aki felelős tisztségviselőként intézte a beszerzést, a kölcsönzést és a köttetést. A 18. század közepén még 2.700 kötetes könyvtár nagysága a folyamatos gyarapításnak köszönhetően a század végére elérte a 17.000 kötetet. Emellett jelentős mennyiségű festmény, ásvány, numizmatikai ritkaság és régiség tartozott a gyűjteményhez. 1744-től a könyvtár élére felügyelő professzort neveztek ki („bibliothecae praefectus"), aki külföldi egyetemeken szerzett bibliográfiai tájékozottsággal irányította az intézmény működését.[4]

A könyvkereskedelem a 18. századi Debrecenben

A kora újkori Debrecenből hiányoztak a Nyugat-Európában működő, állandó bolttal rendelkező hivatásos kereskedők. Az olvasóközönség könyvekkel való ellátása több csatornán keresztül történt. A városi nyomda, a helyi könyvkötőcéh tagjai és a debreceni vásárokra messze földről érkező könyvkötők mellett a Debreceni Református Kollégium is szerepet játszott a könyvek árusításában.

Az 1561-ben alapított debreceni városi nyomda kiadványait a nyomdai felügyelő (provizor), a helyi könyvkötők és vásári árusok terjesztették századokon át. A város határain kívül bizományosi rendszerben folyt a debreceni kiadványok eladása. A 18. század elején Nagyszebentől Pozsonyig terjedt a bizományosi hálózat köre.[5] Az évente négyszer megrendezett, kéthetes időtartamú, országos jelentőségű debreceni vásárok forgalmára jellemző, hogy még a 19. század elején is több mint tízezer szekér érkezett a városba.[6] Professzionális könyvkereskedők is megjelentek a debreceni vásárokon, 1751-ben például a kollégiumi könyvtár 10 könyvet vásárolt Johann Gerhard Mausstól, az első csak könyvárusítással foglalkozó hivatásos pesti könyvkereskedőtől.[7]

Az egyszerűbb vásári árusok kínálatában kalendáriumok, históriák, tankönyvek, énekeskönyvek, vagyis nagy példányszámban eladható olcsó munkák szerepeltek. Özvegy Csóka Istvánné 1752 decemberében kelt hagyatéki leltárában például a vallásos kiadványok és tankönyvek mellett találunk „1 áruló téká"-t is, azaz egy olyan polcos állványt, amelyre a vásárokon kirakta az eladó könyveket.[8]

Az 1705-ben létrejött debreceni könyvkötő-céhből az 1735 és 1799 közötti időszakból összesen 22 újonnan felvételt nyert mester nevét ismerjük. A könyvkötők könyvekkel, papírral és írószerekkel is kereskedhettek, a vásárokon külön kis „utcát" alkottak. Főként a helyi nyomda termékeit árusították bekötve, de antikvár ritkaságok is feltűntek a kínálatukban.[9] A 18. század közepén a városi nyomda adta a magyarországi protestáns könyvtermés meghatározó részét. Mindez jelentős könyvforgalmat jelentett, egyszerre akár tíz könyvkötő is dolgozhatott

¶ 1. Tóth Béla, „A kollégium története a XVIII. században", in *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. Barcza József, 66–150 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), 136. ¶ 2. Rácz István, *Az ország iskolája: A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai* (Debrecen: Debreceni Református Kollégium, 1995), 121–204. ¶ 3. Makkai László, „Debrecen iskolájából ország iskolája", in Barcza, *A Debreceni Református Kollégium története*..., 53; Tóth Béla, *Maróthi György* (Debrecen: Debreceni Református Kollégium, 1994), 150–155. ¶ 4. Fekete Csaba és G. Szabó Botond, „A kollégium Nagykönyvtára", in Barcza, *A Debreceni Református Kollégium története*..., 416–436. ¶ 5. Benda Kálmán és Irinyi Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 104–108. ¶ 6. Gáborjáni Szabó Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium: Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014), 116–117. ¶ 7. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 12g, 13. füzet, 8r. Mauss működésére lásd pl. Pavercsik Ilona, „Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén I.", *Magyar Könyvszemle* 106, 1–2. sz. (1990): 14–31. ¶ 8. Tóth Béla, „Debreceni könyvkereskedő a 18. században", *Magyar Könyvszemle* 95 (1979): 187–188. ¶ 9. Takács Béla, *A debreceni könyvkötő művészet* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980), 25–30.

a városban.[10] Az első állandó könyvkereskedés, Csáthy György boltja csak 1805-ben nyitotta meg a kapuit, melynek tulajdonosa konkurált a céhes mesterekkel az árusítás területén.[11]

A református kollégiumban is folyt könyvárusítás, az 1740-es években John Locke, Samuel Puffendorf és Johann Gottlieb Heineccius műveihez is hozzá lehetett jutni. A század végén Friedrich Christian Baumeister, Christoph Cellarius és Johann Friedrich Weidler műveit már 100–300 példányban tartották, így látva el a diákokat tankönyvekkel.[12] A 19. század eleji könyvtári elszámolások rendszeresen felsorolták az árusított munkákat, jelezve, hogy melyikből mennyit adtak el az év folyamán. A könyvtárosok főként tankönyveket árusítottak, de kapható volt a kollégiumi rézmetsző diákok által készített térképgyűjtemény[13] és a Linné-féle osztályozásra épülő Diószegi–Fazekas-féle füvészkönyv is.[14]

Debrecenben azonosítható egy 15–20 fős, lelkészekből, professzorokból, városi vezetőkből és világi értelmiségiekből álló kör, amely szoros kapcsolatban állt egymással a könyvek beszerzését illetően. Többségük egykor a kollégium diákja volt, majd éveket töltött külföldi egyetemeken. Ismerték az európai viszonyokat, több nyelven olvastak, s könyvek között éltek. Jó példa erre Domokos Márton (1697–1764) főbíró, aki Halléban és Jénában tanult, latinul, németül, franciául és olaszul beszélt, jelentős könyvtárat gyűjtött és magyar fordítása is jelent meg.[15] A városi értelmiségiek egymás határokon átnyúló kapcsolatait kihasználva és a vásárokon megjelenő kereskedők segítségével jutottak külföldi kiadványokhoz.[16] A magánszemélyek közül Kazay Sámuel (1711–1797) patikárius rendelkezett a legnagyobb bibliofil igénnyel összeállított gyűjteménnyel a városban. Országos szinten is jelentős, 2.400 kötetes gyűjteményt hozott létre, figyelemmel kísérte a német nyelvterületek mellett a holland és az angol antikvár piacokat is. Kazay könyvtárát a felhalmozott adósságai fejében a városvezetés végül átadta a kollégiumnak.[17]

A hazai protestáns nemesség, az értelmiségiek és a református kollégiumok gyakran peregrinus diákok közvetítésével tartották a kapcsolatot a külföldi könyvpiacokkal. A vizsgált időszakban évente átlagosan 7 debreceni diák indult európai egyetemekre, akiket könyvvásárlással is megbíztak, és levelek útján kértek tőlük kiadványokat.[18] A kollégium számára külföldi árveréseken is vásároltak könyveket (főként Bécsben), de olykor németalföldi aukciókig is vissza lehet vezetni a beszerzések forrásait. Az Abraham Gronovius (1695–1775) leideni egyetemi könyvtáros és filológus könyveiből rendezett árverésen például 10 kötetet vásárolt a Debreceni Református Kollégium 1776 szeptemberében.[19]

Könyvaukciók a Kollégiumban

1. Források

A 17. században Európa-szerte elterjedt az aukciós katalógusok nyomtatásának szokása.[20] Debrecenből és Erdélyből a 18. század második feléből ismerünk néhány jegyzéket, amelyet vagy előzetesen, az érdeklődők informálására, vagy az árverés közben, a nyilvántartás és az elszámolás miatt vezettek. Ezek azonban kivétel nélkül kéziratosak voltak és meglehetősen kevés adatot tartalmaztak az eladásra kínált művekről, időnként az egykori tulajdonosnak is csak a vezetéknevét örökítették meg. Hollandiában 1599-ben jelent meg az első nyomtatott aukciós katalógus, és a 17. század folyamán összesen 3.800 hasonló forrást tartanak nyilván.[21] Összehasonlításképpen: Erdélyben Bánffy Dénes (1723–1780) királyi főlovászmester 1763-ban, Szebenben licitációra bocsátott könyveinek a jegyzéke volt az első, amelyet kinyomtattak.[22] Még az olyan tekintélyes méretű gyűjteményről is csak kéziratos lista készült, mint ifj. Köleséri Sámuel

¶ 10. Pavercsik Ilona, „A magyarországi könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig", in V. Ecsedy Judit és Pavercsik Ilona, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, 295–340 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999). ¶ 11. Takács, *A debreceni könyvkötő művészet*..., 37–42. ¶ 12. Gáborjáni Szabó, *Kazay Sámuel*..., 93–123. ¶ 13. Budai Ézsaiás, szerk., *Oskolai új atlás* (Debrecen: Debreceni Református Kollégium, 1800). ¶ 14. Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály, *Magyar füvész könyv* (Debrecen: Csáthy, 1807). ¶ 15. Tóth Béla, „Debrecen könyvkultúrája a 18. században", *Magyar Könyvszemle* 97 (1981): 66–67. ¶ 16. Gáborjáni Szabó, *Kazay Sámuel*..., 105–107. ¶ 17. Gáborjáni Szabó, *Kazay Sámuel*..., 113–114. ¶ 18. Gáborjáni Szabó, *Kazay Sámuel*..., 119–121. ¶ 19. Lásd Oláh Róbert, „Volumes from the Library of Abraham Gronovius in Debrecen", in *Peregrinus sum: Studies in History of Hungarian–Dutch Cultural Relations in Honour of Ferenc Postma on the Occasion of His 70th Birthday*, szerk. Margriet Gosker and István Monok (Budapest–Amsterdam, 2015), 149–160. ¶ 20. Lásd pl. a németalföldi nyomtatott aukciós katalógusok adatbázisát. Hozzáférés: 2023. 10. 04., https://www.bibliopolis.nl/veilingen?lang=en. ¶ 21. Andrew Pettegree és Arthur Der Weduwen, „What was Published in the Seventeenth-century Dutch Republic?", *Livre: Revue Historique* (2018): 1–22, 13–14, hozzáférés: 2023. 10. 04., https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01713274. ¶ 22. Jakó Zsigmond, „Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről", in *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. Balázs Mihály és Font Zsuzsa, 219–229 (Szeged: JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1997), 222.

(1663–1732) erdélyi bányafelügyelő, főkormányszéki tanácsos 3.561 kötetes könyvtára, amelyet 1775–1776 folyamán adtak el.[23] A debreceni városi nyomda kiadványai között a 19. század közepéig nem találunk nyomtatott árverési katalógust, pedig aprónyomtatványok, igazgatási és kereskedelmi hirdetmények folyamatosan jelentek meg.[24]

A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában őrzik a kollégiumi könyvtáros diákok 1749 és 1843 között keletkezett számadási iratait. A könyvek vásárlására és köttetésére vonatkozó adatok mellett számos aukció emlékét őrzik a források.[25] Részben ezek, valamint a kollégiumi Nagykönyvtár kézirattárában fennmaradt iratok segítik a kutatást. Az évente vezetett számadási iratok alapján tárhatjuk fel a könyvtári gazdálkodás és a gyarapodás menetét. 1749-től kezdve évente néhány bejegyzés tanúskodik arról, hogy „in auctione publica" vagy „in publica licitatione" könyveket vásárolt a kollégium.

Számos nagykönyvtári kötetben olvashatunk továbbá olyan kéziratos bejegyzéseket, amelyek arról tanúskodnak, hogy egykor a kollégiumban folyó árverésen vásárolták őket magánszemélyek vagy a kollégium képviselői.

Nem ismerünk egyetlen szerződést sem, amely arról tanúskodna, hogy egy magánszemély megbízta a kollégiumot a birtokában lévő könyvek elárverezésével. Ha létezett ilyen szerződés, nem őrizték meg. Az is előfordulhatott, hogy a felek a korban bevett gyakorlatnak számító szóbeli megállapodás útján egyeztek meg az árverésről.

2. kép: Maróthi György arcképe

2. Az aukciók története

Maróthi György (1715–1744) hosszú időt töltött külföldi egyetemeken. 1731–1736 között Zürichben, Bázelben, Bernben és Genfben, 1737-ben pedig Groningenben tanult. A fennmaradt könyveiben olvasható bejegyzések nyomán tudjuk, hogy kint tartózkodása idején aktívan vásárolt könyveket, és más magyarországi peregrinusokhoz hasonlóan aukciókat is látogatott.[26] A frissen hazatért és tanárrá kinevezett Maróthit megbízták a kollégiumi könyvtár rendezésével és felügyeletével. Először átnézte az állományt, majd hozzálátott a selejtezéshez. Betűrendes jegyzék készült az eladható könyvekről, amelyek nagy része már elavultnak számító munkák közül került ki (pl. Amesius, Coccejus és Descartes művei). Ilyen előzmények után került sor az első könyvaukcióra Debrecenben, 1743. augusztus 15–17-én. Az eladott könyvekért 1160 aranyforintot és 22 dénárt könyveltek el bevételként, ebből 258 forintért hitelben vásároltak a vevők.[27] A vizsgált időszakban a könyvtár fejlesztésére évente átlagosan 2–300 forintot költöttek.[28]

Ettől kezdve váltak rendszeressé Debrecenben a könyvaukciók. 1745. július 30-án már az előző évben elhunyt Maróthi könyveit árverezték, az özvegyétől összesen 237 tételt vásárolt meg a kollégium, a többi könyv magánszemélyekhez kerülve szétszóródott.[29] A kollégiumi árveréseken rendszeresen szerepeltek az elhunyt professzorok könyvei. 1751 októberében Tabajdi Sáska János (?–1751), 1789 augusztusában Csákvári Varjas János (1721–1786) könyvtárára licitálhattak az érdeklődők, az előbbiből 11, az utóbbiból 18 kötetet szerzett meg a kollégium.[30] 1822-ben Lengyel József (1770–1822), a kantianizmusa miatt elüldözött filozófiatanár hagyatékából 25 kötetet vásároltak az iskola számára. A megszerzett 13 német, 7 magyar, 3 francia és 2 latin nyelvű munka többsége filozófiai és teológiai vonatkozású volt, emellett irodalmi művek és magyar nyelvű mezőgazdasági szakirodalom is érkezett Lengyel hagyatékából.[31]

Az alábbiakban olyan eseteket mutatunk be, amelyek egy-egy részlettel hozzájárulnak a kollégiumi árverések megismeréséhez. 1761. január 12-én Püspöki Süllye János (1681–1761) kisújszállási lelkész könyves hagyatéka került kalapács alá. A kollégium részéről Vecsei Sámuel könyvtáros diák és Sinai Miklós (1730–1808), a könyvtárat felügyelő professzor volt jelen az árverésen és vásárolt legalább 9 kötetet. A kollégium könyvtárában máig fennmaradt művek bejegyzéseiből kibontatkozik a további vásárlók köre. Szathmári Paksi István (1719–1791) teológiaprofesszor, későbbi püspök néhány dénárért több kötethez is hozzájutott Süllye János gyűjteményéből. Az 1.700 kötetes magánkönyvtárral rendelkező Sinai mellett Nagy Mihály szentesi lelkész, a könyvtáros Vecsei, valamint egy másik debreceni diák, Komáromi József azonosítható a licitálók között.[32]

1774 januárjában kerültek kalapács alá egy bizonyos „Moktsai" könyvei, a 81 tétel közel 20 aranyért kelt el. Az árverésen készült jegyzék ritkaságnak számít, azon ugyanis feltüntették a művek rövidített címadatai mellett a vásárlók nevét és a könyvek árát is. Így nemcsak azt a néhány kötetet ismerjük, amelyek a Nagykönyvtárba kerültek, hanem azokat is, amelyeket magánszemélyek vásároltak meg. A 18. századra jellemző tankönyvekre, református és evangélikus szerzők teológiai munkáira (főként bibliakommentárok és prédikációk), valamint filozófiai, történelmi, földrajzi, jogi és politikai művekre licitálhattak a jelenlévők. A legbuzgóbb vásárló a kollégium diákja, id. Péczeli József (1750–1792) volt, aki néhány évvel később a coetus seniora lett, majd németországi, svájci és németalföldi tanulmányok után lelkészi pályára lépett. Irodalmárként és tudósként az első magyar nyelvű ismeretterjesztő folyóirat, a *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792) szerkesztője volt.[33] A licitálók között Péczeli neve mellett a kollégiumi contrascriba szerepelt a leggyakrabban, s csak kétszer jegyezték fel, hogy a kollégiumi „Bibliotheca" számára történt a vásárlás.[34] Péczeliről egy másik bejegyzésben megemlítik, hogy a peregrinációból való hazatérése után négy évvel, 1787 januárjában már az ő könyveiből rendezett árverésen jutott a könyvtár egy Cellarius-féle „Orbis Antiqui"-hoz.

Az 1788–1789 folyamán két jogász magánkönyvtára is kalapács alá került. Kuthi István ügyvéd („fiscalis") könyvtárából 17 rajnai forint és 39 dénár értékben vásárolt a kollégium. A korábbi aukiókon feltűnő, főként latin címek helyett a Kuthitól szerzett munkák már főként angol és francia nyelvűek voltak. Berzeviczy Pál táblabíró („assessor") könyvtárából 78 rajnai forint és 40 dénár értékben 5 francia nyelvű tételre licitált sikeresen a kollégium. Jellemzően a felvilágosodás korának írói kerültek be ekkor az iskola könyvtárába: Rousseau 28 kötetes összkiadása 37 rajnai forintért, Bernard de Fontenelle, Prosper Jolyot de Crébillon, Prosper Marchand művei és egy *Anti-Rousseau* című munka.[35] 1782-től a Magyar Királyi Helytartótanács rendelete értelmében az aukcióra bocsátott könyveket az illetékes revizornak át kellett néznie, hogy a fennálló rendre nézve veszélyes olvasmányokat kiszűrjék. Az általa megjelölt könyveket azután nem volt szabad eladni.[36] Arról nincs tudomásunk, hogy a kollégiumi árveréseken jelen lett volna revizor, és a Berzeviczytől bekerült munkák éppen azt mutatják, hogy Debrecenben akadálytalanul lehetett árvereztetni tiltott műveket is. A későbbi kellemetlenségek megelőzése érdekében történhetett, hogy Rousseau munkáit nem franciául, hanem latinul, „Opera Russavii tomi 28" címen vették fel a jegyzékre, míg a többi munkát a szerzők francia neve alatt rögzítették.

Weszprémi István (1723–1799) városi orvos, a magyarországi orvosok életrajzi lexikonának összeállítója korábban maga is könyvtáros diák volt. Hagyatékát 1808. június 26-án árverezték el a kollégiumban, miután özvegye az előző év júliusában elhunyt. A 667 mű becsült értéke 302

¶ 23. Bertók Lajos, „Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka", *Könyv és Könyvtár* 3 (1955): 5–330, 21–328. ¶ 24. Benda és Irinyi, *A négyszáz éves debreceni nyomda...*, 321–407. ¶ 25. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 12. g. ¶ 26. Tóth, *Maróthi...*, 59–85. ¶ 27. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Kézirattára, R 719/I. 4. ¶ 28. Fekete és G. Szabó, „A kollégium Nagykönyvtára...", 428. ¶ 29. Tóth, *Maróthi...*, 222; Oláh Róbert, „Maróthi György könyvei a Teleki–Bolyai Könyvtárban: Adalékok egy debreceni tanári könyvtár történetéhez", in *Musis patriis...: Tanulmányok Teleki Sámuel halálának 200. évfordulójára*, szerk. Bányai Réka és Kimpián Annamária (Marosvásárhely: Teleki Téka Alapítvány, 2023), 199–209."

¶ 30. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 12. g. 1. (13. füzet, 14r); Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 12. g. 1. (39. füzet, 10v). ¶ 31. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 12. g. 2. (68. füzet 9r–9v). ¶ 32. Oláh Róbert, „Püspöki Süllye János könyvei", in *A Mokka-R Egyesület 2007. december 17-i felolvasóülésének anyaga*, szerk. Monok István és Nyerges Judit, A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület füzetei 1, 27–56 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2008). ¶ 33. Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt., facsimile (Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981), 10:682–688. ¶ 34. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Kézirattára, R 913/18. ¶ 35. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 12. g. 1. (38. füzet 6r–7r. fol.); Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 12. g. 1. (39. füzet 9r). ¶ 36. Szelestei N. László, „Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (1782) könyvtára", *Magyar Könyvszemle* 119 (2003): 105–116, 106.

forint és 27 dénár volt. A nagyrészt orvosi, kisebb részben teológiai, történelmi, jogi és politikai művet tartalmazó és külföldi folyóiratokban gazdag magángyűjteményben a magyar nyelvűek mellett latin, görög, héber, angol, francia, német munkákat találunk. Az állomány frissességére jellemző, hogy Weszprémi többségében 18. századi műveket vásárolt.[37]

1842-ben Budai Ézsaiás (1766–1841) professzor könyveit árverezték.[38] A könyvtáros diák jegyzőkönyve szerint ez lehetett az utolsó nagy aukció a kollégiumban. A következő évben ifj. Péczely József (1789–1849) kollégiumi professzor már azt jegyezte fel, hogy „Rektor Professorságom alatt könyvek árverezésire nem érkezvén ebből az évben semmi sem jött a' Könyvtár részire".[39] Azaz a főiskola igazgatójának hivatali elfoglaltsága miatt nem került sor árverésre 1843-ban. További források jelenleg nem állnak rendelkezésünkre, így nem tudjuk, hogy az egy évszázaddal korábban indult aukciók folytatódtak-e még a 19. század közepén.

3. Az aukciók működése

Bár alapvető kutatásokat még nem végeztek a témában, az enyedi és a marosvásárhelyi kollégiumból is van néhány adatunk magánkönyvtárak árverezéséről.[40] A megbízó személy a tulajdonos vagy az örökös volt, főként az özvegyek árvereztettek. Egyházi személyek (lelkészek és tanárok) mellett világiak neveivel is találkozhatunk a forrásokban. Az árverésre beadott könyvekből először az iskolát képviselő személy választhatott. A kollégiumi könyvtárat vezető professzorok minden alkalmat megragadtak a gyűjtemény gyarapítására, az árveréseken a könyvtár nevében licitáltak. Az árverésen befolyt összeg egy részéből a költségeket egyenlítették ki (pl. a terembért).[41]

A tulajdonosok időnként maguk végrendelkeztek arról, hogy a könnyen pénzzé tehető könyveiket a családtagok megélhetésének biztosítására értékesítsék. Általában az apa halála után a „haszontalanná" vált magánkönyvtár így szóródott szét. Hatvani István (1718–1786) debreceni professzor maga rendelte eladásra a könyveit, kivéve azokat, amelyeknek gyermekei hasznukat veszik, valamint a napi hitgyakorláshoz szükséges magyar Bibliákat, az imádságos- és az énekeskönyveket.[42]

Ismerjük az 1743. évi első aukció költségeit, amelyet a kollégiumi diákok munkájáért fizettek ki. Dantsházi József contrascriba[43] kezelte a kasszát mint „perceptor", szolgálataiért 5 magyar arany és 10 dénár járt. Töltési Ferenc könyvtáros munkáját 10 arannyal és 20 dénárral jutalmazták. Szentmiklósi Gergely kikiáltóként („praeco") vett részt az eseményen 4 arany és 8 dénárért, ugyanennyit kapott a két írnok, Halasi István és Németi Sámuel együtt. Vagyis összesen 19 aranyat és 46 dénárt tett ki az aukció személyi költsége.[44] Az árverési bevételt a könyvtár fejlesztésére fordították, Maróthi javasolta például az első tudományos folyóirat, a lipcsei *Acta Eruditorum* beszerzését.[45]

1831-től kezdve a könyvtáros diákok elszámolásaiban megjelentek az „árverési tized" szedésére vonatkozó bejegyzések. Az árverésen befolyt összegből levonták a könyvtárat illető tizedet, majd a fennmaradó kilenctized részt fizették ki az árverés megrendelőjének. A tizedek összege gyakran „ha beadják" feltétellel szerepel. A tizedet részben a kassza kezelője, az árverési kikiáltó és az írnokok fizetésének fedezésére szedték. Alkalmanként 2–3 váltóforinttól 40 váltóforintig terjedt a befizetett tizedek összege.[46] Kalós Mózes idejéből több nyugta is fennmaradt, amelyek az örökösöket illető kilenctized rész kifizetéséről tanúskodnak.[47] A könyvtárat igazgató professzor által benyújtott elszámolást ellenőrző bizottság 1837-ben megjegyezte, hogy mivel „az árverésen eladott idegen könyvektől a könyvtár reszire jöni szokott ártizedeknek nagyobb része az árverés mellett szolgáló ifjaknak fizetődik ki, 's tsak igen tsekélység marad meg belőle a pénztárban." Azt javasolták, hogy a továbbiakban a diákok díja az „eladott könyvek egész árából fizetődnék ki, 's az e szerént megmaradt summa' tized része adódnék osztán tisztán a' Könyvtár cassájába."[48] Vagyis az aukciók költségét ezután nem csak az intézmény, hanem a könyvtár és az árvereztető megbízó közösen viselték.

¶ 37. Diósadi Elekes György, „Weszprémi István könyvtára", *Magyar Könyvszemle* 66, 3. sz. (1942): 305–307; Tóth, *Debrecen könyvtári kultúrája...*, 75. ¶ 38. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Kézirattára, R 1635, 18v. ¶ 39. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Kézirattára, R 1635, 19v. ¶ 40. Jakó Zsigmond, „Az erdélyi magyar antikvár...", 219–229; Sebestyén Mihály, „A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800", *Magyar Könyvszemle* 110, 4. sz. (1994): 357–375, 362–363. ¶ 41. Harsányi András, „A beregi református egyházmegye könyvtára", *Magyar Könyvszemle* 65, 3. sz. (1941): 245–269, 266; Jakó, „Az erdélyi magyar antikvár...", 219–229; Sebestyén Mihály, „A marosvásárhelyi egykori református kollégium...", 362–363. ¶ 42. Lásd Tóth, „Debrecen könyvtári kultúrája...", 72. ¶ 43. Contrascriba: az iskolai törvények betartásáért felelős „ellenőr", a diákság vezető tisztviselője, a senior helyettese. ¶ 44. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Kézirattára, R 913/5. ¶ 45. Tóth, *Maróthi...*, 219–221. ¶ 46. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 12. g. 2. (67. füzet). ¶ 47. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 12. g. 2. (Nyugta). ¶ 48. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 12. g. 2. (Elszámolás).

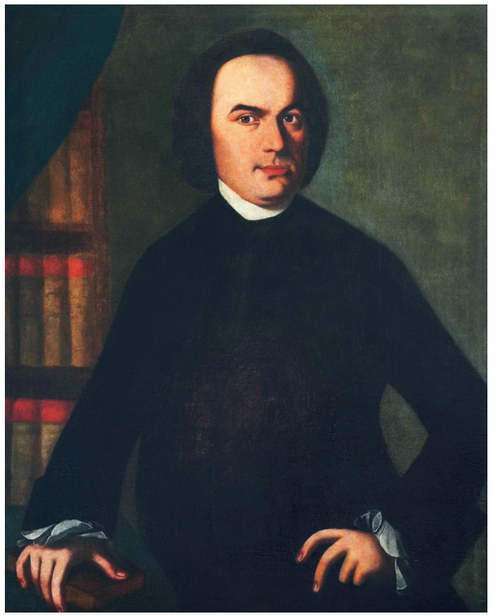
A 19. század első évtizedeitől kezdve a könyvtáros diákok elszámolásai és az általuk vezetett jegyzőkönyvek[49] is megemlékeznek arról, hogy az egyházi ünnepekhez kapcsolódtak az árverések. 1832 karácsonya előtt például 9, 1833 pünkösdje előtt 5 árverést tartottak, az ezekből befolyt 9 váltóforintot kitevő tizedből fejenként 30 krajcárt kaptak a résztvevő diákok fizetségképpen.[50] Korábban a hagyaték beérkezése határozhatta meg az árverés idejét.

Megjegyzendő, hogy időnként nem csak könyveket árvereztek a kollégiumban. Az 1832 pünkösdje előtti árveréseken kalapács alá kerültek „a' Könyvtárban a' Záros almáriom felett találtatott apró rámátlan töredezett üvegű Képetskék" is, összesen 163 darab.[51]

4. A könyvaukciók hatása a helyi viszonyokra

Végül érdemes röviden áttekinteni, hogy milyen hatással voltak a kollégiumi aukciók a debreceni könyvpiacra. 1735-ben Maróthi György Bernből írt egy levelet Baselbe Jacob Christoph Becknek (1711–1785). Még baseli tanulmányaik idején kötött barátságot a két ifjú, és Maróthi korai haláláig leveleztek egymással. Az említett levélben Maróthi megjegyezte, hogy peregrinációja idején inkább a történelemtanulásnak szenteli magát, mint a teológiának, „teológiai könyvek ugyanis otthon is vannak bőségesen", azokkal ráér a hazaérkezése után is foglalkozni. A történelmi művek tartalmát viszont csak külföldön tudja kijegyzetelni és megtanulni.[52] Vagyis Debrecenben, a kollégiumban és a hazai könyvkereskedelemben már akkor is elegendő hittudományi szakmunka volt elérhető. Az oktatás legfőbb célja a lelkészképzés volt, a külföldi egyetemekről hazatérők is többnyire teológiát hallgattak s ahhoz kapcsolódó könyveket hoztak magukkal. Az elhunyt lelkészek és tanárok hagyatékaival ezt a némileg elavult könyvanyagot osztották el újra a hazai piacon.

Egy másik idézet Sinai Miklós 1768-ban Dobai Székely Sámuelnek írott leveléből származik. Szerinte ugyanis a gyakori árverések miatt olyan olcsón lehetett a városban könyveket venni, hogy még az európai könyvkiadás központjaiban, Amszterdamban vagy Leidenben is drágábban lehetett volna hozzájuk jutni. Mindez jól mutatja, hogy milyen alaposan ismerték a külföldi kínálatot és az árakat a helyi értelmiségiek. A széleskörű levelezésüknek, valamint a megszerzett aukciós katalógusoknak köszönhetően tájékozottak voltak az európai piacot illetően is.[53] A kollégiumi Nagykönyvtárban máig megőrzött néhány külföldi nyomtatott aukciós katalógus emlékeztet arra, hogy egykor milyen jelentős szerepet töltöttek be az állomány gyarapításában ezek a természetükből adódóan veszendő kiadványok.[54]

3. kép: Sinai Miklós arcképe

Végül lássunk egy példát az aukción beszerzett kötetek használatára. Christianus Reinecciusnak az ószövetségi héber nyelvről írott munkáját 1813 augusztusában vásárolta meg a kollégiumi nagykönyvtár Barkassy/Barkaszi Ádám[55] (egykor jászberényi lelkész) hagyatékából. Az év

¶ 49. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Kézirattára, R 1635, 101–111. ¶ 50. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 12. g. 2. (68. füzet, 1v). ¶ 51. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 12. g. 2. (Kalós Mózes 1832. évi iratai között). ¶ 52. Lengyel Imre és Tóth Béla, „Maróthi György külföldi tanulmányútja: Adatok pályakezdéséhez, könyvtára keletkezéséhez Jacob Christoph Beckkel folytatott levelezéséből", *Könyv és Könyvtár* 8, 1. sz. (1970): 5–136, 50. ¶ 53. Illik Péter, szerk., *Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez* (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2007), 103. ¶ 54. Jacobus Perizonius leideni (1715), Theodor Hase brémai (1732) és Petrus Wesseling utrechti professzor (1765) árverési katalógusát azonosítottam a kollégiumi Nagykönyvtárban. ¶ 55. 1771. június 6-án iratkozott be a kollégium tógás diákjai közé. Lásd Szabadi István, szerk., *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013), 541.

szeptemberében vette állományba a könyvtáros diák, s ez volt a 21. példány a műből. A népszerű tankönyvben olvasható bejegyzések szerint a következő három–négy évtizedben legalább 11 teológushallgató kezében megfordult.[56]

Konklúzió

A 18. század közepétől az évről évre folyamatosan árverezett hagyatékokból állandó antikvár könyvkínálat alakult ki Debrecenben, főként teológiai és bölcsészeti művekből válogathattak az érdeklődők. A környékbeli értelmiségiek és a kollégiumi diákok olcsón juthattak könyvekhez a tanuláshoz, a munkához és a művelődéshez. Ez előnyként értelmezhető még akkor is, ha az aukciók általában nem a legújabb kiadványokat juttatták a könyvpiac vérkeringésébe. Ugyanakkor arra is láttunk példát, hogy időnként kifejezetten friss munkák, például a francia felvilágosodás szerzőinek írásai kerültek kalapács alá.

Az aukciók megrendelői által befizetett tized (az árverésen részt vevő diákok bérének levonása után), ha nem is jelentős, de rendszeres bevételt jelentett a kollégiumi Nagykönyvtárnak. A 18. században a város életét is meghatározta a Habsburg uralkodók által támogatott ellenreformáció, amely során változatos eszközökkel igyekeztek ellehetetleníteni a protestáns iskolák működését. A vidéki adománygyűjtések és a városi tanács támogatásának eltiltása idején sok más tényező mellett (pl. a kihelyezett hitelek kamatai, a külföldről érkező segélyek) az árverésekhez hasonló kisebb forrásoknak köszönhetően maradhatott működőképes a hazai reformátusság kiemelt jelentőségű intézménye.

A családfők halálát követően az aukciók fontos szerepet játszottak családok segélyezésében is. A tulajdonos halálával funkcióját veszített értelmiségi magánkönyvtárakat gyakran áldozták fel az anyagi nehézségek enyhítésére. A könnyen pénzzé tehető könyvek eladásának megszervezése és lebonyolítása segítséget jelentett az özvegyek és árvák számára a nehézségek elviselésében.

¶ 56. TTRE Nagykönyvtára, Y 522. Christianus Reineccius, *Janua Hebraeae linguae Veteris Testamenti* (Leipzig: Sumpt Haered. Lanckisianorum, 1756).

Személynevek mutatója

Abdelkader, Yamna 217
Abelly, Louis 219
Ács Pál 66, 73, 78, 148
Acsády Ignác 70, 74, 111
Adalbert, Szent 118, 119, 121, 122, 203
Adonyi Judit 110
Aegidius, Romanus 24
Agathius (Guidacerio, Agazio) 182, 183
Ágost, II. braunschweig-lüneburgi herceg (Herzog August) 81
Ágoston, Szent (Augustinus, Aurelius) 108, 110, 121, 182, 183, 217
Agrippa von Nettesheim (Henricus Cornelius) 32, 33, 34
Ajkay Alinka 76, 97
Ajtai Abód Mihály 215
Aksamitek Zacharias 113
Alacoque, Margit-Mária 223
Alegambe, Philippe 51
Alexander von Hales 179
Almási Gábor 67
Almási János 230
Alvinczi Péter 104
Amadefalvay György 112
Ambrosius 182, 215
Ambrosius Lahm, Sebastian 23, 77, 78, 79, 80
Amesius, William 236
Ammianus 66
András, Szent 97, 118
Andrássy Zsigmond 231
Andriot, Cédric 221
Antal, Páduai Szent 118, 119
Antonín, Luboš 176
Ányos Pál 141
Apáczai Csere János 28
Apafi Mihály I. erdélyi fejedelem 13, 97, 99
Apafi család 111
Apuleius Démoszthenész 182
Aretius, Benedictus 164
Arias Montano, Benito 164
Arisztotelész 24, 25, 104, 108, 191
Arndt, Johann 82
Arnoldi, Nicolaus 214
Artner, Rosina 79
Artner, Sebald 79
Asner, Johann 223
Assmann, Jan 226, 227
Athenaios 144
Attila (Athila) hun király 63–69, 73, 103, 120, 122
Aubry, David 133, 138
Augustus római császár 134
Aulus Gellius 182
Aumüller, Stephan A. 158, 159
Averroës 24, 35, 182
Avicenna 24, 33, 35, 182
Avraham ibn Ezra 185

Bahtyin, Mihail Mihajlovics 123
Bagi Zoltán 228
Bagladi Orsolya 159
Bajáki Rita 76, 107, 109, 110, 113, 203
Bakonyi Géza 72
Balásfi Tamás 104
Balassi Bálint 13, 17, 19, 78, 125–132, 142–145, 147, 148, 149, 154
Balassi Ferenc 78
Balázs Mihály 51, 76, 212, 235
Balázs Péter 231
Balde, Jacob 34
Balla Lóránt 115
Balogh F. András 107
Balogh Lajos 157, 159
Bán Imre 22, 141, 225
Bánffy Dénes 235
Bánffy György 104
Bányai Réka 236
Barabás János 55
Barakonyi László 142
Baranyai Decsi János 22, 37, 143
Baranyi Pál 113
Barb, Alphons A. 158, 159, 160
Barbier, Frédéric 21, 171
Barcza József 234
Barkaszi Ádám 239
Barlandus, Adrianus 25, 71, 72
Barna Gábor 22, 116
Bartók István 22, 107, 110, 142
Bartók Zsófia Ágnes 142, 151, 212
Bartolomaeus Lochiensis, Nicolaus 25
Bartoniek Emma 57
Basilea, Fadrique de 202
Basta, Giorgio 51, 52, 54, 55, 56
Bastl, Beatrix 90, 91
Báthory család 51, 57, 145
Báthory István 40, 51, 57, 78, 145
Báthory László, Boldog 119
Báthory Orsolya 108, 111, 113, 203
Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem 16, 56, 57, 60, 145
Báthory Zsófia (II. Rákóczi Györgyné) 13, 85
Batthyány (I.) Ádám 111, 113, 143,144
Batthyány (II.) Ádám 18, 111
Batthyány (III.) Boldizsár 26, 28, 70, 157, 158, 159, 161, 162, 165, 166, 167, 170
Batthyány család 16, 26
Bauch, Gustav 38
Baumeister, Friedrich Christian 235
Bayer, Andrea 191
Bayer, Florian 70
Bayer, Gottlieb Siegfried 66, 69
Bayly, Lewis17, 82, 83
Bebek Judit 127
Bebel, Heinrich 144
Beck, Jacob Christoph 88, 229, 239
Becker, Kenneth Michael 108
Beda, Venerabilis 215
Beke Margit 41
Békés Enikő 37, 47, 69
Bekes Gáspár, Kornyáti 145
Bél Mátyás (Matej Bel, Matthias Bel[ius]) 63–69, 225
Béládi István 228
Belák, Blažej 63
Bellarmino, Roberto 187
Bellus Ibolya 176
Bembo, Pietro 187
Benda Kálmán 234, 236
Benedek, Szent 118, 145, 222
Benedek, VIII. pápa 118
Benedek, XIII. pápa 118
Benedek, XIV. pápa 118
Benedik, Michal 218
Benei Bernadett 65, 68
Benigni Mildenberg, Josef Heinrich von 57
Benkei Kovács Balázs 137
Benkovich Ágoston 188
Benkő József 141
Bercsényi Miklós 111
Berka z Dubé, Zbyněk [Zbigneus] 49

Berlász Jenő 70
Bernát, Clairvaux-i Szent 182
Beroaldo, Filippo 33, 144
Bertók Lajos 236
Bertulius Augustinus, Xystus 25
Bertus 192, 198
Berzeviczy Pál 237
Bessenyei György 141
Bessenyei József 23
Bethlen család 90, 111
Bethlen Farkas 57, 58, 59, 216
Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 13, 82, 84, 103, 212
Bethlen István, id. erdélyi fejedelem 81, 82, 84
Bethlen István, ifj. 82
Bethlen Kata 111
Bethlen Miklós 26
Beythe András 25, 26, 27, 164
Beythe Imre 25, 26, 27
Beythe István 25, 26, 27, 28, 143, 161–164, 167–170
Bèze (Béza), Théodore de 133, 138, 148
Biermann, Conrad 137
Birnbaum, Marianna D. 68
Bitskey István 22, 107
Blansdorf (Blansdorfius), Joannes 134, 135
Bobory Dóra 157, 158, 159
Boccaccio, Giovanni 144, 189, 191, 192, 193
Bocskai István erdélyi fejedelem 57, 79
Bod Péter 18, 30, 112, 225, 228
Bodnárová, Katarína K. 217
Bódy György 73, 74
Bogár Judit 107, 108, 111, 113, 203
Bogáti Fazakas Miklós 145, 147–155
Bognár Péter 142
Bohus Gábor 159, 169, 170
Boka László 81
Bolla Ágoston 188
Bolyai Farkas 169
Bolyai János 63, 217
Bombastus von Hohenheim, Theophrastus (Paracelsus) 32
Bona, Georg (Bóna György) 74
Bonaventura, Szent 179
Bonfini, Antonio 65, 229, 230
Bongars, Jacques de 37
Borbély Zoltán 51, 53
Bornemisza Anna 18, 97
Bornemisza János 141
Bornemisza Péter 19, 77, 104, 141, 142
Bornemissza Miklós 145
Borosnyai Sámuel, N. 104
Borsa Gedeon 14, 71, 76, 142, 143, 146
Borzsák István 56
Bosch, Hieronymus 176
Bozóki Mihály 113
Bökényi János 227, 230
Braccesi, Alessandro 191, 197, 198
Brandolinus, Lippus 26
Braunius, Johannes 214
Bretagne, Claude de 223
Brodarics István 56
Brunner András 116, 118, 119
Bryse, Johann 190
Buchanan, George 152, 153, 154
Bucsay Mihály 231
Budai Ézsaiás 235, 238
Bujtás László 215
Bumke, Joachim 86, 88, 91
Burke, Peter 91
Buske, Norbert 193
Butlin, Susan 89
Buzogány Dezső 228
Büzek, Vaclav 91
Cain Van D'Elden, Stephanie 189
Calanus Paleatus (Kalán püspök) 67, 69
Calanus, Iuvencus Coelius (Celius) 63, 64, 65, 67, 68
Calvin, Jean (Calvinus; Kálvin János) 79, 95, 103, 105, 112, 138, 179, 214, 230
Camerarius, Joachimus 26, 158
Canisius, Henricus64, 67
Capp, Bernard 171, 180
Castelletti, Cristoforo 143
Catulus, Caius Valerius 133
Cegei Névtelen 144
Cellarius, Christophorus 235, 237
Celtis, Conrad 24, 26
Cennerné Wilhelmb Gizella 138
Champier, Victor 171
Chancé, Dominique 217
Châtellier, Louis 221
Chemnitz, Martin 215
Cherry, Deborah 89
Chrysogonus, Laurentius (Grisogono, Lovro) 181, 182
Chrysostomus 182, 213, 215
Čičaj, Viliam 23, 217
Cicero, Marcus Tullius 24, 25, 26, 30, 33, 61, 73, 182, 214
Clauberg, Johann 214
Claudianus, Claudius 182
Clementis János 232
Clusius, Carolus (l'Écluse, Charles de) 8, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170
Cobet, Carel Gabriel 41
Coccejus, Johannes 214, 215, 236
Coelius Gergely (Gregorius Coelius Pannonius) 181–183, 185–188
Columella 182
Comenius, Johannes Amos (Komenský, Jan Amos) 28, 29, 34, 214
Conradus, Sebastian 26
Conti, Natale 144
Coresi 18
Cosmerovius, Matthaeus 18, 113, 182
Couchman, Jane 88
Cranach, Lucas id. 193
Crocus, Cornelius 25
Croiset, Jean 219
Cromberger család 194
Cuno (Cvno), Johann 136, 137, 138, 139, 140
Cuno, Johann Clemens, ifj. 136
Curtius Rufus, Quintus 214
Custos, Dominicus 138
Czeglédi István 95, 99, 100
Czeglédi László 111
Czvittinger Dávid 228

Csákó Judit 68
Csáktornyai János 22, 143
Csákvári Varjas János 236
Csáky István 55
Csanda Sándor135
Császtvay Tünde 26
Csáthy György 235
Cseh Edit 231
Csepelényi György 118
Csepregi Zoltán 228, 229
Cserei Mihály 101, 105, 106, 147
Csernák Béla 84
Csete István 115, 118, 120
Csillaghy Mária 222
Csóka Istvánné 234
Csomasz Tóth Kálmán 146, 150
Csontosi János 70
Csorba Dávid 225, 226
Csörsz Rumen István 33, 65, 144, 154

Damrau, Peter 82
Dan, Joseph 186
Dán Róbert 147, 149
Dankanits Ádám 70
Dante Alighieri 147, 176
Dantsházi József 238
Daphne 190
Daróczy Ferenc [Franciscus Daroczy; Franciscus Darocius; Franciscus Darocii; Franciscus Daroczii; Franciscus Napragij] 47–62
Daróczy Szerafin 51
Dávid Ferenc 102, 104, 105, 148
Dávidházi Péter 65
Deák Lukács 230
Deáki János 103
Deblaine, Dominique 217
Debreceni Ember Pál 225, 228, 229, 230, 232
Decsics Miklós 72
Deé Nagy Anikó 18
Démoszthenész 25, 26, 73, 182
Deregnyei család 51
Derham, Wiliam 229
Dernschwam, Hans 70
Descartes, René 9, 214, 236
Desericzky Ince József 69
Desing, Anselme 222
Détshy Mihály 78
Dévai Mátyás 6, 146
Dézsi Lajos 133, 144, 145
Dickman Orth, Myra 194
Dienes Dénes 5, 226
Diós István 70, 116, 117
Diósadi Elekes György 238
Diószegi Sámuel 235
Dobai Székely Sámuel 40, 239
Dobó Ferenc 78, 79, 80
Dobó Jakab 130
Dobó Judit 72
Dobó Krisztina 126
Dobozy Nóra Emőke 191
Doesborch, Jan van 192
Dold (Doldius), Leonhard 138, 140
Domokos Márton 235
Donáth Regina 217
Dornau (Dornavius), Caspar 133, 135
Dörnyei Sándor 14
Draskóczy Eszter 34, 176, 179
Dresser, Matthaeus 25
Droste, Heiko 83, 86
Drostel, Janina 88
Dudith András 30, 31, 34, 70
Dukkon Ágnes 77, 115, 171, 176, 180
Dumrese, Hans 82–85
Dümmerth Dezső 37, 45
Dyszewski, Michał 190

Eck, Valentin 22, 91
Eckhardt Sándor 125, 126, 130, 131, 132
Ecsedy Judit, V. 5, 13, 14, 18, 22, 76, 81, 84, 99, 235
Egmond, Florike 158
Ekler Péter 22
Elzevir család 81, 84, 85
Emődi András 81, 99
Endter, Martin 146
Endtner, Michael 8, 77
Engel Pál 68
Enyedi György 16, 104, 105, 144, 145
Eperjessy Kálmán 73
Erasmus Rotterdamus, Desiderius 24, 25, 26, 32, 34, 38, 73, 74, 75
Erben, Dietrich 87
Erdélyi László 145
Erdélyi Pál 143
Erdélyi Sámuel 227, 230
Erdmann Gyula 226, 231
Erdő Péter 56
Erdődy Gábor Antal (Erdődi Gábor) 111
Erhard, Nicolaus 103
Erich, Ericus 16
Ernő, (Habsburg) főherceg 77
Ernő, brauschweig-lüneburgi herceg (Brauschweig-Lüneburg, Ernst) 83
Erzsébet, Árpádházi Szent117, 118, 203
Essling, Victor Masséna 191
Esterházy Anna Júlia (Nádasdy Ferencné) 111
Esterházy család 72
Esterházy József 220
Esterházy Pál 73
Estienne, Henri 133
Estreicher, Karol 144
Etlinger Mihály 34, 145, 148, 149
Eurialus 14, 146, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201
Euripidész 143
Evans, Robert John Weston 133
Evenden, Elizabeth 91

Fabian, Bernhard 23
Fábri Jakab 117
Fabricius, Johann Albert 68
Fabricius, Petrus 26
Fallenbüchl Zoltán 79
Farkas Gábor Farkas 15, 18, 22, 23, 111
Farmati Anna 97, 108
Favre, Antitus la 194, 195, 201
Fazakas Gergely Tamás 99, 100
Fazekas Csaba 228
Fazekas Mihály 235
Feierabend, Hieronymus 26
Fekete Csaba 234, 236
Felsőbányai István 98
Fénelon, François 219, 229
Fenyő István 69
Ferdinand Albert 51
Ferdinánd, I. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 37, 38, 39, 40, 44
Ferenc, Assisi Szent 118
Ferenc, Borgia Szent 118, 119, 121
Ferenc, Xavéri Szent 118
Ferenczffy Lőrinc 17, 113
Ferenczi Zoltán 141, 142, 145
Ficino, Marsilio 23, 34
Filep Antal 228
Filiczky János 135
Fischer, Daniel 31
Fitz József 71
Florus, Lucius Annaeus 121, 214
Fodor István 56
Font Zsuzsa 110, 142, 235
Fontenelle, Bernard de 237
Forgách Ferenc 37, 92
Forgách Imre 23, 24, 76, 219
Formey, Jean Henri Samuel 222
Formica, Matthaeus (Formica Mathe) 107, 113
Formontini Aurora Katalin (Batthyány Ádámné I.) 18
Fouard, Constant-Henri 223
Fourier, Pierre 217, 219, 220, 221
Földes Zsuzsanna 129
Franciscus Venetus (Zorzi, Francesco) 181, 182, 186, 187
Francomano, Emily C. 194, 202
Frank, Caspar 79

Franssen, Piet 192, 198
Fried, Johannes 93, 94
Frigyes, III. (Habsburg) német-római császár, osztrák főherceg 30
Frigyes, V. pfalzi választófejedelem, cseh király 85
Frischlin, Nikodemus 26
Frölich, Dávid 66

Gábor Csilla 95, 97, 107, 108, 203
Gáborjáni Szabó Botond 234, 235
Gál István 228
Galénosz 32, 33, 35, 137, 138, 139, 140
Galántai Erzsébet, Sz. 56
Gall, Friedrich Arnold (Gall, Friderik) 113
Gallen János 142, 143
Galler, Hieronymus 138
Gálszécsi Tamás 230
Garadnai Erika Csilla 95
Garelli (Garellius), Pius Nikolaus 64, 65, 68, 69
Garnier, Pierre 176
Gąsiorek, Stanisław z Bochnie 190
Gatterbourg Thérèse 223
Gawiński, Jan 190
Gecsényi Lajos 78
Geleji Katona István 18, 102, 214
Gellért, Szent 118, 121
Gellius, Aulus 73, 182
Georgius Logus (Georg von Logau) 40
Gera, Conrad 79
Gerdes, Daniel 229
Gergei Albert 145
Gergely, Nagy Szent 179, 182
Gergely, XIII. pápa 176
Gerhard van Swieten 44
Gerhard, Johann 215, 234
Gesztelyi Hermina 149
Geyder, Johann Georg 82, 138
Ghismonda 191
Gian Michele Bruto 37
Gibbon, Edward 68
Gilicze Gábor 147
Ginzburg, Carlo 231, 232
Giovanni, Matteo di 189, 196
Giovio, Paolo 38, 57
Glomski, Jacqueline 22, 91
Gnapheus, Gulielmus 26
Goclenius, Conradus 25
Golian, Krzysztof 190
Gondos András 231, 232
Gosárvári Mátyás 103
Gosker, Margriet 235
Gottwald, Johann 219
Gömöri György 138
Gönci István 79
Gönczi Mátyás 112
Görög Dániel 149
Görög Mátyás 74
Göz, Gottfried Bernhard 223
Gőzsy Zoltán 68
Gratianus 119
Grawer, Albert 79
Gréban, Arnoul 173
Gréban, Simon 173
Green, Roger 152
Griffin, Dustin 91
Grignan gróf 222
Grodecz Menyhért 118
Gronovius, Abraham 235
Grzesik, Ryszard 68
Gualtherus, Rodolphus 164
Gudor Kund Botond 225, 228
Guidacerio, Agazio 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188
Guiscardo 191
Guitman Barnabás 22
Gulyás Pál 70
Gündisch, Gustav 22

Gyalogi János 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123
Gyáni Gábor 226
Gyenis Vilmos 212
Gymnicus, Johannes 25, 26
György, II. angol király 223
György, Krizsafán fia 171, 172, 176, 177, 178, 179
György, Szent 71, 118
Gyulai Éva 47, 225, 232

Habert, François 194
Hacque, Joannes Baptista (Hacque János) 111
Hadnagy István 55, 56
Hadrianus, Junius 25
Hagendorphius, Christophorus 26
Halasi István 238
Halbey, Johannes 138
Hall, Joseph 82
Hanák Béla 76, 79, 80
Haner, Georg 228, 229
Hangay Zoltán 76
Hanus Erzsébet 217
Hargittay Emil 23, 76, 107, 109, 110, 112
Hárich János 70
Harich-Schwarzbauer, Henriette 89
Harsányi András 238
Harsy, Denis de 194, 201
Hartman, Friedrich 193, 201
Hase, Theodor 239
Hatvani István 238
Haug (Havg), Catharina (id. Cuno, Johann felesége) 136, 138, 139
Hausner Gábor 69
Havas László 230
Házi János 102
Hegedűs Béla 65
Hegyi Ádám 72, 225, 226, 227, 230, 231
Heidegger, Johann Heinrich 214
Heineccius, Johann Gottlieb 235
Heldelinus, Caspar 26
Hellebrant Árpád 14
Heltai Gáspár, ifj. 15, 16, 19, 22, 103, 189, 195
Heltai János 13, 14, 78, 95, 99, 104, 111
Henisch, Georg 22
Henrietta, pfalzi hercegnő (Rákóczi Zsigmondné) 18, 85
Henrik, III. francia király 122, 133
Hermányi Dienes József 212, 213, 214, 215, 216
Hermsen, Thomas 86
Herner János 111, 144
Hérodotosz 143
Hervay Ferenc 14, 76
Herweg, Matthias 88
Hess, Andreas 5, 7, 13, 16, 18
Heßdörffer, Michael 110
Hevenesi Gábor 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123
Hieratus, Antonius 52
Hilarius Pictaviensis (Hilár, Szent) 30, 215
Hippokratész 35, 138
Hites Sándor 86
Hochmeister, Martinus 10, 57
Hoffhalter, Raphael 15, 16
Hoffhalter, Rudolf 15, 16
Hofmann, Gregor 192, 199
Holbein, Hans, ifj. 176
Holl Béla 14, 76, 107, 142

Hóman Bálint 225
Homérosz 26, 27, 73, 133, 214
Homonnai Drugeth (III.) György 53
Homonnai Drugeth család 53
Honterus, Johannes 28, 150
Horányi Elek (Alexius) 52, 142
Horatius Flaccus, Quintus 73, 87, 147, 152
Horváth Ernő 159
Horváth Gergely 78, 103, 105
Horváth Iván 126, 127, 130, 142, 145, 147, 148, 212
Horváth János, ifj. 68, 69
Horváth Zita 26
Huber, Marie Raphael 223
Hugó, Szentviktori (Hugo de Sancto Victore) 179
Hunger, Friedrich Wilhelm Tobias 158
Huszár Gál 15, 16, 19, 142, 146
Huszti József 30
Huszti Lovász Sámuel 104
Huszti Péter 145
Huszti Tímea 95
Hutter, Elias 30, 133, 136

Ibrahim pasa 57, 58, 59
Ignác, Loyolai Szent 118
Illésy János 77
Illik Péter 239
Illyés András 116, 118, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211
Imre Mihály 22, 25, 113, 137, 229
Imre, Szent I. (Imre, magyar király) 67, 118, 120, 203
Inchoffer Menyhért 117, 121
Ipolyi Arnold 69, 70
Iratosi T. János 228
Irinyi Károly 234, 236
Isolde 189
Isphording, Eduard 223
István, I. Szent (István, magyar király) 116, 117, 118, 120, 121, 203, 222
Istvánffi Gyula 157, 158, 159, 161, 162, 167, 166, 170
Istvánffy Miklós (Isthvánffy Miklós, Isthvanfi, Nicolai) 52, 54, 57, 58, 230
Iuvenalis 182
Iványi Béla 111, 143, 144
Izidor, Peluszioni Szent 30

Jablonský, Dávid 63
Jacobinus János [Iacobinus, Ioannes] 57
Jacobszoon van der Meer, Jacob 190
Jakó Zsigmond 235, 238
Jankovics József 26, 53, 70, 107, 141
Jankovics Marcell 117
Jankovits László 107
János, Alamizsnás Szent 118, 120
János, Aranyszájú Szent 120
János, Keresztelő Szent 97, 119, 145
János, I. (Szapolyai) magyar király 39
János, II. választott magyar király 104
János István 22
Janus Pannonius 23, 142
Januszowski, Jan 53, 145
Jarmalov Rezső (Rudolphus) 68
Jeanplong József 158, 159
Jenei Ferenc 52, 110, 112, 230
Jeremiás vajda 60
Jeromos, Szent 30, 227
Jolyot de Crébillon, Prosper 237
Jordanes 66, 68, 69
Josephus Flavius 214, 215, 216
Joubert, Laurent 35
József, Szent 203
Jucundus, Jacobus 25
Juhász István 99, 227
Juhász László 73
Junius, Melchior 25, 26
Justinianus bizánci császár 24

Käfer István 76
Káldi György 19, 92, 97, 102, 203, 204, 209, 210, 211
Kalós Kálmán 233
Kalós Mózes 238, 239
Kamenický, Miroslav 217
Kamuthy Farkas 55
Kaposi Sámuel 214
Kapronczai Ádám 141
Kapronczay Károly 32
Karádi Pál 15
Karkos Mária 222
Károly, III. német-római császár, magyar király 185
Károly, V. német-római császár 185
Károly, VIII. francia király 192
Károlyi család 231
Károlyi Gáspár 76, 77, 78, 79, 178
Károlyi Sándor 231
Kasza Péter 31, 37, 38, 39, 42, 47, 65
Kászoni János 110, 141
Káthay Mihály 79
Katona Tünde 23, 111
Kaym, Urbanus 71
Kazinczy Ferenc 142
Kazay Sámuel 234, 235
Keckermann, Bartholomaeus 25
Kecskeméti Gábor 5, 22, 23, 26, 78
Kecskeméti Selymes János 225, 227
Kelecsényi Ákos 76
Kelemen, VI. pápa 33
Kelemen, VII. pápa 183, 185
Kellemesi, Michaelis 53
Kemény Farkas 40
Kemény János 216
Kemény József 70
Kemény Lajos 77, 143
Kempis, Thomas (Kempis Tamás) 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113
Kenyeres István 79, 231
Kepler, Johannes 135
Keresztúri Bíró Pál 101
Keresztúri György 99
Keserű Bálint 51, 135, 235
Keserű Gizella 142
Kettering, Sharon 91
Keveházi Katalin 23, 70
Kézai Simon 66
Kiliańczyk-Zięba, Justyna 190
Kimpián Annamária 236
Kincses Katalin Mária 69
King, Catherine E. 88
Király Márton 227, 230
Kis Balázs 231, 232
Kis (Kiss) Bálint 226, 227, 228, 229
Kis Tímea, N. 29, 31
Kiss Farkas Gábor 22, 31, 37, 65, 67, 154
Klaniczay Tibor 5, 101, 143, 212
Klára, Assisi Szent 118, 119
Klein, Heinrich 219
Klinda Mária 71
Kloft, Hans 66
Klöss, Jakob (Klöz Jakab) 22, 110
Knapp Éva 223
Kner család 83
Knoblochtzer, Heinrich 190
Kokowski, Michal 159
Kollár Ádám Ferenc 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 141
Kollár Zsuzsanna 86
Kollárová, Ivona 63

Koller József (Josephus) 68
Koltai András 113
Kolumbán Vilmos József 24
Komáromi Csipkés György 14, 19, 95, 97, 213
Komáromi József 237
Komjáti János 15, 101, 146
Kónya Franciska 111, 203
Kónya Péter 22
Kopp, Margit 70
Koppány Tibor 51
Kornis Farkas 149
Kornis Gyula 11, 21
Korondi Ágnes 107
Kósa László 226, 231
Koster, Severin 88
Kothler, Georg 165
Kovács I. Gábor 115, 116
Kovács Eszter 13
Kovács Mária 101, 105
Kovács Pál 101
Kovács Sándor, V. 63, 176, 177, 179
Kovács Zsuzsa 144
Kowalská, Eva 217
Kožiak, Rastislav 217
Köhler, Christoph 133
Köleséri Sámuel, id. 100, 215
Köleséri Sámuel, ifj. 235, 236
Köpeczi Béla 111
Körösi Márk 118
Kőszeghy Péter 22, 53, 64, 76, 79, 126, 127, 129, 131, 144, 145
Krakkai Demeter 78
Krász Lilla 79, 86
Kreskay Imre 141
Kristeller, Paul 191, 192, 197, 198
Kristeva, Julia 123
Kristó Gyula 68
Kruppa Tamás 52, 56, 111
Krüger, Herman Anders 141
Kulcsár Péter 11, 41, 43, 68
Kunst, Christiane 89
Kurcz Ágnes 135
Kurta József 102, 112
Kuszálik Eszter 101
Kuthi István 237
Kükedi József 76

l'Armessin I, Nicolas de 35
l'Armessin II, Nicolas de 35
La Mothe-Fénelon, François de 229
La Salle, Jean-Baptiste de 223
Labádi Lajos 229
Lábos Olga, G. 135
Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 108, 182
Laczházi Gyula 124
Lajos, II. (Jagelló) magyar király 38, 70, 71
Lajos, Toulouse-i Szent 118
Lampe, Friedrich Adolph 228, 229, 230
Lancellot, Johann 137
Landerer Ferenc 68, 113, 219
Lang, Matthäus 38
Láni, Eliáš 79
Laskai János 103
Lassota, Erich, von Steblau 79
László, Szent 118, 121, 122, 203
Latzkovits Miklós 23, 111
Lawrence, Cynthia 88
Lazius, Wolfgang 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 46
Le Clerc, Alix 217, 220, 222
Le Gillon, Esaya 159
Le Rouge, Nicolas 171, 173, 176
Lefebvre-Desnouettes, Charles, tábornok 222
Leiner, Wolfgang 91
Leleszi János 145
Lengyel Imre 239
Lengyel József 237
Lengyel Réka 229
Lengyelová, Tünde 217
Leó, I., pápa 122
Leó, VI. császár 179
Leó, X., pápa 183
León, Móse De 187
Leonicenus, Nicolaus (Leoniceno, Niccolò) 34
Lépes Bálint 92, 113
Leyser, Polykarp 215
Lichnerová, Lucia 76
Lichtenberger, Johann 176
Lichtenstein, Petrus 182
Lightfoot, John 214, 215
Lipót I. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 13
Lippai Sámuel 95
Listi család 72
Lisznyai Kovács Pál 101, 234
Liszthy János (Listi, Johannes) 72
Lobelius, Matthias (de l'Obel) 160
Lobwasser, Ambrosius 82, 135
Locke, John 235
Lohner, Christoph 135
Lohwag, Kurt 159
Lombardus, Petrus 179
Lónyai család 52
Lorántffy Zsuzsanna 9, 18, 84, 85, 105
Losonczy Anna 126, 130, 132
Lossius, Lucas 25
Lovas, Borbála 149, 191
Löffler, Christoph 51
Lösel-Sauermann, Iris 88
Lucius, Jacobus C. Transylvanus 193, 194
Lucretia 145, 146, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201
Luffy Katalin 102, 107
Lukács László (Ladislaus) 51
Lukácsy Sándor 113
Lukianos (Lucianus) 73
Lupfen, Johann von 30
Luther, Martin 8, 73, 74, 83, 84, 179, 183

Maccovius, Johannes 214
MacHardy, Karin Jutta 91
Macropedius, Georgius 25, 26
Macůrek, Josef 19
Maczák Ibolya 107, 110, 113, 203
Madarász Márton 31, 34
Mader, Valentinus 23, 24, 76
Madl, Claire 171
Maecenas, Gaius Cilnius 87
Maffei, Scipione 68
Mágocsy család 76, 78
Mágocsy Ferenc 78, 80
Magyar Arnold, P. 164
Magyari István 109
Magyarosi Benedek 104
Maillet, Louise Elisabeth 223
Maintenon, Madame de 222
Makk Ferenc 68
Makkai László 57, 234
Makó György 55
Mallechich Gáspár 188
Manlius, Joannes 16, 20, 143, 164
Mannagetta, Johann Wilhelm von 41, 42, 43, 44
Mansi, Giuseppe 204, 205, 209
Mantskovit Bálint (Valentinus) 18, 19, 76, 77, 78, 79, 80
Manuzio, Aldo 183

Máramarosi Gottlieb Antal 113
Marchand, Prosper 237
Margit, Skóciai Szent 118, 119, 120, 122
Margitai Láni Péter 79
Margócsy István 212
Mária (Habsburg) magyar királyné 70, 74
Mária Terézia, (Habsburg) német-római császárnő, magyar és cseh királynő 40, 44, 45, 217, 220, 222
Marinis, Tammaro de 190
Márkosfalvi Péter 105
Markovicz Mátyás 226
Maróthi György 234, 236, 238, 239
Maróthy Szilvia 142, 149
Maróti Egon 56
Marschall, Peter 135
Marsilius, Theodorus 133
Marsina, Richard 63
Martialis 182
Martin, Philippe 221
Martis Zsombor 95
Márton, Szent 118, 121, 122
Martonfalvi Tóth György 234
Máté, Ágnes 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195
Matkó (Kézdivásárhelyi) István 95, 98, 104, 105
Matthews, Sara F. 88
Mátyás, I. (Hunyadi) magyar király 13, 57, 69, 73
Mauritius, Georgius 137, 140
Mauss, Johann Gerhard 234
Mayr, Michael 43
Mayor, A. Hyatt 191
McIver, Katherine A. 88
Medgyesi Pál 18, 82, 83, 84, 105
Méhner Vilmos 111
Meisner, Balthasar 31, 34
Melanchthon, Philip 22, 25, 30, 104, 143
Melchior, Adam 228, 229
Melith István 79
Melius Juhász Péter 103, 104, 105
Menyhei János 112
Merényi Lajos 70, 72, 74
Merian, Matthäus, id. 84, 85
Mesmes (Memmius), Henri de 133
Metastasio, Pietro 219
Meyern, Martin 22
Mezőlaki Menyező Mihály 145
Midriaková, Elena 23
Mihály presbiter 74
Mihály, II. havasalföldi vajda 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62
Mihálykó János 110, 113
Mikáczi Miklós 54
Miklós Rafael 108
Miksa, I. (Habsburg) német-római császár 74
Milotai Nyilas István 103
Mináriková, Katarína 217
Misciattelli, Piero 189, 190, 196
Misianik, Jan 143
Miskolci Csulyak István 229
Miskolci Márton 98, 99
Miskolczy Ambrus 69
Mitelli, Giuseppe Maria 35
Mizaud, Anton 18
Mócsy András 57
Mohai János 213, 215
Moliére (Jean-Baptiste Poquelin) 34
Mollensis, Johannes 51
Molnár Dávid (Szigeti Molnár Dávid) 23, 30, 31, 47, 65, 149
Molnár Gergely 22
Momma, Wilhelm 215
Monceau, Henri 171, 173
Monok István 5, 11, 18, 21, 22, 23, 24, 26, 29, 30, 53, 70, 71, 73, 74, 77, 101, 111, 144, 171, 235, 237
Móré Tünde 97, 108, 110, 225
Moretus, Jan (Moerentorf) 157, 160, 161
Morgai Kata 127
Morocz Clara 218
Mortimer, Ruth 191
Morus, Thomas 133
Moss, Ann 24, 25
Mózes Huba 71
Muratori (Muratorius), Lodovico Antonio 64
Muratori, Cecilia 25
Murmellius, Johannes 25
Müntz, Eugéne 191
Mylius, Crato 25

Nadányi János18, 230
Nádasdy Ferenc 8, 14, 111, 220
Nádasdy Lajos 141
Nádasdy Pál 111
Nádasdy Tamás 6
Nagy Eszter 171, 172, 176, 179
Nagy Gábor 52
Nagy Géza 228
Nagy Mihály 237
Nagy Réka 149
Nagy, Imrich 63
Nanninck, Pieter (Nannius, Petrus) 25, 73, 75
Naprágyi (Náprágyi; Napraghy; Naprági, Napragius, Napragij, Napragi) Demeter 52, 53, 54, 55, 56
Nauta, Lodi 24, 25
Nemcová, Zuzana 76
Nemes János 55
Németh István, H. 79
Németh Noémi lásd Viskolcz Noémi
Némethi Mihály 34
Németi Sámuel 238
Neubarth, Christoph 176
Neumaier, Marco 91
Neusser, Bruno 209, 210, 211
Nifo, Agostino 24
Nogáll János 110
Nógrádi Mátyás 97
Nuyts, Martin (Nutius, Martinus) 30, 108

Nyerges Judit 26, 53, 77, 237

Oborni Teréz 79
Oexle, Otto Gerhard 91
Okaj-Braun, Simoné 23
Oláh Ilona 71
Oláh István 71
Oláh Miklós (Olahus, Nicolaus) 63, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75
Oláh Orsolya 71
Oláh Róbert 95, 229, 233, 235, 236, 237
Oláhcsászár Miklós 71, 72, 74
Olajos Terézia 56
Olcsai Gaál András 226
Oneil grófnő 217, 219, 220, 223
Órigenész 182, 215
Oroszy (Orozy) Lázár 51
Oroszy Krisztina, gulácsi 51
Orozi Péter 98
Otrokocsi Fóris Ferenc 102, 113
Outreman, Philippe d' 204
Overmann, Ulrich 86, 87, 89, 94
Ovidius, Publius Naso 25, 61, 135, 182, 194, 195, 214
Owein (Oenus) 179
Owen, John 31

Ozorai Imre 142, 230
Ősz Sándor Előd 77, 230
Ötvös Péter 70

Pacini, Piero 191, 192, 197, 198
Paganini, Gianni 25
Pál, Remete Szent 118, 119, 120, 121
Palafox, José de, spanyol tábornok 222
Palairet, Jean 223
Pálfy Eszter 145
Pálffy Géza 231
Pánczél Barnabás 226
Pandalus 192, 199
Pap Antal 78
Pap Balázs 148, 150
Pap Ferenc, id. 78
Pap Ferenc, ifj. 78
Pap Ferencné, id., Anna 78
Pápai Páriz Ferenc 28, 30, 31, 35, 84, 228, 230
Papp Ingrid 6
Papp János 231
Papp Júlia 218
Papp Kinga 115
Pardubic, Arnošt z 50
Passerat, Jean133
Passionei (Passioneius), Domenico Silvio 64, 65, 67, 69
Pataki Füsüs János 101
Paulli, Richard Jacob 194, 200, 201
Pavercsik Ilona 111, 234, 235
Pázmány Péter 13, 19, 56, 76, 92, 95, 97, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 203, 204, 205, 209, 210, 211, 239
Péchi Simon 148, 149, 151, 155
Péczeli József, id. 237
Péczely József, ifj. 238
Pellikan, Konrad 183
Pénzes Tiborc 99, 100
Peraldus, Guillelmus 29, 30
Peregi Albert 73
Perger Péter 13, 111
Perizonius, Jacobus 239
Pesti Brigitta 86, 92, 93, 116, 123
Pesti Gáspár (Kaspar von Pest) 22
Péter Katalin 26
Petkovšek, Viktor 159, 161
Petky István 55
Petneházi Gábor 57
Petrarca, Francesco 29, 33, 34, 190, 192
Petrityevith Horváth Gergely 105
Petrőczi Éva 81, 82, 83, 84, 85
Petrőczi Kata Szidónia 82
Petrus, Henricus 26
Pettegree, Andrew 235
Petz, Bartholomäus [Pezzen von Ulrichskirchen, Bartholomäus] 55, 57, 58, 59
Peypesius, Friedrich 26
Pfalz-Simmern, Henriette von 18
Phalaekosz 136, 140
Phigius 74
Philoponus, Johannes 24
Piccartus, Michael 137
Piccolomini, Enea Silvio (Pius, II. pápa) 29, 30, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 200
Pickl, Othmar 217
Pilcius, Caspar 79
Pinelli, Gian Vincenzo 157, 168
Pirnát Antal 130, 131
Piscator, Johann 135
Piskolti István 145
Platón 30, 104, 182
Plautus, Titus Maccius 26, 182, 230
Pless, Helmut C. H. 83
Plinius, Caius Secundus Maior 30, 34, 210
Plutarkhosz (Plutarchus) 64, 65, 182
Podlaha, Antonín 49
Poletti, Federico 192, 198
Polgári Mihály 225
Polier, Georges 229
Pongrácz Eszter 113
Pongrácz István 118
Pontanus-Breitenberg, Barthold [Pontanus z Breitenberka, Jiří Barthold] 50
Porcsalmi (Portsalmi) András 98, 99
Porubsky, Marie Victoire 221
Poska, Allyson M. 88
Postel, Guillaume 187
Praetorius, Bernhard 137
Pray György 37, 69
Priszkosz 66
Proba Falconia 194, 195
Propertius, Sextus 25, 87, 133
Puffendorf, Samuel 235
Püspöki Süllye János 237

Quintilianus, Marcus Fabius 33, 73, 182

Raabe, Christoph 135
Rácz István 234
Rada János 228
Ráday Gedeon 142
Ráday Pál 142
Radéczy István 74
Radvánszky Anikó 109
Radvánszky Béla 82, 112
Rákóczi család 85, 90
Rákóczi Ferenc, II. erdélyi fejedelem 227
Rákóczi György, I. erdélyi fejedelem 9, 18, 84, 85, 103
Rákóczi György, II. erdélyi fejedelem 85, 103
Rákóczi Julianna 111
Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem (1544–1608) 18, 76, 77, 78, 79, 80, 85
Rákóczi Zsigmond, legifj. (1622–1652) 79
Ramus, Johann 73
Ramus, Petrus 25
Ravasz László 230
Rawlings, Bianca 89
Regiomontanus, Joannes 13
Reineccius, Christianus 239, 240
Reiss, Sheryl E. 88
Rem (Remvs), Georg 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140
Renna, Thomas 66
Ressen, Rutger (Rescius, Rutgerus) 72, 75
Rétfalvi Gábor 26
Rettegi György 103
Reuchlin, Johannes 182, 183, 187
Reusner, Nicolaus 37
Révay Judit 111
Révész Imre 225
Rhazes 35
Rhenius, Joannes 18
Rhumel (Rhummel), Johann Conrad 134
Riedl, Harald 159, 161
Rikesin Zsuzsanna (Susanna) 110
Rimay János 17, 19, 34, 78, 132, 149, 153
Ritoók Zsigmond 26, 225
Rittershausen (Rittershusius), Konrad 133, 134, 135, 136
Rode-Breymann, Susanne 87
Rodolph, Johannes Rodolphus 215
Rodriguez, Alphonse 219

Roeck, Bernd 86
Rogerius mester 145
Rohr, Adelheidis von 85
Rollin, Charles 229
Romulus, Róma alapítója 135
Rósás Nagy György 103
Rosenthal, Anton Theodor Taulow von 46
Rota, Pietro 204, 205, 206, 209, 210
Rottal János 110
Rouse, Mary A. 194
Rouse, Richard H. 194
Rousseau, Jean-Jacques 237
Roy, Émile 173
Rozsondai Marianna 77
Röell, Herman Alexander 214
Rudolf, I. (Habsburg) magyar király 51, 52
Rudolf, II. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 47, 49, 53, 54, 62, 80, 133
Rugendas, Jeremias Gottlob 223
Rupertus Tuitiensis 182
Ryssen, Leonhard van 214

Sachs, Hans 144
Sahin-Tóth Péter 79
Saint-Jure, Jean Baptiste de 221
Saint-Gelais, Octovien de 192, 194, 198
Salm család 76
Sámbár Mátyás 95, 96, 97, 98, 104
Sámsondi Márton 98
San Pedro, Diego da 194
Sander, Max 191, 197
Sándor Klára 66
Sántha Emese 101
Sárdi Margit, S. 212
Sárdi Sámuel 30, 112
Schäffer, Josef 217
Schaller, Hieronymus 137
Schaller, Wolfgang 167
Schallingus, Ludovicus 137
Schardius, Simon 37
Schauff, Johann 219
Schiller Erzsébet 141
Schilling, Friedrich Carl 82, 83, 84, 85
Schleich, Clemens 133, 138
Schlick, Kaspar 193, 200
Schmiddeli, Daniel 218
Schneider, Ute 87
Schottenloher, Karl 91
Schödel, Martin 63, 64, 67
Schröderin, Marie Ignace 223
Schröterus, Joannes 137
Schubert, Friedrich Hermann 229
Schubring, Paul 189
Schultens, Albert 215
Schuster, Viktor 159
Schwandtner, Johann Georg 37
Schwartz Erzsébet 22
Schwarz, Karl W. 22
Sebestyén Mihály 238
Sebestyén-Spielmann Mihály 18
Sebők Marcell 23, 31, 77, 78, 79
Seneca, Lucius Annaeus 29, 30, 108
Sennyey István 111
Sennyey Pancratius 58
Sepidus, Johannes 25
Sessius (Sesius) Pál 113
Sévigné, Madame de 222
Sibrik Gáspár 55
Siderius János 78, 79
Simon Melinda 72
Simon Zsolt 13
Simplicius de Cilicia 24
Sinai Miklós 142, 225, 237, 239
Sipos Balázs 86
Sipos Gábor 101, 112
Sixtus, Sienai 187
Skaricza Máté 228, 229
Snellaert, Christiaen 190
Soltész Zoltánné 193
Sommal, Henri de (Sommalius, Henricus) 107, 108
Somogyi Ambrus (Simigianus, Ambrosius) 37, 57, 58, 59
Somogyi János 237
Soós István 39, 40, 225
Sosias 191, 193, 194, 201
Součková, Taťána 63
Sozzini, Mariano 193, 200
Špániová, Marta 76
Späth, Thomas 89
Spethe, Andreas 135
Stankovátsi Leopold 113
Stapfer, Johann 215
Stapleton, Thomas 204, 205
Stemler Ágnes 22
Sterbeeck, Franciscus van 158, 160, 161
Stern család 81, 82, 84, 85
Stern, Hans 83
Stern, Heinrich 83
Stern, Johann 84, 85
Stewart, Roberta 230
Stilp, Kaspar 219
Stoll Béla 135, 145, 146, 148, 149, 151, 155
Stollhans, Cynthia 88
Storchová, Lucie 25
Stöckel, Leonard 22
Straus(s), Nicolaus (Štraus ze Štrausenfeldu, Mikuláš; Pštros (vagy Štross), Mikuláš) 47, 49, 50
Strobel, Jochen 87
Stuart, Erzsébet cseh királyné (Frigyes, V. pfalzi választófejedelem felesége) 85
Stuart, Henrietta Mária (Rákóczi Zsigmond felesége) 85
Sturm, Johann 25, 26
Sulzbach család 190, 196
Süßmann, Johannes 86, 87, 94
Sylvester János 6, 22, 142

Szabadi István 239
Szabados György 65, 66, 225
Szabó András 76, 77, 78, 79, 80, 136, 228
Szabó András Péter 76
Szabó G. Zoltán 33
Szabó György 57, 59
Szabó Károly 14, 141
Szádeczky Lajos 52
Szádeczky-Kardoss Samu (Samuelis) 56
Szádoczki Vera 107, 203
Szakály Ferenc 81
Szalai Katalin 42
Szalárdi János 81, 82, 83, 84
Szalay Iohanna Helena 218
Szálka Irma 14
Szamosközy István 37
Szárkándy Anna 145
Szathmári Paksi István 237
Szathmárnémethi Mihály 95, 96, 97, 228
Szathmáry György 71
Szatmári Áron 145, 147, 148, 149, 154
Szebelédi Zsolt 37
Szeberényi Gábor 67, 68
Szécsi (Széchy) Mária 110, 111, 142
Szegedi Kis István 227, 228, 230
Szegedi Lajos 145
Szegedi Veres Gáspár 145
Székely Gábor 225
Székely István 103, 229
Székely Júlia 127, 131

Székely Mihály 52
Székely Mózes [Zekel, Moyses; Zékely, Moises] 55, 59
Székesi P. Mihály 57
Szelepcsényi György 181, 188
Szelestei N. László 53, 63, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 116, 181, 203, 225, 230, 237
Szénási Sándor 212
Szenci Csene Péter 229
Szenci Kertész Ábrahám 8, 15, 18, 19, 81, 82, 83, 84, 85
Szenci Molnár Albert 30, 78, 80, 82, 83, 119, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 147, 148, 154
Szentimrey Zsigmond 225
Szentiványi (Szentivanius) Márton 67
Szent-Iványi János 52
Szentmártoni Szabó Géza 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148
Szentmiklósi Gergely 238
Szentpéteri Hodor József 142
Szepsi Vendégi Balázs 79
Szerémi György 37, 39
Szeremley Samu 110, 226, 227
Szigeti Csaba 147
Szigeti István 214
Szikszai György 227, 230
Szilágyi Anna Rózsika 203
Szilágyi Ákos 101
Szilágyi Emőke Rita 63, 70, 71, 107, 191
Szilágyi János 226
Szilágyi János György 135
Szilágyi Sándor 56, 77
Szilárdfy Zoltán 223
Szilasi László 132
Szinnyei József 214, 237
Szirbik Miklós 227, 230
Szokoly István 53
Szokoly Miklós (Zokolii, Nicolaus), ifj. 53
Szokoly Péter (Zokolii, Petrus) 53, 54
Szoliva Gábriel 71, 72
Szophoklész 141, 142
Szórádová, Eva 219
Sződényi József 226, 231
Szőnyi Benjámin 226, 227, 228, 229, 230
Szőnyi Nagy István 99
Szörényi László 33, 66
Sztárai Mihály 143, 145, 220
Sztojka (követ) 56
Szvorényi Róbert 13
Tabajdi Sáska János 236
Tacitus, Publius Cornelius 66
Takács Béla 234, 235
Takács Edit 226, 229, 230
Tamás Edit 5
Tamás Zsuzsanna 64, 144, 145
Tamás, Aquinói Szent (Thomas Aquinas) 179
Tamásfalvi János 55
Tancred 191
Tanner, Georg 141
Tar Lőrinc 176, 177
Tarnai Andor 10, 23, 65
Tarnóc Márton 14
Tarnóczi István 116, 118, 123
Tasi Réka 78, 99, 104, 110, 203, 225
Tatios, Akhilleus 143
Tauber, Christine 86, 94
Taveneaux, René 217
Telegdi Miklós 13, 16, 19, 72, 74
Telegdy (Telegdi) Kata 19, 51, 53, 141
Terentius Afer, Publius 26, 71, 72, 73, 182
Tertullianus 215
Teszelszky, Kees 138
Teutsch, Andreas 110
Themistius 24
Theodórétosz (Theodoretus) 110
Theophylactus 182, 215, 216
Thienemann Tivadar 124
Thimár Attila 23
Thököly Imre 227
Thököly Sebestyén 78, 79, 80
Thuri György 78
Thuróczy János 65, 66, 68, 75, 230
Thurzó család 76, 90
Thurzó Elek 22
Thurzó György 71
Thurzó Johannes 38
Tibenský, Ján 37, 63
Tibullus, Albius 25, 133, 182
Tihon, Marie-Claire 222
Tilly, Johann t'Serclaes 83
Timon Sámuel 65
Tissard, François 183
Tofaeus Mihály 97
Toldy Ferenc 110, 143
Tolnai Fabricius Tamás 78, 79
Tolnai György 98, 99
Tolnai Szabó Mihály 97
Tomka Szászky János 64, 65, 67, 69
Toschi, Paolo 191
Tótfalusi Kis Miklós 13, 81
Tóth Anna Judit 13
Tóth Béla 234, 235, 236, 238, 239
Tóth Gergely 38, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 225, 228
Tóth István György 232
Tóth Zsombor 5, 56, 97, 99, 104, 107, 108, 147, 212, 213, 226, 229
Tóth-Szabó Pál 71
Töltési Ferenc 238
Trattner, Johann Thomas 40, 45, 46
Tristan 189
Tubero, Ludovicus 56
Turretinus, J. Adolphus 229
Tusor Péter 56
Tüskés Anna 217
Tüskés Gábor 65, 223

Ubrizsy-Savoia Andrea 158, 159
Újlaki-Nagy Réka Tímea 149
Újlaki Péter 145
Ujváry Zsuzsanna, J. 78
Ungnád Dávid 52
Unterholzer von Kranichberg, Hans 79
Ursinus Velius, Caspar 37–40

Váci Gergely 79
Vadai István 126
Vakarcs Szilárd 18
Valla, Lorenzo 24, 34
Vallarsi, Jacopo 68
Van Baerland, Adriaan (Barlandus, Hardianus) 71, 74
Van den Zande, Lieven (Levinus Ammonius) 71
Van Gelder, Esther 158, 159, 160
Váradi György 101
Várday Anna 53
Várday család 53
Várday Pál 72
Varga András 22, 23, 111
Varga Imre 103
Varga Lajos 67
Varga Réka 151
Varga Szabolcs 228
Varjas Béla 22, 143, 145, 236
Varsányi Orsolya 107
Vásárhelyi Dániel 105
Vásárhelyi Gergely 107, 113
Vásárhelyi Judit, P. 13, 14, 78, 80, 95, 111, 133, 135, 136, 147

Vásáry István 66
Vávrová-Štibraná, Ingrid 218
Vecsei Sámuel 237
Vegio, Leonardo 197
Venema, Herman 215
Verancsics Antal 53
Verancsics Faustus (Verantius, Faustus) 52, 53
Vérard, Antoine 192, 198
Veresegyházi Szentyel Mihály 34, 99, 228
Veresmarti Mihály 92
Veress Endre (Veress, Andreas) 51, 145
Vergilius Maro, Publius 30, 87, 182, 214
Verino, Michele 31
Verók Attila 53, 77
Vértesi Lázár 228
Villanova, Arnoldus 34
Villebremes, Macé de 194
Villiers (Willer), Thomas de 135, 136, 137, 140
Vinczi Réka 110
Virág Csilla 97, 108, 145
Viskolcz Noémi (Németh Noémi) 23, 111
Vitali, Bernardino 186, 187
Viterbo, Egidio da 183, 185
Vitéz János 13
Vitéz Mihály lásd Mihály, II. havasalföldi vajda
Vitéz Miklós 55, 56
Vitringa, Campegius 214
Vives, Johannes Ludovicus 26
Voigt Vilmos 22
Voigt, Leopold 181, 182, 188
Voigt, Max 177, 179, 180
Voit, Peter 49
Vokál, Václáv 18, 19
Vonyó József 67
Vydra, Anton 218

Wacker von Wackenfels, Johann Matthias 133, 134, 135
Waldapfel József 143, 193
Walderode, Jeanne-Nepomucene 218
Wallaszky Pál 65
Walter J. Ong 124, 125
Weber, Robert 152
Weduwen, Arthur Der 235
Wehler, Hans-Ulrich 91
Weidler, Johann Friedrich 235
Werschovetz, Anna Victoria 219, 220, 223
Wesselényi Ferenc 144, 145
Wesselényi Miklós 13, 95, 111
Wesseling, Petrus 239
Westhemer, Bartholomäus 26
Weszprémi István 237, 238
White, Paul 133
Widmanstad, Georg (Widmanstadius György) 107
Wilkins, David G. 88
Wolf, Jürgen 87
Worstbrock, Franz Josef 22
Wyle, Niklas von 199, 201

Zászkaliczky Márton 107
Zavatkay György 110, 112
Zilahi János, id. 95–100
Zoványi Jenő 76, 77
Zovitius, Jacobus 26
Zrínyi Miklós 13, 124
Zvara Edina 26, 53, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 111, 164

Zsámboky János (Sambucus, Johannes) 37, 57, 67, 70
Zsigmond (Luxemburgi) német-római császár és magyar király 189, 201
Zsigmond Attila 95, 99
Zsigmond, III. (Vasa) lengyel király 53, 145
Zsilinszky Mihály 227

Helynevek mutatója

Abrudbánya (Abrud, RO) 15, 215
Ágya (Adea, RO) 227
Algyő (Csongrád-Csanád, RO) 227
Alsólindva lásd Lendva
Altdorf (CH) 133, 134, 136, 137
Amberg (Bayern, D) 113, 134
Amsterdam (NL) 14, 31, 138, 158, 239
Antwerpen (Anvers, BE) 8, 16, 30, 51, 71, 108, 157, 161, 192
Aquileia (Udine, Friuli-Venezia-Giulia, I) 66, 182, 210
Arad (RO) 53, 227
Argentoratum lásd Strassburg
Augsburg (Bayern, D) 14, 16, 38, 39, 71, 138, 139, 223
Avignon (Vaucluse, F) 171, 177
Bánffyhunyad (Huedin, RO) 99
Bártfa (Bardejov, SK) 13, 15, 16, 18, 22, 102, 103, 110
Basilea lásd Bázel
Bázel (Basilea, Basel, CH) 14, 26, 31, 34, 38, 71, 82, 140, 143, 144, 202, 228, 229, 236, 239
Bécs (Wien, A) 6, 9, 14-19, 37-47, 51, 53, 56, 64, 67, 71-74, 78, 86, 91, 92, 93, 102, 107, 110-113, 125, 141, 142, 157, 159, 165, 171, 172, 181, 182, 188, 203, 204, 218, 219, 223, 235
Békés (Békés, HU) 227, 230
Békésszentandrás (Békés, HU) 227
Bélzerénd (Zerindu Mic, RO) 227
Beregdaróc (Szabolcs-Szatmár-Bereg, HU) 51, 52
Bern (CH) 236, 239
Besztercebánya (Banská Bystrica, SK) 15, 23, 229
Bologna (Emilia-Romagna, I) 33, 35, 38
Borossebes (Sebiș, Arad, RO) 227
Boroszló (Wrocław, PL) 16, 30, 31, 38
Brassó (Corona, Kronstadt, Coronensis, Braşov, RO) 15, 18, 21, 22, 24, 55, 57, 58, 59, 143, 193
Bréma (Bremen, D) 138, 239
Brno (Brünn, CZ) 19, 71
Brünn lásd Brno
Brüsszel (Bruxelles, BE) 14, 158
Buchlovice (CZ) 218
Buda (Budapest, HU) 5, 8, 10, 13, 15, 16, 18, 38, 39, 71, 114, 235, 238
Bukarest (RO) 16
Burgos (ES) 194, 202

Cambridge (UK) 83, 91, 176, 186, 190, 191
Campagna (Campania, I) 14
Carei lásd Nagykároly
Catanzaro (Calabria, I) 183
Chablis (Yonne, F) 171, 173
Cibinium lásd Nagyszeben
Claudiopolis lásd Kolozsvár
Colonia lásd Köln
Corona lásd Brassó

Csepreg (Vas, HU) 104

Dancka lásd Gdańsk
Danzig lásd Gdańsk
Debeljácsa (Torontálvásárhely, SRB) 227
Dębno (PL) 145
Debrecen (Debretzen, Hajdú-Bihar, HU) 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 28, 81, 96, 99, 101, 103, 104, 142, 143, 229, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240
Deregnyő (Drahňov, SK) 51, 52
Detrekő lásd Detrekőváralja
Detrekőváralja (Detrekő, Plavecké Podhradie, SK) 15, 77, 78
Déva (Deva, RO) 104, 105, 141
Doboz (Békés, HU) 226, 227, 230, 231
Drahňov lásd Deregnyő
Drezda (Dresden, Sachsen, D) 135
Duisburg (Nordrhein-Westfalen, D) 229

Eger (Heves, HU) 52, 53, 78, 111, 131
Eisenstadt lásd Kismarton
Elsterberg (Sachsen, D) 47
Ensdorf (Bayern, D) 222
Eperjes (Prešov, SK) 15, 31
Erdély (Transylvania, Ardeal, RO) 5, 7-10, 13, 15, 16, 18, 21, 24, 29, 47, 51-60, 62, 76, 80, 82, 84, 85, 97, 99, 101, 102, 103, 105, 110, 111, 118-121, 143, 145, 148, 149, 159, 192-195, 203, 216, 218, 225, 228, 230, 235, 236, 238
Erdőhegy lásd Kisjenő
Erlangen (Bayern, D) 136
Érsekújvár (Nové Zámky, SK) 229
Esztergom (Komárom-Esztergom, HU) 13, 37, 41, 42, 53, 70, 71, 74, 92, 97, 119, 121, 181, 188, 229, 237

Feketegyarmat (Iermata Neagră, RO) 227
Firenze (Toscana, I) 31, 187, 191, 192, 197, 198
Francofurtum ad Moenum lásd Frankfurt am Main
Franeker (NL) 14, 214
Frankfurt am Main (Francofurtum ad Moenum, Hessen, D) 14, 22, 26, 85, 86, 88, 123, 135, 228
Frankfurt an der Oder (Oderafrankfurt, Brandenburg, D) 193, 194

Galgóc (Hlohovec, SK) 15, 23, 24, 76
Gálszécs (Sečovce, SK) 51, 230
Gdańsk (Danzig, Dancka, PL) 16, 53
Genf (CH) 14, 133, 135, 148, 171, 215, 229, 236
Gerla (Békéscsaba, Békés, HU) 226, 227
Gilău lásd Gyalu
Gotha (Thüringen, D) 141, 201
Govora (Băile Govora, RO) 16
Gönc (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 77, 79, 95, 96
Graz (Steiermark, A) 14, 107, 108, 218
Groningen (NL) 236
Gurk (Kärnten, A) 38
Güssing lásd Németújvár

Gyalu (Gilău, RO) 52
Gyoma lásd Gyomaendrőd
Gyomaendrőd (Gyoma, Békés, HU) 83, 227
Gyorok (Ghioroc, RO) 227
Gyula (Gyulavári, Békés, HU) 226, 227
Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO) 15, 18, 52, 55, 56, 57, 59, 102, 104, 105, 115, 145
Gyulavári lásd Gyula

Hadad (Hodod, RO) 95, 145
Halle an der Saale (Sachsen-Anhalt, D) 110
Hamburg (D) 16, 68, 83, 229
Hanau (Hessen, D) 14, 16, 133, 135, 136, 137, 138, 140
Heidelberg (Baden-Württemberg, D) 14, 82, 86, 91, 135, 136, 137, 138
Helmstedt (Niedersachsen, D) 193
Herborn (Hessen, D) 14, 135, 147
Herrmannstadt lásd Nagyszeben
Hódmezővásárhely (Vásárhely, Csongrád-Csanád, HU) 226, 227, 228, 231
Homonna (Humenné, SK) 53
Homoródszentpál (Sânpaul, RO) 149
Huszt (UKR) 81

Ingolstadt (Bayern, D) 63, 64, 222
Innsbruck (Tirol, A) 43

Jászberény (Jász-Nagykun-Szolnok, HU) 239
Jena (Thüringen, D) 14

Kalinyingrád (Königsberg, RU) 14
Kassa (Košice, SK) 13, 14, 15, 16, 52, 76, 77, 78, 79, 95, 101, 102, 113, 115, 118, 142, 143
Kassel (Hessen, D) 14
Keresztúr lásd Magyarkeresztúr
Késmárk (Kežmarok, SK) 22, 23, 77, 78, 79
Kisjenő (Erdőhegy, Chișineu-Criș, RO) 227
Kismarton (Eisenstadt, Burgenland, A) 70, 72, 91, 159
Kispereg (Peregu Mic, RO) 227
Kissolymos (Șoimuș Mic, RO) 149, 151
Kláštor pod Znievom lásd Znióváralja
Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg, Cluj Napoca, RO) 8, 10, 14, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 28, 34, 53, 55, 56, 57, 71, 77, 78, 95, 96, 97, 99, 101-105, 110, 112, 115, 141, 142, 143, 145, 146, 148, 149, 159, 176, 189, 192, 193, 195, 212, 213, 228
Komárom (Komárom-Esztergom, HU) 229
Komjáti (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 15
Konstantinápoly (Isztambul, TR) 179
Köln (Colonia, Nordrhein-Westfalen, D) 25, 26, 38, 52, 71
Königsberg lásd Kalinyingrád
Köröstarcsa (Békés, HU) 227
Kőszeg (Vas, HU) 15
Krakkó (Kraków, PL) 14, 16, 19, 38, 53, 71, 103, 108, 143, 145

Laibach lásd Ljubljana
Lakompak (Burgenland, A) 72, 74

Lánzsér (Sopronszentmárton, Landsee, Burgenland, A) 72
Larnaka (CY) 179
Lausanne (Vaud, CH) 229
Leiden (NL) 14, 157, 158, 159, 161, 165, 168, 169, 213, 214, 235, 239
Lelesz (Leles, SK) 52, 53, 145
Lendva (Alsólindva, Lendava, SK) 15, 16
Lepoglava (CRO) 182, 188
Leszno (PL) 16
Leuven (BE) 25, 28, 71, 72, 75
Liebling (RO) 227
Linz (Oberösterreich, A) 16
Lipcse (Lepzig, Sachsen, D) 16, 38, 85, 171, 215, 228, 238, 240
Ljubljana (Laibach, SLO) 16
London (UK) 14, 34, 68, 190
Lorettom (Lorettó, Burgenland, A) 14, 15
Los Angeles (California, USA) 190, 193, 196, 200
Lőcse (Levoča, SK) 15, 17, 31, 176, 228
Ludány (Ludányhalászi, Nógrád, HU) 142
Luneburgum lásd Lüneburg
Lunenburg lásd Lüneburg
Lümborg lásd Lüneburg
Lünborg lásd Lüneburg
Lüneburg (Lünborg, Lümborg, Lunenburg, Luneburgum, Niedersachsen, D) 81–85
Lyon (Rhône, F) 14, 71, 142, 171, 194, 201

Madrid (ES) 187
Magyarittabe (Novi Itebej, SRB) 227
Magyarkeresztúr (Keresztúr, Győr-Moson-Sopron, HU) 15, 143
Mainz (Rheinland-Pfalz, D) 31, 209, 218
Makó (Csongrád-Csanád, HU) 55, 226, 227, 229, 230, 231
Marianka lásd Máriavölgy
Mariatall lásd Máriavölgy
Máriavölgy (Marianka, Mariatall, SK) 223
Márkusfalva (Markušovce, SK) 79
Marosvásárhely (Târgu Mureș, RO) 28, 238
Marseille (Bouches-du-Rhône, F) 177, 179, 180
Martin lásd Turócszentmárton
Ménes (Miniș, RO) 226, 227
Mezőberény (Békés, HU) 227
Milánó (Lombardia, I) 64, 168, 197
Mirăslău lásd Miriszló
Mirislo lásd Miriszló
Miriszló (Mirislo, Mirăslău, RO) 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61
Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 21, 26, 78, 95, 99, 104, 228
Mohács (Baranya, HU) 13, 14, 38, 39, 56
Monyorókerék (Eberau, Burgenland, A) 15
Mosonmagyaróvár (Óvár, Győr-Moson-Sopron, HU) 15, 120, 122
München (Bayern, D) 34, 71, 142, 145

Nádasfő (Rárbok, Rohožník, SK) 15
Nagybánya (Baia Mare, RO) 28, 112
Nagyenyed (Aiud, RO) 13, 28, 212, 213, 214, 215
Nagykapornak (Zala, HU) 145
Nagykároly (Carei, RO) 52, 95
Nagyszeben (Cibinium, Hermannstadt, Sibiu, RO) 30, 57, 110, 143, 193, 215, 228
Nagyszombat (Trnava, SK) 13, 15, 16, 17, 19, 67, 72, 73, 74, 95, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 120, 123, 188, 203, 219
Nagyvárad (Várad, Oradea, RO) 8, 15, 18, 19, 54, 81, 82, 83, 84, 101, 105, 114, 146
Nagyzerénd (Zerind, RO) 227
Nandor Fehírvár lásd Nándorfehérvár
Nándorfehérvár (Nandor Fehírvár, Belgrád, SRB) 55, 58, 59, 199, 122
Nedelic (Zorkóháza, SK) 15
Németlövő (Sicz, Deutsche Schützen, Burgenland, A) 15
Németújvár (Güssing, Burgenland, A) 8, 15, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 70, 162, 164
Nürnberg (Bayern, D) 8, 13, 14, 26, 30, 53, 71, 77, 85, 133–137, 139, 140, 145

Nyevicke (Nevicke, UKR) 51, 53, 54
Nyitra (Nitra, SK) 218

Oderafrankfurt lásd Frankfurt an der Oder
Olmütz (Olomouc, CZ) 14, 16, 50, 121
Oppenheim (Rheinland-Pfalz, D) 14, 138, 229
Óvár lásd Mosonmagyaróvár
Oxford (UK) 158, 176

Öcsöd (Jász-Nagykun-Szolnok, HU) 227, 230, 231

Pannonhalma (Győr-Moson-Sopron, HU) 145, 176
Pápa (Veszprém, HU) 15
Párizs (F) 14, 30, 71, 133, 171, 173, 185, 190, 192, 194, 196, 198, 221, 222
Passau (Bayern, D) 119
Patak lásd Sárospatak
Pécel (Pest, HU) 142
Pécs (Baranya, HU) 21, 51, 57, 64, 67, 68, 71, 73, 120
Pest (Budapest, HU) 22, 69, 141, 234
Posoni lásd Pozsony
Pottendorf (Niederösterreich, A) 8, 14, 111
Pozsony (Posoni, Pressburg, Presbourg, Bratislava, SK) 10, 13, 15, 16, 45, 51, 52, 53, 63, 64, 65, 67, 68, 71, 72, 97, 105, 108, 110, 112, 113, 120, 204, 217–223, 234
Prága (Praha, CZ) 16, 17, 25, 47–62, 113, 119, 120, 121, 133–136, 142
Presbourg lásd Pozsony
Pressburg lásd Pozsony
Pszkov (RUS) 179

Rárbók lásd Nádasfő
Regensburg (Stadtamhof, Bayern, D) 217, 219, 220, 223
Rittberg lásd Végvár
Rocca Falluca (Cantazaro, Calabria, I) 183
Rohonc (Reichnitz, Burgenland, A) 163, 164
Róma (Roma, Lazio, I) 14, 16, 38, 39, 51, 56, 60, 65, 66, 87, 95, 97, 101, 116, 118, 119, 121, 122, 144, 158, 181–185, 192, 204, 211, 222, 223, 231
Rostock (Mecklenburg-Vorpommern, D) 14, 193, 194, 200, 201
Rouen (Seine-Maritime, F) 171, 223

Salzburg (A) 122, 218
Sankt Gallen (CH) 120

Saragossa lásd Zaragoza
Sarmaság (Comuna Șărmășag, RO) 95
Sárospatak (Patak, Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 5, 7, 10, 13, 18, 28, 31, 76, 78, 79, 95, 104, 142, 146, 212
Sárvár (Sárvár-Újsziget, Vas, HU) 6, 10, 15, 19
Sárvár-újsziget lásd Sárvár
Schweidnitz (Świdnica, PL) 38
Sečovce lásd Gálszécs
Sempte (Šintava, SK) 15, 145
Sicz lásd Németlövő
Siena (Toscana, I) 187, 189–192, 201
Simánd (Șimand, RO) 15
Snagov (RO) 16
Somlyó lásd Szilágysomlyó
Somorja (Šamorín, SK) 15
Sopron (Győr-Moson-Sopron, HU) 15, 21, 28, 39, 143
Stadtamhof lásd Regensburg
Strassburg (Argentoratum, Strasbourg, Bas-Rhin, F) 14, 25, 32, 71, 144, 190

Szászsebes (Sebes, RO) 15
Szászváros (Orăștie, RO) 15, 71
Szeged (Csongrád-Csanád, HU) 8, 21, 227
Székelyszenterzsébet (Szenterzsébet, Eliseni, RO) 149, 151
Székesfehérvár (Fejér, HU) 38, 39
Szenice (Senica, SK) 15
Szenterzsébet lásd Székelyszenterzsébet
Szentes (Csongrád-Csanád, HU) 226–231, 237
Szilágysomlyó (Somlyó, Șimleu Silvaniei, RO) 95
Szombathely (Vas, HU) 26, 121

Tejfalu (Mliečno, SK) 15
Temesvár (Timișoara, RO) 15
Torda (Turda, RO) 55, 56, 57, 105
Torino (Piemonte, I) 71
Torockó (Rimetea, RO) 8
Torockószentgyörgy (Colțești, RO) 212–216
Tótkomlós (Békés, HU) 231
Toulouse (Haute-Garonne, F) 118
Tours (Indre-et-Loire, F) 121, 218
Trencsén (Trenčín, SK) 15, 18, 21–25
Trier (Rheinland-Pfalz, D) 204
Troyes (Aube, F) 171, 173, 176, 221
Turócszentmárton (Martin, SK) 217, 220, 223
Tübingen (Baden-Württemberg, D) 14, 26, 144

Udine (Utinum, Friuli-Venezia-Giulia, I) 66
Ulm (Baden-Württemberg, D) 14, 176
Ulrichskirchen-Schleinbach (Niederösterreich, A) 55
Ungvár (UKR) 111
Utinum lásd Udine
Utrecht (NL) 14, 229, 239

Vác (Pest, HU) 113, 121, 231
Vadász (Vânători, RO) 226, 227, 230
Várad lásd Nagyvárad
Vásárhely lásd Hódmezővásárhely
Végvár (Rittberg, Tormac, RO) 227
Velem (Vas, HU) 163, 164
Velence (Veneto, I) 14, 64, 65, 71, 83, 144, 182, 183, 186, 187, 204
Veszprém (HU) 10, 11, 111, 121
Vésztő (Békés, HU) 227, 230, 231
Vilna lásd Vilnius
Vilnius (Vilna, LTV) 145
Vimpác (Wimpassing an der Leitha, Burgenland, A) 15
Visegrád (Pest, HU) 13
Vizsoly (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 15, 18, 19, 76–80

Wittenberg (Sachsen-Anhalt, D) 14, 25, 28, 30, 31, 76, 78, 193
Wolfenbüttel (Niedersachsen, D) 81
Worms (Rheinland-Pfalz, D) 192, 193, 199

Yverdon (Yverdon-les-Bains, CH) 14

Zaragoza (Saragossa, ES) 194
Zilah (Zalău, RO) 28, 95, 99
Znióváralja (Kláštor pod Znievom, SK) 51
Zürich (CH) 14, 137, 176, 236
Zwickau (Sachsen, D) 47
Zsibó (Jibou, RO) 95, 145
Zsolna (Žilina, SK) 15

A kötet szerzői

Balla Lóránt a temesvári Bartók Béla Elméleti Líceum munkatársa
Béla Bálint a Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola doktorandusza
Bíró Csilla a Magyarságkutató Intézet, Eszmetörténeti Kutatóközpont, HUN–REN BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. Századi Osztályának munkatársa
Bogár Judit a PPKE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet munkatársa
Dukkon Ágnes az ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet professor emeritusa
Garadnai Erika az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárának és Régi Magyarországi Nyomtatványok bibliográfiai szerkesztőségének munkatársa
Gyulai Éva a Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének egyetemi docense
Hegyi Ádám a Szegedi Tudományegyetem Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék egyetemi docense valamint Kulturális Örökség és Digitális Társadalom Kutatócsoport tagja
Kasza Péter a SZTE-OSZK Kulcsár Péter Historiográfiai Kutatócsoport tagja
Laczházi Gyula az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének egyetemi docense
Maczák Ibolya a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa
Máté Ágnes a MTA Könyvtár és Információs Központ munkatársa
Monok István a MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója és a Tokaj-Hegyalja Egyetem Kulturális Örökség Tudományok Tanszék, Speculum Kutatócsoport vezetője
N. Kis Tímea a Tokaj-Hegyalja Egyetem Kulturális Örökség Tudományok Tanszék vezetője, a Speculum Kutatócsoport tagja
Oláh Róbert a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának tudományos főmunkatársa
Orbán Áron a Tokaj-Hegyalja Egyetem Kulturális Örökség Tudományok Tanszék, Speculum Kutatócsoport tagja
Pesti Brigitta a Bécsi Egyetem Finnugor Tanszékének tudományos munkatársa
Petrőczi Éva a Károli Gáspár Református Egyetem Puritanizmuskutató Intézetének ny. alapító vezetője, jelenleg a Károli Interdiszciplináris Akadémia vendégtanára
P. Vásárhelyi Judit az Országos Széchényi Könyvtár ny. tudományos munkatársa
Sipos Gábor a kolozsvári BBTE Magyar Történeti Intézetének emeritus professzora
Szabó András a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának professzor emeritusa
Szatmári Áron a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa
Szentmártoni Szabó Géza irodalomtörténész, az ELTE BTK ny. oktatója
Szilágyi Emőke Rita a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa és az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport vezetője
Tóth Gergely a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa
Tüskés Anna a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatárs
V. Ecsedy Judit az Országos Széchényi Könyvtár ny. tudományos munkatársa

Tartalom

A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében *(Papp Ingrid)* ... 5
Egy irodalom- és művelődéstörténeti konferenciakönyvtörténész olvasata *(Monok István)* ... 7

V. Ecsedy Judit: Az első kétszáz év (1473–1673) ... 13
Monok István: A könyvtár tartalmi összetétele – az iskola szellemi arculata – 16. századi protestáns iskolai könyvtárak Trencsénben és Németújváron ... 21
N. Kis Tímea: O tempora, o libri! – A könyvek recepciójának 16–17. századi változásai az orvostudomány vonatkozásában ... 29
Kasza Péter: Írni, szerkeszteni, kiadni – Velius *De bello Pannonico* című műve a megírástól a 18. századi első kiadásig ... 37
Gyulai Éva: „Habet suum fatum libellus" – Daróczy Ferenc prágai nyomtatványa ... 47
Tóth Gergely: Filológia, őstörténet és a „visszaperelt" Attila – Bél Mátyás *Adparatus*ának Calanus-edíciója és a honi tudományos igényű forráskiadás kezdetei ... 63
Szilágyi Emőke Rita: A bibliofil Oláh Miklós ... 70
Szabó András: A vizsolyi nyomdáról másképpen ... 76
Petrőczi Éva: Szenci Kertész Ábrahám és Lüneburg ... 81
Pesti Brigitta: Mecénás, patrónus, szponzor – Differenciálterminológiai kérdések és sajátosságok a kora újkori hazai irodalom- és kultúratámogatás kapcsán ... 86
Garadnai Erika: Zilahi János hitvédelmi irata a prelimináriában szereplő szövegek tükrében ... 95
Sipos Gábor: Olvasó, tollal a kezében – Vitatkozó margójegyzetek a kora újkori erdélyi könyvtárakban ... 101
Bogár Judit: A használat kérdéseiről Pázmány Péter áhítati művei kapcsán ... 107
Balla Lóránt: Prédikációskötetben közzétett kalendárium szerepe a (könyv)kiadás–befogadás–használat során ... 115
Laczházi Gyula: Közönségképzetek a kora újkori magyar költészetben ... 124
P. Vásárhelyi Judit: Költői barátság vagy vetekedés? – Szenci Molnár Albert és Georg Rem latin versei ... 133
Szentmártoni Szabó Géza: Lappangó és töredékes könyvek, avagy elveszett és hiányos szövegek a 16. századi magyar irodalomban ... 141
Szatmári Áron: Nyomtatott irodalom kéziratban – Humanista poézis, időmérték és magyar ritmus Bogáti Fazakas Miklós 66. zsoltárában ... 147
Orbán Áron: A Clusius-kódex és a *Fungorum historia* keletkezésének néhány kérdése ... 157
Dukkon Ágnes: A Lázár-vízió motívumai egy 15. század végén keletkezett francia pásztorkalendáriumban és Krizsafán fia György látomásaiban (*Visiones Georgii,* 1353) ... 171
Bíró Csilla: Gregorius Coelius Pannonius pálos szerzetes hebraista forrásairól ... 181
Máté Ágnes: Lucretia, az *író* nő – Az RMNy 693 (ifj. Heltai, Kolozsvár, 1592) címlapillusztrációjának helye a *Historia de duobus amantibus* 15–16. századi ikonográfiai hagyományában ... 189
Maczák Ibolya: A láthatatlan könyvtár – Forráshasználat Illyés András prédikációgyűjteményeiben ... 203
Béla Bálint: Hermányi Dienes József olvasmányai ... 212
Tüskés Anna: Francia kéziratok a pozsonyi Notre-Dame apácák könyvtárában ... 217
Hegyi Ádám: Történetíró református lelkészek olvasmányai a 18. században ... 225
Oláh Róbert: Könyvaukciók a Debreceni Református Kollégiumban (1743–1842) ... 233

Személynevek mutatója ... 241
Helynevek mutatója ... 251
A kötet szerzői ... 255